

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY

CALL. NO. 502/22 | Tai | Aga

ACC. NO. 1896

Aga

1896

तत्र ग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ४२ ।

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

तत्र द्वितीयकाण्डस्थमथमप्रपाठकमारभ्य पञ्चमप्रपाठकगतैका-

दशानुवाकान्तश्चतुर्थो भागः ।

एतत्पुस्तकं

वे० शा० सं० काशीनाथशास्त्री आगाशे इत्येतैः संशोधितम्

तच्च

रावबहादुर इत्युपपदधारिभिः

गंगाधर बापूराब काळे जे. पी.

इत्येतैः

पुण्याख्यप्रसंगे

श्रीमन् 'महादेव विमलाजी आपटे'

इत्यभिधेयमहाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

New Deil.

शालिवाहनशकाब्दाः १८६८ ।

ख्रिस्ताब्दाः १९४६ ।

द्वितीयेयमङ्कनावृत्तिः ।

(अस्य सर्वे अधिकारा राजशासनानुसारेण स्थापनीयानि) ।

मूल्यं रुपकत्रयम् (रु० ३) ।

CENTRAL ARCHIVES, IIGAN
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. : ~~1874~~ ... 1896

Date 25.8.54

Call No. Sa 2v27 / ~~1896~~ / Aga ... Tai / Aq a

अथ समाख्यकृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां

द्वितीयं काण्डम् ।

(तत्र प्रथमपपाठके प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःश्वासितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमेहधरम् ॥ १ ॥

व्याख्यातं प्रथमं काण्डं मूलप्रकृतिबोधकम् ।

विकृतेर्बोधकं काण्डं द्वितीयं व्याकरोम्यथ ॥ २ ॥

वेदैकमेयता धर्मब्रह्मणोर्वेदमानता ।

अपौरुषेयता वेदे मन्त्रब्राह्मणरूपिणि ॥ ३ ॥

समाख्यया याज्ञिकानां मन्त्रत्वमवसीयते ।

ऋचः पादयुता मन्त्रा यजुः प्रशिष्टपादकम् ॥ ४ ॥

साम गीत्यात्मका मन्त्राः प्रयोगे स्वार्थबोधकाः ।

लोके पदपदार्थौ यौ वेदे तावेव गौचरौ ॥ ५ ॥

मानं व्याकरणं तत्तदर्थोर्लोकवद्भवेत् ।

अनाध्यायेऽपि मन्त्रोक्तिः प्रयोगे कर्मणां भवेत् ॥ ६ ॥

नात्रापि ब्राह्मणस्थस्य मन्त्रान्ते कर्मणः कृतिः ।

अर्थैकत्वेन वाक्यैक्यं तेन स्याद्यजुरन्तधीः ॥ ७ ॥

संनिधावनुषङ्गः स्यादर्थोर्हतिरसंनिधौ ।

मन्त्रादन्यद्ब्राह्मणं स्याद्विधिवाद्द्वयात्मकम् ॥ ८ ॥

सममिव्याहते(त)धर्म(र्म)शक्तिको बोधको विधिः ।

उपवीतादिवलोके सपूर्वार्थो विधीयते ॥ ९ ॥

हिशब्दादित्यागतो वै विधिस्तु(स्तू)परिधारणे ।

न विधिर्मन्त्रगाख्याते याभिर्यजत ईत्यतः ॥ १० ॥

वायुर्वा इति वादोऽयं मानं धर्मं विधिर्नितः ।

ऊर्जोऽवरुद्ध्या इत्येषा स्तुतिः स्यान्न फले विधिः ॥ ११ ॥

१ क. घ. च. °तीर्थं म° । २ च. °दकाः । सा° । ३ ख. च. °ख्यातो या° । ४ क.

घ. ङ. च. इत्यद् । ५ ख. च. विधीयते ।

तेन ह्यन्नमिति प्रोक्ता स्तुतिर्न त्वत्र हेतुगीः ।

सर्वसाधारणा ह्यर्थाः पूर्वकाण्डे विचारिताः ॥ १२ ॥

इष्टिसोमपशुष्वेव विकृतिष्वपि कासुचित् ।

तत्तद्वाक्यान्युदाहृत्य बहवोऽर्था विचारिताः ॥ १२ ॥

आद्यकाण्डस्य भाष्येण व्युत्पन्नः पुरुषोऽखिले ।

अनायासेन वेदेऽस्मिन्नर्थं बोद्धुमतिप्रभुः ॥ १३ ॥

तत्र वेदस्य पूर्वकाण्डे प्रतिपाद्यं कर्म द्विविधं—प्रकृतिर्विकृतिश्चेति । प्रकृष्टस-
र्वाङ्गोपदेशो यत्र क्रियते सा प्रकृतिः । विशेषमात्रोपदेशो यत्र क्रियतेऽवशिष्टं
तु प्रकृतेरतिदिश्यते सा विकृतिः । यथा शाब्दिकां वेदशब्द एव सर्वा प्रक्रि-
यामुपदिश्य घटपटादिशब्देषु तामतिदिशन्ति विशेषमेव सर्वादिषूपदिशन्ति
तद्वत् । तत्र प्रकृतिर्द्विविधा—मूलप्रकृतिरवान्तरप्रकृतिश्चेति । अग्निहोत्रमिष्टिः
सोमश्चेति तिस्रो मूलप्रकृतयः । तासु कस्याप्यङ्गस्यान्यतोऽतिदिष्टस्याभावात् ।
अग्न्याधानेष्टकोपधानयोरन्यतोऽतिदेशो नास्तीति चेत्तर्हि तादृशं सर्वमग्निहो-
त्रादिभिरुपलक्षणियम् । अथवा वह्निसंस्कारमात्रया कर्मत्वानादरेण मूल-
प्रकृतिष्वनुपन्यासः । अग्निहोत्रं नाम प्रतिदिनं सायं प्रातश्च क्षीराज्यादिद्रव्येण
होतव्यं कर्म । तद्विकृतिः कौण्डपायिनामयनगतं मासाग्निहोत्रम् । इष्टिर्नाम
पुरोडाशादिद्रव्येण पक्षे पक्षे निष्पाद्यं दर्शपूर्णमासाख्यं कर्म । तद्विकृतिरै-
न्द्राग्नेमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकाम इत्यादिकाम्येष्टयः । सोमो नाम प्रतिवस-
न्तमनुष्ठेयं सोमलतारूपद्रव्येण निष्पाद्यमग्निष्टोमाख्यं कर्म । तस्य साक्षाद्विकृ-
तिर्विधजिदाद्येकाहः(इ)परम्परया सहस्रसंवत्सरसत्रपर्यन्तः कर्मसंघः ।
घद्यप्यग्नीषोमीयपशुरुक्तेभ्य इष्ट्यग्निहोत्रसोमेभ्यो विलक्षणस्तथाऽपि नासौ
काचिन्मूलप्रकृतिः । अस्मिन्पशाविष्टिधर्माणां प्रयाजादीनामतिदेशेन तस्येष्टि-
विकृतित्वात् । तस्य विकृतिरूपत्वेऽपि तदीयधर्माणामुपाकरणनियोजनादीनां
सवनीयादिपशुष्वतिदेशात्प्रकृतित्वमप्यस्ति । ततो द्रव्यात्मकत्वादवान्तरप्रकृति-
रित्युच्यते । सहस्रसंवत्सरसत्रगतधर्माणामन्यत्रातिदेशाभावेन तस्मिन्सत्रे द्विवि-
धस्यापि प्रकृतित्वस्याभावात्केवलविकृतित्वम् । गृहमेधीयेष्टिरुपसद्धोम इत्या-
देरप्रकृतिविकृतित्वादपूर्वकर्मत्वम् । न ह्यन्यदीयस्य धर्मस्य तस्मिन्वा तदीय-
स्यान्यस्मिन्वा कश्चिदतिदेशोऽस्ति । तस्मात्प्रकृतिर्विकृतिरुभयात्मकमनुभया-
त्मकं चेति चतुर्विधं कर्म संपन्नम् । तेषु चतुर्विधेषु कर्मसु संहिताग्रन्थस्य

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पशुविधानम्)

प्रथमकाण्डे प्रपाठकचतुष्टयेन मूलप्रकृतिरूपाविष्टिसोमो वर्णितौ । सोमस्याङ्गत्वे-
नावान्तरप्रकृतिरूपोऽग्नीषोमीयोऽपि वर्णितः । प्रकृतिं प्राधान्येन प्रतिपाद्य विकृ-
तिव्युत्पत्तये पुनराधेयवाजपेयादयः काश्चिद्विकृतयो वर्णिताः । अथ द्वितीयका-
ण्डे प्राधान्येन विकृतयो वर्ण्यन्ते । यद्यप्यत्र पञ्चमषष्ठप्रपाठकयोर्दर्शपूर्णमासब्राह्म-
णमाह्वारं तथाऽपि प्रपाठकचतुष्टये विकृतीनामेव सभिधानात्काण्डस्य विकृतिप्रा-
धान्यमविरुद्धम् । तास्वपि विकृतिषु यद्यप्युक्तरीत्या काम्येष्टीनां मूलप्रकृतिप्रत्यास-
त्त्या ता एव प्रथमं वर्णनीयास्तथाऽपि तासु बहुवक्तव्यसद्भावात्सूचिकटाहन्यायेन
प्रथमं ता उपेक्ष्यावान्तरप्रकृतेरग्नीषोमीयपशोर्विकृतयो वायव्यादिकाम्यपशवोऽ-
ल्पवक्तव्यतया प्रथमप्रपाठके वर्ण्यन्ते । तेषां च प्रत्येकं स्वतन्त्रत्वेन दर्शपूर्णमा-
साङ्गसमूहवेदेकर्तृकत्वाभावान्नास्ति क्रमनियमः । अतोऽनुवाकार्थानामनुष्ठान-
स्याऽऽनुपूर्विकनियमस्य कस्यचिदभावादध्ययनसंप्रदायेनैव तन्नियम इति नात्रा-
नुवाकार्थः पृथगुपन्यस्यते ॥

(इति भाष्यकारोपाद्घातः) ।

(अथ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयोऽष्टकः) ।

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः)

हरिः ॐ ।

वायव्यं श्वेतमा लभेत भूतिकामो वायुर्वे
क्षेपिष्ठा देवता वायुमव स्वेन भागधेयेनोप
धावति स एवैनं भूतिं गमयति भवत्येवाति
क्षिप्रा देवतेत्याहुः सैनधीश्वरा प्रदह इत्येतमेव
सन्तं वायवे नियुत्वत आ लभेत नियुद्धा अस्य
धृतिर्धृत एव भूतिमुपैत्यप्रदाहाय भवत्येव
(१) वायवे नियुत्वत आ लभेत ग्रामकामो
वायुर्वा इमाः प्रजा नस्योता ननीयते वायु-

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पशुविधानम्)

मेव नियुत्वन्तः स्वेन भागधेयेनोप धावति
 स एवास्मै प्रजा नस्योता नि यच्छति प्रा-
 म्येव भवति नियुत्वन्ते भवति ध्रुवा एवास्मा
 अनपगाः करोति वायवे नियुत्वन्त आ लभेत
 प्रजाकामः प्राणो वै वायुरपानो नियुत्प्राणा-
 पानौ खलु वा एतस्य प्रजायाः (२) अप
 कामतो योऽलं प्रजायै सन्प्रजां न विन्दते
 वायुमेव नियुत्वन्तः स्वेन भागधेयेनोप धा-
 वति स एवास्मै प्राणापानाभ्यां प्रजां प्र प्रजन-
 यति विन्दते प्रजां वायवे नियुत्वन्त आ लभेत
 ज्योगामयावी प्राणो वै वायुरपानो नियुत्प्रा-
 णापानौ खलु वा एतस्मादप कामतो यस्य
 ज्योगामयति वायुमेव नियुत्वन्तः स्वेन भाग-
 धेयेनोप (३) धावति स एवास्मिन्प्राणा-
 पानौ दधात्युत यदीतासुर्भवति जीवत्येव
 प्रजापतिर्वा इदमेकं आसीत्सोऽकामयत प्रजाः
 पशून्सृजेति स आत्मनो वपामुदंकिखदत्ता-
 मग्नौ प्रागृह्णात्ततोऽजस्तूपरः समभवत्तः स्वायै
 देवताया आऽलभत ततो वै स प्रजाः पशून्-
 सृजत यः प्रजाकामः (४) पशुकामः स्यात्स
 एतं प्राजापत्यमजं तूपरमा लभेत प्रजापतिमेव
 स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै प्रजां
 पशून्प्र जनयति यच्छमश्रुणस्तत्पुरुषाणां रूपं

(ऐश्वर्याविकामिनां तत्तत्पशुविधानम्)

यत्तूपरस्तदश्वानां यदन्यतोदन्तद्रवाः षदब्धा
इव शफास्तदवीनां यदजस्तदजानामेतावन्तो
वै ग्राम्याः पशवस्तान् (५) रूपेणैवाव रुन्धे
सोमापौष्णं त्रैतमा लभेत पशुकामो द्वौ वा
अजायै स्तनौ नानैव द्वावभि जायेते ऊर्ज
पुष्टिं तृतीयः सोमापूषणविव स्वेन भागधेये-
नोप धावति तावेवास्मै पशून्प्र जनयतः सोमो
वै रेतोधाः पूषा पशूनां प्रजनयिता सोम
एवास्मै रेतो दधाति पूषा पशून्प्र जनयत्यौ-
दुम्बरो यूपो भवत्युर्वा उदुम्बर ऊर्कपशव
ऊर्जैवास्मा ऊर्ज पशून्व रुन्धे (६) ॥

(अर्पदाहाय भवत्येव प्रजाया आमयति वायुमेव नियुत्वन्त* स्वेन
भागधेयेनोप प्रजाकामस्तान्यूपस्त्रयोदश च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

तत्र च प्रथमानुवाकस्याऽऽद्वैश्वर्यकामिनः पशुं विधत्त-

वायव्यमिति । वायुर्देवता यस्य पशोः सोऽयं वायव्यः । स च श्वेतवर्षः ।
तमालभेत संस्पृशेत् । बर्हिःपुक्षशाखाभ्यां यागार्थमुपाकुर्यादित्यर्थः । यद्यप्यत्र
यजेतेति न श्रूयते तथाऽपि द्रव्यदेवतात्मकस्य यागरूपस्य श्रूयमाणत्वादन्यथाऽ-
नुपपत्त्या वायव्येन यजेतेत्येवं यागः कल्पनीयः । न च सत्सु सहस्रसंख्याकेषु
देवेषु कुतो वायुरेवापेक्ष्यत इति शङ्कनीयम् । वायोरतिशयेन क्षिप्रगामिदेवत्वात्
श्वेतपशुष्वतिप्रियत्वाद्वायोः स्वकीयो भागः । स्वार्थे धेयप्रत्ययः । यद्वा वर्णव्य-

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पशुविधानम्)

त्ययेन दातव्यत्वमुच्यते । तेन च भागधेयेनासाधारणेन वायुमेवोपधावति समीपं प्राप्नोति सेवत इत्यर्थः । इतरदेवानामस्मिन्पशावत्यन्तप्रियत्वाभावाद्वायुमेवेत्यवधार्यते । यद्वा यजमानस्यानादरव्यावृत्त्यर्थमुपधावत्येवेति योज्यम् । तेन तुष्टः स वायुरेवैनं यजमानमैश्वर्यं गमयति पूर्ववद्गमयत्येवेति योज्यम् । तदनुग्रहादयं भवत्येवैश्वर्यं प्राप्नोत्येव । विशेषं विधत्ते-

अतिक्षिप्रेति । अत्राभिज्ञाः पूर्वोक्तविशेषेण वायुदेवताऽत्यन्तं क्षिप्रकारिणीत्येतद्गुणदोषाभिज्ञाः सन्तः प्रथममाहुः । सा चोग्रा देवतैनं यजमानं प्रदहः प्रदग्धुमीश्वरा समर्थेति चाभिप्रायं प्रकटयन्ति । वायौ क्षिप्रं वाति सति जाज्वल्यमानोऽग्निर्गृहान्दहल्लोकैः दृश्यते । अतोऽग्निद्वारा वायोर्दाहकत्वम् । तत्परिहर्तुं नियुद्धिशेषेण युक्ताय वायवे पशुमालभेत । नितरां युता रथे मिश्रिता इति नियुतो वायोरश्वास्तेऽस्य सन्तीति नियुत्वान् । अत एव तदीयाज्यानुवाक्याप्रतिपादके षीवोऽन्नाः रयिवृध इत्यस्मिन्सूक्ते शतसहस्रसंख्याभिरश्वजातिभिर्वायोर्गमनमाम्नायते-“ आ नो नियुद्धिः शतिनीभिरध्वरः सहास्त्रिणीभिरुपयाहि यज्ञम् । वायो अस्मिन्हाविषि मादयस्व” इति येयं नियुत्संज्ञकाऽश्वजातिः सैवास्य वायोर्धृतिधारयित्री । नहि वाहनेषु अश्वेषु शनैर्गच्छत्सु वायुः क्षिप्रं गन्तुं शक्नोति । तेन नियुदेवास्य धृतिधारणमतो नियुत्वतो वायोर्हविष्प्रदानेन यजमानोऽपि धृत एवाविनष्ट एव सन्नैश्वर्यं प्राप्नोति । तन्नैश्वर्यमप्रदाहाय भवत्येव । नियुत्वतो वायोरनुग्रहेण धैर्ययुक्तस्य यजमानस्य स्वकीयान्पुरुषान्प्रियन्तुं स्वकीयद्रव्यमविनाशेन पालयितुं च समर्थत्वान्मनःसंतापरूपः प्रदाहः सर्वथा न भवत्येव । तमेव पशुं फलान्तराय विधत्ते-

वायव इति । नासिकायामोता नस्योताः । यथा लोके बलीवर्दा नासिकाच्छिद्रे रज्जुबन्धने सति सुखेन नीयन्ते तद्वत्सर्वाः प्रजा ग्रामवासिनीरधीनाः कृत्वा वायुस्तत्र तत्र भ्रूशं नयति । स च वायुः पशुना तुष्टः सर्वाः प्रजा यजमानार्धीनाः करोति । स्वाधीनप्रजो यजमानो ग्रामस्वामी भवत्येव । देवतागुणं प्रशंसति-

नियुत्वत इति । नियुत्वद्गुणयुक्ताय पशुर्भवतीति यत्नेन ग्रामस्थाः सर्वाः प्रजा अस्मिन्यजमाने ध्रुवा अनुरक्ताः करोति न तु ताः कदाचिदध्यपरक्ता भवन्ति । पुनरपि फलान्तराय विधत्ते-

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पशुविधानम्)

वायव इति । प्रकर्षेणानिति मुखविलाह्वहिश्चेष्टत इति प्राणः । वायुश्च त-
थाविधः । अपकर्षेण मुखादधस्तादुदरस्यान्तरनिति चेष्टत इत्यपानः । नियुच्छ-
ब्दो नितरां यौति मिश्री भवतीति व्युत्पत्त्या तथाविधमर्थमाचष्टे । यः पुरुषः
प्रजार्थमलं सन्ननुकूलस्त्रीयुक्तः सन्युवा च सन्नपत्यं न लभत एतस्य पुरुषस्य प्र-
जायाः सकाशात्प्राणापानावपक्रान्तौ भवतः । अपत्यलाभाभावेन पुरुषेण गर्भा-
शये निषिक्ते रेतसि नियुत्वतो वायोरनुग्रहाभावात्प्राणपानयुक्तं जीवान्तरं न प्र-
विशति । एतदेवाभिप्रेत्यैतरेयोपनिषदि श्रूयते—“न ह वा ऋते प्राणाद्देतः सिच्य-
ते यद्वा ऋते प्राणाद्देतः सिच्यते पूयेन्न संभवेत् ” इति । नियुत्वान्वायुर्भागधेयेन
तुष्टो यजमानार्थं तदीयरेतसि प्राणापानाभ्यां युक्तं जीवं प्रवेश्य प्रजाः प्रजनयति ।
ततो यजमानः पुत्रं लभते । पुनरपि फलान्तराय विधत्ते—

वायवे नियुत्वत इति । ज्योगामयावी दीर्घरोगयुक्तः । यस्य ज्योगामयति
यं पुरुषं चिरमामयो बाधत एतस्मात्प्राणापानावतिक्रान्तमुद्यतौ । आस्मिन्प्रा-
णापानौ दधाति चिरं स्थापयति । अपि च यदि कथंचिद्भूमौ शयानो रुग्णो
मुहूर्तमात्रं याममात्रं वा परेतो भवेत्तथाऽपि वायोरनुग्रहादागतप्राणो जीवत्येव ।
कर्मान्तरं विधातुं प्रस्तौति—

प्रजापतिरिति । यदिदं प्रजापशुरूपं जगदिदानीं दृश्यते तदिदं सृष्टेः पूर्वं
प्रजापतिरेक आसीत्प्रजापतिरेव स्थितो नान्यत्किंचिदित्यर्थः । स च प्रजापशुसृ-
ष्टिकामस्तत्साधनत्वेन स्वशरीरादुदरमध्यवर्तिनीं पटसदृशीं वषामुदन्निखददात्खिद्यो-
च्छ्रुतवान् । तां च वषामशौ प्रक्षिप्तवान् । ततो दग्धया वषाया अजस्तूपरः शृङ्ग-
रहितः समुत्पन्नः । तं चाजं स्वात्मरूपां देवतामुद्दिश्याऽऽलभत । तत्कर्मसाम-
र्थ्यात्प्रजाः पशूनसृजत । ननु स्वयमेव स्ववषामुत्खिद्यजं तत उत्पाद्य तं च
स्वार्थमालभ्य जगत्सर्वमप्यसृजतेति महदेवैतदिन्द्रजालम् । बाढमिन्द्रजालमेवै-
तत् । अत एवान्यत्राऽऽम्नातम्—“ इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते ” इति ।
“ मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ” इति । न खल्विन्द्रजालविषये
विस्मेतुं च भवानपीच्छति । यदा तु लौकिकेऽपीन्द्रजाले न काऽप्यनुपपत्ति-
स्तदानीमचिन्त्यमहिम्नि सर्ववेदासिद्धे परमेश्वरे का नाम तवानुपपत्तिः । अन्यथा
क्व वीर्यं क्व वा पुरुषः क्व बीजं क्व वा वृक्ष इत्यादिकं भवानुपपादकमन्यः
कथं शुक्तिभिरुपपादयति । संकल्पसिद्धे जगदीश्वरे को नाम विस्मय इति चेत्त-

हेतत्प्रकृतेऽपि न विस्मयः । संकल्पसिद्धस्य किमेतावता प्रयासेनेति चेत् ।
नानाविधभोगैस्तृप्तस्य राजादेः किं द्यूतमृगयादिप्रयासेनेति त्वया वक्तव्यम् ।
लीलेति चेत् । तदत्राप्यनुसंधेहि । तथा च श्रुतिः—

“ भोगार्थां सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमिति चापरे ” इति । विष्णुपुराणेऽपि—

“ क्रीडतो बालकस्येव चेष्टां तस्य निशामय ” इति । व्याससूत्रमपि—

“ लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ” इति । अलमतिप्रसङ्गेन । विधत्ते—

व इति । पशुं प्रशंसति—

बद्धमश्रुण इति । पुंस्यशावजे श्मश्राणि विद्यन्ते । तूपरत्वं सर्वेष्वजेष्व-
भावेऽपि प्रकृते विद्येत । अन्यतोऽथ एव दन्ता इत्यन्यतोर्दन्नन्यतोदत्त्वम् । अवि-
स्वरसदृशाः शफा दृश्यन्त एव । अजत्वजातिश्चास्ति । तस्मात्पुरुषादिरूपत्वम् ।
वक्ष्यति ग्राम्येषु पशुषु गर्दभोष्ट्रावपि सप्तसंख्यासिद्धये तत्र तत्र गृह्येते तथाऽपि
पुरुषादयः पञ्चैव प्रशस्ता विप्रराजादिभिरत्यन्तमादृतत्वात् । अत एव तदीयेन
रूपेण सर्वरूपसदृशेन तान्पुरुषादीन्सर्वानधीनान्करोति । पश्चन्तरं विधत्ते—

सोमापौष्णमिति । त्रयाणां वत्सानां युगपज्जातानां समुदायस्त्रितं तत्र
भवत्सैतस्तेषामन्यतम इत्यर्थः । त्रयाणामुत्पत्तौ प्रयोजनमेवमुन्नेयम् । अजाया-
स्तावद्द्वौ स्तनौ प्रसिद्धौ । तौ नानैव पृथगेव पातुं द्वौ वत्सौ जायेते । मातृरू-
पायामजायां येयमूर्धसः सारं या च शरीरगता पुष्टिस्तदुभयं ख्यापयितुं तृतीयो
वत्स उत्पन्नाः । द्वौवैव हि सर्वत्र जायेते, तृतीयस्तु क्वचिदेव । तथा सति यस्यां
तृतीयो जातस्तस्याः शरीरे वीर्याधिक्यं पुष्ट्याधिक्यं चास्तीति लक्षयितुं शक्यंते ।
किं बहुना, त्रैतः प्रशस्त इति द्रष्टव्यम् । गर्भाशये रेतो यथा न स्रवति तथा
सोमो धारयति । पूषा भूमिरूपत्वात्स्वकीयौषधिरसेन पोषयित्वा प्रजनयति ।

बोदकप्राप्तं खादिरं बाधितुं विधत्ते—

औदुम्बर इति । फलानां यथा बहुत्वादुदुम्बरस्योर्ध्वपत्वं क्षीरद्वारेण पशु-
रपि तथाविधः । अत ऊर्जैर्बोदुम्बररूपया यजमानार्थमूर्ध्वपान्पशुन्संपादयति ।

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पशुविधानम्)

अत्र मीमांसा ।

यदत्र पूर्वमग्निहोत्रादीनां मूलप्रकृतित्वमुक्तं तदष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“इष्ट्यग्निहोत्रसोमानां मूलप्रकृतिता नहि ।

अस्ति वा नालौकिकत्वादियत्तानवधारणात् ॥

लोकवत्संनिपत्यारादुपकारिद्वयश्रुतेः ।

इयत्ताया निश्चितत्वान्मूलप्रकृतिता त्रिषु ” ॥

अलौकिकत्वेनैतावद्भिरङ्गैः संपूर्ण उपकार इति निश्चेतुमशक्यत्वादिष्ट्यादीनां नास्ति मूलप्रकृतित्वमिति चेन्मैवम् । लौकिकसदृशत्वात् । यथा लोके भुजिक्रि-
बाषामोदनः करणं तस्य संनिपत्योपकारिणः शाकसूपादय आरादुपकारिणः
पीठप्रदीपादयस्तथा भावनायां यागः करणमवघातादयः संनिपातिनः प्रयाजादय
आरादुपकारिणोऽतो नात्यन्तमलौकिकत्वम् । इयत्ता तु लौकिके यथा प्रत्यक्षेण
निश्चीयते तथा श्रौते श्रुत्या निश्चीयताम् । तस्मादिष्ट्यग्निहोत्रसोमानां मूलप्रकृ-
तित्वमस्ति ।

मासाग्निहोत्रस्य नित्याग्निहोत्राद्भेदो द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितः—

“मासं जुहोत्यग्निहोत्रं गुणोऽन्यत्कर्म वा गुणः ।

अनूद्य प्राप्तं कर्मात्र मासोऽप्राप्तो विधीयते ॥

उपसद्भिश्चरित्वेति नित्ये तासामसंभवात् ।

अनेकस्याविधेश्चान्यत्कर्म प्रकरणान्तरात् ” ।

कृष्णपायिनामयने श्रूयते—“ मासमग्निहोत्रं जुहोति मासं दशपूर्णमासाभ्यां
यजेत ” इति । अत्र प्राप्तं नित्याग्निहोत्रमनूद्य मासलक्षणो गुणोऽप्राप्तत्वाद्दिधी-
यत इति चेन्मैवम् । किं मास एव विधीयत उतोपसद्भिश्चरित्वेत्युक्तत्वादुपसदोऽ-
पि । नाऽऽद्यः । उपसदामपि नित्याग्निहोत्रे प्राप्तिरहितानां त्वन्मते विधातव्यत्वात् ।
न द्वितीयः । प्राप्ते कर्मण्यनेकगुणविधौ वाक्यभेदापत्तेः । ननु मा भूत्तर्हि गुण-
विधिः, कर्मान्तरत्वे किं प्रमाणमिति चेत् । प्रकरणान्तरमिति वदामः । नसेतान्नि-
त्याग्निहोत्रस्य प्रकरणमसंनिहितत्वात् । अयनस्य त्वेतत्प्रकरणम् । अयनमारभ्या-
धीतत्वात् । का तर्हि नित्याग्निहोत्रे गुणविधिश्छेति चेत् । प्रकरणस्यासमर्थत्वेऽ-

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पञ्चाविधानम्)

अग्निहोत्रशब्देन तत्समर्पणादेशा शक्यं भवति । सा च वाक्यभेदापत्त्या निरा-
कृता । तथा सति स्वतःसिद्धं प्रकरणभेदं निराकृत्य प्रकरणैक्यापादनेन गुणं
विधापयितुं प्रवृत्तस्याग्निहोत्रशब्दस्य शक्यौ निरुद्धायां तदवस्थः प्रकरणभेदो नि-
त्याग्निहोत्रादिदं कर्म भिनत्ति । अग्निहोत्रशब्दो धर्मातिदेशार्थं इति सप्तमे वक्ष्यते ।
ननुपसन्मासाभ्यां गुणाभ्यां विशिष्टं कर्म विधीयते । ततो वाजिनन्यायेन गुणभे-
दात्कर्मभेदो न प्रकरणभेदादिति चेत् । न । वैषम्यात् । उपादेयतया विधेयो
गुणो वाजिनं मासस्त्वनुपादेय इत्येकं वैषम्यम् । द्रव्यत्वेन गुणान्तर्गतं वाजिनं
मासो न तथेत्यपरं वैषम्यम् । परमार्थतस्त्वत्र प्रथमतरप्रतीतेन प्रकरणभेदेन सिद्धं
कर्मभेदं गुणभेद उपोद्धलयति । ततः प्रकरणान्तरमेवात्र भेदहेतुरिति ।

ईदृशस्य कर्मणो धर्मापेक्षत्वं सप्तमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्-

“सौर्ये चरौ न धर्माः स्युः स्युर्वा मानविवर्जनात् ।

न स्युः स्युः करणं यागोऽपेक्षते ह्युपकारिणः ॥”

सौर्ये चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इत्यत्रावघातादयो धर्मा न प्राप्यन्ते । प्राप-
कप्रमाणानां श्रुतिलिङ्गादीनामभावादिति चेन्मैवम् । विमतो याग उपकरणापेक्षः ।
करणत्वात् । लौकिकवैदिकभोजनदर्शपूर्णमासादिवदित्यनुमानेन तत्प्रापणात् ।
तत्रैवान्यच्चिन्तितम्-

“विध्यन्तोऽपेक्षितस्तत्र लौकिको वाऽथ वैदिकः ।

आद्यो निबन्धराहित्यादन्त्यो धीसंनिकर्षतः ॥”

तत्र सौर्यचरावपेक्षितः प्रधानविधिशेषाङ्गकलापः स्थालीपाकादिगतो लौकि-
को ग्रहीतव्यः । कुतः । अनिबद्धत्वात् । वैदिकस्तु प्रकरणेन कर्मविशेषे निबद्धः
सन्न ततो वियोजयितुं शक्यत इति चेन्मैवम् । वैदिके करणे वैदिकाविध्यन्तस्य
बुद्धिसंनिकर्षात् । यथा प्रकरणेन क्वचिन्निबद्धस्तथा चोदकेनान्यत्रापि निबध्य-
ताम् । किञ्च-“प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोति” इति सौर्ययागविधिंशेषे कृष्ण-
लहोमविधानाय सिद्धवत्प्रयाजोऽनद्यते । तच्च वैदिकेतिकर्तव्यताया लिङ्गम् ।
तस्माद्वैदिको ग्राहः ।

स च विध्यन्त ईदृशेषु कर्मसूपदेशतो न प्राप्नोतीति सप्तमाध्यायस्य प्रथम-
पादे चिन्तितम्-

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पशुविधानम्)

“ सर्वार्थं प्रकृतार्थं वा प्रयाजाद्युपदेशनम् ।

यज्यन्वयेन सर्वार्थं नातिदेशो विचार्यताम् ॥

अङ्गप्रधानयोर्मुख्यापूर्वभेदे समन्वयात् ।

प्रकृतार्थमतः कार्यमतिदेशविचारणम् ” ॥ इति ।

दर्शपूर्णमासप्रकरणे प्रयाजादय उपदिष्टाः । ज्योतिष्टोमप्रकरणे दीक्षणीयाद-
यः । तत्रैते सर्वे धर्माः सर्वयागार्थत्वेनोपदिश्यन्ते । कुतः । यज्यन्वयात् । यागः
करणं प्रयाजादय इतिकर्तव्यतेत्येतावदविवादम् । तत्र यदि प्रयाजादयो यागवद्-
पूर्वेणान्विताः स्युस्तदानीमपूर्वनिष्पादकत्वमुभयत्र समानमिति कृत्वा करणोपकरण-
त्वलक्षणं सर्वसमतमवान्तरवैषम्यं बाध्येत । किंचावघातपेषणादीनां यागनिष्पा-
दकत्वेन यज्यन्वयो दृष्टस्तद्वदङ्गत्वसामान्यात्प्रयाजादीनामपि यज्यन्वयो युक्तः ।
यजिधातुश्च दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमसौर्यश्येनादिषु सर्वेषु विशेषेष्वनुगतं यागमात्रं
ब्रूते । तथा सति सौर्यश्येनादिष्वप्युपदेशेनैव कृत्स्नधर्मप्राप्तिरतिदेशविचारो न
कर्तव्य इति प्राप्ते ब्रूमः—अपूर्वं मुख्यम् । फलवत्त्वात् । यजिर्न मुख्यः ।
फलरहितत्वात् । फलवाति मुख्ये प्रयाजादिविधानं युक्तम् । अतः करणेतिकर्त-
व्यतयोरुभयोरपूर्वेण प्रथममन्वयः । पश्चात्तु परस्परं गुणप्रधानभावेनान्वयः । तथा
सत्यपूर्वभेदस्य द्वितीयाध्याये निरूपितत्वादपूर्वविशेषेण तत्करणभूतयजिविशेषेण
बाऽन्विताः प्रयाजादिधर्मा ये यस्मिन्प्रकरण आम्नातास्ते तत्रैव व्यवतिष्ठन्ते ।
सत्येवं प्रकरणमर्थबद्धवति । सर्वेषां धर्माणां सर्वत्र प्राप्तौ प्रकरणमनर्थकं स्यात् ।
तस्मात्सौर्यश्येनादिप्रकरणे धर्मोपदेशाभावाद्धर्माकाङ्क्षां पूरयितुमतिदेशविचारः
कर्तव्यः । प्रत्यक्षवचनेन धर्मातिदेशस्तत्रैव चिन्तितः—

“ इषौ समानमितरच्छेनेनेत्यनुवादकम् ।

श्येनवैशेषिकाणां वाऽतिदेशोऽत्रानुवादकम् ॥

ज्योतिष्टोमविकारत्वात्तद्धर्माश्चोदकात्समाः ।

श्येनेष्वोरितरत्वोक्तिरिषुवैशेषिकं प्रति ॥

इषुवैशेषिकादुक्तादितरच्छेदनं स्फुरेत् ।

वैशेषिकं लोहितोष्णीषादि तेनातिदिश्यते ॥ इति ।

इषुनामकः श्येननामकश्च द्वावप्येकहौ ज्योतिष्टोमविकारौ । तयोरुभयोर्ष्यो-

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पशुविधानम्)

तिष्ठोमधर्माश्चोदकेन प्राप्ताः । ते चोभयत्र समानाः । तच्च समानत्वमिषुप्रकरणेऽ-
नेन वाक्येनानुद्यते समानमितरच्छेदेनेनेति । नन्वत्रेतरशब्दोक्तिरनुपपन्ना । तत्प्र-
तियोगिनः कस्यचिदनिर्दिष्टत्वादिति चेन्न । पूर्ववाक्यविहितस्य विशेषधर्मस्य
प्रतियोगित्वात् । इषौ यो वैशेषिकधर्मो विहितस्तं परित्यज्येतरश्चोदकप्राप्तं सर्वं
श्येनेन समानमित्यर्थः । तस्मादनुवादकमिदं वाक्यमिति प्राप्ते ब्रूमः—इतरशब्दः
प्रतियोगिसजातीयं ब्रूते । तद्यथा देवदत्त एक एवाधीते नेतरः कश्चिदित्युक्तेऽध्यय-
नप्रसक्तिमान्यज्ञदत्तादिमाणवकः प्रतीयते, न तु गवाश्घटपटादिः । एवमत्रापिषुवै-
शेषिकस्य पूर्ववाक्योक्तस्य प्रतियोगित्वात्तत्समानजातीयं श्येनगतं लोहितोष्णीषा-
दिरूपं वैशेषिकं धर्मजातमितरशब्देन प्रतिभाति । तच्च प्रकृतावभावान्न चोदकेन
प्राप्तम् । तस्मादिषावनुष्ठेयत्वेनातिदिश्यते ।

नाम्ना धर्मातिदेशस्तत्रैव तृतीयपादे चिन्तितः—

“ मासं जुहोत्यग्निहोत्रमिति नामाग्निहोत्रतः ।

नित्यान्मासाग्निहोत्रेऽस्मिन्धर्माणां नातिदेशकम् ॥

उतातिदेशकं नैव द्वयोर्नाम्नः समत्वतः ।

अग्नये होत्रमित्यस्य नित्ये संपादितत्वतः ॥

तत्र मुख्यं ततोऽन्यत्र गौणत्वस्य प्रसिद्धये ।

नित्याग्निहोत्रगान्धर्मास्तन्नामातिदेशोदिह ” ॥ इति ।

कुण्डपायिनामयने श्रूयते—“ मासमग्निहोत्रं जुहोति ” इति । तत्राग्निहो-
त्रमित्येतन्नाम नित्याग्निहोत्रादन्यस्मिन्मासाग्निहोत्रे धर्मानतिदेशं नार्हति । कुतः ।
तस्य नाम्न उभयोरग्निहोत्रयोर्मुख्यवृत्त्या समानत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः—अग्नये होत्रं
यस्मिन्कर्मणि तदाग्निहोत्रमित्येतमवयवार्थं नित्याग्निहोत्रे संपाद्य तन्नामधेयत्वं
प्रथमाध्याये निर्णीतम् । अतस्तत्रैवायं शब्दो मुख्यः । न चोभयत्र मुख्यत्वं
संभवत्यनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात् । मुख्यत्वासंभवेन मासाग्निहोत्रे गुणयोगाद्वर्तितुं
नित्याग्निहोत्रगुणानतिदिशति ।

प्रत्यक्षवचननाम्नोरभावेऽपि नियतादेव कर्मणोऽतिदेशोऽष्टमाध्यायस्य प्रथ-
मपादे चिन्तितः—

“ कस्माच्चिदतिदिश्यन्ते नियतात्कर्मणोऽथवा ।

अविशेषादादिमोऽन्त्यः शास्त्रार्थस्य व्यवस्थितेः ॥ ” इति ।

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पशुविधानम्)

विहितेतिकर्तव्यतारहिते सौर्यादौ कर्मणि तद्युक्ताद्यतः कुतश्चित्कर्मणो धर्मा अतिदिश्यन्ते । कुतः । नियामकस्य विशेषस्याभावात् । अतो विशेषचिन्ता न कार्येति चेन्मैवम् । शास्त्रार्थव्यवस्थाया नियामकत्वात् । तस्मान्नियतादेकस्मात्कर्मणो धर्मातिदेशः । तेन विशेषचिन्ता कर्तव्या ।

तत्रैव विशेषनियामकं चिन्तितम्—

“ तद्धितोक्त्यादिलिङ्गं किं न विशेषनियामकम् ।

भवेद्वा न ह्यशब्दत्वाद्भवेच्छब्दे प्रवेशतः ॥ इति ।

दर्शपूर्णमासयोराग्नेयमष्टाकपालं निर्वपतीत्यत्र तद्धितोक्त्या देवतानिर्देश एक- देवतायोगित्वमौषधद्रव्यकत्वं निर्वाप इत्येतान्याग्नेययागसंबन्धितया श्रूयमाणत्वा- दाग्नेयलिङ्गानि । सौर्यं चरुं निर्वपेदित्यत्रापि तान्युपलभ्यन्ते । न तेषामाग्नेयध- र्मातिदेशं नियन्तुं सामर्थ्यमस्ति । कुतः । तेषामशब्दरूपत्वेन शब्दैकसमन्विग- म्येऽर्थे प्रामाण्यायोगादिति प्राप्ते ब्रूमः—लिङ्गस्मारितोपकारसहितमेव सौर्ययागं तच्छब्दो विदधाति । तथा सति प्रनाड्या लिङ्गस्य शब्दे प्रवेशादाग्नेयवत्सौ- र्योऽनुष्ठेय इत्येतादृशं चोदकवाक्यमनुमापयता लिङ्गेन धर्मविशेषा नियम्यन्ते ।

इष्टिषु सौमिकधर्मनिवारणं तत्रैव चिन्तितम्—

“ ऐन्द्राग्नादौ सौमिकः स्यादैष्टिको वा द्वयोरिह ।

संभवादैष्टि(च्छि)कोऽन्त्योऽत्र स्यात्कपालादिलिङ्गतः ॥

ऐन्द्राग्नेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकाम इत्यादौ सौमिकैष्टिकयोर्विध्यन्तयोरन्य- तर इच्छया ग्राह्यः । कुतः । उभयत्र विध्यन्तसंभवेनातिदेष्टुमर्हत्वादिति चेन्न । कपालनिर्वापादिभिलिङ्गविशेषैरैष्टिकस्यैवान्नोचितत्वात् ।

अग्नीषोमीयपशोरिष्टिविकृतित्वं तत्रैव चिन्तितम्—

“ न पशवैष्टिकः स्याद्वा न कपालाद्यभावतः ।

स्याद्द्रव्यक्तद्रव्यदेवत्वप्रयाजसुच्यसाम्यतः ॥

अग्नीषोमीयपशवैष्टिकविध्यन्तो नास्ति । कुतः । पूर्ववदत्र निर्वापकपालादि- लिङ्गभावादिति चेन्मैवम् । आग्नेयमष्टाकपालमित्यत्रोत्पत्तिवाक्ये यथा द्रव्यदेवते व्यक्ते तथाऽग्नीषोमियं पशुमित्यत्रापि । न तु सोमेन यजेतेत्यत्रैव देवताया अव्य- क्तत्वम् । तदेतद्द्रव्यक्तद्रव्यदेवत्वमेकं लिङ्गम् । एकादश प्रयाजान्यजतीति प्रयाज-

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पशाविधानम्)

बहुत्वं द्वितीयम् । सुच्यमाघार्यं जुह्वा पशुं समनकीत्यावाराञ्जने लिङ्गान्तरे ।
आलम्भो लिङ्गान्तरमिष्टावपीषामालभेतेति दर्शनात् । तस्मादस्ति पशवैष्टिकः ।
तस्यैव पशोः पश्चन्तरप्रकृतित्वेनावन्तरप्रकृतित्वं तत्रैव चिन्तितम्—

“सवनीयादिके दार्शो दैक्षो वा प्रकृतित्वतः ।

आद्योऽन्त्यो लिङ्गोऽन्यत्र विकृतिः प्रकृतिर्भवेत् ॥”

सवनीयानुबन्ध्यनिरुद्धादिपशुषु दर्शपूर्णमाससंबन्धविध्यन्तः कार्यः । कुतः ।
दर्शस्य प्रकृतित्वात् । दैक्षोऽग्नीषोमीयपशुविध्यन्तो दीक्षितेनानुष्ठेयेषु पशुविध्य-
न्तेषु प्रथमभावित्वान् । तस्य चाग्नीषोमीयोष्टिविकृतित्वान्न प्रकृतित्वमस्ति । अतो
न तस्य विध्यन्तोऽतिदेशार्थं इति प्राप्ते ब्रूमः—आलम्भोऽग्नीषोमीयपशौ लिङ्गम् ।
तच्च सवनीयादिष्वप्यस्ति । तथा घातःसवनीयादिषु वपाप्रचारोऽपरं लिङ्गम् ।
इष्टिं प्रति विकृतेरप्यन्यत्र सवनीयादौ प्रकृतित्वं न विरुध्यते । तस्मादग्नीषोमी-
यपशोर्विध्यन्तं सवनीयादिपशुष्वतिदेशेत् । तदेवमेतैर्विचारैर्वागव्यादिपशुष्वग्नी-
षोमीयविध्यन्तादेश इति संस्थितम् ।

वायव्यः श्वेतमालभेतेत्यत्र यागविधित्वं द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“वायव्यः श्वेत आलम्भो भूत्यै सौर्यं चरुं तथा ।

निर्वपेद्ब्रह्मतेजोर्धमीषामुष्टिनिरुप्तयोः ॥

गुणो श्वेतचरु किंवा यावत्कथितकर्मणि ।

फलार्थमथवा यागो विशिष्टो विहिताविह ॥

श्वेत्यं वायुस्पृगीपायामाग्नेये च रविप्रभे ।

चरुर्गुणश्चरुः स्थाली निर्वपस्तु तदाश्रितः ।

फलहानेन तर्कितु यावच्चोदितकर्म तत् ।

द्रव्यादिरूपसंपत्तेरवार्या यागताऽऽर्थिकी ॥”

अनारभ्येदमाम्नायते—“वायव्यः श्वेतमालभत भूतिकामः” इति । “सौर्यं
चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः” इति च । तथा च दर्शपूर्णमासयोरिदमाम्नातम्—
“ईषामालभत” इति । चतुरो मुष्टीनिर्वपति” इति च । ईषा शकटगतो
लम्भोऽणुवद्दीर्घः काण्डविशेषस्तस्या आलम्भः स्पर्शः । तमेतं दर्शपूर्णमासग-
तोऽणुवद्दीर्घः काण्डविशेषस्तस्या आलम्भः स्पर्शः । तमेतं दर्शपूर्णमासग-
तोऽणुवद्दीर्घः काण्डविशेषस्तस्या आलम्भः स्पर्शः । तमेतं दर्शपूर्णमासग-
तोऽणुवद्दीर्घः काण्डविशेषस्तस्या आलम्भः स्पर्शः । तमेतं दर्शपूर्णमासग-

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पञ्चविधानम्)

विधीयते । बरुः स्थाली । सा च निर्वापस्याऽऽश्रयः । निरुप्तस्य हविष आग्ने-
यतया सूर्यवत्प्रभासंबन्धात्सौर्यत्वम् । भूतिब्रह्मवर्चसफले सार्वकालिकयोर्दर्शपूर्ण-
मासयोः पूर्वसिद्धे एवानूद्येते । तस्माद्गुणविधिरित्येकः पूर्वपक्षः । न हि फलप्र-
दयोर्नित्यवच्छ्रुतयोः संभवत्प्रयोजनयोश्च पाक्षिकानुवादत्वमानर्थक्यं वा युक्तम् ।
तस्माद्गुणफलाविशिष्टकर्मान्तेर विधीयते । तदाऽपि यागस्याश्रवणादालम्भनिर्वा-
पयोरेव श्रवणाद्यावदुक्तकर्मविधिरिति द्वितीयः पूर्वपक्षः । श्वेतपशुचरुद्रव्ययोर्वायु-
सूर्यदेवतयोश्च स्पष्टं प्रतीयमानतया रूपवतोर्वागयोराधिक्योर्वागयितुमशक्यत्वाद्द्र-
व्यदेवताविशिष्टयोर्वागयोर्विधिरभ्युपगन्तव्यः । भूतिकामो वायव्येन श्वेतेन पशुना
यजेत ब्रह्मवर्चसकामः सौर्येण बरुणा यजेतेत्येवंविधोऽर्थसिद्धो विधिः । द्रव्यदेवता-
संबन्धकल्पितस्य यागस्य लिङ्गप्रत्ययेन कर्तव्यताविधावाल्मभनिर्वापयोर्धात्वर्थयोः
का गतिरिति चेदनुवाद इति ब्रूमः । तत्प्राप्तिस्त्वार्थिकी । निर्वापालम्भावन्तरेण
तत्तद्यागासिद्धेः । तस्माद्यागविधिरिति राज्ञान्तः ।

दशमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ वायव्यं श्वेतमित्यत्र यः कोऽपि च्छाग एव वा ।

विशेषानुक्तिः कोऽपि च्छाग एवास्त्ववाधनात् ॥ ”

वायव्यः श्वेतमालभेत भूतिकाम इत्यत्र श्वेतशब्दस्य धेन्वादिशब्दजातिवि-
शेषगतगुणवाचित्वाभावाद्यं कंचिदपि पशुं श्वेतगुणकं समर्पयतीति पूर्वः पक्षः ।
चोदकप्राप्तस्याजस्य बाधकारणाभावात्तमेव समर्पयतीति राज्ञान्तः ।

तत्रैव सप्तमपादे चिन्तितम्—

“ औदुम्बरः स्वादिरेण समुच्चयोऽथ बाधकः ।

द्वयोनियोजनादाद्यो निरपेक्षत्वतोऽन्तिमः ॥ ” इति ।

पशुकामेनानुष्ठेये सोपापौष्णे पशौ श्रूयते—“ औदुम्बरो यूपो भवति ”
इति । तत्र चोदकप्राप्तेन स्वादिरेण सह श्रूयमाणस्यौदुम्बरस्य समुच्चयः कार्यः ।
कुतः । द्वयोर्यूपयोः पशुनियोजनसंभवेन चोदकपरित्यागायोगादिति प्राप्ते ब्रूमः—
स्वादिरोदुम्बरौ परस्परनिपेक्षतया पशुनियोजनक्षमौ प्रमाणद्वयेन प्राप्तौ । तयोः
समुच्चयाङ्गीकारे निरपेक्ष्यं परित्यज्येत । तस्मादुपदिष्ट औदुम्बरोऽतिदिष्टस्य स्वादि-
रस्य बाधक इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिः प्रजा असृजत ता अस्मात्सृष्टाः
 पराचीरायन्ता वरुणमगच्छन्ता अन्वैत्ताः पुन-
 रयाचत ता अस्मै न पुनरदात्सोऽब्रवीद्वरं
 वृणीष्वार्थं मे पुनर्देहीति तासां वरमाऽलभत
 स कृष्ण एकशितिपादभवद्यो वरुणगृहीतः
 स्यात्स एतं वारुणं कृष्णमेकशितिपादमा
 लभेत वरुणम् (१) एव स्वेन भागधेयेनोप
 धावति स एवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति कृष्ण
 एकशितिपाद्भवति वारुणो ह्येष देवतया
 समृद्धये सुवर्भानुरासुरः सूर्यं तमसाऽविध्य-
 त्त्स्मै देवाः प्रायश्चित्तिमैच्छन्तस्य यत्प्रथमं
 तमोऽपाघ्नन्त्सा कृष्णाऽविरभवद्यद्द्वितीयं सा
 फल्गुनी यत्तृतीयं सा वलक्षी यदध्यस्थादपा-
 क्तन्तन्त्साऽविर्वशा (२) समभवत्ते देवा
 अब्रुवन्देवपशुर्वा अयं समभूत्कस्मा इममा
 लप्स्यामह इत्यथ वै तर्ह्यल्पा पृथिव्यासी-
 दजाता ओषधयस्तामविं वशामादित्येभ्यः
 कामायाऽलभन्त ततो वा अप्रथत पृथिव्य-
 जायन्तौषधयो यः कामयेत प्रथेय पशुभिः

(वरुणगृहीतादिपशुविधानम्)

प्र प्रजया जायेयेति स एतामविं वशामादि-
 त्येभ्यः कामाय (३) आ लभेताऽऽदित्यानेव
 कामः स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवैनं
 प्रथयन्ति पशुभिः प्र प्रजया जनयन्त्यसावा-
 दित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमै-
 च्छन्तस्मा एता मल्हा आऽलभन्ताऽऽग्नेयीं
 ऋणग्रीवीं सः हितामैन्द्रीं श्वेतां बार्हस्पत्यां
 ताभिरेवास्मिन्ब्रह्मवर्चसकामः स्या-
 त्तस्मा एता मल्हा आ लभेत (४) आ-
 ग्नेयीं ऋणग्रीवीं सः हितामैन्द्रीं श्वेतां बार्ह-
 स्पत्यामेता एव देवताः स्वेन भागधेयेनोप
 धावति ता एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं दधति ब्रह्म-
 वर्चस्यैव भवति वसन्ता प्रातरग्नेयीं ऋणग्री-
 वीमा लभेत ग्रीष्मे मध्यंदिने सः हितामै-
 न्द्रीं शरद्यपराहणे श्वेतां बार्हस्पत्यां त्रीणि
 वा आदित्यस्य तेजांसि वसन्ता प्रातर्ग्रीष्मे
 मध्यंदिने शरद्यपराहणे यावन्त्येव तेजांसि
 तान्येव (५) अव रुन्धे संवत्सरं पर्याल-
 भ्यन्ते संवत्सरो वै ब्रह्मवर्चसस्य प्रदाता संव-
 त्सर एवास्मै ब्रह्मवर्चसं प्र यच्छति ब्रह्मवर्च-
 स्यैव भवति गर्भिण्यो भवन्तीन्द्रियं वै गर्भं
 इन्द्रियमेवास्मिन्दधति सारस्वतीं मेषीमा ल-
 भेत य ईश्वरो वाचो वदितोः सन्वाचं न वदे-

द्वाग्वै सरस्वती सरस्वतीमेव स्वेन भागधेये-
 नोप धावति सैवास्मिन् (६) वाचं दधाति
 प्रवदिता वाचो भवत्यपन्नदती भवति तस्मा-
 न्मनुष्याः सर्वा वाचं वदन्त्याग्नेयं कृष्णश्रीवमा
 लभेत सौम्यं बभ्रुं ज्योगामयाव्यग्निं वा
 एतस्य शरीरं गच्छति सोमं रसो यस्य
 ज्योगामयत्यग्नेरवास्य शरीरं निष्क्रीणाति
 सोमाद्रसमुत्त यदीतासुर्भवति जीवत्येव सौम्यं
 बभ्रुमा लभेताऽऽग्नेयं कृष्णश्रीवं प्रजाकामः
 सोमः (७) वै रेतोधा अग्निः प्रजानां प्रजन-
 यिता सोम एवास्मै रेतो दधात्यग्निः प्रजां प्र-
 जनयति विन्दते प्रजामग्नेयं कृष्णश्रीवमा
 लभेत सौम्यं बभ्रुं यो ब्राह्मणो विद्यामनूच्य
 न विरोचेत् यदाग्नेयो भवति तेज एवास्मिन्तेन
 दधाति यत्सौम्यो ब्रह्मवर्चसं तेन कृष्णश्रीव
 आग्नेयो भवति तम एवास्मादप हन्ति श्वेतो
 भवति (८) रुचमेवास्मिन्दधाति बभ्रुः
 सौम्यो भवति ब्रह्मवर्चसमेवास्मिन्त्वषिं दधा-
 त्याग्नेयं कृष्णश्रीवमा लभेत सौम्यं बभ्रुमा-
 ग्नेयं कृष्णश्रीवमा पुरोधायाम् स्पर्धमान आग्नेयो
 वै ब्राह्मणः सौम्यो राजन्योऽभितः सौम्यमा-
 ग्नेयो भवतस्तेजसैव ब्रह्मणोभयतो राष्ट्रं परि-
 गृह्णात्येकधा समावृद्धे पुर एनं दधते (९) ॥

(वरुणगृहीतादिपशुविधानम्)

लभेत वरुणं वशैतामविं वशामादित्येभ्यः कामाय मल्हा आ लभेत
तान्येव सैवास्मिन्त्सोमः श्वेतो भवति त्रिचत्वारिंशच्च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

भूतिकामो ग्रामकामः प्रजार्थी दीर्वरोगवान् ।

प्रजापथार्थिनौ चैषां श्वेताद्याः पशवः श्रुताः ॥

तानेतान्पशून्प्रथमानुवाके विधाय द्वितीये वरुणगृहीतादीनां पशव उच्यन्ते ।
तत्र वरुणगृहीतस्य पशुं विधातुं प्रस्तौति—

प्रजापतिरिति । प्रजापतिना सृष्टाः प्रजाः पराचीः पराङ्मुख्योऽपरक्ताः
सत्योऽस्मात्प्रजापतेरायन्नगच्छन् । गत्वा च वरुणं प्राप्ताः । स च प्रजापतिस्ताः
प्रजा अनुगम्य मदीयाः प्रजाः पुनरपि मह्यमेव देहीति वरुणमयाचत । वरुणस्तु
न ददौ । ततः स प्रजापतिर्वरुणमिदमब्रवीत्—एतासां प्रजानां मध्ये वरं श्रेष्ठं
गृहीत्वाऽवशिष्टास्ता मह्यं देहीति । स च वरुणस्तासां प्रजानां मध्ये वरं श्रेष्ठं
कंचित्पशुं मदीयोऽयमिति हस्तेनास्पृशत् । स च परीक्ष्यमाणः ऋणवर्णः सन्ने-
केन श्वेतेन पादेन युक्तोऽभूत् । विधत्ते—

य इति । वरुणगृहीतो जलजन्येन महोदरव्याधिना गृहीतः । पशुविशेषणं
प्रशंसति—

ऋण इति । ईदृशं पशुं वरुणः प्रत्याहृतवानिति तस्य वरुणदेवताकत्वम् ।
स च यजमानस्याऽऽरोग्यसमृद्धये संपद्यते ।

पशुप्रतिपादिकामाख्यायिकां वशां विधातुं प्रस्तौति—

सुवर्भानुरिति । सुवर्भानुरित्यासुरस्य कस्यचिन्नामधेयम् । स्वर्गलोकगतां
प्रभां नुदतीति सुवर्भानुः । स च पृथिव्या रूपं धृत्वा ऋणवर्णः । तमःपुञ्ज-
रूपत्वं “ यत्त्वा सूर्यं स्वर्भानुस्तमसाऽविध्यदासुरः ” इत्येतस्यामृचि स्पष्टमाप्नातम् ।
पृथिव्याश्च ऋणरूपत्वं लोके बहुलं दृश्यते । छन्दोगाश्च यत्ऋणं तदन्नस्येत्य-
न्नकारणभूतायाः पृथिव्याः ऋणरूपत्वमामनन्ति । अतस्तमःपुञ्जरूपः स आसुरः

(वरुणगृहीतादिपशुविधानम्)

स्वकीयेन तमसा सूर्यमाच्छाद्य जगदान्ध्र्यं कृतवान् । तस्मै तस्य सूर्यप्रभाच्छा-
दकस्य तमसः प्रायश्चित्तिं परिहारं विचार्य नानाविधैः प्रकाशरूपैर्मण्यादिद्रव्यै-
स्तमोऽपाग्रंश्चतुर्भिः पर्यायैरपसारितवन्तः । प्रथमपर्यायेऽपसृतं तमः कृष्णवर्णा
काचिदविरभूत् । द्वितीयपर्याये फल्गुनी लोहितवर्णा काचिदविरभूत् । तृतीयप-
र्याये बलक्षी श्वेता काचिदविरभूत् । अस्थनोऽध्युपरि वर्तमानः प्रकाशोऽध्यस्थः ।
कस्यचिन्मृतदेहस्य दीप्यमानमस्थि समादाय तदीयात्प्रकाशाच्चतुर्थपर्याये तमोऽ-
पाकृन्तन्नपनीतवन्तः । तच्च तमो वशा बन्ध्या काचिदविरभूत् । ततो देवा वि-
चार्य परस्परमिदमब्रुवन्—दैव्यादस्थनो जातत्वादयमुत्तमो देवपशुः । तमेतं कस्मै
कामायोत्तमप्रयोजनायाऽऽलब्धं करिष्याम इति । अथ विचारादूर्ध्वं तर्हि तदानी-
मेव पृथिव्या अल्पत्वमोषधीनामनुत्पत्तिं च दोषद्वयमवेक्ष्य तत्परिहाररूपाय कामा-
य समर्थेभ्य आदित्येभ्यस्तां वशामालभ्य पृथिवीविस्तारमोषध्युत्पत्तिं च संपा-
दितवन्तः । विधत्ते—

यः कामयेतेति । पशुभिः प्रथेय पशुबाहुल्यलक्षणं विस्तारं प्राप्नुयाम् । प्र-
जया पुत्रपौत्रादिरूपया प्रकृष्टो जायेद्य भवेयम् । कामाय कामप्रापकेभ्य इत्यर्थः ।
ब्रह्मवर्चसकामस्य पशुविधानाय प्रस्तौति—

असावादित्यो नेति । पूर्ववत्तमोवेधरहितोऽप्यादित्यः कदाचित्प्रकाशमान्धा-
द्विशेषेण न दीप्तवान् । तस्मै तदर्थमेता वक्ष्यमाणा मल्हां गललम्बितस्तनान्वि-
ता अजाः श्वेतास्तिस्र आलभन्त । कृष्णा ग्रीवा यस्याः सा कृष्णग्रीवी । ग्रीवा-
व्यतिरिक्तप्रदेशेषु वर्णान्तरोपेत्यर्थः । कृत्स्नेऽपि शरीरप्रदेशे भेदस्थितैर्लोहितशु-
क्लकृष्णवर्णैर्युक्ता साहिता । विधत्ते—

यो ब्रह्मवर्चसकाम इति । श्रुताध्ययनसंपत्तिरूपं तेजो ब्रह्मवर्चसम् ।
उक्तस्य पशुत्रयस्य प्रयोगार्थं पशुविशेषं कालविशेषं च विधत्ते—

वसन्तेति । प्रातरादिकालेषुपाकरणं वपायागो वा यथा भवति तथा प्रार-
भेत । वसन्तर्तो प्रातःकाले वर्षास्विव तीव्रमेघावरणाभावाद्धेमन्तशिशिरयोरिव
नीहारावरणाभावाच्चाऽऽदित्यस्य तेजः स्पष्टं प्रकाशते । ग्रीष्मर्तो मध्याह्ने प्रका-
शाधिक्यमतिस्पष्टम् । शरदृतावपराहणे सूर्यतेजः सेव्यं भवति । प्रातर्मध्यंदिन-
योर्बालातपस्य तीव्रातपस्य च जरादिहेतुत्वादसेव्यत्वम् । तान्येतानि यथोक्तान्या
दित्यस्य ग्रीणि तेजांसि प्रशस्तानि । अतस्तत्कालानुष्ठानेन प्रशस्ततेजः-
संपत्तिर्भवति । व्रतोपक्रममारभ्य संवत्सरपर्यन्तं ब्रह्मचर्यादिनियमं विधत्ते—

(वरुणगृहीताद्विपशुविधानम्)

संवत्सरमिति । एकस्मिन्संवत्सरे निरन्तरं नियमं परिगृह्य तादृशेन पुरु-
षेण ताः स्वस्वकाल आलभ्यन्ते । उपनीतस्य माणवकस्य संख्यावन्दनाद्याचा-
रशिक्षा संवत्सरेण सम्यक्संपद्यत इति संवत्सरस्य ब्रह्मवर्चसप्रदानृत्वम् । उक्त-
पशुषु कंचिद्गुणं विधत्ते—

गर्भिणय इति । गर्भिणयस्तिस्त्रोऽपि गर्भयुक्ताः । विद्वत्सभोजयार्थित्वकामिनः
पशुं विधत्ते—

सारस्वतीमिति । वेदशास्त्राद्यभ्यासपाटवेन वाचो वदितुं समर्थोऽपि समाक-
म्पादिना यो न वदेत्तस्यायं पशुः । तस्मिन्पशौ कंचिद्गुणं विधत्ते—

अपन्नदतीति । अपन्नदती दन्तपातरहिता । लोकेऽपि सद्गन्ताः पुरुषा
बर्णलोपमन्तरेण संपूर्णां वाचं वदन्ति । तीव्ररोगसहितस्य पशुद्वयोपेतं कर्म विधत्ते—

आग्नेयमिति । बभ्रुः पिङ्गलः । शरीरे प्राणस्य बन्धकः सूक्ष्मो योऽन्नस्य
रसः स सोमं प्रामोति । भोजनरुचौ व्याधिनाऽभिभूतायां भुक्तान्नरसः शरीरे
न प्रविशति, किंतु सोमाधिष्ठितौषधिकार्य एवान्नेऽवतिष्ठत । सेयं रसस्य सोम-
प्राप्तिः । ततोऽग्निर्मांसादिकं शोषयति । सेयं शरीरस्याग्निप्राप्तिः ।

प्रजाकामस्य द्विपशुकं कर्म विधत्ते—

सौम्यमिति । विदुषो जनानुरागाय द्विपशुकं कर्म विधत्ते—

आग्नेयमिति । पूर्वं सभायां मूकीभूतस्य कर्मोक्तम् । इदानीं प्रवदतोऽपि
पारुष्यवचनेनाप्रस्तुतप्रसङ्गेन वा सभास्थितेभ्यो रुच्यभावं सति रुचिं कामयमा-
नस्येदं कर्मेति विशेषः । तेनाऽऽग्नेयत्वेन तेजः प्रतिवादिभिरप्रघृष्यत्वमस्मिन्व्यज-
माने स्थापयति । तेन सौम्यत्वेन ब्रह्मवर्चसं प्रसङ्गेचितवेदशास्त्रवचनस्फूर्तिरूप-
मस्मिन्दधाति । ऋणग्रीवगुणकस्याऽऽग्नेयत्वेन बुद्धिमान्द्यरूपं तमोऽस्मादपहन्ति ।
ग्रीवातिरिक्तप्रदेशे श्वेत्येन रुचमेव सभोचितानुरञ्जनरूपां प्रभामेवास्मिन्दधाति ।
बभ्रुत्वे सति सौम्यत्वेन पूर्वोक्तं ब्रह्मवर्चसं प्राप्तस्य त्विषिर्दीप्तिर्जनानुरागा-
तिशयो भवति । पौरोहित्यस्पर्धावतस्त्रिपशुकं कर्म विधत्ते—

आग्नेयमिति । ब्राह्मणस्याग्निना सह मुखजन्यत्वसाम्येनाग्नेऽऽयत्वम् । साप-
राजनित्यादिमन्त्रेण सोमस्य राजत्वेन व्यवहाराद्वाजन्यः सौम्यः । सौम्यस्याभितः

पुरस्ताच्चोपरिष्ठाञ्चाऽऽग्नेयानुष्ठाने सति राष्ट्रमुभयतो ब्रह्मणा तेजसैव परिगृह्णाति।
वेदशास्त्रप्रयुक्तेन पौरोहित्यलक्षणेन ब्राह्मणोचितेन तेजसैव सर्वतो राष्ट्रं वशी
करोतीत्यर्थः । तदानीं प्रतिस्पर्धिनमेकधा क्षणमात्रेण समावृद्धे सम्यग्जयति ।
ततो राजामात्यादय एनं पुरो दधते पौरोहित्यपदे स्थापयन्ति ।

अत्र भीमांसा ।

एकादशाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्--

“ कृष्णग्रीवद्वये तन्त्रं पृथग्वा देवतैक्यतः ।

तन्त्रं सौम्यव्यवायेन कालभेदात्पृथग्भवेत् ” ॥ इति ।

काम्यपशुकाण्डे श्रूयते--“ आग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेत सौम्यं बभ्रुमाग्नेयं
कृष्णग्रीवं पुरोधायान् स्पर्धमानः ” इति । अयमर्थः--ममैव पौरोहित्यमस्तु
नान्यस्येत्येवं स्पर्धोपेतो यथोक्तवर्णोपेतं पशुत्रयमालभेतेति । तत्राऽऽद्यन्तर्याः
कृष्णग्रीवयोः पश्चोर्देवतैक्यात्तन्त्रेणानुष्ठानमिति चेन्मैवम् । सौम्यपशुना व्यव-
धाने सति कालैक्याभावेन तन्त्रासंभवात् । तस्मादावापः ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्--

“ आग्नेयो ब्राह्मणोऽत्रापि पूर्वत्सर्वनिर्णयः ।

द्वारं तु मुखजन्यत्वमाग्नेयत्वेन संस्तवे ” ॥ इति ।

इदमाम्नायते--“ आग्नेयो वै ब्राह्मणः ” इति । अत्राप्यत्यन्तप्रसिद्धार्थभे-
दादाग्नेयशब्दो न ब्राह्मणस्य नामधेयं, नाप्यग्निदेवतारूपो गुणो विधीयते ।
आग्नेयं सूक्तमाग्नेयं हविरित्येवं देवतातद्धितस्य सूक्तहविर्विषयत्वात् । न हि
ब्राह्मणः सूक्तं नापि हविः । ततः संबन्धवाचितद्धितान्तेनाऽऽग्नेयशब्देन ब्राह्मणः
स्तूयते । यद्यपि ब्राह्मणे नाग्निसंबन्धस्तथाऽप्यग्निसंबन्धो मुखजन्यत्वगुणो ब्राह्मणे
विद्यते । तथा चाग्निब्राह्मणयोर्मुखजन्यत्वं कस्मिंश्चिदर्थवादे समाम्नायते--
“प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति स मुखतस्त्रिवृतं निरपिमीत तमग्निर्देवताऽन्वसृज्यत
गायत्री छन्दो रथंतरः साम ब्राह्मणो मनुष्याणामजः पशूनां तस्मात्ते
मुख्या मुखतो ह्यसृज्यन्त ” इति । तस्मादाग्नेयशब्दः स्तावकः । एवमैन्द्रो
राजन्यो वैश्यो वैश्वदेव इत्यादिषु द्रष्टव्यम् ॥

(जयादिहेतुपशुविधिः)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

दे॒वा॒सु॒रा ए॒षु लो॒केष्व॑स्पर्ध॒न्त स ए॒तं वि॒ष्णुं-
वा॒मि॒न॒म॒पश्य॑न्तः॒ स्वायै॑ दे॒वता॒या आऽल॑भत
ततो॒ वै स इ॒माँल्लो॒कान॒भ्यंज॑यद्वैष्ण॒वं वा॒म-
न॒मा ल॑भेत॒ स्पर्ध॑मानो॒ विष्णु॑रेव॒ भूत्वे॒माँल्लो॒-
काना॒मि ज॑यति॒ विष॑म॒ आ ल॑भेत॒ विष॑मा
इ॒व ही॑मे लो॒काः स॒मृद्ध्य॑ इन्द्रा॒य म॒न्यु॒मते॒
म॒न॒स्वते॒ ल॒लामं॑ प्राशृङ्ग॒मा ल॑भेत॒ संग्रामे॑
(१) सं॒य॒न्त इन्द्रि॒येण॒ वै म॒न्यु॒ना म॒नसा॑
संग्रामं॒ ज॑यतीन्द्रमे॒व म॒न्यु॒मन्तं॒ म॒न॒स्वन्तः॑
स्वेन॒ भाग॑धेयेनोप॒ धाव॑ति॒ स ए॒वास्मि॑न्नि-
न्द्रि॒यं म॒न्युं म॒नो द॑धाति॒ जय॑ति॒ तः संग्राम-
मिन्द्रा॒य म॒रुत्व॑न्तं॒ पृश्नि॑म॒कथ॑मा ल॑भेत॒ ग्राम-
का॒म इन्द्र॑मे॒व म॒रुत्व॑न्तः॒ स्वेन॑ भाग॑धेयेनोप॒
धाव॑ति॒ स ए॒वास्मै॑ स॒जा॒तान्प्र॒ यच्छ॑ति॒ ग्रा-
म्ये॒व भ॑वति॒ यदृष॑भस्तेन (२) ऐन्द्रो॒ यत्पृ-
श्नि॒स्तेन॑ मारुतः॒ समृद्ध्यै॑ पश्चात्पृश्नि॒सक॑थो
भ॑वति॒ पश्चा॑द॒न्वव॑मा॒यिनी॑मे॒वास्मै॒ विशी॑ करोति
सौ॒म्यं ब॒भ्रु॒षा ल॑भेताञ्च॒कामः॑ सौ॒म्यं वा अ-
ञ्जः॑ सोम॑मे॒व स्वेन॑ भाग॑धेयेनोप॒ धाव॑ति॒ स

ए॒वा॒स्मा॒ अ॒न्नं॒ प्र॒ य॒च्छ॒त्य॒न्ना॒प॒ ए॒व॒ भ॒व॒ति॒
 व॒भ्रु॒भ॒व॒त्ये॒तद्वा॒ अ॒न्न॒स्य॒ रू॒पं॒ स॒मृ॒द्ध॒चै॒ सौ॒म्यं॒
 व॒भ्रु॒मा॒ ल॒भे॒त॒ य॒म॒ल॒म् (३)॒ रा॒ज्या॒य॒ स॒न्तं॒
 रा॒ज्यं॒ नो॒प॒न॒मे॒त्सौ॒म्यं॒ वै॒ रा॒ज्यं॒ सो॒म॒मे॒व॒ स्वे॒न॒
 भा॒ग॒धे॒ये॒नो॒प॒ धा॒व॒ति॒ स॒ ए॒वा॒स्मै॒ रा॒ज्यं॒ प्र॒
 य॒च्छ॒त्यु॒पै॒नं॒ रा॒ज्यं॒ न॒म॒ति॒ व॒भ्रु॒भ॒व॒त्ये॒तद्वा॒
 सो॒म॒स्य॒ रू॒पं॒ स॒मृ॒द्ध॒या॒ इ॒न्द्रा॒य॒ वृ॒त्र॒तु॒रे॒ ल॒ला॒मं॒
 प्रा॒शु॒ङ्ग॒मा॒ ल॒भे॒त॒ ग॒त॒श्रीः॒ प्र॒ति॒ष्ठा॒कामः॒ पा॒प्मा॒
 न॒मे॒व॒ वृ॒त्रं॒ ती॒र्त्वा॒ प्र॒ति॒ष्ठां॒ ग॒च्छ॒ती॒न्द्रा॒या॒मि॒
 मा॒ति॒घ्ने॒ ल॒ला॒मं॒ प्रा॒शु॒ङ्ग॒मा॒ (४)॒ ल॒भे॒त॒ यः॒
 पा॒प्म॒ना॒ गु॒ह॒ीतः॒ स्या॒त्पा॒प्मा॒ वा॒ अ॒भि॒मा॒ति॒
 रि॒न्द्र॒मे॒वा॒भि॒मा॒ति॒ह॒नं॒ स्वे॒न॒ भा॒ग॒धे॒ये॒नो॒प॒
 धा॒व॒ति॒ स॒ ए॒वा॒स्मा॒त्पा॒प्मान॒म॒भि॒मा॒तिं॒ प्र॒
 णु॒द॒त॒ इ॒न्द्रा॒य॒ व॒ज्रि॒णे॒ ल॒ला॒मं॒ प्रा॒शु॒ङ्ग॒मा॒ ल॒भे॒त॒
 य॒म॒लं॒ रा॒ज्या॒य॒ स॒न्तं॒ रा॒ज्यं॒ नो॒प॒न॒मे॒दि॒न्द्रं॒
 मे॒व॒ व॒ज्रि॒णं॒ स्वे॒न॒ भा॒ग॒धे॒ये॒नो॒प॒ धा॒व॒ति॒ स॒
 ए॒वा॒स्मै॒ व॒ज्रं॒ प्र॒ य॒च्छ॒ति॒ स॒ ए॒नं॒ व॒ज्रो॒ भू॒त्या॒
 इ॒न्ध॒ उ॒पै॒नं॒ रा॒ज्यं॒ न॒म॒ति॒ ल॒ला॒मः॒ प्रा॒शु॒ङ्गे॒
 भ॒व॒त्ये॒तद्वा॒ व॒ज्र॒स्य॒ रू॒पं॒ स॒मृ॒द्ध॒चै॒ (५) ॥

(संग्रामे तेनालमभिमातिघ्ने ललामं प्राशुङ्गमैनं पञ्चदश च) ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमपपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(जयादिहेतुपशुविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

जलौदरगृहीतो यो ये वाञ्छन्ति पशुप्रथाम् ।

असवर्चसकामो यो यो विद्वान्वक्तुमक्षमः ॥

दीर्घरोगी प्रजाकामः सभारञ्जनवर्जितः ।

पौरोहित्ये स्पर्धमानश्चेतेषां पशवः श्रुताः ॥

ज्ञानेताल्पशुद्धितीयानुवाके विधाय तृतीयानुवाके जयादिहेतुपशुविधित्स-
न्नादौ लोकत्रयजयहेतुं पशुं विधातुं प्रस्तौति—

देवासुरा इति । लोकेषु विषयभूतेषु, वामनं ह्रस्वं पशुं, स्वायै विष्णुरूपायै
देवतायै । अथ विधत्ते—

विष्णवामिति । स्पर्धमानो गृहक्षेत्रादिविषये विवाद्वान् । विष्णुप्रियहविर्दी-
नाइस्योपचरितं विष्णुत्वम् । चोदकपरम्परामाप्तं समदेशमपवदितुं विधत्ते—

विषम इति । पृथिव्यादिलोकानामुत्तरोत्तरं विस्तृतत्वाद्भोगाधिक्याद्वा विष-
मत्वम् । सोऽयं विषमदेशः समृद्धयै कल्पते । संग्रामार्थिनः पशुं विधत्ते—

इन्द्रायेति । मनस्यते धैर्यवते । ललामशब्दः श्वेतपुण्ड्रवालाङ्घ्रितललातोपेतं
श्रुते । प्राशृङ्गे मुखं प्रत्यासन्नशृङ्गः पुंगवः । प्राशृङ्गे गौरिति भरद्वाजवच-
नात् । प्राशृङ्गेऽवाक्शृङ्ग उक्षा वशा वेहद्धेनुर्वत्स ऋषभोऽनृवान्पुनरुत्सष्टो
गोमृग इति गव्या इत्यापस्तम्बवचनात् । संयत्ते प्राप्ते सति । इन्द्रियं शारीरं
बलम् । मन्युः शत्रुविषयः कोषः । मनो धैर्यम् । ग्रामार्थिनः पशुं विधत्ते—

इन्द्रायेति । मरुद्भिर्युक्तो मरुत्वान् । पृथ्विसक्थः श्वेतोरुः । सजातान्सहो-
त्पन्नान्भ्रात्रादीन्सहवासिनो भृत्यादींश्च । पुंगवत्वं सक्रियश्चैत्यं च प्रशंसति—

यहृषभ इति । सेक्तृत्वसामान्येनेन्द्रसंचन्धित्वम्, वायव्यं श्वेतमित्युक्तत्वा-
त्पृथिवीवर्णस्य मारुतत्वं, तदुभयं समृद्धयै भवति । पुरोवर्तिनोरुर्वोः पृथ्विसक्थ-
त्वं वारयितुं विधत्ते—

पश्वादिति । यजमानो ग्रामस्वामी प्रथमं यत्कार्यं यथाऽध्यवस्यति तद्-
ग्रामनिवासिनी प्रजा पश्वाद्यजमानानुसारेणैव तत्कार्यमध्यवस्यति, न तु प्राति-
कूल्यं चिन्तयतीति पश्वादन्ववसायिनी । अन्वार्थिनः पशुं विधत्ते—

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

सौम्यमिति । सोमो वा ओषधीनां राजेति श्रुतत्वाद्ब्रह्मस्य सौम्यत्वम् ।

अन्नादो व्याधिराहित्येन दीप्ताग्निः । पशुवर्णं प्रशंसति-

बभ्रुरिति । विदलितचणकाद्यन्नस्य प्रियंग्वादेर्वा रूपं पिङ्गलम् । राज्य-

प्राप्तिकामिनः पशुं विधत्ते-

सौम्यमिति । राज्ञो ज्येष्ठपुत्रत्वाच्छौर्यादिगुणसंपन्नत्वाद्वाज्यायालं सन्तं
सम्यग्योग्यं सन्तं यं पुरुषं प्रति राज्यं न प्राप्नुयात्तस्यायं पशुः सोमोऽस्माकं
ब्राह्मणानां राजेति श्रुतत्वाद्वाज्यं सौम्यम् । चन्द्रमण्डलस्य सुवर्णवर्णत्वाद्ब्र-
ह्मत्वं सोमस्य रूपम् । शत्रुबाधेन भ्रष्टश्रियः प्रतिष्ठार्थं पशुं विधत्ते-इन्द्रायेति । वृत्रतूँवरिहिंसकः । पाप्मानमेव नरकप्रदपापवद्ब्राह्मकमेव वृत्रं
वैरिणम् । पापक्षयार्थिनः पशुं विधत्ते-इन्द्रायेति । पाप्मना गोवधाद्युपपातकादिना । राज्यार्थिनः पश्चन्तरं
विधत्ते-इन्द्रायेति । वज्रं वज्रवत्प्रहरणसमर्थमायुधम् । स चाऽऽयुधविशेषो वज्र-
समो भूत्या इन्धे यजमानं वैरिसंतापाय प्रदीप्तं करोति । नतस्य शूङ्गस्य तीक्ष्णा-
श्रत्वात्तीक्ष्णधारायुक्तवज्ररूपत्वम् ॥इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-
र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके
तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

असावा॒दित्यो॑ न व्य॒रोचत॑ तस्मै॒ देवाः
प्रायश्चि॒त्तिमै॑च्छन्तस्मा॒ एतां॑ द॒र्श॒र्षभा॒माऽल॑-
भन्त॒ तयै॒वास्मि॑न्नु॒चम॑द॒धुर्यो॑ ब्रह्मव॒र्चस॒कामः
स्यात्तस्मा॑ एतां॒ द॒र्श॒र्षभा॒मा ल॑भेता॒मुमे॒वाऽऽ-
दित्य॑ स्व॒ेन॑ भा॒गधे॒येनो॑प॒ धाव॑ति स
ए॒वास्मि॑न्ब्रह्मव॒र्चम॑ द॒धाति॑ ब्रह्मव॒र्चस्यै॒व भ-

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

वति वसन्तां प्रातस्त्रीन्ललामाना लभेत ग्रीष्मे
 मध्यंदिने (१) त्रीञ्छितिपृष्ठाञ्छरद्यपराहणे
 त्रीञ्छितिवारान्त्रिणि वा आदित्यस्य तेजांसि
 वसन्तां प्रातर्ग्रीष्मे मध्यंदिने शरद्यपराह्णे
 यावन्त्येव तेजांसि तान्येवाव रुन्धे त्रयस्त्रय
 आ लभ्यन्तेऽभिपूर्वमेवास्मिन्तेजो दधाति
 संवत्सरं पर्यालभ्यन्ते संवत्सरो वै ब्रह्मवर्चसस्य
 प्रदाता संवत्सर एवास्मै ब्रह्मवर्चसं प्र यच्छति
 ब्रह्मवर्चस्येव भवति संवत्सरस्य परस्तात्प्राजापत्यं
 कर्तुम् (२) आ लभेत प्रजापतिः सर्वा देवता
 देवतास्वेव प्रति तिष्ठति यदि विभीयाद्दुश्चर्मा
 भविष्यामीति सोमापौष्णं श्याममा लभेत सौम्यो
 वै देवतया पुरुषः पौष्णाः पशवः स्वयैवास्मै देव-
 तया पशुभिस्त्वचं करोति न दुश्चर्मा भवति
 द्वाश्च वै यमश्चास्मिन्ल्लुकेऽस्पर्धन्त स यमो-
 देवानामिन्द्रियं वीथिमयुवत तद्यमस्य (३) यमत्वं
 ते देवा अमन्यन्त यमो वा इदमभूद्यद्वयं स्म
 इति ते प्रजापतिमुपाधावन्तस एतौ प्रजापति-
 रात्मन उक्षवशौ निरमिमीत ते देवा वैष्णा-
 वरुणीं वशामाऽलभन्तैन्द्रमुक्षाणं तं वरुणेनैव
 ग्राहयित्वा विष्णुना यज्ञेन प्राणुदन्तैन्द्रेणैवास्ये-
 न्द्रियमवृजत यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात्स स्पर्ध-
 मानो वैष्णावरुणीम् (४) वशामा लभेतैन्द्रमु-

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

क्षाणं वरुणेनैव भ्रातृव्यं ग्राहयित्वा विष्णुना
 यज्ञेन प्र पुं दत् ऐन्द्रेणैवास्येन्द्रियं वृद्धक्ते भव-
 त्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवतीन्द्रो वृत्रम-
 हन्तं वृत्रो हतः षोडशभिर्भागैरसिनात्तस्य वृत्रस्य
 शीर्षतो गाव उदायन्ता वैदेह्योऽभवन्तासामृषभो
 जघनेऽनुदैत्तमिन्द्रः (५) अचायत्सोऽमन्यत यो
 वा इममालभेत मुच्येतास्मात्पाप्मन इति स
 आग्नेयं कृष्णश्रीवमालभेतैन्द्रमृषभं तस्याग्निरेव
 स्वेन भागधेयेनोपसृतः षोडशधा वृत्रस्य भोगान-
 प्यदहदैन्द्रेणैन्द्रियमात्मन्नधत्त यः पाप्मना गृहीतः
 स्यात्स आग्नेयं कृष्णश्रीवमा लभेतैन्द्रमृषभमग्निरे-
 वास्य स्वेन भागधेयेनोपसृतः (६) पाप्मानमपि
 दहत्येन्द्रेणैन्द्रियमात्मन्धत्ते मुच्यते पाप्मनो
 भवत्येव द्यावापृथिव्या धेनुमा लभेत ज्योगंप-
 रुद्धोऽनयोहि वा एषोऽप्रतिष्ठितोऽथैष ज्योग-
 परुद्धो द्यावापृथिवी एव स्वेन भागधेयेनोप
 धावति ते एवैनं प्रतिष्ठां गमयतः प्रत्येव
 तिष्ठति पर्यारिणी भवति पर्यारिव ह्यतस्य
 राष्ट्रं यो ज्योगंपरुद्धः समृद्ध्यै वायव्यम् (७)
 वत्समा लभेत वायुर्वा अनयोर्वत्स इमे वा
 एतस्मै लोका अपशुष्का विडपशुष्काऽथैष
 ज्योगंपरुद्धो वायुमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति
 स एषास्मा इमाँल्लोकांन्विशं प्र द्वापयति

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

प्रास्मा इमे लोकाः स्नुवन्ति बुज्जत्येनं विहुपं
तिष्ठते (८) ॥

(मध्यंदिने कर्तुं यमस्य स्पर्धमानो वैष्णावरुणीं तमिन्द्रोऽस्य स्वेन भाग-
धेयेनोपसृतो वायव्यं द्विचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

स्पर्धाकामो बुद्धकामो ग्रामकामोऽन्नकामवान् ।

राज्यकामः प्रतिष्ठार्थी यः पापक्षयमिच्छति ॥

राज्यार्थी च पुमांसो ये तेषां पशव इरिताः ॥

तृतीयानुवाके जयकामादीनां पशुन्विधाय चतुर्थे ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशु-
न्विधित्सुरादौ ब्रह्मवर्चसकामाय विधातुं प्रस्तौति—

असावादित्य इति । पूर्वमेवाक्तोऽप्यादित्यस्य दीप्त्यभावः कालविशेषे-
णात्रापि प्रतीकारान्तरं दर्शयितुं पुनरुच्यते । दशानामृषभाणां समाहारो दश-
र्षभा । कर्मनामधेयमिति केचित् । तत्तु नात्यन्तयुक्तिसहम् । आलभन्तेत्यस्या-
नन्वयप्रसङ्गात् । विधत्ते—

यो ब्रह्मवर्चसकाम इति । अमुमेवाऽऽदित्यमित्यर्थवाद् श्रुतत्वादादित्योऽ-
स्मिन्कर्माणि देवता । तत्रैव कालविशेषसहितं पशुगुणविशेषं विधत्ते—

वसन्तेति । शितिपृष्ठाः श्वेतपृष्ठाः । शितिवाराः श्वेतवालाः । पूर्ववत्काल-
विशेषं पशंसति—

त्रीणि वा इति । विहितानिव त्रित्वोपेतान्सवान्प्रशंसति—

त्रयस्त्रय इति । पूर्वं वसन्ते यथा त्रित्वोपेतास्तथा त्रीष्मशरदोरपि त्रि-
त्वोपेतत्वे सति पूर्वसादृश्यं संपद्यते । तद्दृष्टस्मिन्धजमानिऽध्यभिपूर्वं पूर्वपूर्वसादृ-
श्येनैवोत्तरोत्तरकालेऽपि तेजो विधत्ते । न तु कदाचिदपि तेजो हीयत इत्यर्थः ।

आग्नेयकृष्णग्नीवादिष्विव ब्रह्मचर्यादिनियमकालं विधत्ते—

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

संवत्सरमिति । दशमस्यर्षभस्य देवताकालवर्णविशेषान्विधत्ते—

संवत्सरस्येति । कद्रुः पिङ्गलः । प्रजापतेरुत्पादकत्वेन सर्वदेवता[त्म]-
कत्वम् । त्वग्दोषनिवारणाय पशुं विधत्ते—यदि विभीयादिति । कण्डूत्यादिविशेषलिङ्गेन भाविकुष्ठरोममनुमाय भीत-
स्यायं पशुः । पुरुषस्य सोमदेवताकत्वं पशूनां पौष्णत्वं च सोमापूषाविषययाज्या-
व्याख्याप्रसङ्गेन दर्शितम् । भ्रातृव्यवतो द्विपशुकं कर्म विधातुं प्रस्तौति—देवाश्चेति । अयुवत देवेभ्यः पृथक्कृतवान् । अतो यवनामकोऽयं वर्णव्य-
त्ययेन यमः संपन्नः । इन्द्रियगते वीर्येऽपगते सति देवाः परस्परमिदमब्रुवन्—
पूर्वं यद्भूलोकाधिपत्यं प्राप्य वयं स्मस्तदिदं प्राप्य यम एवाभूत् । उक्षा सेचन-
समर्थो वत्सोत्पादकः । वशा वन्ध्या । लिङ्गव्यत्ययो द्रष्टव्यः । तं यमं वरुणपा-
शेनैव ग्राहयित्वा यज्ञरूपेण विष्णुना निष्कासितवन्तः । इन्द्रप्रसादेनास्य यमस्य
वीर्यं नाशितवन्तः । विधत्ते—यो भ्रातृव्यवानिति । आत्मना स्वेन रूपेण यजमानो विजयी भवति ।
अस्य भ्रातृव्यः पराभवति । पापविमुक्तिकामस्य द्विपशुकं कर्म विधातुं
प्रस्तौति—इन्द्रो वृत्रमिति । तमिन्द्रं भोगैः शरीरैरसिनाद्बध्नाद्धताद्वृत्रादुत्पन्नानि क्रो-
धाविष्टानि षोडश शरीराणि परितो वेष्टयित्वा स्थितानि, स च वृत्रः सर्पाकारैस्तैः
शरीरैस्तमिन्द्रं रज्जुभिरिव बबन्ध । ततस्तस्य वृत्रस्य शीर्षतः काश्चिद्गाव उत्पन्नाः
ताश्च गावो विशिष्टदेहसंबन्धिन्योऽभवन् । तासां गवां जघने पृष्ठभागे कश्चिद्वष-
भोऽमुगम्योदगच्छत् । तमृषभमुद्दिश्येन्द्रोऽचायत्स्वात्मानं पूजितवान्, अहो
मदीयं कार्यं संपन्नमिति । ततः स इन्द्रो मनसा व्यचारयत् । किमिति, यः
कोऽपीममृषभमालभेत देवतोद्देशेन हिंस्यात्स ईदृशाद्धन्नादिरूपात्पाप्मनो मुच्ये-
तेति । एवं विचार्य द्विपशुकं कर्म कृतवान् । तस्येन्द्रस्य संबन्धिना स्वभागेन
तुष्टोऽग्निः सर्पाकाराणि षोडश शरीराणि तं वृत्रमप्यदहत् । तत ऐन्द्रयागेन(ण)
सामर्थ्यामिन्द्रः स्वात्मन्यधत्त । अथ विधत्ते—

यः पाप्मनेति । चिरं राज्यभ्रष्टस्य पशुं विधत्ते—

धावापृथिव्यामिति । ज्योगपरुद्धश्चिरं राज्यभ्रष्टः । यस्तु प्रजापालन-
ध्याभावाद्दस्मिँल्लोके न प्रतितिष्ठति, वैदिककर्मानुष्ठानाभावात्स्वर्गेऽपि न प्रतिति-

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

ष्ठति, तदानीं सोऽत्र ज्योगपरुद्ध इत्युच्यते । तस्य द्यावापृथिव्योः परितोषाद्-
भयत्र प्रतिष्ठा संपद्यते । धेनोः कंचिद्गुणं विधत्ते—

पर्यारिणीति । या गौर्गर्भिणी सती प्राप्तं प्रसवकालं परित्यज्य चिरं गर्भं
धृत्वा पश्चात्प्रसूते सा पर्यारिणी । तथा च सूत्रकारः—“ पर्यारिणीति परिहारसू-
र्भवति ” इति । यो ज्योगपरुद्ध एतस्य राष्ट्रं पर्यारीव भवति, भोगकालं चिर-
मतीत्य पश्चात्प्राप्यमान(ण)त्वात् । अतः सदृशयोगः समुद्धयै भवति । ज्योगप-
रुद्धस्यैव धेनुप्रयोगादूर्ध्वं वत्सप्रयोगं विधत्ते—

वायव्यमिति । यथा वत्सो धेनोः समीप एव संचरति तथा वायुरपि
द्यावापृथिव्योः संचरतीति तद्वत्सत्वम् । अत एव द्यावापृथिव्यधेनुप्रयोगसमीपे
तदीयवत्सप्रयोगो युज्यते । यदा लोकाः प्रजा चैतस्मै राज्ञेऽपशुष्का अपरक्ता
भवन्ति तदानीमेवैष ज्योगपरुद्धो भवति । लोकशब्देन तत्र तत्र प्रभुत्वेन स्थिता
ग्रामण्यादयो मुख्यपुरुषा उच्यन्ते । अवशिष्टा सर्वा प्रजा विद्शब्देन । वत्सेन
तुष्टो वायुर्लोकान्प्रजां च प्रदापयत्यनुरक्तान्करोति । ते च लोका अस्मै स्तुवन्ति
मणिमुक्तादिधनं प्रस्त्रावयन्ति बाहुल्येन प्रयच्छन्तीत्यर्थः । प्रजा चैनं भुञ्जती
पालयन्ती सेवते ।

अत्र मीमांसा ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ ललामादिगणे दैक्षादैकादशिनतोऽथवा ।

आद्यो विशेषराहित्यान्न गणत्वविशेषतः ” ॥

काम्यपशुकाण्डे पशुगणः श्रूयते—“ वसन्ते ललामांस्त्रीन्बृषभानालभेत ”
इति । तत्र रशनाद्वयादिविशेषलिङ्गभावाद्वैक्षादग्नीषोमीयाद्धर्मातिदेश इति चेत् ।
न । गणत्वेन विशेषलिङ्गेनैकादशिनेभ्योऽतिदेशात् । एकादशिनानां पशुगणप्रकृ-
तित्वं लिङ्गदवगम्यते । तथा हि सौत्रामण्यां पशुगणं प्रकृत्यैवमाज्ञायते—
“ यत्रिषु यूपेष्वालभेत । बहिर्धाऽस्मादिन्द्रियं वीर्यं दध्यात् । भ्रातृव्यमस्मै
जनयेत् । एकयूप आलभते ” इति । यद्यत्राग्नीषोमीयः प्रकृतिः स्यात्तदा
चोदकादेकस्यैव यूपस्य प्राप्तत्वेन यूपत्रयप्रसक्त्यभावात्तदुपन्यासेन दोषाभिधानं
पुनरेकयूपविधानं च व्यर्थं स्यात् । एकादशिनानां प्रकृतित्वे तु प्रतिपशु पृथ-
ग्युपातिदेशेन प्रसक्तिसद्भावात्तदुपपद्यते । तस्मात्पशुगणेऽवैकादशिनेभ्योऽ-
तिदेशः ।

इशमाभ्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ धेनुवत्सर्षभाशुछागे गवि वा गुणकीर्तनात् ।

अजेऽतिदिष्टे स्युर्मैवं गोजात्येकगुणोक्तिः ” ॥

पशुविकृतिषु श्रूयते—“ धावापृथिव्यां धेनुमालभेत मारुतं वत्समैन्द्रमुष-
मम् ” इति । तत्र धेनुशब्दो नवसूतिकामाचष्टे । वत्सशब्दो बालम् । ऋषभ-
शब्दः पुमांसम् । तथा सति गुणवाचिन एते शब्दा अतिदिष्टमजद्रव्यमबाधित्वा
तद्देशे द्रव्यं यथोक्तगुणविशिष्टं वदन्ति । गौस्तु न प्रत्यक्षमिह श्रूयते नाप्यति-
दिश्यते । प्रकृतावनुपदिष्टत्वात् । अतो न गां विशिषन्तीति पूर्वपक्षः । न खल्वेते
यथोक्तगुणसामान्यवाचिनः, किं तर्हि गोगतानेव तान्गुणानाहुः । अतस्ते शब्दा
अजेऽनुपपन्नाः सन्तोऽनुपदिष्टमनतिदिष्टमपि गां मुख्यवृत्त्या विशिषन्तश्छागं
बाधन्त इति राट्टान्तः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

इन्द्रो बलस्य बिलमपौर्णोत्स य उत्तमः पशु-
रासीत्तं पृष्ठं प्रति संगृह्योदकिश्वदत्तं महस्रं
पशवोऽनुदायन्त्स उन्नतोऽभवद्यः पशुकामः स्या-
त्स एतमैन्द्रमुन्नतमा लभेतेन्द्रमेव स्वेन भागधेये-
नोप धावति स एवास्मै पशून्प्र यच्छति पशुमा-
नेव भवत्युन्नतः (१) भवति साहस्री वा एषा
लक्ष्मी यदुन्नतो लक्ष्मियैव पशून्व रुन्धे यदा
सहस्रं पशून्प्राप्नुयादथ वैष्णवं वामनमा लभेते-
तस्मिन्वै तत्सहस्रमध्यतिष्ठत्तस्माद्देशे वामनः
समीपितः पशुभ्य एव प्रजातेभ्यः प्रतिष्ठां दधाति

(पशुकामादीनां पशुविधिः)

कौऽर्हति महस्रं पशुन्प्राप्तुमित्याहुरहोरात्राण्येव
 सहस्रं ५ संपाद्याऽऽ लभेत पशवः (२) वा अहो-
 रात्राणि पशुनेव प्रजातान्प्रतिष्ठां गमयत्योष-
 धीभ्यो वेहतमा लभेत प्रजाकाम ओषधयो
 वा एतं प्रजायै परि बाधन्ते योऽलं प्रजायै
 मन्प्रजां न विन्दत ओषधयः खलु वा एतस्यै
 सुतुमपि घ्नन्ति या वेहद्भवत्यांषधीरेव स्वेन
 भागधेयेनोप धावति ता एवास्मै स्वाद्योनेः
 प्रजां प्र जनयन्ति विन्दते (३) प्रजामापो वा
 ओषधयोऽभत्पुरुष आप एवास्मा असतः सह-
 दति तस्मादाहुर्यश्चैवं वेद यश्च नाऽऽपस्त्वावा-
 गतः सहदतीत्येन्द्री ५ सुतवशामा लभेत भूतिका-
 मोऽजातो वा एष योऽलं भृत्यै मन्भूतिं न प्राप्नो-
 तीन्द्रं खलु वा एषा भृत्वा वशाऽभवत् (४)
 इन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवेनं भूतिं
 गमयति भवत्येव य ५ भृत्वा वशा स्यान्मैन्द्रमे-
 वाऽऽलभेततद्वाव तदिन्द्रिय ५ साक्षादेवेन्द्रियमव-
 रुन्ध ऐन्द्रामं पुनरुत्सृष्टमा लभेत य आ तृतीया-
 त्पुरुषात्सोमं न पिबेद्विच्छिन्नो वा एतस्य सोम-
 पीथो यो ब्राह्मणः मन्ना (५) तृतीयात्पुरुषात्सोमं
 न पिबेतीन्द्राशी एव स्वेन भागधेयेनोप धावति
 तावेवास्मै सोमपीथं प्र यच्छत उपैत ५ सोम-

(पशुकामादीनां पशुविधिः)

पीथो नमति यदैन्द्रो भवतीन्द्रियं वै सोम-
 पीथ इन्द्रियमेव सोमपीथमव रुन्धे यदाग्नेयो
 भवत्याग्नेयो वै ब्राह्मणः स्वामेव देवतामनु सं
 तनोति पुनरुत्सृष्टो भवति पुनरुत्सृष्ट इव
 ह्येतस्य (६) सोमपीथः समृद्धयै ब्राह्मण-
 स्पत्यं तूपरमा लभेताभिचरन्ब्राह्मणस्पतिमेव
 स्वेन भागधेयेनोप धावति तस्मा एवैनमा
 वृश्वाति ताजगार्तिमाच्छीति तूपरो भवति क्षुरप-
 विर्वा एषा लक्ष्मी यत्तूपरः समृद्धयै स्फयो
 यूपो भवति वज्रो वै स्फयो वज्रमेवास्मै प्र
 हरति शरमयं बर्हिः शुणात्येवैनं वैभीदक इध्मो
 भिनत्येवैनम् (७) ।

(भवत्युन्नतः पशवो जनयन्ति विन्दतेऽभवत्सन्नैतस्येध्मस्त्रीणि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

ब्रह्मवर्चसकामो यश्चर्मदोषाद्धिमेति यः ।

भ्रातृव्यवान्पापभीरुर्भ्रष्टराज्यश्च यो भवेत् ॥

अनुवाके चतुर्थेऽस्मिन्नेतेषां पशवः श्रुताः ॥

अथ पञ्चमे पशुकामादीनां पशवो वक्तव्याः ।

तेनैवं विधातुं प्रस्तौति—

(पशुकामादीनां पशुविधिः)

इन्द्रो बलस्येति । बलनामकः कश्चिदसुरस्तस्करो भूत्वा यतस्ततो बहून्पशुनपहत्य कस्मिंश्चिद्भबिले स्थापयामास । तं च वृत्तान्तमवगत्येन्द्रो बिलमपौर्णोत्, द्वारपिधानाय प्रक्षिप्तं पाषाणमपनीतवान् । तत्र य उत्तमः पशुस्तं पशुं पृष्ठं प्रति पृष्ठदेशे पृष्ठमूलमवलम्ब्योदक्खिददुत्क्षिप्तवान् । तस्य पशोर्यथपतित्वात्तमनु सहस्रं पशव उद्गतवन्तः । स च मुख्यः पशुर्यथपतित्वेन पूर्वमेवोन्नतोऽपि पश्चादिन्द्रोत्क्षेपणेनात्यन्तमुन्नतोऽभवत् । विधत्ते—

यः पशुकाम इति । पशोरौन्नत्यं प्रशंसति—

उन्नतो भवतीति । उन्नत इति यत्, एषा साहस्री लक्ष्मी सहस्रस्य निमित्तभूता तत एव लक्ष्मी संपद्रूया । तथा सत्युन्नतालम्भेन पशुसमृद्धिरूपया लक्ष्म्या युक्तस्तान्पशुनवरुन्धे ।

पूर्वत्र यथा धेनुमालब्धवतः पश्चाद्वत्सालम्भो विहित एवमत्राप्युन्नतमालब्धवतो वामनालम्भं विधत्ते—

यदा सहस्रमिति । पशुकाम उन्नतमालम्भ्य तत्फलभूतान्पशुन्प्राप्नुवन्सहस्रप्राप्तेरूर्ध्वं वामनालम्भेन । यस्मादेतस्मिन्वामने तदुन्नतं पशुसहस्रं लीलार्थमारोहति तस्मात्सहस्रपशुप्रियत्वादेव(ष) वामनो विष्णोः सम्यगपेक्षितः । एतस्याऽऽलम्भेन पूर्वमुत्पन्नेभ्यः सहस्रपशुभ्यः पश्वर्थं प्रतिष्ठां तृणोदकसंपूर्णं निवासस्थानं कृतवान्भवति । एतस्य वामनस्य सहस्रप्राप्तिकालादन्यं कालं विधत्ते—

कोऽर्हतीति । सहस्रप्राप्तिः प्रायेण दुर्लभा । विघ्नानां चोरव्याघ्रादिकृतानां बहुत्वात् । अतः पशुप्राप्तेरूर्ध्वं सहस्रदिनान्यतिवाह्याऽऽलम्भेन । पशवो हि क्षीरादिभोगार्थं संपाद्यन्ते । तत्रैकैकस्मिन्दिने तद्भोगप्रदानादेकैकः पशुरिति गणनायां सहस्रसंख्याकान्यहोरात्राण्येव सहस्रं पशवः संपद्यन्ते । ततः सहस्रदिनेभ्य ऊर्ध्वं वामनालम्भेन यावतां तावतां वा विद्यमानानां पशूनां प्रतिष्ठा संपादिता भवति । प्रजाकामस्य पशुं विधत्ते—

ओषधीभ्य इति । वेहतं गर्भविनाशिनीम् । यः प्रजात्पादने समर्थोऽपि प्रजां न लभत एतं प्रजार्थमोषधिदेवताः परितो बाधन्ते । अतस्ताभ्य आलम्भो युक्तः । या गौर्गर्भनाशिनी भवत्येतस्याः सूतुं गर्भमोषधयोऽपिघ्नन्ति । अतस्तासां प्रियाया वेहत आलम्भेन तुष्टा ओषधयो यजमानार्थं स्वाद्योनेर्यजमानसंबन्धिबीर्यात्प्रजामुत्पादयन्ति स्वरेतसैव प्रयच्छन्ति, न तु क्षेत्रजपुत्रिकासुतादिकम् ।

(पशुकामादीनां पशुविधिः)

ततोऽसावौरसीमेव प्रजां लभते । तां ओषधयो लोकप्रसिद्ध्या स्तूयन्ते । तत्र तावदाप एवौषधयोऽपामोषधिकारणत्वात् । पुरुषो यजमानस्योत्पद्यमानः पुत्रः । स चोत्पत्तेः प्रागसदित्युच्यते । स्वकारणभूतरेतोवस्थायामनभिव्यक्तत्वात् । तथा सत्यब्रूयेण स्थिता ओषधय एव यजमानार्थमनभिव्यक्तशरीराकाराद्देतसः सदभिव्यक्तशरीरं प्रयच्छन्ति । यस्मादेवं तस्मात्कारणादीदृशवृत्तान्ताभिज्ञास्तदनभिज्ञाश्च लौकिका एवमाहुः-आप एवास्मा असतः सददतीति । तत्राभिज्ञा ओषधिदेवताकृतं यथोक्तं पुत्रप्रदानमभिलक्ष्यैवं वदन्ति । अनभिज्ञास्तु क्षेत्रेषु जलसंपत्त्या सस्यनिष्पत्तिमभिलक्ष्याऽऽप एवासतः सस्यरहितात्क्षेत्रात्साद्विद्यमानत्वेन भासमानं सस्यं ददतीत्याहुः । यद्यभिज्ञा ओषधीनां पुत्रप्रदत्वमाहुः, यदि बाऽनभिज्ञा अपां सस्यप्रदत्वमाहुः, सर्वथाऽपि पशस्तमेवौषधिविषयं कर्म । भूतिकामस्य पशुं विधत्ते-

ऐन्द्रमिति । सकृद्वत्समुत्पाद्य पश्चाद्वन्ध्या गौः सूतवशा । यो भूत्यै योग्योऽपि भूतिं न प्राप्नोति सोऽयमुत्पन्नोऽप्यनुत्पन्नसम एव । तस्मादयमालभेत । पशुऽपि सूतवशा प्रथममिन्द्रसमानं वत्समुत्पाद्य बन्ध्याऽभवत् । इन्द्रस्य पिशायाः सूतवशायाः प्रयोगादूर्ध्वं वत्सप्रयोगं विधत्ते-

यः सूत्वेति । सूतवशाया वत्स इन्द्रसमानः । अत एवेन्द्रमातुः सूतवशा-रूपेण निष्पत्तिरेवमाज्ञायते-“सोऽमन्यत यो वै यदितोऽपरो जनिष्यत स इन्द्रमविष्यतीति तस्या अनुमृश्य योनिमाच्छिनत्सा सूतवशाऽभवत्सूतवशायै जन्म” इति । तथा सति स्वसमानत्वेनेन्द्रप्रियं तमेन वत्समेन्द्रमेवाऽऽलभेत । वत्सस्येन्द्रिद्यकार्यत्वादेन्द्रत्वान्मुख्यमेवेन्द्रियमवरुन्धे । विच्छिन्नसोमपीथस्य पशुं विधत्ते-

ऐद्राभिमिति । गालितवृषणो बलीवर्द उत्सृष्ट इत्युच्यते । स एव जीर्णो छाङ्गलवहनादेर्मुक्तः पुनरुत्सृष्टः । स्वात्मानमारभ्य तृतीयः पुरुषः पितामहः पिता स्वयं च यदा सोमं न पिबेयुस्तदानीमेतस्य त्रयस्य सोमपानं विच्छिन्नं, स एव पशुमालभेत । इन्द्रमार्गं च क्रमेण प्रशंसति-

यदैन्द्रो भवतीति । सोमपानस्येन्द्रियवृद्धिहेतुत्वादिन्द्रियरूपत्वम् । पशुविशेषणं प्रशंसति-

पुनरुत्सृष्टो भवतीति । प्रथमं पितामहेन सोमपीथ उत्सृष्टः, पुनः पिता, पुनरपि स्वेन, तत्र उक्तपशुसादृश्यात्तदालम्बः समृद्धये संपन्नं । अमिचरतः पशुं विधत्ते-

(पशुकामदीनां पशुविधिः)

ब्राह्मणस्पत्यमिति । स ब्रह्मणस्पतिस्तस्मा एव यजमानार्थमेवैनं वैरिणमा-
बुध्वाति समन्ताच्छिनत्ति, तदानीमेव वैरी मरणं प्राप्नोति । पशुविशेषणं प्रशंसति—
तूपरो भवतीति । तूपर इति यदेषा क्षुरपविर्वै क्षुर इव तीक्ष्णा धारा वंजो
यस्याः सा क्षुरपविस्तादृशी लक्ष्मी वैरिमारणार्था संपद्यते । शृङ्गभावेऽपि युजे
मेष इव सहसा घातं करोतीति वज्रसाम्यम् । यूपस्य चोदकपातमष्टाभित्वादि-
रूपमपवदितुं स्फ्यसमानमाकारं विधत्ते—

स्फ्यो यूप इति । अत्र सूत्रम्—“स्फ्यो यूप इति स्फ्याकृतिर्यूपः” इति ।
कुशमयमपवदितुं विधत्ते—

शरमयमिति । शृणन्ति हिंसन्तीति शरास्तृणविशेषा येषु तृणेषुत्वन्त्रैः
काष्ठैर्ब्राह्मणाः* क्रियन्ते । तेषां च तृणानां शीष्णैर्वज्रावयवैरुत्पन्नत्वात्किंसक-
त्वम् । वज्रावयवैरुत्पत्तिरन्यत्राऽऽन्नायते—“इन्द्रो बृत्राय वज्रं पाहरत्स वेधा
व्यभवत्स्फ्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयं यऽन्तःशरा अशीर्यन्त ते शरा अ-
भवन्तच्छराणां शरत्वम्” इति । तस्माच्छरमयेन बर्हिषा वैरिणं हिनस्त्येव ।
पालाशमिध्मं बाधितुं विधत्ते—

वैभीदक इति । अक्षशब्दवाच्याद्बुक्षादुत्पन्नां वैभीदकः । स च विशे-
षेण भेत्तुं शक्त इति कृत्वा वैरिणं भिनत्येव ।

अत्र मीमांसा ।

इशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“समुच्चेयं शरमयं कौशेनोतास्य बाधकम् ।

प्राचुर्यस्य विधेराद्या मैवं प्रतिपदोक्तिः” ॥

सोमारौद्रे चरुं निर्वपेत्कृष्णानां व्रीहीणामभिचरन्तित्यत्र शरमयं बर्हिर्भवतीति
श्रुतं, तदिदं प्राकृतं न कुशबर्हिषा सह समुच्चीयते । कुतः । मयट्शब्देन प्राचु-
र्यस्याभिधानादबाधनापि तदुपपत्तेरिति पूर्वः पक्षः । नित्यं बुद्धशरादिभ्य इति
सूत्रेण शरशब्दाद्विकारार्थो मयट्प्रत्ययः प्रतिपदोक्तः । अतस्तं परित्यज्य प्राचु-
र्यार्थो न ग्रहीतुं शक्यः । किंच, प्राचुर्यार्थत्वं कार्यान्तरं कल्पनीयं स्यात् ।
तस्मात्कुशबर्हिषो बाधकमिति राज्दान्तः ॥

*ब्राह्मणा इत्यस्य स्थाने बाणा इति युक्तम् । अथेवा ब्राह्मणा इति पदेन बर्हिषट्ठो ज्ञेयाः ।

(ग्रामकामादीनां पशुविधिः)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके षष्ठाऽनुवाकः)।

बार्हस्पत्यं शितिपृष्ठमा लभेत ग्रामकामो
 यः कामयेत पृष्ठं समानानां स्यामिति बृह-
 स्पतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवेन
 पृष्ठं समानानां करोति ग्राम्येव भवति शि-
 तिपृष्ठो भवति बार्हस्पत्यो ह्येष देवतया समृ-
 द्धये पौष्णं श्याममा लभेतान्नकामोऽन्नं वै
 पूषा पूषणमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स
 एवास्मै (१) अन्नं प्र यच्छत्यन्नाद् एव
 भवति श्यामो भवत्येतद्वा अन्नस्य रूपं समृ-
 द्धये मारुतं पृश्निमा लभेतान्नकामोऽन्नं वै
 मरुतो मरुतं एव स्वेन भागधेयेनोप धावति
 त एवास्मा अन्नं प्र यच्छन्त्यन्नाद् एव भवति
 पृश्निर्भवत्येतद्वा अन्नस्य रूपं समृद्ध्या ऐन्द्र-
 मरुणमा लभेतेन्द्रियकाम इन्द्रमेव (२) स्वेन
 भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं द-
 धातीन्द्रियाव्येव भवत्यरुणो भ्रूमान्भवत्येतद्वा
 इन्द्रस्य रूपं समृद्धये सावित्रमुपध्वस्तमा
 लभेत मनिकामः सविता वै प्रसवानामिशे
 सवितारमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स

(ग्रामकामादीनां पशुविधिः)

ए॒वास्मै॑ स॒निं प्र॑ सु॒वति॑ दान॒कामा॑ अ॒स्मै प्र॒जा
 भ॒वन्त्यु॒पध्व॑स्ता भ॒वति॑ मा॒वित्रो॑ ह्येषः (३)
 दे॒वत॑या॒ समृ॑द्धयै वैश्व॒देवं बहु॑रूप॒मा ल॒भेता-
 भ॒कामो॑ वैश्व॒देवं वा अ॒न्नं वि॒श्वाने॒व दे॒वान्त्स्वेन॑
 भा॒गधे॒येनो॒प धा॒वति॑ त ए॒वास्मा॑ अ॒न्नं प्र
 य॒च्छन्त्य॒न्नाद॑ ए॒व भ॒वति॑ बहु॒रूपो॑ भ॒वति
 बहु॒रूपः॑ ह्य॒न्नः॑ समृ॑द्धयै वैश्व॒देवं बहु॑रूप॒मा
 ल॒भेत॑ ग्राम॒कामो॑ वैश्व॒देवा वै स॒जाता॑ वि॒श्वाने॒व
 दे॒वान्त्स्वेन॑ भा॒गधे॒येनो॒प धा॒वति॑ त
 ए॒वास्मै॑ (४) स॒जातान्प्र॑ य॒च्छन्ति॑ ग्राम्ये॒व
 भ॒वति॑ बहु॒रूपो॑ भ॒वति॑ बहु॒देव॒त्योः॑ ह्येष
 समृ॑द्धयै प्रा॒जाप॒त्यं तू॒पर॒मा ल॒भेत॑ यस्याना-
 ज्ञा॒तमि॒व ज्यो॑गा॒मये॒त्प्रा॒जाप॒त्यो वै पु॒रुषः॑ प्र॒जा-
 प॒तिः खलु॑ वै तस्य वेद् यस्यानाज्ञा॒तमि॒व ज्यो-
 गा॒मय॑ति प्र॒जाप॒तिमे॒व स्वेन॑ भा॒गधे॒येनो॒प
 धा॒वति॑ स ए॒वैनं॑ तस्मात्स्रा॒मान्मु॒ञ्चति॑ तू॒परो
 भ॒वति॑ प्रा॒जाप॒त्यो ह्येष॑ दे॒वत॑या॒ समृ॑द्धयै (५) ।

(अस्मा इन्द्रमेवैष सजाता विश्वानेव देवान्त्स्वेन भागधेये-
 नोप धावति त एवास्मै प्राजापत्यो हि त्रीणि च) ।

इति ऋषणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(ग्रामकामादीनां पशुविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पशुकामः प्रजाकामो भूत्यर्थी छिन्नसोमकः ।

अभिचारी च ये तेषां पञ्चमे पशवः श्रुताः ॥

अथ षष्ठे ग्रामकामादीनां पञ्चन्तराणि वक्तव्यानि । तत्रैकं पशुं विधत्ते-
 बार्हस्पत्यमिति । ग्रामो मे भूयादन्येषां ग्रामस्वामिनां मध्ये पृष्ठवदुपरिवर्ती
 स्यामिति षः कामयेत तस्यायं पशुः । पशुविशेषणं प्रशंसति-

शितिपृष्ठो भवतीति । राजसूये बार्हस्पत्यं चरुं शितिपृष्ठो दक्षिणेत्युक्त-
 त्वात्तद्देवताकत्वम् । अन्नकामस्य पशुं विधत्ते-

प्रौष्णामिति । अन्नस्य पोषकत्वात्पूषत्वम् । पशुविशेषणं प्रशंसति-

श्यामो भवतीति । पत्रशाकाद्यन्नस्य रूपं श्यामम् । अन्नकामस्य पञ्चन्तरं
 विधत्ते-

मारुतामिति । मरुतां वैश्यत्वेनान्नसंपादकत्वाद्दन्नत्वम् । पशुविशेषणं प्रशं-
 सति-

पृश्निर्भवतीति । पृश्निः श्वेतः । शाल्यन्नस्य रूपं श्वेतम् । इन्द्रियकामस्य पशुं
 विधत्ते-

ऐन्द्रमरुणमेति । अरुणस्य पशोर्गुणान्तरं विधत्ते-

अरुणो भ्रूमानिति । महती भ्रूरस्यातीति भ्रूमान् । इन्द्रस्य सहस्राक्षत्वेन
 ब्रूवाहुत्वं स्वरूपम् । स्वप्नरतिग्रहीतृकदानकामस्य पशुं विधत्ते-

सावित्रामिति । उपध्वस्तः संकीर्णवर्णः । सानिकामः परकर्तृकदानकामः ।
 ब्रसवानां प्रेरणानाम् । अस्मै यजमानार्थं परकर्तृकं दानं प्रसुवति प्रेरयति ।
 संकीर्णवर्णं प्रशंसति-

उपध्वस्त इति । राजसूये सावित्रं द्वादशकपालं क्षत्तुर्गृह उपध्वस्तो इ-
 क्षिणेत्युक्तत्वात्सवितृदेवताकत्वम् । अन्नकामस्य पञ्चन्तरं विधत्ते-

वैश्वदेवमिति । सांकर्यमन्तरेण विस्पष्टा बहवो वर्णा यस्यासौ बहुरूपः ।
 पशुविशेषणं प्रशंसति-

बहुरूपो भवतीति । भक्ष्यभोज्यलेखचोष्यभेदेनान्नस्य बहुरूपत्वम् । ग्राम-
 कामस्य पञ्चन्तरं विधत्ते-

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

वैश्वदेवमिति । सजाता भ्रातरो भृत्यादयश्च । ते च बहुत्वसाम्येन विश्वेषां देवानां संबन्धिनः । पशुविशेषणं प्रशंसति—

बहुरूप इति । विश्वेषां देवानामेतत्स्वामित्वात्पशोर्बहुदेवत्यत्वम् । अज्ञात-
चिररोगग्रस्तस्य पशुं विधत्ते—

प्राजापत्यमिति । विस्पष्टानि रोगविशेषलक्षणानि न दृश्यन्ते, बलक्ष-
यकार्यादिकं च दृश्यते, तदिदमज्ञातमिव भवति । प्राजापतिः पुरुषमसृजतेति श्रु-
तत्वात्पुरुषः प्राजापत्यः । चिकित्सकैरज्ञातोऽपि रोगविशेषः प्राजापतिना ज्ञायते ।
अतः प्राजापतिरेनं तस्मात्सामादज्ञातदीर्घरोगान्मोचयति ॥

प्राजापतिवपाजन्यत्वेन पशुविशेषणं प्रशंसति—तूपरो भवतीति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके
षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

वषट्कारो वै गायत्रियै शिरोऽच्छिनत्तस्यै
रसः पराऽपतत्तं बृहस्पतिरुपागृह्णात्सा शिति-
पृष्ठा वशाऽभवद्यो द्वितीयः परापतत्तं मित्रा-
वरुणावुपागृह्णीताः सा द्विरूपा वशाऽभवद्य-
स्तुतीयः परापतत्तं विश्वे देवा उपागृह्णन्त्सा
बहुरूपा वशाऽभवद्यश्चतुर्थः परापतत्स पृथि-
वीं प्राविशत्तं बृहस्पतिरभि (१) अगृह्णाद-
स्त्वेवायं भोगायेति स उक्षवशः समभवद्यल्लो-
हितं परापतत्तद्द्रु उपागृह्णात्सा रौद्री रोहिणी
वशाऽभवद्द्वारहस्पत्याः शितिपृष्ठामा लभेत ब्रह्म-
वर्चसकामो बृहस्पतिमेव स्वेन भागधेये-

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

नोप धावति स एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं दधाति
 ब्रह्मवर्चस्येव भवति छन्दसां वा, एष रसो
 यद्दृशा रस इव खलु (२) वै ब्रह्मवर्चसं
 छन्दसामेव रसेन रसं ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे मै-
 त्रावरुणीं द्विरूपामा लभेत वृष्टिकामो भैत्रं वा
 अहर्वारुणी रात्रिरहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो
 वर्षति मित्रावरुणावेव स्वेन भागधेयेनोप धा-
 वति तावेवास्मा अहोरात्राभ्यां पर्जन्यं वर्षय-
 तश्छन्दसां वा एष रसो यद्दृशा रस इव खलु
 वै वृष्टिश्छन्दसामेव रसेन (३) रसं वृष्टिमव
 रुन्धे मैत्रावरुणीं द्विरूपामा लभेत प्रजाकामो
 भैत्रं वा अहर्वारुणी रात्रिरहोरात्राभ्यां खलु
 वै प्रजाः प्र जायन्ते मित्रावरुणावेव स्वेन भा-
 गधेयेनोप धावति तावेवास्मा अहोरात्राभ्यां
 प्रजां प्र जनयतश्छन्दसां वा एष रसो यद्दृशा
 रस इव खलु वै प्रजा छन्दसामेव रसेन रसं
 प्रजामव (४) रुन्धे वैश्वदेवीं बहुरूपामा
 लभेताञ्जकामो वैश्वदेवं वा अन्नं विश्वानेव
 देवान्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मा
 अन्नं प्र यच्छन्त्यन्नाद् एव भवति छन्दसां
 वा एष रसो यद्दृशा रस इव खलु वा अन्नं

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

छन्दसामेव रसेन रसमन्नमव रुन्धे वैश्वदेवीं
 बहुरूपामा लभेत ग्रामकामो वैश्वदेवा वै (५)
 सजाता विश्वानेव देवान्त्स्वेन भागधेयेनोप
 धावति त एवास्मै सजातान्प्र यच्छन्ति ग्रा
 म्येव भवति छन्दसां वा एष रसो यदुशा रस
 इव खलु वै सजाताश्छन्दसामेव रसेन रस
 सजातानव रुन्धे बार्हस्पत्यमुक्षवशमा लभेत
 ब्रह्मवर्चसकामो बृहस्पतिमेव स्वेन भागधेये
 नोप धावति स एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसम् (६)
 इधाति ब्रह्मवर्चस्येव भवति वशं वा एष चर
 ति यदुक्षा वश इव खलु वै ब्रह्मवर्चसं वशं
 नैव वशं ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे रौद्री * रोहिणीमा
 लभेताभिचरन् रुद्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धाव
 ति तस्मा एवैनमा वृश्चति ताजगार्तिमार्छति
 रोहिणी भवति रौद्री ह्येषा देवतया सम
 जुशै स्फयो यूपो भवति वज्रो वै स्फयो वज्रमे
 वास्मै प्र हरति शर्मयं बर्हिः शूणात्येवैनं वै
 भीदकं इध्मो भिनत्येवैनम् ॥ ७ ॥

(अभि खलु वृष्टिश्छन्दसामेव रसेन रसं प्रजामव वैश्वदेवा वै ब्रह्म-
 वर्चसं यूप एकान्विशुशतिश्च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमपपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

पृष्ठकामोऽन्नकामो द्वाविन्द्रियार्थी सनिं तथा ।

अन्नं ग्रामं च वाञ्छन्तोऽज्ञातरोगाश्च ये स्थिताः ॥

षष्ठेऽनुवाके पशवः क्रमेणैषामुदीरिताः ॥

अथ सप्तमे ब्रह्मवर्चसकामादीनां यथायोगं पञ्चन्तराणि विधातुं प्रस्तौति--

वषट्कार इति । वौषडित्यस्य मन्त्रस्याभिमानिदेवो वषट्कारः । तस्य गायत्र्या सह विरोधो ब्राह्मणान्तरे प्रसिद्ध इति वैशब्देन सूच्यते । छिन्नाद्वा-
यत्रीशिरसो जलं रक्तं च निर्गतं, ताभ्यामुभाभ्यामनेकविधा वशा उत्पन्नाः ।
ताश्च बृहस्पत्यादीनां परिग्रहेण प्रियाः संपन्नाः । द्वाभ्यां वर्णाभ्यामुपेता द्विरू-
पा । बहुभिर्वर्णैरुपेता बहुरूपा । चतुर्थपर्याये भूमौ पतितं रसं वृथा विनष्टो मा
भूदिति बृहस्पतिरभ्यगृह्णात् । तस्यायमभिप्रायः--अयं रसो मम भोगाय भव-
त्वेव । उक्षवशो व्यर्थवीर्यो वृषभः ।

तत्राऽऽद्यं पशुं विधत्ते--

बार्हस्पत्यामिति । ब्रह्मवर्चसस्यैहिकामुष्मिकपूजाहेतुत्वेन सारत्वाद्द्रवसाह-
श्यामित्याभिप्रेत्य तत्साधनभूतां वशां पशंसति--

छन्दसामिति । वशाया गायत्रीछन्दोरसत्वं व्याख्यातम् । गायत्री च सोमा-
हरणेन छन्दोन्तरात्प्रशस्ता । तस्माद्दशा सर्वेषां छन्दसां सारः । तेन छन्दो-
रसेन वशांरूपेणैहिकामुष्मिकपूजाहेतुतया रसरूपं ब्रह्मवर्चसमवरुन्धे ।

द्वितीयं पशुं विधत्ते--

मैत्रावरुणीमिति । मित्रस्य सूर्यत्वादहस्तदीयत्वम् । अन्धकारेणाऽऽवर-
णहेतुत्वाद्वात्रेर्वारुणत्वम् । वृष्टेर्द्रवत्वाद्दोषध्युत्पादकत्वेन सारत्वाच्च रसोपमानम् ।

तमेव द्वितीयं पशुं फलान्तराय विधत्ते--मैत्रावरुणीमिति ।

अहोरात्रपरित्यागेन यथा वृष्टिर्न संभवति तथा प्रजोत्पत्तिरपि न संभवति ।
ततस्तयोर्वृष्टिसाधनत्ववत्प्रजोत्पत्तिसाधनत्वमपि द्रष्टव्यम् ।

तृतीयं पशुं विधत्ते--

वैश्वदेवीमिति । अन्नस्य सर्वदेवभोज्यत्वाद्द्वैश्वदेवत्वं, जीवनहेतुत्वेन सार-
त्वाद्द्रवसाम्यम् ।

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

तमेव पशुं फलाभतराय विधत्ते—

वैश्वदेवीमिति । सजातानां भ्रात्रादीनां भृत्यादीनां च बहुत्वेन देवतासाम्येन वैश्वदेवत्वं स्वाम्युपकारित्वेन च रससादृश्यम् ।

चतुर्थं पशुं विधत्ते—

बार्हस्पत्यमिति । वशत्वविशेषणं प्रशंसति—

वशं वा इति । उक्षेति यदेष वशं चरति धेनुभिः सहैवारण्ये गत्वा पुनस्तासामेव पृष्ठतो गृहेष्वागच्छतीति तस्य गोवशवाचित्वम् । ब्रह्मवर्चसमपीन्द्रियनियमनोपेतत्वाद्दश इव स्वाधीनपदार्थ इव भवति ।

पञ्चमं पशुं विधत्ते—

रौद्रीमिति । रुद्राध्याये नीलग्रीवो विलोहित इति रुद्रस्य विशेषेण लोहितत्वं श्रूयतेऽतो रोहिणी रुद्रदेवताका ।

पूर्ववच्चोदकप्राप्तमपवदितुं विधत्ते—स्फयो यूप इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

असावा॑दित्यो न व्य॑रोचत तस्मै॑ देवाः
प्राय॑श्चित्तिमैच्छ॒न्तस्मां॑ एता॑ः सौरी॑ः श्वेता॑
वशा॑माऽल॒भन्त॒ तयै॑वास्मिन्क॒र्चम॑दधुर्यो ब्रह्म॑
वर्च॑सकामः स्यात्तस्मां॑ एता॑ः सौरी॑ः श्वेता॑
वशा॑मा ल॒भेता॑मुमेवाऽऽदित्य॑ः स्वेन॑ भागधे॒
येनोप॑ धावति स एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं॑ दधाति
ब्रह्मवर्च॑स्यैव भवति ब्रह्म॑ यूपो भवत्यसौ
(१) वा आ॑दित्यो यतोऽजा॑यत ततो॑ बिल्बं
उद॑तिष्ठत्सयो॒न्येव॑ ब्रह्मवर्च॑समव॑ रुन्धे ब्राह्म॑ण-

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

स्प॒त्यां ब॒भ्रुक॒र्णीमा ल॑भेताभिचरन्वारुणं
 द॒र्शक॒पालं पु॒रस्ता॒न्निर्व॑पेद्वरुणेनैव आतृ॒व्यं
 ग्राह॒यित्वा ब्र॒ह्मणा स्तृ॑णुते बभ्रुक॒र्णी भ॑वत्ये-
 तद्वै ब्र॒ह्मणो रू॒पं स॒मृद्ध॑चै स्फयो यूपो भवति
 ब॒ज्रो वै स्फ॑यो वज्रमेवास्मै प्र ह॑रति शरमयं
 ब॒र्हिः शृ॒णाति (२) ए॒वैनं॑ वैभीदक इ॒ध्मो
 भि॒नत्ये॒वैनं॑ वैष्ण॒वं वा॒मन॑मा ल॑भेत यं यज्ञो
 नो॒पन॑मेद्विष्णु॒र्वै य॒ज्ञो वि॒ष्णुमे॒व स्वे॒न भा॒ग-
 धे॒येनो॒प धा॑वति स ए॒वास्मै॑ य॒ज्ञं
 प्र य॑च्छत्यु॒पैनं॑ य॒ज्ञो न॑मति वाम॒नो
 भ॑वति वैष्ण॒वो ह्येष॑ दे॒वत॑या स॒मृद्ध॑चै
 त्वाष्ट्रं व॒डव॑मा ल॑भेत प॒शुकाम॑स्त्वष्टा वै पं-
 शू॒नां मि॒थुना॑नाम् (३) प्र॒ज॒न॒यि॒ता त्वष्टा॑-
 रमे॒व स्वे॒न भा॒गधे॒येनो॒प धा॑वति स ए॒वास्मै॑
 प॒शुमि॒थुना॑न्प्र ज॒नय॑ति प्र॒जा हि वा ए॒त-
 स्मि॒न्प॒शवः॑ प्रविष्टा॒ अथै॒ष पु॒मान्त्सन्व॑डवः
 सा॒क्षादे॒व प्र॒जां प॒शून्व॑ रुन्धे मै॒त्रं श्वे॒तमा
 ल॑भेत सङ्ग्रामे संय॑त्ते स॒मय॑कामो मि॒त्रमे॒व
 स्वे॒न भा॒गधे॒येनो॒प धा॑वति स ए॒वैनं॑ मि॒त्रेण॑
 सं न॑यति (४) वि॒शालो॑ भ॒वति ब्य॒वसा॑-
 ययत्ये॒वैनं॑ प्रा॒जाप॒त्यं कृ॒ष्णमा ल॑भेत वृष्टि-
 कामः प्र॒जाप॑तिर्वै वृष्ट्या॑ ई॒श प्र॒जाप॑तिमे॒व
 स्वे॒न भा॒गधे॒येनो॒प धा॑वति स ए॒वास्मै॑ प॒र्ज-

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

न्यं वर्षयति कृष्णो भवत्येतद्वै वृष्ट्यै रूपं
रूपेणैव वृष्टिमव रुन्धे शबलो भवति विद्यु-
तमेवास्मै जनयित्वा वर्षयत्यवाशुक्को भवति
वृष्टिमेवास्मै नि यच्छति (५) ॥

(असौ शृणाति मिथुनानां नयति यच्छति) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितयिकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

ब्रह्मतेजः प्रजां वृष्टिमन्नं ग्रामं तथा पुनः ।

ब्रह्मतेजोऽभिचारं च वाञ्छतां पशवः श्रुताः ॥

तानेतान्पशून्सप्तमेऽनुवाके विधायाष्टमे पुनर्ब्रह्मवर्चसकामादीनां पश्चन्तराणि
विधास्यन्नादौ कस्यचित्पशोर्विधानाय प्रस्तौति—

असावादित्य इति । आदित्यविषये बहवः प्रायश्चित्तयः कल्पयुगादि-
भेदेन व्यवस्थापनयाः । विधत्ते—

यो ब्रह्मवर्चसकाम इति । स्वादिरं बाधितुं विधत्ते—

बैल्वो यूपो भवतीति । श्रीसूक्तेन बिल्वोत्पत्तिराम्नायते—“ आदित्यवर्णे
तपसोऽधि जातो वनस्पतिस्तव वृक्षोऽथ बिल्वः ” इति ।

अस्यायमर्थः—हे आदित्यवर्णे लक्ष्मि प्रथममुत्पन्नस्याऽऽदित्यस्य तपसः संता-
परूपात्प्रकाशादध्युर्ध्वं तव प्रियो बिल्ववृक्षो जात इति । ततः सौर्या बशाया
बैल्वे यूपे सति सूर्यबिल्वयोः सहोदरत्वात्सयोनित्वम् । तेन च ब्रह्मवर्चसमपि
सयोन्येव संपद्यते । स्वपित्रादीनां यस्यां वेदशाखायामध्ययनानुष्ठानादिप्रवृत्ति-
स्तत्रैव स्वस्यापि प्रवृत्तिर्ब्रह्मवर्चसस्य सयोनित्यम् । अभिचरतः कंचित्पशुं
विधत्ते—

ब्राह्मणस्पत्यामिति । पिङ्गलवर्णकर्णयुक्ता बभ्रुकर्णी । तस्य पशोः
प्राच्याङ्गं पुरोडाशं विधत्ते—

बाहुणमिति । एतदनुष्ठानेन भ्रातृव्यस्य प्रथमं रोगमुत्पाद्य पश्चाद्ब्रह्मणा
ब्रह्मणस्पतिदेवताकेन कर्मणा हिनस्ति ।

ब्रह्मणधत्तुं स्वस्य हेमवर्णत्वाद्ब्रह्मकण्यां ब्रह्मरूपत्वमित्याभिप्रेत्य पशुविशेषणं
प्रशंसति--

बभ्रुकर्णीति । पूर्ववच्चोदकमाप्तं बाधितुं विधत्ते--

स्फयो यूप इति । अग्निष्टोमादिमहायज्ञप्राप्तिकामिनः पशुं विधत्ते--

वैष्णवमिति । राजसूये वैष्णवं त्रिकपालं बामनो दक्षिणेत्युक्तत्वाद्बामनस्य
विष्णुदेवत्वम् । विधत्ते--

त्वाष्ट्रं वड्वामिति । यथा मनुष्येषु यत्र कापि पुंसः स्तनबुद्ध्यां सत्यां
श्मश्रुनिर्गमनात्पाग्योषित्वभ्रमो भवति तद्वदशेष्वपि केनाप्यवयवसांनिवेशविशेषेण
यस्मिन्पुंस्येवाश्वे योषित्वबुद्धिरितरेषामश्वानां भवति । अत एव ते तेऽश्वास्तदा तदा
वमश्वमारोहन्ति, सोऽयमीदृशोऽश्वो वड्ववः । स च त्वष्टुः प्रियः । रेतसः सित्तस्य
त्वष्टा रूपाणि विकरोतीति श्रुतत्वान्मिथुनप्रजनयितृत्वम् । पशुविशेषणं
प्रशंसति--

प्रजा हि वा इति । यदा स्त्रीलक्षणदर्शनेनास्मिन्पशौ स्त्रीत्वबुद्ध्या पजाः
पशवश्च प्रविशन्ति, तत्र प्रजानां प्रवेशो नामापत्योत्पत्तये पौढं समीचीनमश्व-
मानीय तत्राऽऽरोहयितृत्वायै प्रवृत्तिः, पशूनां प्रवेशो नाम योषित्वभ्रान्त्या तदारो-
हणम्, अथ तदानीं प्रजापशुप्रवृत्तरेष स्वतः पुमानपि सन्स्त्रीनामधारी वड्वो
भवति । तदालम्बनेन साक्षादेव शीघ्रमेव प्रजां पशुन्प्राप्नोति ।

परकीयत्तेनायामीदृशमेव शूरसमं हनिष्यामीति स्वामिनोऽग्रे यः प्रतिज्ञां
कर्तुमिच्छति तस्य पशुं विधत्ते । यद्वा संधिकामिनः पशुं विधत्ते--

मैत्रां श्वेतमिति । एनं प्रतिज्ञावन्तं मित्रेण कार्यसाधकेन सहकारिणा
संनयति योजयति । यजमानेन यूपः संमित इति प्रकृतौ यच्छ्रुतं तदपवादितुं
परिमाणाधिक्यं विधत्ते--

विशालो भवतीति । एनं प्रतिज्ञाकारिणं व्यवसाययत्येव धैर्यमुत्पाद्य स्व-
कार्यनिश्चयवन्तमेव करोति । अथैवैनं संधिकामिनं संधिघटकत्वेन परो राजा
मित्रमेवेत्येतादृशं निश्चयवन्तं करोति । विधत्ते--

(अन्नाद्यकामादीनां पशुविधिः)

प्राजापत्यमिति । सर्वस्रष्टृत्वेन वृष्टेरपि स्रष्टृत्वात्तद्दीशितृत्वम् । वन-
च्छन्ने सवितरि तीव्रवृष्टिवेलायामन्धकाराभाससादृश्यमस्ति, तदभिप्रेत्य पशुवि-
शेषणं प्रशंसति—

कृष्णो भवतीति । कृत्स्नशरीरे काष्ण्यप्राप्तावुदराद्यधस्तनप्रदेशविशेषेषु
श्वैत्यमिश्रणं विधत्ते—

शबलो भवतीति । श्वैत्यस्य मालिन्यविरोधित्वाद्द्विद्युत्साम्यम् । कर्णसमीप
एवावनतशृङ्गत्वं विधत्ते—

अवाशृङ्गो भवतीति । अधोमुखत्वेन वृष्टिधारासमत्वं ब्रह्म्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

वरुणं सुषुवाणमन्नाद्यं नोपानमत्स एतां
वारुणीं कृष्णां वशामपश्यत्तां स्वायै देव-
ताया आऽलभत ततो वै तमन्नाद्यमुपानमद्य-
मलमन्नाद्याय सन्तमन्नाद्यं नोपनमेत्स एतां
वारुणीं कृष्णां वशामा लभेत वरुणमेव स्वेन
भागधेयेनोप धावति स एवास्मा अन्नं प्र
यच्छत्यन्नादः (१) एव भवति कृष्णा भ-
वति वारुणी शेषा देवतया समृद्धये मैत्रं
श्वेतमा लभेत वारुणं कृष्णमपां चौषधीनां
च संधावन्नकामो मैत्रीर्वा ओषधयो वारुणी-
रापोऽपां च खलु वा ओषधीनां च रसमुप

(अन्नाद्यकामादीनां पशुविधिः)

जीवामो मित्रावरुणावेव स्वेन भागधेयेनोप
 धावति तावेवास्मा अन्नं प्र यच्छतोऽन्नाद् एव
 भवति (२) अपां चौषधीनां च संधावा
 लभत उभयस्यावरुद्ध्यै विशाखो यूपो भवति
 द्वे ह्येते देवते समृद्ध्यै मैत्रं श्वेतमा लभेत
 वारुणं कृष्णं ज्योगामयावी यन्मैत्रो भवति
 मित्रेणैवास्मै वरुणं शमयति यद्वारुणः सा-
 क्षादेवैनं वरुणपाशान्मुञ्चत्युत यदीतासुर्भवति
 जीवत्येव देवा वै पुष्टिं नाविन्दन् (३) तां
 मिथुनेऽपश्यन्तस्यां न समराधयन्तावश्विना-
 वब्रूतामावयोर्वा एषा मैतस्यां वदध्वमिति
 साऽश्विनोरेवाभवद्यः पुष्टिकामः स्यात्स एता-
 माश्विनीं यमीं वशामा लभेताश्विनावेव स्वेन
 भागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन्पुष्टिं धत्तः
 पुष्यति प्रजया पशुभिः (४) ॥

(अन्नादोऽन्नाद् एव भवत्यविन्दन्पञ्चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

ब्रह्मतेजोऽभिचारं च यज्ञमार्तिं तथा पशून् ।

समयं च तथा वृष्टिं वाञ्छतां पशवः श्रुताः ॥

तान्पशून्ष्टमेऽनुवाके विधायाथ नवमेऽन्नाद्यकामादीनां पशून्विधित्सुरादौ
 कं चत्पशून् विधातुं प्रस्तौति-

(अन्नाद्यकामादीनां पशुविधिः)

वरुणमिति । सुषुवाणं सोमाभिषवं कृतवन्तम् । विधत्ते—

यमलमिति । धनिकः पुमान्तुं योग्याय शाल्यन्नपायसादिभोज्याय सम-
र्थोऽपि संविधातृमनुष्याभावादिना तन्न प्राप्नुयात्तस्यायं पशुः । वरुणः वर्जन्य-
मुखेन प्रकाशमावृत्य काष्ण्यं संपादयति । ततोऽस्य पशुवर्णस्य वरुणदेवत्यत्वम् ।
द्विपशुकं कर्म विधत्ते—

मैत्रं श्वेतमिति । संधिशब्दं कालपरत्वेन देशपरत्वेन च द्वेषा सूत्रकारो
व्याख्यातवान्—“ अपां चौषधीनां च संधाविति प्रावृषि शरत्प्रतिपत्तौ वाऽपि
वाऽपां चौषधीनां च संधौ ” इति । ऋत्वोर्मध्ये नदीक्षेत्रयोर्मध्य इति तस्यार्थः ।
ओषधीनामुपकारकत्वेन मित्रसंबन्धित्वम् । संधौ प्रयोग उभयरसोपजीवनेन
प्रशस्तः । एतदेवामिमेत्य संधिं प्रशंसति—

अपां चौषधीनामिति । यूपस्य शाखाद्वयं विधत्ते—

विशाख इति । विविधे शाखे यस्यासौ विशाखः । तदिदं सूत्रकारो
दर्शयति—“ विशाखो यूप इति यदूर्ध्वं रशनायास्तद्विशाखं यद्वोपर्युभे शाखे
अष्टाश्री सचषाले स्याताम् ” इति । दीर्घरोगिणो द्विपशुकं कर्म विधत्ते—

मैत्रं श्वेतमिति । मित्रो हि क्रूरं वरुणं शान्तं करोति । स च वरुण-
वाशान्मोचयति । तयोः पृथगुपक्रमः । पुष्टिकामस्य पशुं विधातुं प्रस्तौति—

देवा वा इति । प्रजापशुसमृद्धिः पुष्टिः । सा च मनुष्यमिथुने पशुमिथुने
च संभवतीत्येवं देवा उपायमपश्यन् । दृष्ट्वा च तस्यां पुष्टौ सम्यग्माधायितुं शक्ता
नाभूवन् । तदानीमश्विनावूचतुः—आवयोरेवैषा पुष्टिः संबन्धिनी । तस्मादेतस्यां
पुष्टावावाभ्यां विना मा वदध्वं संभाषणमेव मा कुरुतेति । तस्मात्सा पुष्टिरश्विनो-
रधीनाऽभवत् । विधत्ते—

यः पुष्टिकाम इति । एकास्मिन्गर्भे सह जातौ यमौ । तयोर्मध्ये या स्त्री
सा यमी ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्ववीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाहके प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

आश्विनं धूम्रललाममा लभेत यो दुर्वा-
 ह्यणः सोमं पिपासेदश्विनौ वै देवानामसोम-
 पावास्तां तौ पश्वा सोमपथिं प्राऽऽप्नुताम-
 श्विनवितस्य देवता यो दुर्वाह्यणः सोमं पिपा-
 सत्यश्विनावेव स्वेन भागधेयेनोप धावति
 तावेवास्मै सोमपथिं प्र यच्छत उपैन * सोम-
 पथो नमति यद्भ्रू भवति धूम्रिमाणमेवा-
 स्मादप हन्ति ललामः (१) भवति मुखत
 एवास्मिन्तेजो दधाति वायव्यं गोमुगमा लभेत
 यमजघ्निवा * समभिश् * सैयुरपूता वा एतं वागु-
 च्छति यमजघ्निवा * समभिश् * सन्ति नैष
 ग्राम्यः पशुर्नाऽऽरण्यो यद्गोमृगो नैष ग्रामे
 नारण्ये यमजघ्निवा * समभिश् * सन्ति वायुर्वै
 देवानां पवित्रं वायुमेव स्वेन भागधेयेनोप
 धावति स एव (२) एनं पवयति पराची वा
 एतस्मै व्युच्छन्ति व्युच्छति तमः पाप्मानं
 प्र विशति यस्याऽऽश्विने शस्यमाने सूर्यो
 नाऽऽविर्भवति सौर्यं बहुरूपमा लभेतामुमे-
 वाऽऽदित्य * स्वेन भागधेयेनोप धावति स
 एवास्मात्तमः पाप्मानमप हन्ति प्रतीच्यस्मै
 व्युच्छन्ती व्युच्छत्यप तमः पाप्मान *
 हने (३) ॥

(नैमित्तिकपशुविधिः)

(ललामः स एव षट्चत्वारिंश शब्द) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

अन्नाद्यमन्नमात्रं च बाञ्छतो दीर्घरोगवान् ।

पुष्टिकामश्च नवम एतेषां पशवः श्रुताः ॥

अथ दशमोऽनुवाके नैमित्तिकाः पशवो विधातव्याः । तत्र दुर्ब्राह्मणस्य सोम-
पानेच्छां निमित्तीकृत्य पशुं विधत्ते—

आश्विनमिति । मलिनश्वेत्यं भ्रूत्वम् । ललाटे शौक्येन लाञ्छितोऽव-
शिष्टे शरीरे भ्रूवर्णः पशुरश्विनोः मियः । दुर्ब्राह्मणलक्षणं बोधायन आह—

“ यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपुरुषम् ।

स वै दुर्ब्राह्मणो नाम यश्चैव बृषलीपतिः ” इति ।

पूर्वोक्तपुनरुत्सृष्टपशौ यो ब्राह्मणः सन्ना तृतीयादित्युक्तत्वादीदृशो दुर्ब्रा-
ह्मणो नाधिकारी । अत्र तु सोमपाने श्रद्धालुत्वेनेच्छावस्वे सति दुर्ब्राह्मणोऽ-
धिक्रियते । आश्विनग्रहब्राह्मणे तौ देवा अन्नवन्नपूतौ वा इमौ मनुष्यचरौ मि-
षजा इत्युक्तत्वादपूतयोरितरदेववत्सोमपातृत्वं नास्ति । पश्चाद्यज्ञस्य च्छिन्नं शिरः
प्रतिसंधाय तेन तुहेभ्यो देवेभ्यः सोमग्रहं लब्धवन्तौ । वदपि तत्रैवाऽऽज्ञातम्—
“ तौ वहिष्पवमानेन पशयित्वा बाभ्यामेतमाश्विनमबृहन् ” इति । अतः सन्ना-
शीलत्वाद्दुर्ब्राह्मणस्य सोमं पिपासोरश्विनो देवता । पशोर्भ्रूवर्णवर्णेन दुर्ब्राह्म-
ण्यलक्षणं भ्रूविमाणं मालिन्यमस्मादपहन्ति । ललाटे शौक्येनास्मिन्नुत्सृष्ट एव
मुख्यमेव ब्रह्मवर्चसलक्षणं तेजो धत्ते । मिथ्यापवादं निमित्तीकृत्य कश्चित्पशुं
विधत्ते—

वायव्यमिति । गोभिः सहारण्ये चरितुं नताद्बृषभात्करस्यां चिन्मृग्यावृषजो
गोमृगः । उभयलक्षणदर्शनात्तथात्वं निश्चयम् । कश्चित्पुरुषो ब्राह्मणं न हवर्वा-
स्तथाऽपि शङ्क्या तादृशं यं पुरुषं जना ब्रह्महेत्यपवदेयुस्तस्यायं पशुः । यद्य-

(नैमित्तिकपशुविधिः)

प्यस्य पुरुषस्य ब्रह्महत्याप्रयुक्तो नरको नास्ति तथाऽप्यपूता वागृच्छत्येतं नि-
न्दास्वभावा वाक् शङ्खितैर्जनैः क्रियमाणा प्राप्नोत्येव । तामेव निन्दां निमित्तीकृत्यैव
विहितो गोमृगो मुख्यो ग्राम्यो न भवति । मृग्यामुत्पन्नत्वात् । नापि मुख्य आ-
रण्यो वृषभादुत्पन्नत्वात् । अभिशस्तस्य ग्रामे नास्ति वासो बन्धुभिः सह व्यव-
हाराभावात् । नापि वानप्रस्थादिवदरण्ये ग्रामवासित्वात् । देवानां मध्ये वायोः
षवित्रत्वं ब्रह्मशुद्धिहेतुत्वादवगम्यते । तच्च याज्ञवल्क्येन स्मर्यते-

“ रथ्याकर्दमतोयानि स्पृष्टान्यन्त्यधवायसैः ।

मरुताऽर्केण शुष्यन्ति पक्केष्टकचितानि च ” इति ।

अनुष्ठितेऽप्यस्मिन्पशौ निन्दां केचिल्लौकिका न परित्यजन्तीति चेत्तर्हि नि-
न्दन्तु नाम ते । तथाऽप्यसार्वाभिज्ञैः शिष्टैर्व्यवहार्य एव ।

सोमयागमध्य आश्विनरुक्मकाले सूर्यानाविर्भावं निमित्तीकृत्य कंचित्पशुं
विधत्ते-

पराचीति । अग्निर्हीता गृहपतिः स राजेत्यादिकं सहस्रासंख्याकाभि-
र्ऋग्भिरुपेतं शस्त्रमाश्विनम् । तर्च्चोतिरात्रयागे रात्रिपर्यायनामकेषु शस्त्रेषु पठिते-
षुषःकालात्प्राग्बेलायामारब्धव्यम् । तस्मिञ्शस्त्रे शस्यमाने सति सूर्य उदित्वा
मेघाद्यावरणमन्तरेण यद्वाऽऽविर्भवेत्तदा नार्थं पशुरपेक्षितः । यस्य यजमानस्य
तदानीं नाऽऽविर्भवेदेतस्मै यजमानायैयं रात्रिव्युच्छन्ती प्रभातं प्राप्नुवती
सती न सम्यक्प्राप्नोति । किंतु पराची व्युच्छन्ती पराङ्मुखी तस्मिन्नपरक्ता
सती प्रभातं प्राप्नोति । तदानीमयं यजमानः प्रकाशविरुद्धं तमः स्वर्गविरोधिनं
पाप्मानं च प्रविशति । तादृशस्यायं पशुः, स च बहुरूपश्चित्रवर्णः । पतीची
संमुखी तस्मिन्ननुरक्तेत्यर्थः । तेन पशुना तमः पाप्मानं चापहन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

इन्द्रं वो विश्वतस्परिन्द्रं नरो मरुतो यद्ध
 वो दिवो या वः शर्म । भरेष्विन्द्रं सुहवं
 हवामहेऽहोमुचं सुकृतं देव्यं जनम् । अग्निं
 मित्रं वरुणं सातये भगं द्यावापृथिवी म-
 रुतः स्वस्तये । ममत्तु नः परिज्मा वसर्हा
 ममत्तु वार्तो अपां वृषण्वान् । शिशीतमिन्द्रा-
 पर्वता युवं नस्तन्नो विश्वे वरिवस्यन्तु देवाः ।
 प्रिया वो नाम (१) हुवे तुराणाम् । आ
 यत्तपन्मरुतो वावशानाः । श्रियसे कं भा-
 नुभिः सं मिमिक्षिरे ते रश्मिभिस्त ऋक्भिः
 सुखादयः । ते वाशीमन्त इष्मिणो अभी-
 रवो विद्रे प्रियस्य मारुतस्य धाम्नः । अग्निः
 प्रथमो वसुभिर्नो अव्यात्सोमो रुद्रेभिरभि
 रक्षतु त्मना । इन्द्रो मरुद्भिर्ऋतुधा ऋणोत्वा-
 दित्यैर्नो वरुणः सः शिशातु । सं नो देवां
 वसुभिरग्निः सम् (२) सोमस्तनूभि रूद्रि-
 याभिः । समिन्द्रो मरुद्भिर्यज्ञियैः समादि-
 त्यैर्नो वरुणो अजिज्ञिपत् । यथाऽऽदित्या
 वसुभिः संबभूवुर्मरुद्भि रूद्राः समजानताभि ।
 एवा त्रिणामन्नहणीयमाना विश्वे देवाः सम-
 नसो भवन्तु । कुत्रा चिद्यस्य समृतौ रण्वा

नरो नृपदमे । अहन्तश्चिद्यमिन्धते संजनयन्ति
 जन्तवः । सं यदिपो वनामहे स* हव्या मा-
 नृषाणाम् । उत युष्मस्य शवसः (३) ऋ-
 तस्य रश्मिमा ददे । यज्ञो देवानां प्रत्येति
 युष्ममादित्यासो भवता मृडयन्तः । आ वोऽ-
 र्वाची कुमतिर्वक्त्याद्*होश्चिया वरिवोवित्त-
 राऽसत् । इाचिरपः सुयवसा अदब्ध उप
 क्षेति बुद्धवयाः सुवीरः । नकिष्टं मन्त्यन्तितो
 न इराय आदित्यानां भवति प्रणीतो । धार-
 यन्त आदित्यासो जगत्स्था देवा विश्वस्य
 भुवनस्य गोपाः । दीर्घाधियो रक्षमाणाः
 (४) असूर्यमृतावानश्रयमाना ऋणानि ।
 तिस्रो भूमिर्धारयन्त्रीरुत युन्त्रीणि व्रता
 विदथे अन्तरेषाम् । ऋतेनाऽऽदित्या महि वो
 महित्वं तदर्यमन्वरुण मित्र चारु । त्याञ्च क्ष-
 त्रिया* अवं आदित्यान्याचिषामहे । समृडी-
 का* अभिष्टये । न दक्षिणा वि चिकिते न
 सव्या न प्राचीनमादित्या नोत पश्वा ।
 पाक्या चिद्वसवो धीर्या चित् (५) युष्मा-
 नीतो अभयं ज्योतिरश्याम् । आदित्यानाम-
 वसा नूतनेन सक्षीमहि शर्मणा शतमेन ।
 अनागास्त्वे अदितित्वे तुरासं इमं यज्ञं दधतु

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

श्रोषमाणाः । इमं मे वरुण श्रुधी हवमद्या
च मृडय । त्वामवस्युरा चके । तत्त्वा यामि
ब्रह्मणा वन्दमानस्तदा शास्ते यजमानो ह-
विभिः । अहेडमानो वरुणेह बोध्युरुशस मा
नु आयुः प्र मोषीः (६) ॥

(नामाग्निः सशर्वसो रक्षमाणा धीर्या चिदेकान्नपञ्चाशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वायव्यं प्रजापतिस्ता वरुणं देवासुरा एष्वसावादित्यो दशर्षभामिन्द्रो
बलस्य बार्हस्पत्यं वषट्कारोऽसौ सौरीं वरुणमाभिनमिन्द्रं वो नर एका-
दश (११) ।

वायव्यमाग्नेयीं कृष्णग्नीवीमसावादित्यो वा अहोरात्राणि वषट्कारः प्रजन-
यिता हुवे तुराणां पञ्चषष्टिः ॥ ६५ ॥

हरिः ॐ ।

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके प्रथमः

प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दौर्ब्राह्मण्याभिशापौ च सूर्याविर्भाववर्जनम् ।

निमित्तीकृत्य दशमे पशवः समुदीरिताः ॥

तैरेतैर्दशभिरनुवाकैः काम्यपशवः समापिताः । अथैकादशोऽनुवाके काम्ये-
ष्टियाज्या [पुरोनुवाक्या] उच्यन्ते ।

तस्मिंश्च काम्येष्टिकाण्डे पूर्वोदाहृतात्सोमारौद्रचरोरुध्वं द्विहविष्का काचि-
दिष्टिरेवाम्नायते—

“ ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेन्मारुतं सप्तकपालं ग्रामकाम इन्द्रं चैव मरु-
तश्च स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मै सजातान्प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवति ”
[सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

मरुतो सह प्रयुज्यमानयोरपि द्वयोः पुरोडाशयोरेकस्मिन्नेवाधिभ्रयणम् । इह
तु तदाधितुं विधत्ते—

“ आहवनीय ऐन्द्रमधि भ्रयति गार्हपत्ये मारुतं पापवस्यसस्य विधृत्यै ”
[सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

पापेन वस्यसं वसुमत्तरं पापवस्यसं पापाधिक्योपेतमित्यर्थः । मरुतामुग्रदेव-
त्वात्तदीयं हविः पापवस्यसम् । ऐन्द्रस्य तद्द्विषो विभागेनावधारणार्थं भिन्नामा-
धिभ्रयणम् । तप्त्यकपालसंख्यां प्रशंसति—

“ सप्तकपालो मारुतो भवति सप्तगणा वै मरुतो गणश एवास्मै सजातानव
रुन्धे ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

इदृक्चेत्यादिनोक्ताः सप्तसंख्याका मरुत एको गणः । तथाविधाश्च गणाः
सप्तसंख्याकाः । तेषां हविष्प्रदानेन गणशो बहुविधगणरूपान्भ्रातृमित्रभृत्यादी-
नवरुन्धे ।

मरुतो सामिधेनीसंघानुवचनात्प्रागेव हविरासादनं, तदपवदितुं विधत्ते—

“ अनुष्यमान आ सादयति विशमेवास्मा अनुवर्त्मानं करोति ” [सं०
का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

अत्र सूत्रकारः “ ऐन्द्रमासादयति सामिधेनीष्वनुष्यमानास्तु मारुतम् ” इति ।
षण्मनस्यानुकूलं वर्त्म वर्त्तनं यस्या विशः सेयमनुवर्त्मा ।

अनयोरुभयोर्हविषोर्याज्यानुवाक्यानां पूर्वकाण्ड एव समाप्नातानां प्रतीका-
नुदाहरति—इन्द्रं व इति ।

प्रथमं युग्मं षष्ठ्यपाठकस्यान्त्यानुवाके पठितम् । द्वितीयं युग्मं तु पञ्चम्यपाठक-
स्यान्त्यानुवाके पठितम् । तदर्थस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः ।

उक्तमेवेष्टिं फलान्तराय विधत्ते—

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

“ एतामेव निर्वपेद्यः कामयेत क्षत्राय च विशे च समदं दध्यामित्येन्द्रस्या-
वद्यन्ब्रूयादिन्द्रायानु ब्रूहीत्याश्राव्य ब्रूयान्मरुतो यजेति मारुतस्यावद्यन्ब्रूयान्मरु-
द्भ्योऽनु ब्रूहीत्याश्राव्य ब्रूयादिन्द्रं यजेति स्व एवैभ्यो भागधेये समदं दधाति
वितुंहाणास्तिष्ठन्ति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

मदेन सह वर्तत इति समदः कलहः । राज्ञः प्रजायाश्च परस्परं कलहं
कुर्यामिति कामयितुरियमिष्टिः । अस्यामिष्टावयं प्रकृतेर्विशेषः—प्रकृतावाग्नेय-
स्यावदानकाले पुरोनुवाक्यापैषमुक्त्वा तदाश्रावणादूर्ध्वमाग्नेययाज्याया एव पैषं
बदेत्, न तु देवतान्तरयाज्यायाः । इह त्वन्यविषयोऽनुवाक्यापैषोऽन्यविषयश्च
याज्यापैष इति । एवं च सत्येभ्य इन्द्रमरुद्भ्यः स्वस्वभागे कलहं कृतवान्भवति ।
तदीयकलहानुसारेण राजा विशश्च वितुंहाणा विशेषेण परस्परं हिंसां कुर्वा-
णास्तिष्ठन्ति । कलहसमाधानकामस्य तामेवोष्टिं विधत्ते—

“ एतामेव निर्वपेद्यः कामयेत कल्पेरन्निति यथादेवतमवदाय यथादेवतं
यजेद्भागधेयेनैवैनान्यथायथं कल्पयति कल्पन्त एव ” [सं० का० २ प्र० २
अ० ११] इति ।

कल्पेरन्परस्परकलहरहिता भवेयुः । एतानिन्द्रमरुतः स्वस्वभागभाजिनः
कल्पयति । तथा सति राजा विशश्च कल्पन्त एव कलहरहिता स्निग्धा
भवन्त्येव । एतयोः कलहतत्समाधानार्थेष्टयोः पूर्वोदाहृता एव याज्यानुवाक्याः ।
इष्टयन्तरं विधत्ते—

“ ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेद्वैश्वदेवं द्वादशकपालं ग्रामकाम इन्द्रं चैव विशाश्च
देवान्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मै सजातान्प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवति”
[सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

प्रकृतौ हविर्द्वयस्य सहावदानं नास्ति । अत्र तु तद्विधत्ते—

“ ऐन्द्रस्यावदाय वैश्वदेवस्याव द्येदथैन्द्रस्योपरिष्ठादिन्द्रियेणैवास्मा उभयतः
सजातान्परि गृह्णाति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

द्विर्हविषोऽवद्यतीति श्रुतत्वादेकैकस्य हविषो द्विर्द्विरवदानं सहकर्तव्यम् । तथा
सत्यश्च सच्छदैन्द्रमवदाय ततो वैश्वदेवं द्विरवद्येत्पुनरप्युपरिष्ठादैन्द्रमवद्येत् । एवं
सति यजमानार्थं सजातान्ग्रामनिवासिनः सर्वानुभयोः पार्श्वयोरिन्द्रियसामर्थ्य-
युक्तान्करोति । अथ दक्षिणाविशेषं विधत्ते—

“ उपाधाय्यपूर्वयं वासो दक्षिणा सजातानामुपहित्यै ” [सं० का० २ प्र० ३
अ० ११] इति ।

वस्त्रस्योभयपार्श्वान्तयोरुपानीय स्थापनीयं रक्तसूत्रमुपाधाय्यं, तच्च पूर्वमेवो-
पानयनकाले वस्त्रं याति प्राप्नोतीति पूर्वयम्, उपाधाय्यं पूर्वयं यस्मिन्वाससि
तदुपाधाय्यपूर्वयम् । अत एव सूत्रकारः—“ उपाधाय्यपूर्वयं वासो दक्षिणा
(णेति) चित्रान्तम् ” इत्यर्थः (ति) । सादृशस्य वाससो दानं सजातानामुप-
हित्यै यजमानसेवायै संपद्यते ।

अस्यामिष्टौ पुरोनुवाक्यामाह—भरेष्विन्द्रमिति ।

इन्द्रमग्न्यादिदेवांश्च भरेषु भ्रियमाणेषु संपाद्यमानेषु हविःषु हवामह आह्व-
यामः । किमर्थं, सातये देवेभ्यो हविर्दानाय, स्वस्तये यजमानस्य श्रेयसे च ।
कीदृशमिन्द्रं, सुहवं सुरेनाऽऽह्वातुं शक्यम् । अंहोमुचं पापान्मोचयितारं, सुकृतं
शोभनं हितं करोतीति सुकृतं सुकृतं, दैव्यं दिवि भवं, जनं जनयितारं वृष्टि-
द्वारेण सस्याद्युत्पादकम् । अत्र पूर्वार्धस्येन्द्रविषयत्वादुत्तरार्धस्येतरबहुदेवविषय-
त्वाच्च हविर्द्वयस्यैकैव पुरोनुवाक्या ।

तत्रैव याच्यामाह—ममसु न इति ।

परितः सर्वतो जेमनं भक्षणं यस्याग्नेः सोऽयं परिष्मा । स च नोऽस्मान्ममसु
हर्षयतु । वासरस्य हन्ता गमयिता सूर्यः, स च नो ममसु वातो नो ममसु ।
अपां वृषण्वान्वर्षकः पर्जन्यदेवो नो ममसु । पर्वतशब्देन कैलासादिपर्वतवासि-
देवविशेषो हिमवान्वाऽभिधीयते । आश्वमेधिकेषु पशुविधिषु हिमवतो हस्तीति
देवत्वश्रवणात् । हे इन्द्रापर्वतौ युवां नोऽस्माञ्छीतं तनू कुरुतम् । पापबहु-
लानामस्माकं पापक्षयस्तनूकरणम् । तत्तेन हविष्प्रदानेन विश्वे देवा नोऽस्मान्ब-
रिवस्यन्तु परिचर्यासमये कृपयाऽवलोकयन्तु ।

इष्टयन्तरं विधत्ते—“पृश्नियै दुग्धे प्रियङ्गवं चरुं निर्वपेन्मरुद्भ्यो ग्रामकामः पृश्नियै
वै पयसो मरुतो जाताः पृश्नियै प्रियङ्गवो मारुताः खलु वै देवतया सजाता
मरुत एव स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मै सजातान्प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवति”
[सं०का० २प्र० २अ० ११] इति ।

पृश्निः श्वेता गोस्तादृश्या गोमरुतां प्रियंगूनां(णां) चोत्पत्तिप्रसिद्धिः
शास्त्रान्तरीयार्थवादे द्रष्टव्या । पृश्नियै प्रियंगव इत्यत्र पयसो जाता इत्यनुवर्तते ।
एकोदरत्वात्प्रियंगूनां(णां) मरुद्देवत्वत्वम् ।

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

विधत्ते—“ प्रियवती याज्यानुवाक्ये भवतः प्रियमेवैनः समानानां करोति द्विपदा पुरोनुवाक्या भवति द्विपद एवाव रुन्धे चतुष्पदा याज्या चतुष्पद एव पशुनव रुन्धे ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

प्रियशब्दोऽस्ति ययोस्ते ऋचौ प्रियवत्यौ । ते चोदाहरिष्येते । तत्प्रयोगाद्यजमानस्य समानानां मध्ये प्रियत्वम् । तयोर्ऋचोर्विद्यमानं पाठप्रार्थं द्विपद(दा)-त्वं चतुष्पद(दा)त्वं च मनुष्यप्राप्त्या पशुप्राप्त्या च प्रशस्यते ।

तत्र पुरोनुवाक्यां द्विपदामाह—प्रिया इति । हे मरुतस्तुराणां हविःस्वीकारं प्रति त्वरमाणानां वो युष्माकं प्रिया नाम प्रियाणि नामानि आहुव आह्वयामि । यद्यस्माद्भूयं तृपत्तिं वावशानाः कामयमानाः स्थ तस्मादाह्वयामि ।

तत्रैव चतुष्पदां याज्यामाह—श्रियसे कमिति । ते मरुतः पुरोवातरूपाः सन्तः कं सुखं श्रियसे प्राणिभिराश्रयितुं भानुभिर्भासकै रश्मिभिः सूर्यरश्मिभिः सहिताः संमिमिक्षिरे मेढुं वृष्ट्या भूमिं सम्यक्कंक्तुमिच्छन्ति । ते मरुत ऋक्भिर्याज्यापुरो-नुवाक्यारूपाभिर्ऋग्भिः स्तुताः सन्तः सुखादयः शोभनं हविः खादितवन्तो भक्षितवन्तः । ततस्ते मरुतो वाशीसन्त उत्साहजनितघोषरूपबहुविधशब्दवन्त इष्मिणः स्वगृहान्प्रति गतिमन्तोऽभीरवः स्वकार्यस्य निष्पन्नत्वेन विघ्नकारि-भ्योऽसुरेभ्यो भयरहिताः प्रियस्य मरुतस्य धाम्नो मरुतां संबन्धि यत्प्रियं स्थानं तदिदं लब्धवन्तः ।

इष्ट्यन्तरं विधातुं प्रस्तौति—

“ देवासुराः संयत्ता आसन्ते देवा मिथो विप्रिया आसन्तेऽर्घ्यान्यस्मै ज्यैष्ठ्या-धातिष्ठमानाश्चतुर्धा वृक्रामन्त्रिर्दशुभिः सोमो रुद्रैरिन्द्रो मरुद्भिर्वरुण आदित्यैः स इन्द्रः मजापतिमुपाधावत्तमेतया संज्ञान्याऽयाजयदभये वसुमते पुरोडाशमष्टाक-पालं निरवपत्सोमाय रुद्रवते चरुमिन्द्राय मरुत्वते पुरोडाशमकादशकपालं वरु-णायाऽऽदित्यवते चरुं ततो वा इन्द्रं देवा ज्यैष्ठ्यायाभि समजानत ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

देवा असुराश्च यदा युद्धार्थमुद्यतास्तदानीमहमेव ज्येष्ठो भविष्यामि नेतर इत्येवं परस्परं ज्यैष्ठ्यमनङ्गीकुर्वाणा देवाः परस्परं प्रियरहिताः सन्तः सेना

१ क. घ. ङ. च. द्विपादं । २ क. घ. ङ. च. 'तुष्पाव' ।

चतुर्धा विभज्य विविधं यथा भवति तथा प्रक्रान्तवन्तः । तत्र वसुभिः सहितोऽग्निरेकः संघः । रुद्रैः सहितः सोमो द्वितीयः संघः । मरुद्भिः सहित इन्द्रस्तृतीयः संघः । आदित्यैः सहितो वरुणश्चतुर्थः संघः । तदानीमिन्द्रः प्रजापतिमुपसेव्य तदुपदेशेन संज्ञानीनामिकामिष्टिं कृतवान् । तत ऊर्ध्वमिष्टिसामर्थ्यादपगतमत्सरा देवा ज्यैष्ठ्यार्थमिन्द्रं सम्यगभ्यनुज्ञातवन्तः । सम्यग्ज्ञायतेऽभ्यनुज्ञायते यजेष्ट्याऽसौ संज्ञानी । तानूनप्त्रार्थवादत्वेन संज्ञान्या अननुष्ठितत्वान्नास्ति कस्यचित्प्राधान्यं, किंतु स्वकार्यसिद्धिमभिप्रेत्य सर्वे मात्सर्यं जहुः । इह त्विष्टिप्रसादादिन्द्रस्य प्राधान्यम् । एतच्चोभयं कल्पभेदाद्युगभेदाद्वा द्रष्टव्यम् ।

विधत्ते-“ यः समानैर्मिथो विप्रियः स्यात्तमेतया संज्ञान्या याजयेदग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्सोमाय रुद्रवते चरुमिन्द्राय मरुत्वते पुरोडाशमेकादशकपालं वरुणायऽऽदित्यवते चरुमिन्द्रमेवैनं भूतं ज्यैष्ठ्याय समाना अभि सं जानते वसिष्ठः समानानां भवति” (सं० का० २ प्र० २ अ० ११) इति ।

इन्द्रमेव भूतं स्वामिनमेव सन्तमेनं यजमानं ज्यैष्ठ्यार्थं सम्यगभ्यनुजानन्ति । ततोऽयं समानानां वसिष्ठो वासयितृतमः पालको भवति । तत्र पुरोनुवाक्यामाह-
अग्निरिति ।

वसुभिः सहितोऽग्निः प्रथमसंघाधिपतिर्नोऽस्मानवतु । रुद्रैः सहितः सोमस्त्वना स्वयमेव प्रीतिपुरःसरमभिरक्षतु । मरुद्भिः सहित इन्द्र ऋतुधा तत्तद्वृत्तितभोगधारिणोऽस्मान्करोतु । आदित्यैः सहितो वरुणो नोऽस्मान्संशिशत् संशितव्रतान्सम्यगनुष्ठितव्रतान्करोतु । तत्रैव याज्यामाह-सं नो देव इति ।

वसुभिः सहितोऽग्निर्देवो नोऽस्मान्समजिज्ञिपत्सम्यगनुष्ठानं ज्ञापयतु । रुद्रसंबन्धिनीभिस्तनूभिः सहितः सोमः समजिज्ञिपत् । यज्ञयोग्यैर्मरुद्भिः सहित इन्द्रः समजिज्ञिपत् । आदित्यैः सहितो वरुणः समजिज्ञिपत् । तत्रैव विकल्पितामन्यां याज्यामाह-यथाऽऽदित्या इति ।

पूर्वोक्तेषु संघचतुष्टयमध्यवर्तिषु देवेषु यथा वरुणसमीपवर्तिन आदित्या अग्निसमीपवर्तिभिर्वसुभिः संबभूवुः संगताः प्रीतियुक्ता बभूवुः, यथा चेन्द्रसमी-

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

पवर्तिभिर्मरुद्भिः सह सोमसमीपवर्तिनो रुद्रा अभिसमजानत ज्यैष्ठ्यं सम्यग्भ्य-
नुज्ञातवन्तः, त्रीणि नामान्याहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निरूपाणि हव्यवाहनकव्य-
वाहनसहरक्षोरूपाणि वा यस्याग्नेः सोऽग्निस्त्रिणामा हे त्रिणामन्वेवा, एवमेव यथा
रुद्रादयस्तद्विधे देवा अन्येऽपि रुद्रादिसमीपवर्तिनो देवाः सर्वेऽहणयिमाना वैरि-
भिरनपहियमाणविभूतयः समनसः परस्परं समानमनस्का भवन्तु । यद्यप्यत्र च-
त्वारि हवींषि तथाऽपि सहप्रदानेन पुरोनुवाक्याया भेदो नास्ति, तथा याज्याया
अपि । यथा पूर्वत्र ग्रामकामं प्रति विहितयोरैन्द्रवैश्वदेवहविषोः सहप्रदानात्पुरो-
नुवाक्यादिभेदो नास्ति । अत्रैव स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्यामाह—कुत्राचिद्यस्येति ।

यस्य स्विष्टकृद्देवस्य समृतौ संगतौ सत्यां नृषदने मनुष्यस्थाने ग्रामगृहादौ
कुत्राचिद्यत्र कुत्रापि नरो मनुष्या रण्वा रममाणास्तिष्ठन्ति, किंच यं स्विष्टकृ-
द्देवमर्हन्ताश्चिन्मन्त्रविशेषैः पूजयन्त एव तदीयाहुत्यर्थमिन्धते वह्निं पन्वलयन्ति,
प्रज्वाल्य च जन्तवो यजमानाः संजनयन्ति समीचीनं फलमुत्पादयन्ति, तादृशः
स्विष्टकृद्देवः प्रसीदत्विति शेषः ।

तत्रैव याज्यामाह—सं यदिष इति । यद्यस्मात्कारणादिष इष्यमाणान्य-
न्नानि संवनामहे स्विष्टकृद्देवप्रसादेन सम्यग्भजामः, मानुषाणां यजमानानां हव्या
होमयोग्यानि द्रव्याणि संवनामहे, उतापि च द्युन्नस्य धनस्य शवसो बलस्य
ऋतस्य यज्ञस्य च रश्मि रश्मिवत्प्रकाशमुत्कर्षमाददे स्वी कुर्मः, तस्मात्कारणा-
देवमनुग्रहीतारं स्विष्टकृद्देवं भजाम इति शेषः ।

इष्टचन्तरं विधत्ते—“ आदित्येभ्यो भुवद्ब्रह्मश्चरुं निर्वपेद्भूतिकाम आदित्या
वा एतं भूत्यै प्रति नुदन्ते योऽलं भूत्यै सन्भूतिं न प्राप्नोत्यादित्यानेव भुव-
द्ब्रह्मः स्वेन भागधेयेनोप धावति त ऐवैनं भूतिं गमयन्ति भवत्येव ” [सं० का०
२ प्र० ३ अ० १] इति ।

यदीययोर्याज्यापुरोनुवाक्ययोर्भुवच्छब्दः श्रूयते त एत आदित्या भुवद्वन्तः ।
यद्यपि पुरोनुवाक्यायां भवता मुडयन्त इति भवतेत्ययं शब्दः पठितः, यद्यपि
च याज्यायां भवति प्रणीताविति भवतीत्येष शब्दः पठितो न तु भुवच्छब्दः
काप्यास्ति, तथाऽपि वर्णाविकारमभिप्रेत्य भुवद्ब्रह्म इत्युच्यते । एवमन्यत्रापि
वायवे नियुत्वत आलभेत, अग्नये पथिकृत इत्यादौ विशेषणैर्याज्यानुवाक्या-
गताः शब्दाः स्मर्यन्त इति द्रष्टव्यम् । ते च याज्यादिगताः शब्दास्तत्तत्प्रकृतो-

चितफलस्य सूचकाः । अतोऽत्रापि भूतिसूचकभुवच्छब्दवन्त इत्युक्तं भवति ।
तथा सति भुवद्वन्तः फलत्वेन दातव्यभूतिमन्त इत्यर्थोऽपि लभ्यते ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—यज्ञो देवानामिति । अयं यज्ञो देवानां सुम्नं सुखं
प्रत्येति गच्छति प्रवर्तते । हे आदित्यासो यूयमस्मान्मृडयन्तः सुखयन्तो भवत
तिष्ठत । युष्माकं सुमतिरनुग्रहबुद्धिरर्वाचीनेष्वस्मासु प्रवृत्ता सती, आववृत्यादाव-
र्तताम् । या सुमतिरंहोश्चिदस्मदीयपापादपि आवर्तते पापं विनाशयतीत्यर्थः ।
सा सुमतिर्वरिवोवित्तराऽसदतिशयेन परिचर्याभिज्ञा भवतु ।

तत्रैव याज्यामाह—शुचिरप इति । अयं यजमानः शुचिः तन्नपोऽनुष्ठी-
यमानं कर्मोपक्षेति समीपे प्राप्नोति । कीदृशोऽयं, सूयवसाः शोभनं यवसं तृणं
तेनोपलक्षितमन्नादिभोग्यं यस्य सोऽयं सूयवसाः, अदब्धः कैरपि शत्रुभिरतिर-
स्कृतः, वृद्धं दीर्घं वय आयुर्यस्यासौ वृद्धवयाश्चिरजीवीत्यर्थः । शोभना वीराः
पुत्रा भूस्याश्च यस्यासौ सुवीरः । य ईदृशो यजमान आदित्यानां प्रणीतौ प्रण-
यने कर्मणि भवति प्रवर्तते तं यजमानं शत्रवोऽन्तितः समीपे नकिर्षन्ति न
विनाशयन्ति । दूरादपि न घ्नन्ति । नकिः शब्दो निषेधवाची ।

इष्टश्चन्तरं विधत्ते—“ आदित्येभ्यो धारयद्दुद्भ्यश्चरुं निर्वपेदपरुद्धो वाऽपरु-
ध्यमानो वाऽऽदित्या वा अपरोद्धार आदित्या अवगमयितार आदित्यानेव धार-
यद्दतः स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवैनं विशि दाधत्यनपरुध्यो भवति ”
[सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

धारयच्छब्दो यदीयोर्याज्यानुवाक्ययोर्वर्तते त इमे धारयद्वन्तः । स्थान-
भ्रष्टं स्वस्थाने धारयितुं क्षमा इति तस्य पदस्य पर्यवसितार्थः । यो राजा पूर्वं
स्वराष्ट्राद्वैरिणा निःसारितः सोऽपरुद्धः, यस्त्विदानीं निःसार्यते सोऽपरुध्यमानः,
तयोरन्यतरस्येयमिष्टिः । अपरोद्धारः पूर्वं निःसारयितारः । अवगमयितार इदानीं
निःसारयितुमुद्यताः, अथवा पुनः स्वराष्ट्रं प्रापयितारः । विशि स्वराष्ट्रगतप्र-
जायां दाधति धारयन्ति स्थापयन्तीत्यर्थः । ततोऽयं वैरिभिरपरोद्धमशक्यो
भवति ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—धारयन्त इति । आदित्या अस्मदभिमतं कुर्वन्तिवति
वाक्यशेषः । कीदृशाः, धारयन्तोऽपरुद्धं यजमानं स्वराष्ट्रे स्थापयन्तः, जगत्स्थाः

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

कृत्स्नं जगदनुग्रहीतुं तत्र तत्र तिष्ठन्ति, यद्वा जगद्धारयन्त इत्यत्रान्वयः । स्थाः स्थिताः, देवा दीव्यन्तः । विश्वस्य भुवनस्य गोपाः पालयितारः, जगद्धारयितुं दीर्घभूता धीर्घेषां ते दीर्घाधियः, असवः प्राणास्ते यस्य सन्ति सोऽयं यजमानोऽसुरस्तस्मै हितमिदं कर्मासुर्यम् । यद्वा राक्षसवद्वाधको राजाऽसुरस्तान्निवारणायोपयुक्तमिदं कर्मासुरवादिति असुर्यं, तद्रक्षमाणाः, ऋतं सत्यं स्वराष्ट्रे यजमानं स्थापयाम इत्येतादृशवचनं तद्युक्ता ऋतावानः, ऋणानि चयमाना अपरोद्ध्वैरिणो दारित्र्यसंपादनेन बहून्युणानि संपादयन्तः ।

तत्रैव याज्यामाह—तिस्रो भूमीरिति । हेऽर्यमन्वरुण मित्रं, एतैस्त्रिभिर्नामभिरुपलक्षिताः सर्वेऽपि द्वादशाऽऽदित्या वो युष्माकं तन्महित्वं माहात्म्यं चारु रमणीयं महि महदधिकं च । कथं माहात्म्यमधिकं तदृच्यते—तिस्रो भूमीः स्वर्गमर्त्यपातालरूपा धारयन्धारितवन्तः । अपि च त्रीन्द्युन्सूर्यचन्द्रवह्निगतान्प्रकाशान्धारितवन्तः । तत्र सूर्यरश्मिरूपस्य प्रकाशस्य धारयितृत्वं स्पष्टम् । सूर्यरश्मय एव जलमयेन चन्द्रमण्डलेन व्यवहिताः शीतस्पर्शा अभिभूतोष्णस्पर्शा ज्योत्स्नारूपेणावभासन्त इति केषांचिन्मतम् । एतदेवाभिप्रेत्य श्रूयते—“ सुपुत्रः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः ” इति । अग्निदीप्तेरादित्यसंबन्धश्च स्पष्टमेव श्रूयते—“ उद्यन्तं वावाऽऽदित्यमग्निरनुसमारोहति ” इति । तस्मात्प्रकाशत्रयधारयितृत्वं युक्तम् । किंचैषां यजमानानां विदधे यज्ञे यानि त्रीणि व्रतान्यन्तःस्थितानि मनोवाक्कायकर्मानिष्पाद्यानि वा नित्यनैमित्तिककाम्यरूपाणि वा तानि सर्वाणि ऋतेन पालयिष्याम इत्येतादृशेन सत्यवचनेन धारितवन्तः ।

अत्र पूर्वमपरुद्धस्य नास्ति विशेषाङ्गोपदेशः । अपरुध्यमानस्य तु प्रयोगे सोऽस्ति । तत्र कांचिन्मन्त्रमुत्पाद्य विनियुङ्क्ते—

“ अदितेऽनु मन्यस्वेत्यपरुध्यमानोऽस्य पदमा ददीतियं वा अदितिरियमेवास्मै राज्यमनु मन्यते ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

हेऽदिते भूमे त्वमनुमन्यस्व राष्ट्रप्रवेशार्थं मामनुमन्यस्वेत्येतं मन्त्रमुच्चारयन्नस्य शत्रोः पदाङ्घ्रिभूरज आददीत । इयं पृथिव्येवादितिशब्दवाच्या, सेवास्मा अपरुध्यमानार्थं राज्यमङ्गनी करोति ।

मन्त्रान्तरमुत्पाद्य व्याचष्टे—

“ सत्याऽऽशीरित्याह सत्यामेवाऽऽशिषं कुरुते ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

आशीरस्मदपेक्षितं फलं सत्यमास्त्विति शेषः ।

अन्यं मन्त्रमुत्पाद्य व्याचष्टे--

“ इह मन इत्याह प्रजा एवास्मै समनसः करोति ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

इह मदीये राष्ट्रप्रवेशे प्रजानां मनोऽनुकूलं भवत्विति शेषः ।

पुनरपि मन्त्रान्तरमुत्पाद्य व्याचष्टे--

“ उप प्रेत मरुतः सुदानव एना विशपतिनाऽभ्यमुः राजानामित्याह मारुती वै विड्येष्टो विशपतिर्विशौबैनः राष्ट्रेण समर्धयति ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

हे सुदानवः सृष्टुराष्ट्रप्रवेशदातारो मरुतो यूयमेना विशपतिनेतेन विरोधिना राष्ट्रपतिना सह योद्धममुं वीरसिंहवर्माणं संजिहीर्षमाणमपरुध्यमानं राजानमभि-
मुखीकृत्योपप्रेत समीपे गच्छत । अस्मिन्मन्त्रे विशपतिनेति यदुक्तं तत्र या विट्प्र-
जा सा मरुतामधीनत्वाममारुती, तस्या विशः पतिर्ज्येष्ठोऽपरोद्धा, तेन ज्येष्ठेन
विशपतिना सह योद्धमित्येवं ब्राह्मणेनोक्तस्य व्याख्यानस्य शेषः पूरणीयः ।
एतस्य ब्राह्मणव्याख्यातमन्त्रस्य पाठे सति प्रजया देशेन चैनं यजमानं समृद्धं
करोति । एतेषां मन्त्राणां विनियोगमापस्तम्बो दर्शयति--“ हविष्कृता वाचं वि-
सृज्योप प्रेत मरुतः सुदानव इति यजमानमध्येति सत्याऽऽशीरिति यजमानस्यो-
चरे वाससि षडैकदेशं निवपतीह मन इत्युरसि शेषं निवपति ” इति ।

अत्र कंचित्प्रयोगविशेषं क्रमेण विधत्ते--

“ यः परस्ताद्ग्राम्यवादी स्यात्तस्य गृहाद्विहीना हरेच्छुक्लाश्च कृष्णाश्च वि-
चिनुपाये शुक्लाः स्वस्तमादित्यं चरुं निवपेदादित्या वै देवतया विड्विशमेवाष
गच्छति ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

ग्रामेभ्यो हितं ग्राम्यं तद्वाज्ञोऽग्रे वदतीति ग्राम्यवादी । स द्विविधः--अन्तर-
ङ्गो बहिरङ्गश्च । तत्र बहिरङ्गः समायामेव वदति । अन्तरङ्गस्तु सर्भायाः पर-

१ स. च. °रुयातस्य । २ क. घ. ङ. च. निनयाति । ३ क. घ. ङ. च. ग्राम्येभ्यो ।

४ स. च. °भायां विसार्जितायां प° ।

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

स्तादन्तःपुरे गत्वा गूढं हितं वदति तस्य गृहाद्ब्रीहीनाहरेत् । विट्शब्दवाच्यायाः प्रजाया आदित्यदेवताकत्वादादित्यचरुणा विशमेव प्राप्नोति ।

विभक्तानां द्विविधतण्डुलानां मध्ये शुक्लैरादित्यचरुं विधाय ऋणैर्वारुणचरुं विधत्ते—

“ अवगताऽस्य विडनवगतं राष्ट्रमित्याहुर्षे ऋणाः स्युस्तं वारुणं चरुं निर्वपेद्दारुणं वै राष्ट्रमुभे एव विशं च राष्ट्रं चाव गच्छति ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

अस्य यजमानस्याऽऽदित्यचरुणा यद्यपि प्रजा प्राप्ता भवति तथाऽपि राष्ट्रं भूमिविशेषस्तावता न प्राप्यत इत्यभिज्ञा आहुः । अतस्तत्प्राप्तये वारुणं निर्वपेत् । यथा प्रजाया आदित्या देवता तद्द्राष्ट्रस्य वरुणो देवता, ततस्तयोस्तुष्ट्या तदुभयं प्राप्यते ।

योऽयमपरुध्यमानस्तस्यापरुद्धवद्यत्कर्म विहितं तस्मिन्कर्मणि पूर्वोक्ते एव याज्यानुवाक्ये । यत्तु यः परस्तादित्यादिना हविर्द्वयप्रयोगरूपं कर्मान्तरं विहितं तत्र शुक्लहविषः पुरोनुवाक्यामाह—त्यान्नु क्षत्रियामिति ।

वयं यजमाना अभिष्टये देवताभिमुख्येन कर्तव्येष्टिसिद्ध्यर्थमादित्यान्प्रत्यवो याचिषामहे रक्षणं प्रार्थयामहे । कीदृशानादित्यान्, येषां पूर्वमन्त्रे माहात्म्यं प्रपञ्चितं त्यान्नु तानेव क्षत्रियान्क्षत्रियवत्प्रबलान्सुमृडीकान्सुष्ठु सुखायितृन् । तत्रैव याज्यामाह—न दक्षिणोति ।

हे वसवो वासयितार आदित्या वैरिणाऽपरुध्यमानोऽहं तेनापरोधेन व्यामुठचित्तः सन्किमपि न विचिकित्ते विशेषेण न जानामि, इदं दक्षिणमिदं सव्यमिदं प्राचीनमिदं प्रतीचीनमिति कमपि विवेकं नानुभवामि । क इव, पाक्या चित्पाक्य इव धीर्या चिद्धीर्य इव । पूर्वं पक्वो न भवतीतः परं पाकं नेतव्यः पाक्योऽपरिपक्वधर्वाल इत्यर्थः । पूर्वं धीरो न भवतीतः परं धीरत्वं नेतव्यो धीर्यः कातरो बाल इत्यर्थः । युष्मानितो युष्माभिः स्वकीयां विशं प्रापितः सन्नभयं ज्योतिः शत्रुभयरहितं विवेकज्ञानमश्यां प्राप्नुयाम् । तत्रैव विकल्पितमन्यां याज्यामाह—आदित्यानामिति ।

यजमाना वयमादित्यानां संबन्धिना नूतनेनेदानीं संपादितेनावसा रक्षणेन

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

युक्ताः शर्मणा शंतमेन सर्वोपद्रवरहितत्वादातिशान्तेन सुखेन सक्षीमहि सक्ता भवेम । हे आदित्या भवन्तोऽनागास्त्वेऽस्मदीये निरपराधित्वेऽदितित्वे सर्वदैवाखण्डितत्वे निमित्तभूते सति श्रोषमाणा अस्मदीयां स्मृतिं शृण्वन्तस्तुरासस्त्वरमाणा इमं यज्ञं दधतु धारयन्तु । कृष्णव्रीहिवरौ पुरोनुवाक्यामाह—इमं म इति ।

हे वरुण मे मदीयामिमं हवमाह्वानं श्रुधि शृणु । श्रुत्वा चाद्यास्मान्मृडय सुखय । अहं चावस्युः पालनेच्छुस्त्वामाचक आ समन्ताच्छब्दयामि प्रार्थयामि । तत्रैव याज्यामाह—तत्त्वा यामीति ।

तत्तस्मै रक्षणाय ब्रह्मणा मन्त्रेण वन्दमानस्त्वा यामि त्वां प्राप्नोमि । अयं यजमानो हविर्भिराराध्य तद्रक्षणमाशास्ते । हे वरुणाहेडमानः क्रोधरहित इह कर्मणि बोधि अस्मद्विज्ञापनां बुध्यस्व । हे उरुशंस प्रभूतस्तुते नोऽस्माकमायुर्मा प्रमोषीमां विनाशय ।

अपरुध्यमानस्य विशो राष्ट्रस्य च प्राप्तये द्विहविष्का काचिदिष्टिरुक्ता । केनचित्प्रतिबन्धविशेषेण यदि कृतायामपीष्टौ तत्प्राप्तिः प्रतिबध्येत तदानीं विशेषं विधत्ते—

“ यदि नावगच्छेदिममहमादित्येभ्यो भागं निर्वपाम्याऽमुष्मादमुष्यै विशोऽवगन्तोरिति निर्वपेदादित्या एवैनं भागधेयं प्रेप्सन्तो विशमव गमयन्ति ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

इममित्यादिनिर्वपमन्त्रोऽत्रैवात्पाद्यते । अहं यजमानोऽमुष्माद्वैरिणोऽमुष्यास्तदीयप्रजायाश्चाऽऽनीयेमं ब्रीहिरूपं हविर्भागमादित्येभ्यो निर्वपामि । किमर्थम् । अवगन्तोरस्मदीयां प्रजां राष्ट्रं चावगन्तुम् । अनेन मन्त्रेण निर्वपे सत्यादित्याः स्वयमेव तं भागमपेक्षमाणा एनं यजमानं स्वकीयां विशं प्रापयन्ति ।

प्रतिबन्धाधिक्ये सति तावताऽप्यप्राप्तौ पुनरन्यं विशेषं विधत्ते—

“ यदि नावगच्छेदाश्वत्थान्मयूखान्तसप्त मध्यमेषायामुप हन्यादिदमहमादित्यान्बभ्राम्याऽमुष्मादमुष्यै विशोऽवगन्तोरित्यादित्या एवैनं बद्धवीरा विशमव गमयन्ति ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

इदमित्यादिबन्धनमन्त्रः । अमुष्माद्वैरिणः सकाशादमुष्या मदीयाया विशोऽवगन्तोः प्राप्तये यजमानोऽहमादित्यानिदं बध्नामि । इदमिति हस्तेन प्रदर्शनम् ।

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

अनेन मन्त्रेणाश्वत्थेजन्यान्सप्त शङ्कून्हविर्धारिणः शकटस्य मध्यमायामीषायां कीलपक्षेपेण बध्नीयात् । तथा सत्यादित्याः स्वयमेव बद्धवीराः सन्तः स्वकीयान्भृत्यान्मोचयितुमेनं यजमानं विशं प्रापयन्ति ।

ततोऽपि प्रबलतरप्रातिबन्धके सति पुनरप्यन्यं विशेषं विधत्ते—

“ यदि नावगच्छेदेतमेवाऽऽदित्यं चरुं निर्वपेदिध्मेऽपि मयूखान्तसं नस्येदनपरुष्य-
मेवाव गच्छति ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

पूर्वत्र मध्यमायामीषायां शङ्कुवः कीलिताः । इदानीमिध्मेऽपि शङ्कुबन्धनं विशेषः । तेषां शङ्कूनां पूर्ववद्वृक्षविशेषं विधत्ते—

“ आश्वत्था भवन्ति मरुतां वा एतदोजो यदश्वत्थ आजेसैव विशमव गच्छ-
ति ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

अश्वत्थस्य मरुदोजस्त्वमर्थवादान्तरे द्रष्टव्यम् । शङ्कुसंरूपां विधत्ते—

“ सप्त भवन्ति सप्तगणा वै मरुतो गणश एव विशमव गच्छति ” [सं०
का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

एतेषु सर्वेष्वपि प्रयोगेषु पूर्वोक्ते एव याज्यानुवाक्ये द्रष्टव्ये । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ ऐन्द्रयागे त्विन्द्रमिन्द्रं मरुद्यावेति मारुते ।

भरेषु वैश्वदेवेन्द्रे प्रिया प्रियंगव चरौ ॥

अग्निर्वसुमदादीनां चतुर्णां हि समूहके ।

यथा विकल्पिता याज्या कुत्र स्विष्टकृतो द्वयम् ॥

यज्ञो भुवद्वति चरौ धारयन्धारयद्वति ।

त्यान्नुत्रयं शुक्लचराविमं कृष्णचरौ तथा ॥

एकादशेऽनुवाकेऽस्मिन्मन्त्रा द्वाविंशतिर्मताः ” ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्ववीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठक

एकादशेऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्वतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्वाजाधिराजपरमेश्व-

रस्य श्रीविरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण

विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

द्वितीयकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(प्रजाकामादीन्प्रत्यैन्द्राग्नादिकाम्येष्टीनां विधिः)

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

* प्रजापतिः प्रजा असृजत ताः सृष्टा इन्द्रा-
 मी अपागूहतां सोऽचायत्प्रजापतिरिन्द्राग्नी
 वे मे प्रजा अपाघुक्षतामिति स एतमैन्द्राग्ने-
 कादशकपालमपश्यत्तं निर्वपत्तावस्मै प्रजाः
 प्रासाधयतामिन्द्रामी वा एतस्य प्रजामप
 गूहतो योऽलं प्रजायै सन्प्रजां न विन्दत ऐ-
 न्द्राग्नेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकाम इन्द्रा-
 मी (१) एव स्वेन भागधेयेनोप धावति
 तावेवास्मै प्रजां प्र साधयतो विन्दते प्रजामै-
 न्द्राग्नेकादशकपालं निर्वपेत्स्पर्धमानः क्षेत्रे
 वा सजातेषु वेन्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोप
 धावति ताभ्यामेवेन्द्रियं वीर्यं भ्रातृव्यस्य
 वृद्धे वि पाप्मना भ्रातृव्येण जयतेऽप वा
 एतस्मादिन्द्रियं वीर्यं क्रामति यः सङ्ग्राममु-
 पप्रयात्यैन्द्राग्नेकादशकपालं निः (२) वपे-
 त्सङ्ग्राममुपप्रयास्यन्निन्द्राग्नी एव स्वेन भाग-

* एतदाद्येकादशान्तानुवाकानां व्याख्यानं पूर्वमेव विस्तरेण कृतमित्यत्र पुनस्तत्पृथ-
 ग्विस्तरेण न कृतं भाष्यकृता । किंत्वेत्प्रपाठकस्यान्तिमद्वादशानुवाकभाष्यारम्भे संक्षेपेण
 पथरूपेण कृतमस्तीति बोध्यम् । किंचैतेषां व्याख्यानं विस्तरेण क कृतमित्येतदपि तत्रैव
 भाष्यकृता कण्ठरवेणोक्तमस्तीत्येतेषामेकादशानामनुवाकानामक्षरार्थाकाङ्क्षिभिर्ध्येयम् ।

(प्रजाकामादीन्प्रत्यैन्द्राग्नादिकाम्येष्टीनां विधिः)

धेयेनोप धावति तावेवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं
 धत्तः सहेन्द्रियेण वीर्येणोप प्र याति जयति
 तं सङ्ग्रामं वि वाः एष इन्द्रियेण वीर्येण-
 ध्यते यः सङ्ग्रामं जयत्यैन्द्राग्नमेकादशकपालं
 निर्वपेत्सङ्ग्रामं जित्वेन्द्राग्नी एष स्वेन भाग-
 धेयेनोप धावति तावेवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यम्
 (३) धत्तो नेन्द्रियेण वीर्येण व्यध्यतेऽप वा
 एतस्मादिन्द्रियं वीर्यं क्रामति य एति जनता-
 मैन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेज्जनतामेष्यन्नि-
 द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावे-
 वास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं धत्तः सहेन्द्रियेण वीर्येण
 जनतामिति पौष्णं चरुमनु निर्वपेत्पुषा वा इ-
 न्द्रियस्य वीर्यस्यानुप्रदाता पूषणमेव (४)
 स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मा
 इन्द्रियं वीर्यमनु प्र यच्छति क्षेत्रपत्यं चरुं
 निर्वपेज्जनतामागत्येयं वै क्षेत्रस्य पतिरस्या-
 मेष प्रति तिष्ठत्यैन्द्राग्नमेकादशकपालमुपरिष्ठा-
 निर्वपेदस्यामेव प्रतिष्ठायेन्द्रियं वीर्यमुपरिष्ठा-
 दात्मन्धत्ते (५) ॥

प्रजाकाम इन्द्राग्नी उपप्रयात्यैन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वीर्यं पूषण-
 मेवैकान्नचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(दर्शाधिक्रमनिमित्तकपाथिकृतादीद्विविधिः)

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

अ॒ग्नये॑ पाथि॒कृते॑ पुरो॒डाश॑म॒ष्टाक॑पालं॒ निर्वि॒-
 पेद्यो॑ दर्श॒पूर्ण॑मासया॒जी सन्न॑मावास्यां वा
 पौ॒र्णमा॒सीं वाऽति॑पा॒दये॑त्पथो वा ए॒षोऽध्य॑प॒-
 थेनै॒ति यो दर्श॑पूर्णमासया॒जी सन्न॑मावास्यां वा
 पौ॒र्णमा॒सीं वाऽति॑पा॒दये॑त्यग्निमेव पाथि॒कृत॑ः
 स्वेन॑ भाग॒धेये॒नोप॑ धावति॒ स ए॒वैन॑मप॒थात्प॒-
 थ्याम॑पि नयत्यन॒ड्वान्दक्षि॑णा वही ए॒ष
 समृ॑द्ध्या अ॒ग्नये॑ व्रत॒पत॑ये (१) पुरो॒डाश॑म॒-
 ष्टाक॑पालं॒ निर्वि॒पेद्य॑ आहि॒ताग्निः॑ सन्न॒व्रत्य॑मि॒ष
 चरे॑दग्निमेव व्रत॒पति॑ः स्वेन॑ भाग॒धेये॒नोप॑
 धावति॒ स ए॒वैनं॑ व्रत॒मा ल॑म्भयति॒ व्रत्यो॑
 भव॑त्यग्नये॒ रक्षो॑घ्ने पुरो॒डाश॑म॒ष्टाक॑पालं॒ निर्वि॒-
 पेद्य॑ः रक्षा॑सि सचै॒रन्न॑ग्निमेव रक्षो॒हणः॑ स्वेन॑
 भाग॒धेये॒नोप॑ धावति॒ स ए॒वास्मा॑द्रक्षा॑स्यप॒
 हन्ति॒ निशिता॑यां॒ निर्वि॒पेत् (२) निशिता॑-
 याः हि रक्षा॑सि प्रेरते॒ संप्रे॑र्णान्ये॒वै नानि॑
 हन्ति॒ परि॑श्रिते याजये॒द्रक्ष॑साम॒नन्व॑वचाराय
 रक्षो॑घ्नी या॒ज्यानु॑वाक्ये॒ भवतो॑ रक्ष॑साःस्तृ॒त्या
 अ॒ग्नये॑ रु॒द्रव॑ते पुरो॒डाश॑म॒ष्टाक॑पालं॒ निर्वि॒पेद्य॑भि॒-
 चर॑न्नेषा वा अस्य घो॒रा त॑नूर्य॒द्रुद्र॑स्तस्मा॑ ए॒वै-
 न॒मा वृ॑श्वाति ताजगा॒तिमा॑च्छत्य॒ग्नये॑ सुराभि॒मते॑
 पुरो॒डाश॑म॒ष्टाक॑पालं॒ निर्वि॒पेद्य॑स्य गा॒वो वा

(कामुकादीष्टिविधिः)

पुरुषाः (३) वा प्रमीयेरन्यो वा विभीया-
 देषा वा अस्य भेषज्या तनूर्यत्सुराभिमती
 तयैवास्मै भेषजं करोति सुराभिमते भवति
 पूतीगन्धस्यापहत्या अग्नये क्षामवते पुरोडाश-
 मष्टाकपालं निर्वपेत्सङ्ग्रामे संयत्ते भागधेये-
 नैवैनं शमयित्वा परानभि निर्दिशति यमव-
 रेषां विध्यन्ति जीवति स यं परेषां प्र स
 मीयते जयति तं सङ्ग्रामम् (४) अभि
 वा एष एतानुच्यति येषां पूर्वापरा अन्वञ्चः
 प्रमीयन्ते पुरुषाहुतिर्ह्यस्य प्रियतमाऽग्नये क्षाम-
 वते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्भागधेयेनैवैनं
 शमयति नैषां पुराऽऽयुषोऽपरः प्र मीयतेऽभि
 वा एष एतस्य गृहानुच्यति यस्य गृहान्दह-
 त्यग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व-
 पेद्भागधेयेनैवैनं शमयति नास्यापरं गृहान्द-
 हति (५) ॥

(व्रतपतये निशितायां निर्वपेत्पुरुषाः सङ्ग्रामं न चत्वारि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

अग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व-
 पेयं कामो नोपनमेदग्निमेव कामं स्वेन

(कामुकादीष्टिविधिः)

भागधेयेनोप धावति स एवैनं कामेन समर्ध-
 यत्युपैनं कामो नमत्यग्नये यविष्ठाय पुरोडाश-
 मष्टाकपालं निर्वपेत्स्पर्धमानः क्षेत्रे वा सजा-
 तेषु वाऽग्निमेव यविष्ठं स्वेन भागधेयेनोप
 धावति तेनैवेन्द्रियं वीर्यं भ्रातृव्यस्य (१)
 युवते वि पाप्मना भ्रातृव्येण जयतेऽग्नये
 यविष्ठाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदभिच-
 र्यमाणोऽग्निमेव यविष्ठं स्वेन भागधेयेनोप
 धावति स एवास्माद्रक्षांसि यवयति नैनम-
 भिचरन्स्तृणुतेऽग्नय आयुष्मते पुरोडाशमष्टा-
 कपालं निर्वपेद्यः कामयेत सर्वमायुरियामित्य-
 ग्निमेवाऽऽयुष्मन्तं स्वेन भागधेयेनोप धावति
 स एवास्मिन् (२) आयुर्दधाति सर्वमायुरे-
 त्यग्नये जातवेदसे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपे-
 द्भूतिकामोऽग्निमेव जातवेदसं स्वेन भागधेये-
 नोप धावति स एवैनं भूतिं गमयति भवत्ये-
 वाग्नये रुक्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्भु-
 कामोऽग्निमेव रुक्मतं स्वेन भागधेयेनोप
 धावति स एवास्मिन् रुचं दधाति रोचत एवा-
 ग्नये तेजस्वते पुरोडाशम् (३) अष्टाकपालं
 निर्वपेत्तेजस्कामोऽग्निमेव तेजस्वन्तं स्वेन
 भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्तेजो दधाति

(अन्नकामादीष्टिविधिः)

तेजस्व्येव भवत्यग्नये साहन्त्याय पुरोडाशम-
 ष्टाकपालं निर्वपेत्सीक्षमाणोऽग्निमेव साहन्त्यं
 स्वेन भागधेयेनोप धावति तेनैव सहते यं
 सीक्षते (४) ॥

(भ्रातृव्यस्यास्मिन्तेजस्वते पुरोडाशमष्टात्रिंशच्च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

अग्नयेऽन्नवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यः
 कामयेतान्नवान्तस्यामित्यग्निमेवान्नवन्तं स्वेन
 भागधेयेनोप धावति स एवैन्नवन्तं करोत्य-
 न्नवानेव भवत्यग्नयेऽन्नादाय पुरोडाशमष्टाकपालं
 निर्वपेद्यः कामयेतान्नादः स्यामित्यग्निमेवा-
 न्नादं स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैन-
 मन्नादं करोत्यन्नादः (१) एव भवत्यग्नयेऽन्न-
 पतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यः कामये-
 तान्नपतिः स्यामित्यग्निमेवान्नपतिं स्वेन
 भागधेयेनोप धावति स एवैनमन्नपतिं करो-
 त्यन्नपतिरेव भवत्यग्नये पर्वमानाय पुरोडाश-
 मष्टाकपालं निर्वपेद्यग्नये पावकायाग्नये शुचये
 ज्योगामयावी यदग्नये पर्वमानाय निर्वपति

प्राणमेवास्मिन्तेन दधाति यद्मये (२) पा-
 वकाय वाचमेवास्मिन्तेन दधाति यद्गनये
 शुचये आयुरेवास्मिन्तेन दधात्युत यदीतासु-
 भवति जीवत्येवैतामेव निर्वपेच्चक्षुष्कामो यद्-
 मये पर्वमानाय निर्वपति प्राणमेवास्मिन्तेन
 दधाति यद्गनये पावकाय वाचमेवास्मिन्तेन
 दधाति यद्मये शुचये चक्षुरेवास्मिन्तेन द-
 धाति (३) उत यद्यन्धो भवति प्रैव पश्य-
 त्यमये पुत्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदि-
 न्द्राय पुत्रिणे पुरोडाशमेकादशकपालं प्रजा-
 कामोऽग्निरेवास्मै प्रजां प्रजनयति वृद्धामिन्द्रः
 प्र यच्छत्यमये रसवतेऽजक्षीरे चरुं निर्वपेद्यः
 कामयेत रसवान्त्स्यामित्यग्निमेव रसवन्तः
 स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं रसवन्तं
 करोति (४) रसवानेव भवत्यजक्षीरे भव-
 त्याग्नेयी वा एषा यद्जा साक्षादेव रसमव-
 रुन्धेऽग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व-
 पेद्यः कामयेत वसुमान्त्स्यामित्यग्निमेव वसु-
 मन्तः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं
 वसुमन्तं करोति वसुमानेव भवत्यग्नये वाज-
 सृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्सङ्ग्रामे
 संयत्ते वाजम् (५) वा एष सिंसीर्षति यः
 सङ्ग्रामं जिगीषत्यग्निः खलु वै देवानां वाज-

(अन्नकामादीष्टिविधिः)

सृदग्निमेव वाजसृतं स्वेन भागधेयेनोप धावति
धावति वाजं हन्ति वृत्रं जयति तं संश्रामम-
थो अग्निरिव न प्रतिघृषे भवत्यग्नयेऽग्निवते पु-
रोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्नावग्निम-
भ्युद्धरेयुर्निर्दिष्टभागो वा एतयोरन्योऽनिर्दिष्ट-
भागोऽन्यस्तौ संभवन्तौ यजमानम् (६) अभि
संभवतः स ईश्वर आर्तिमार्तोयदग्नयेऽग्निवते
निर्वपति भागधेयेनैवैनां शमयति नाऽऽर्तिमा-
च्छीति यजमानोऽग्नये ज्योतिष्मते पुरोडाश-
मष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्निरुद्धृतोऽहुतेऽग्नि-
होत्र उद्वायेदपर आदीप्यानुद्धृत्य इत्याहुस्तत्तथा
न कार्यं यद्भागधेयमभि पूर्वं उद्धरियते कि-
मपरोऽभ्युत् (७) हियेतेति तान्येवावक्षाणानि
संनिधाय मन्येदितः प्रथमं जज्ञे अग्निः स्वा-
द्योनेरधि जातवेदाः । स गायत्रिणं त्रिष्टुभा
जगत्या देवभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन्निति छन्दो-
भिरैवैनं स्वाद्योनेः प्रजनयत्येष वाव सोऽग्नि-
रित्याहुर्ज्योतिस्त्वा अस्य परापतितामिति यद्-
ग्नये ज्योतिष्मते निर्वपति यदेवास्य ज्योतिः
परापतितं तदेवावरुन्धे (८) ।

(करोत्यन्नादो दधाति यदग्नये शुचये चक्षरेवास्मिन्तेन दधाति करोति)

वाजं यजमानमुदेवास्य षट् च)

इति ऋण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अभिशस्तादिकर्तव्येष्टिविधिः)

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्दारुणं चरुं
 दधिक्राव्णे चरुमभिशस्यमानो यद्वैश्वानरो द्वा-
 दशकपालो भवति संवत्सरो वा अग्निवैश्वानरः
 संवत्सरेणैवैनं स्वदयत्यप पापं वर्णं हते वारु-
 णेनैवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति दधिक्राव्णां पुना-
 ति हिरण्यं दक्षिणा पवित्रं वै हिरण्यं पुनात्ये-
 वैनमाद्यमस्यान्नं भवत्येतामेव निर्वपेत्प्रजाकामः
 संवत्सरः (१) वा एतस्याशान्तो योनिं
 प्रजायै पशूनां निर्दहति योऽलं प्रजायै सन्प्रजां
 न विन्दते यद्वैश्वानरो द्वादशकपालो भवति
 संवत्सरो वा अग्निवैश्वानरः संवत्सरमेव भाग-
 धेयेन शमयति सोऽस्मै शान्तः स्वाद्योनेः प्रजां
 प्र जनयति वारुणेनैवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति द-
 धिक्राव्णां पुनाति हिरण्यं दक्षिणा पवित्रं वै
 हिरण्यं पुनात्येवैनम् (२) विन्दते प्रजां वैश्वा-
 नरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते यदष्टाक-
 पालो भवति गायत्रियैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति
 यन्नवकपालस्त्रिवृतैवास्मिन्तेजो दधाति यद्दश-
 कपालो विराजैवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति यदेकाद-
 शकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति यद्द्वा-
 दशकपालो जगत्यैवास्मिन्पशून्दधामि यस्मि-
 न्नात एतामिष्टिं निर्वपति पुतः (३) एव

(अभिशस्तादिकर्तव्येष्टिविधिः)

तेजस्व्यन्नाद् इन्द्रियावी पञ्चमान्भवत्यव वा
 एष सुवर्गाल्लोकाच्छिद्यते यो दर्शपूर्णयासयाजी
 सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपादयति
 सुवर्गाय हि लोकाय दर्शपूर्णमासाविज्येते वै-
 श्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदमावास्यां वा
 पौर्णमासीं वाऽतिपाद्यं संवत्सरो वा अग्निवै-
 श्वानरः संवत्सरमेव प्रीणात्यथो संवत्सरमेवास्मा
 उपदधाति सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै (४)
 अथो देवता एवान्वारभ्य सुवर्गं लोकमेति
 वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते न वा
 एतस्य ब्राह्मणा ऋतायवः पुराऽन्नमक्षन्नाग्नेयम-
 ष्टाकपालं निर्वपेद्वैश्वानरं द्वादशकपालमग्निमु-
 द्वासयिष्यन्त्यदष्टाकपालो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री
 गायत्रोऽग्निर्यावानेवाग्निस्तस्मा आतिथ्यं क-
 रोत्यथो यथा जनं यतेऽवसं करोति तादृक् (५)
 एव तद्द्वादशकपालो वैश्वानरो भवति द्वादश
 मासाः संवत्सरः संवत्सरः खलु वा अग्नेर्योनिः
 स्वामेवैनं यानिं गमयत्याद्यमस्यान्नं भवति
 वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेन्मारुतं सप्त-
 कपालं ग्रामकाम आहवनीये वैश्वानरमधि-
 श्रयति गार्हपत्ये मारुतं पापवस्यसस्य विधृत्ये
 द्वादशकपालो वैश्वानरो भवति द्वादश मासाः

संवत्सरः संवत्सरेणैवास्मै सजाताऽश्च्यवयति
 मारुतो भवति (६) मरुतो वै देवानां विशो
 देवाविशेनैवास्मै मनुष्यविशमव रुन्धे सप्तकपा-
 लो भवति सप्तगणा वै मरुतो गणश एवास्मै
 सजातानव रुन्धेऽनूच्यमान आ सादयति वि-
 शमेवास्मा अनुवत्मानं करोति (७) ॥

(प्रजाकामः संवत्सरः पुनात्येवैनं पूतः समष्ट्यै तादृज्मारुतो
 भवत्येकान्नत्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

आदित्यं चरुं निर्वपेत्सङ्ग्राममुपप्रयास्य-
 न्नियं वा अदितिरस्यामेव पूर्वं प्रतितिष्ठन्ति
 वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदायतनं गत्वा
 संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरः खलु वै
 देवानामायतनमेतस्माद्वा आयतनाद्देवा असु-
 रानजयन्त्यद्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपति दे-
 वानामेवाऽऽयतने यतते जयति ३५ सङ्ग्राममे-
 तस्मिन्वा एतौ मृजाने (१) यो विद्विषाण-
 योरन्नमत्ति वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपोद्विद्वि-
 षाणयोरन्नं जग्ध्वा संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः

(आदित्यचर्वादीष्टिविधिः ।)

संवत्सरस्वदितमेवात्ति नास्मिन्मृजाते संवत्स-
 राय वा एतौ सममाते यौ सममाते तयोर्यः
 पूर्वोऽभिद्रुह्यति तं वरुणो गृह्णाति वैश्वानरं
 द्वादशकपालं निर्वपेत्सममानयोः पूर्वोऽभिद्रुह्य
 संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरमेवाऽऽप्त्वा
 निर्वरुणम् (२) परस्तादभि द्रुह्यति नैनं वरुणो
 गृह्णात्याव्यं वा एष प्रति गृह्णाति योऽविं प्रति
 गृह्णाति वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदविं
 प्रतिगृह्य संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरस्व-
 दितामेव प्रति गृह्णाति नाऽऽव्यं प्रति गृह्णात्या-
 त्मनो वा एष मात्रामाप्नोति य उभयादत्प्रति-
 गुह्णात्यश्वं वा पुरुषं वा वैश्वानरं द्वादशकपालं
 निर्वपेदुभयादत् (३) प्रतिगृह्य संवत्सरो वा
 अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरस्वदितमेव प्रतिगृह्णाति
 नाऽऽत्मनो मात्रामाप्नोति वैश्वानरं द्वादशकपालं
 निर्वपेत्सनिमेष्यन्त्संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरो
 यदा खलु वै संवत्सरं जनतायां चरत्यथ स
 धनार्घो भवति यद्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्व-
 पति संवत्सरमातामेव सनिमाभि प्रच्यवते
 दानकामा अस्मै प्रजा भवन्ति यो वै संवत्स-
 रम् (४) प्रयुज्य न विमुञ्चत्यप्रतिष्ठानो वै
 स भवत्येतमेव वैश्वानरं पुनरागत्य निर्वपेद्यमेव
 प्रयुङ्क्ते तं भागधेयेन विमुञ्चति प्रतिष्ठित्यै

यया रज्ज्वोत्तमां गामाजेत्तां भ्रातृव्याय प्रहि-

णुयान्निर्कृतिमेवास्मै प्रहिणोति (५) ।

(मृजाते निर्वरुणं वपेदुभयादद्यो वै संवत्सरं षट्त्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

ऐन्द्रं चरुं निर्वपेत्पशुकाम ऐन्द्रा वै पशव
इन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै
पशून्प्र यच्छति पशुमानेव भवति चरुर्भवति
स्वादेवास्मै योनैः पशून्प्र जनयतीन्द्रायेन्द्रिया-
वते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेत्पशुकाम
इन्द्रियं वै पशव इन्द्रमेवेन्द्रियावन्तं स्वेन
भागधेयेनोप धावति सः (१) एवास्मा इ-
न्द्रियं पशून्प्र यच्छति पशुमानेव भवतीन्द्राय
घर्मवते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्ब्रह्मव-
र्चसकामो ब्रह्मवर्चसं वै घर्म इन्द्रमेव घर्मवन्तं
स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्ब्रह्म-
वर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्यैव भवतीन्द्रायार्कवते
पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदन्नकामोऽर्को वै
देवानामन्नमिन्द्रमेवार्कवन्तं स्वेन भागधेयेन
(२) उप धावति स एवास्मा अन्नं प्र यच्छ-

(ऐन्द्रचर्वादीष्टिविधिः)

त्यन्नाद् एब भवतीन्द्राय घर्मवते पुरोडाशमे-
कादशकपालं निर्वपेदिन्द्रायेन्द्रियावत इन्द्रा-
यार्कवते भूतिकामो यदिन्द्राय घर्मवते निर्वपति
शिरं एवास्य तेन करोति यदिन्द्रायेन्द्रियावत
आत्मानमेवास्य तेन करोति यदिन्द्रायार्क-
वते भूत एवान्नाद्ये प्रति तिष्ठति भवत्येवेन्द्राय

(३) अ०होमुचं पुरोडाशमेकादशकपालं नि-
र्वपेद्यः पाप्मनां गृहीतः स्यात्पाप्मा वा अ०ह
इन्द्रमेवा०होमुच० स्वेन भागधेयेनोप धावति
स एवैनं पाप्मनोऽ०हसो मुञ्चतीन्द्राय वैमृधाय
पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यं मृधोऽभि प्र-
चेपेरन्राष्ट्राणि वाऽभि समियुरिन्द्रमेव वैमृध०
स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मान्मृधः

(४) अपं हन्तीन्द्राय त्रात्रे पुरोडाशमेकादशक-
पालं निर्वपेद्द्वो वा परियत्तो वेन्द्रमेव त्राता-
र० स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं त्रायत
इन्द्रायार्कश्वमेधवते पुरोडाशमेकादशकपालं
निर्वपेद्यं महायज्ञो नोपनभेदेते वै महायज्ञस्या-
स्त्ये तनू यदकार्कश्वमेधाविन्द्रमेवाकार्कश्वमेधवन्त०
स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मा अन्ततो
महायज्ञं च्यावयत्युपैनं महायज्ञो नमति(५) ॥

(ग्रामकामादीनामनुज्वादीष्टिविधिः)

(इन्द्रियावन्तस्त्वेन भागधेयेनोप धावति सोऽर्कवन्तस्त्वेन भागधेयेनैव-

न्द्रायास्मान्मृधोऽस्मै सप्त च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

इन्द्रायान्वृजवे पुरोडाशमेकादशकपालं
निर्वपेद्ग्रामकाम इन्द्रमेवान्वृजुस्त्वेन भागधे-
येनोप धावति स एवास्मै सजाताननुकान्क-
रोति ग्राम्यैव भवतीन्द्राण्यै चरुं निर्वपेद्यस्य
सेनाऽसंशितेव स्यादिन्द्राणी वै सेनायै देव-
तेन्द्राणमिव स्वेन भागधेयेनोप धावति सैवा-
स्य सेनास्त्वेन श्यति बल्वजानपि (१)
इधे सं नह्येद्गौर्यत्राधिष्कन्ना न्यमेहत्ततो
बल्वजा उदतिष्ठन्गवामेवैनं न्यायमपिनीय गा
वेदयतीन्द्राय मन्युमते मनस्वते पुरोडाशमेका-
दशकपालं निर्वपेत्सङ्ग्रामे संयत्त इन्द्रियेण
वै मन्युना मनसा सङ्ग्रामं जयतीन्द्रमेव
मन्युमन्तं मनस्वन्तस्त्वेन भागधेयेनोप
धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं मन्युं मनो दधाति
जयति तम् (२) सङ्ग्राममेतामेव निर्वपेद्यो
हतमनाः स्वयंपाप इव स्यादेतानि हि वा
एतस्मादपक्रान्तान्यथैष हतमनाः स्वयंपाप

(ग्रामकामादीनामनृज्वादीष्टिविधिः)

इन्द्रमेव मन्युमन्तं मनस्वन्तं स्वेन भागधेये-
नोप धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं मन्युं मनो
दधाति न हतमनाः स्वयंपापो भवतीन्द्राय
दात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यः काम-
येत दानकामा मे प्रजाः स्युः (३) इतीन्द्र-
मेव दातारं स्वेन भागधेयेनोप धावति स
एवास्मै दानकामाः प्रजाः करोति दानकामा
अस्मै प्रजा भवन्तिन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमे-
कादशकपालं निर्वपेद्यस्मै प्रत्तमिव सन्न प्रदी-
येतेन्द्रमेव प्रदातारं स्वेन भागधेयेनोप धाव-
ति स एवास्मै प्र दापयतिन्द्राय सुत्राम्णे पुरो-
डाशमेकादशकपालं निर्वपेदपरुद्धो वा (४)
अपरुध्यमानो वेन्द्रमेव सुत्रामाणं स्वेन भाग-
धेयेनोप धावति स एवैनं त्रायतेऽनपरुध्यो
भवतीन्द्रो वै सदृङ्देवताभिरासीत्स न व्यावृ-
तमगच्छत्स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतमेन्द्र-
मेकादशकपालं निर्वपत्तेनैवास्मिन्निन्द्रियमद-
धाच्छक्वरी याज्यानुवाक्ये अकरोद्द्वज्रो वै
शक्वरी स एनं वज्रो भूत्या ऐन्ध (५) सोऽ-
भवत्सोऽविभेद्भूतः प्र मा धक्ष्यतीति स प्रजा-
पतिं पुनरुपाधावत्स प्रजापतिः शक्वरी आधि-
रेवतीं निरमिमीत शान्त्या अप्रदाहाय योऽ-
लं श्रियै सन्तसदृङ्समानैः स्यात्तस्मा एत-

(अभिचारकर्त्रादीनामिष्टिविधिः)

मैन्द्रमेकादशकपालं निर्वपोदिन्द्रमेव स्वेन
 भागधेयेनोषं धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं
 दधाति रेवती पुरोनुवाक्या भवति शान्त्या
 अप्रदाहाय शक्ररी याज्या वज्रो वै शक्ररी स
 एनं वज्रो भूत्या इन्धे भवत्येव (६) ॥

(अपि तस्स्युर्वेन्ध भवति चतुर्दश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदभिच-
 रन्त्सरस्वत्याज्यभागा स्याद्बार्हस्पत्यश्चरुर्यदा-
 ग्नावैष्णव एकादशकपालो भवत्याग्निः सर्वा
 देवता विष्णुर्यज्ञो देवताभिश्चैवेन यज्ञेन चाभि
 चरति सरस्वत्याज्यभागा भवति वाग्वै सर-
 स्वती वाचैवेनमभि चरति बार्हस्पत्यश्चरुर्भवाति
 ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवेनमभि चरति
 (१) प्रति वै परस्तादभिचरन्तमभि चरन्ति
 द्वे पुरोनुवाक्ये कुर्यादितिप्रयुक्त्या एतयैव
 यजेताभिचर्यमाणो देवताभिरेव देवताः प्रति
 चरति यज्ञेन यज्ञं वाचा वाचं ब्रह्मणा ब्रह्म स
 देवताश्चैव यज्ञं च मध्यतो व्यवसर्पति तस्य
 न कुतश्चनोपाव्याधो भवति नैनमभिचरन्तस्तु-

(अभिचारकर्त्रादीनामिष्टिविधिः)

णुत आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्यं
यज्ञो न (२) उपनयेदाग्निः सर्वा देवता
विष्णुर्यज्ञोऽग्निं चैव विष्णुं च स्वेन भागधेये-
नोप धावति तावेवास्मै यज्ञं प्र यच्छत उपेनं
यज्ञो नमत्याग्नावैष्णवं घृते चरुं निर्वपेच्चक्षु-
ष्कामोऽग्नेर्वै चक्षुषा मनुष्या वि पश्यन्ति
यज्ञस्य देवा अग्निं चैव विष्णुं च स्वेन भाग-
धेयेनोप धावति तावेव (३) अस्मिञ्चक्षुर्ध-
त्तश्चक्षुष्मानेव भवति धेन्वै वा एतद्रेतो यदा-
ज्यमनडुहस्तण्डुला मिथुनादेवास्मै चक्षुः प्र
जनयति घृते भवति तेजो वै घृतं तेजश्चक्षुस्ते-
जसैवास्मै तेजश्चक्षुरव रुन्ध इन्द्रियं वै वीर्यं
वृङ्क्ते भ्रातृव्यो यजमानोऽयजमानस्याध्वर-
कल्पां प्रति निर्वपेद्भ्रातृव्ये यजमाने नास्ये-
न्द्रियम् (४) वीर्यं वृङ्क्ते पुरा वाचः प्रवदि-
तोनिर्वपेद्यावत्येव वाक्तामप्रोदितां भ्रातृव्यस्य
वृङ्क्ते तामस्य वाचं प्रवदन्तीमन्या वाचोऽ-
नु प्र वदन्ति ता इन्द्रियं वीर्यं यजमाने दध-
त्याग्नावैष्णवमष्टाकपालं निर्वपेत्प्रातःसवन-
स्याऽऽकाले सरस्वत्याज्यभागा स्याद्द्वार्हस्प-
त्यश्चरुर्यदष्टाकपालो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री
गायत्रं प्रातःसवनं प्रातःसवनमेव तेनाऽऽप्नोति
(५) आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपे-

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां सोमारौद्रचर्वाद्यिष्टिबिधिः)

माध्यंदिनस्य सवनस्याऽऽकाले सरस्वत्या-
 ज्यभागा स्याद्द्वार्हस्पत्यश्चरुयद्देकादशकपालो
 भवत्येकादशाक्षरा त्रिष्टुप्त्रैष्टुभं माध्यंदिनं
 सवनं माध्यंदिनमेव सवनं तेनाऽऽप्रोत्या-
 भावैष्णवं द्वादशकपालं निर्वपेत्तृतीयसवन-
 स्याऽऽकाले सरस्वत्याज्यभागा स्याद्द्वार्हस्पत्य-
 श्चरुयद्द्वादशकपालो भवति द्वादशाक्षरा
 जगती जागते तृतीयसवनं तृतीयसवनमेव
 तेनाऽऽप्नोति देवताभिरेव देवताः (६) प्रति-
 चरति यज्ञेन यज्ञं वाचा वाचं ब्रह्मणा ब्रह्म
 कपालैरेव छन्दाः स्याप्नोति पुरोडाशैः सव-
 नानि मेषावरुणमेककपालं निर्वपेद्दशायै काले
 यैवासौ भ्रातृव्यस्य वशाऽनुबन्ध्या सो एवै-
 पैतस्यैककपालो भवति न हि कपालैः पशुमर्ह-
 त्याप्तुम् (७) ।

(ब्रह्मणैवैनमाभि चरति यज्ञो न तावेवास्पेन्द्रियमाप्नोति

देवताः सप्तत्रिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायं
 श्वितिमैच्छन्तस्मा एतं सोमारौद्रं चरुं निरं-
 वपन्तेनैवास्मिन्नुचमदधुर्यो ब्रह्मवर्चसकामः
 स्यात्तस्मा एतं सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत्सोमं

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां सोमारौद्रचर्वादीष्टिविधिः)

चैव रुद्रं च त्वेन भागधेयेनोप धावति तावे-
वास्मिन्ब्रह्मवर्चसं धत्ता ब्रह्मवर्चस्यैव भवति
तिष्यापूर्णमासे निर्वपेद्द्रुद्रः (१) वै तिष्यः
सोमः पूर्णमासः साक्षादेव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे
परिश्रिते याजयति ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीत्यै
श्वेतायै श्वेतवत्सायै दुग्धं मथितमार्ज्यं भव-
त्याज्यं प्रोक्षणमार्ज्येन मार्जयन्ते यावदेव ब्रह्म-
वर्चसं तत्सर्वं करोत्यति ब्रह्मवर्चसं क्रियत
इत्याहुरीश्वरो दुश्चर्मा भवितोरिति मानवी
ऋचौ धाय्ये कुर्याद्यद्वै किं च मनुरवदत्तद्भेष
जम् (२) भेषजमेवास्मै करोति यदि विभी-
याद्दुश्चर्मा भविष्यामीति सोमापौष्णं चरुं
निर्वपेत्सौभ्यां वै देवतया पुरुषः पौष्णाः
पशवः स्वयैवाम्मै देवतया पशुभिस्त्वचं करोति
न दुश्चर्मा भवति सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत्प्रजा-
कामः सोमो वै रेतोधा अग्निः प्रजानां प्रजन-
यिता सोम एवास्मै रेतो दधात्यग्निः प्रजां प्र-
जनयति विन्दते (३) प्रजाः सोमारौद्रं चरुं
निर्वपेदभिस्त्वरन्तसौम्यो वै देवतया पुरुष एष
रुद्रो यदाग्निः स्वाया एवैनं देवतायै निष्क्रीय
रुद्रो यदाग्निः स्वाया एवैनं देवतायै निष्क्रीय
रुद्रायपि दधाति ताजगार्तिमाच्छीति सोमारौद्रं

चरुं निर्वपेज्ज्योगामयावी सोमं वा एतस्य
 रसो गच्छत्यग्निं शरीरं यस्य ज्योगामयति
 सोमादेवास्य रसं निष्क्रीणात्यग्नेः शरीरमुत
 यदि (४) इतासुर्भवति जीवत्येव सोमारुद्र-
 योर्वा एतं असितं होता निष्विदति स ईश्वर
 आर्तिमातोरनड्वान्होत्रा देयो वह्निर्वा अनड्वा-
 न्वह्निर्होता वह्निनैव वहनिमात्मानं स्पृणोति
 सोमारौद्रं चरुं निर्वपेद्यः कामयेत स्वेऽस्मा
 आयतने भ्रातृव्यं जनयेयमिति वेदिं परिगृ-
 ह्यार्धमुद्धन्यादर्धं नार्धं बर्हिषः स्तृणीयादर्धं
 नार्धमिध्मस्याभ्यादध्यादर्धं न स्व एवास्मा
 आयतने भ्रातृव्यं जनयति (५) ।

(रुद्रो मेषजं विन्दते यदि स्तृणीयादर्धं द्वादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः)

ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेन्मारुतं सप्तक-
 पालं ग्रामकाम इन्द्रं चैव मरुतश्च स्वेन भाग-
 धेयेनोप धावति त एवास्मै सजातान्प्र यच्छ-
 न्ति ग्राम्येव भवत्याहवनीय ऐन्द्रमधि श्रयति
 गार्हपत्ये मारुतं पापवस्यसस्य विधृत्यै सप्तक-
 पालो मारुतो भवति सप्तगणा वै मरुतो गणश
 एवास्मै सजातानव रुन्धेऽनूच्यमान आ साद-

(ग्रामकामादीनामैन्द्रादीष्टिविधिः)

यति विशमेव (१) अस्मा अनुवत्मानं
 करोत्येतामेव निर्वपेद्यः कामयेत क्षत्रार्थं च
 विशे च समदं दध्यामित्यैन्द्रस्यावद्यन्ब्रूयादि-
 न्द्रायानु ब्रूहीत्याश्राव्यं ब्रूयान्मरुतो यजेति
 मारुतस्यावद्यन्ब्रूयान्मरुद्भ्योऽनु ब्रूहीत्या-
 श्राव्यं ब्रूयादिन्द्रं यजेति स्व एवैभ्यो
 भागधेये समदं दधाति वितृश्हाणा-
 स्तिष्ठन्त्येतामेव (२) निर्वपेद्यः कामयेत
 कल्पेरन्निति यथादेवतमवदायं यथादेवतं यजे-
 द्भागधेयेनैवान्यथायथं कल्पयति कल्पन्त
 एवैन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेद्वैश्वदेवं द्वादशक-
 पालं ग्रामकाम इन्द्रं चैव विश्वाश्च देवान्स्वेन
 भागधेयेनोप धावति त एवास्मै सजातान्प्र
 यच्छन्ति ग्राम्येव भवत्यैन्द्रस्यावदायं वैश्वदे-
 वस्याव द्येद्यैन्द्रस्य (३) उपरिष्ठादिन्द्रिये-
 णैवास्मा उभयतः सजातान्परि गृह्णात्युपाधा-
 द्यपूर्वयं वासो दक्षिणा सजातानामुपहित्यै
 पृश्नियै दुग्धे प्रियंगवं चरुं निर्वपेन्मरुद्भ्यो ग्राम-
 कामः पृश्नियै वै पर्यसो मरुतो जाताः पृश्नियै
 प्रियंगवो मारुताः खलु वै देवतया सजाता
 मरुत एव स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मै
 सजातान्प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवति प्रियवती
 याज्यानुवाक्ये (४) भवतः प्रियमेवैनं
 समानानां करोति द्विपदा पुरोनुवाक्या भवति

द्विपद एवाव रुन्धे चतुष्पदा याज्या चतुष्पद
 एव पशूनव रुन्धे देवासुराः संयत्ता आसन्ते
 देवा मिथो विप्रिया आसन्ते १न्योऽन्यस्मै
 ज्यैष्ठ्यायातिष्ठमानाश्चतुर्धा व्यक्रामन्नग्निर्व-
 सुभिः सोमो रुद्रैरिन्द्रो मरुद्भिर्वरुण आदित्यैः
 स इन्द्रः प्रजापतिमुपाधावत्तम् (५) एतया
 संज्ञान्याऽयाजयेदग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टा-
 कपालं निर्वपत्सोमाय रुद्रवते चरुमिन्द्राय
 मरुत्वते पुरोडाशमेकादशकपालं वरुणायाऽऽ-
 दित्यवते चरुं ततो वा इन्द्रं देवा ज्यैष्ठ्यायाभि
 समजानत यः समानैर्मिथो विप्रियः स्यात्तमे-
 तया संज्ञान्या याजयेदग्नये वसुमते पुरोडाश-
 मष्टाकपालं निर्वपत्सोमाय रुद्रवते चरुमिन्द्राय
 मरुत्वते पुरोडाशमेकादशकपालं वरुणायाऽऽ-
 दित्यवते चरुमिन्द्रमेवैनं भूतं ज्यैष्ठ्याय समा-
 ना अभि सं जानते वसिष्ठः समानानां
 भवति ॥ ६ ॥

(विशमेव तिष्ठन्त्येतामेवाथैन्द्रस्य याज्यानुवाक्यं तं वरुणाय चरुर्दश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

द्वितीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

हिरण्यगर्भ आपो ह यत्प्रजापते । स वेद
 पुत्रः पितरं स मातरं स सनुर्भुवत्स भुवत्पु-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

नर्मघः । स द्यामौणोदन्तरिक्षं स सुवः स
विश्वा भुवो अभवत्स आऽभवत् । उदु त्यं
चित्रम् । स प्रतनवन्नवीयसाग्नें द्युम्नेन संयता ।
बृहत्तन्थ भानुना । नि काव्या वेधसः शश्व-
तस्कहस्ते दधानः (१) नर्या पुरूणि)
अग्निर्भुवद्रायिपती रयीणां सत्रा चक्राणो
अमृतानि विश्वा । हिरण्यपाणिमृतये सवि-
तारमुप ह्वये । स चेत्ता देवता पदम् । वाम-
मद्य सवितवाममुश्वो दिवेदिवे वाममस्मभ्यं
सावीः । वामस्य हि क्षयस्य देव भूररया
धिया वामभाजः स्याम । बडित्था पर्वतानां
खिद्रं विभर्षि पृथिवि । प्र या भूमि प्रवत्वति
महा जिनोषि (२) महिनि । स्तोमासस्त्वा
विचारिणि प्रति द्योभन्त्यक्तुभिः । प्र या वार्जं
न हेषन्तं पेरुमस्यस्यर्जुनि । ऋदूदरेण सख्या
सचेय यो मा न रिष्येद्धर्यश्व पीतः । अयं यः
सोमो न्यधाद्यस्मे तस्मा इन्द्रं प्रतिरेभ्यच्छ ।
आपान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मा धुनिः शिमीवा-
च्छरुमां ऋजीषी । सोमो विश्वान्यतसा
वनानि नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि देभुः । प्र
(३) सुवानः सोम ऋतयुश्चिकेतेन्द्राय ब्रह्म
जमदग्निरर्चन् । वृषा यन्ताऽसि शर्वसस्तुर-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

स्यान्तयच्छि गृणते धर्त्री ह॒ह । स॒वा॒ध॒स्ते
 म॒दं च शु॒भ॒यं च ब्र॒ह्म॒ नरो ब्र॒ह्म॒कृ॒तः सप॒-
 यं॒ । अ॒र्को वा य॒त्तुरते॒ सोम॑च॒क्षास्त॒त्रेदिन्द्रो
 द॒धते॒ पृ॒त्सु तु॒र्याम् । व॒ष॒द्दते॒ वि॒ष्ण॒वा॒स आ
 कृ॒णोमि॒ तन्मे॒ जुष॑स्व शि॒पिवि॑ष्ट ह॒व्यम् (४) ।
 व॒र्धन्तु॒ त्वा सु॒ष्टु॒तयो॒ गि॒रो मे॒ यु॒यं पा॑त
 स्व॒स्तिभिः॒ सदा॑ नः । प्र॒ त॒त्ते अ॒द्य शि॑पि-
 वि॒ष्ट॒ नामा॒र्यः शं॑सामि व॒युना॑नि वि॒द्वान् ।
 तं॒ त्वा॑ गृ॒णामि॒ तव॑स॒म॒त॒वी॒यान्क्ष॑र्यन्त॒मस्य॑
 र॒ज॒सः॒ प॒रा॒के । कि॒मि॒त्ते॒ वि॒ष्णो॒ परि॑चक्ष्यं
 भू॒त्प्र॒ यद्व॑व॒क्षे शि॑पि॒विष्टो॒ अस्मि॑ । मा॒ व॒षो
 अ॒स्मद॑पं गू॒ह ए॒तद्य॑द॒न्यरू॑पः स॒मि॒धे व॒भूथ॑
 (५) । अ॒ग्ने दा॑ दा॒शुषे॑ र॒यिं वी॑र॒वन्तं॒ परी॑णसम् ।
 शि॒शी॒हि नः॒ सूनु॑म॒तः । दा॒ नो॒ अग्ने॑ श॒ति॒नो
 दाः॒ स॒ह॒स्रि॒णो॒ दुरो॑ न वा॒ज॒श्रु॒त्या॒ अ॒पा॒वृ॒धि ।
 प्रा॒ची॒ धा॒वा॒पृथि॒वी ब्र॑ह्म॒णा कृ॒धि सु॒वर्णं॒ शु॒क्र॒मु॒-
 ष॒सो वि॑ दि॒द्युतः॑ । अ॒भि॒दां॒ द्र॒वि॒णं वी॑र॒पेशा॑
 अ॒भि॒र्कृ॒षिं॒ यः स॒ह॒स्रां॑ स॒नोति॑ । अ॒भि॒दि॒वि
 ह॒व्य॒मा त॑ताना॒ग्नेर्धा॑मानि॒ वि॒भृ॒ता पु॒रु॒त्रा । मा
 (६) नो॒ म॒र्धी॒रा तू॒ भ॒र । घृ॒तं न॒ पू॒तं त॒नूर-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

रेपाः शुचि हिरण्यम् । तत्ते रुक्मो न रोचत
 स्वधावः । उभे सुश्वन्द्र सर्पिपो इर्वी श्रीणीष
 आसनि । उतो न उत्पुपूर्या उक्थेषु शषसस्पत
 इषः स्तोतृभ्य आ भर । वायो शतः इरीणां
 युवस्व पोष्याणाम् । उत वा ते सहस्रिणो रथ
 आ यातु पाजसा । प्र याभिः (७) यासि
 दाश्वाः समच्छा नियुद्धिर्वायविष्टये वुरोणे । नि
 नो रथिः सुभोजसं युवेह नि वीरवद्व्यमश्वियं
 च राधः । रेवतीर्न सधमाद् इन्द्रे सन्तु तुवि-
 वाजाः । क्षुमन्तो याभिर्मदेम । रेवाः इद्रेवतः
 स्तोता स्यास्वावतो मघोनः । प्रेदु हरिबः
 श्रुतस्य (८) ।

(दधानो जिनोषि देभु प्र इव्यं वभूथ मा याभिश्चत्वारिंशच्च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

प्रजापतिस्ता सुष्टा अग्रये पथिकृतेऽग्रये कामायाग्रयेऽम्बते वेधानरमादित्यं
 चरुमेन्द्रं चरुमिन्द्रायान्वृजव आग्नावैष्णवमसौ सोमारौऽग्नेन्द्रमेकादशकपालं
 हिरण्यगर्भो द्वादश (१२) ॥

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमादिद्वादशान्ता अनुवाकाः) ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

आद्ये प्रपाठके काम्याः पशवः समुदीरिताः ।

द्वितीयादित्रये काम्या वक्तव्या इष्टयोऽखिलाः ॥ २ ॥

अनुवाका द्वादश स्युर्द्वितीयेऽर्थस्तु वर्ण्यते ।

प्रजाकामः स्पर्धकामो(मानो) युयुत्सुर्जितशत्रुकः ॥ ३ ॥

सभामेष्टयति यः कुर्यादेकादशकपालकम् ।

ऐन्द्राग्रं पञ्चमं पौष्णं चरुमेवोऽनु निर्वपेत् ॥ ४ ॥

सभां प्राप्य क्षेत्रपत्यं चरुं कृत्वोर्ध्वमाचरेत् ।

ऐन्द्राग्रयागमित्येतेऽनुवाके प्रथमे स्थिताः ॥ ५ ॥

दशांघतिक्रमेऽष्टाकपालः पथिकृतेऽग्नये ।

अघत्याचरणेऽष्टाकपालं व्रातपतं चरेत् ॥ ६ ॥

एतदीयाक्षरार्थस्तूभा वामित्यत्र वर्णितः ।

पिशाचग्रहबाधे तु यजेद्राक्षोघ्नकं हविः ॥ ७ ॥

अक्षरार्थस्त्वेतदीयः कृणुष्वेत्यत्र वर्णितः ।

शत्रुं योऽभिचरेदेष कुर्याद्ब्रुवते हविः ॥ ८ ॥

कुर्यात्सुरभिमद्यागं नरगोमृतितद्गये ।

युयुत्सुरपमृत्युभ्यो भीतश्च गृहदाहवान् ॥ ९ ॥

एते त्रयोऽष्टाकपालं कुर्युः क्षामवतेऽग्नये ।

अनुवाके द्वितीये तु स्थिताः पाथिकृतादयः ॥ १० ॥

कामोपनतिमाकाङ्क्षन्कामुका(मदा)याग्नये चरेत् ।

स्पर्धमानो यविष्ठाय वह्नये हविराचरेत् ॥ ११ ॥

तथाऽभिचर्यमाणोऽपि यविष्ठाय हविश्चरेत् ।

कृत्स्नायुःप्राप्तये कुर्याद्धविरायुष्मतेऽग्नये ॥ १२ ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

भूतिकामो हविः कुर्याद्ब्रह्मणे जातवेदसे ।
कान्तिकामोऽष्टाकपालमाचरेद्रुक्मतेऽग्नये ॥ १३ ॥
आज्ञां कर्तुमभीच्छुः सन्कुर्यात्तेजस्वतेऽग्नये ।
वैरिणोऽभिभवं वाञ्छन्साहन्त्याय हविश्चरेत् ॥ १४ ॥
अनुवाके तृतीयेऽस्मिन्कामुकेष्ट्यादयः श्रुताः ।
यो वाञ्छत्यन्नवान्स्यां स कुर्यादन्नवतेऽग्नये ॥ १५ ॥
वाञ्छन्ननादके(ने) शक्तिमन्नादाय हविश्चरेत् ।
प्रभूतान्नस्वामितार्थी ह्यन्नस्य पतये चरेत् ॥ १६ ॥
पवमानः पावकश्च शुचिश्चेति त्रिभिर्गुणैः ।
युक्तेभ्यः कुरुते दीर्घरोगयुक्तो हविस्त्रयम् ॥ १७ ॥
चक्षुष्पाटवकामोऽपि पूर्वोक्तं त्रयमाचरेत् ।
रुद्रवद्यागमारभ्य ये प्रोक्ता एतदन्तकाः ॥ १८ ॥
त्वमग्ने रुद्र इत्यत्र तदर्थो वर्णितोऽखिलः ।
प्रजाकामः पुत्रवते वह्नये पुत्रिणे तथा ॥ १९ ॥
इन्द्रायेह हविर्भ्यां तु युक्तामिष्टिं समाचरेत् ।
क्षीरादिरसकामस्तु कुर्याद्रसवते चरुम् ॥ २० ॥
धनकामो वसुमते वह्नयेऽत्र हविश्चरेत् ।
युद्धं जित्वाऽन्नकामस्तु कुर्याद्वाजसूतेऽग्नये ॥ २१ ॥
द्विरग्न्युद्धरणे कुर्यादग्नयेऽग्निवते हविः ।
ज्योतिष्मतेऽग्नये कुर्यादुद्धृताग्निविनाशने ॥ २२ ॥
अन्नवद्यागमारभ्य ज्योतिष्मदवसानकाः ।
अनुवाके चतुर्थेऽत्र क्रमेणैते समीरिताः ॥ २३ ॥
पुत्रवद्यागमारभ्य प्रोक्तानामक्षरार्थकः ।
यस्त्वा हृदेत्यत्र सर्वो विस्पष्टमुपवर्णितः ॥ २४ ॥
वैश्वानरं पुरोडाशं चरुं वरुणदेवकम् ।
दाधिक्राव्णे चरुं कुर्यादाभिशस्तः परैः पुमान् ॥ २५ ॥
त्रिहविष्कामिमामेव प्रजाथर्यपि समाचरेत् ।
एकं वैश्वानरं कुर्यात्पुत्रे जातेऽभिवृद्धये ॥ २६ ॥

दर्शादिकमतिक्रम्य तद्देशानरं चरेत् ।

अग्निमुद्रासयिष्यन्नाग्नेयमष्टाकपालकम् ॥ २७ ॥

उक्त वैशानरं चोभे निर्वपेद्धविषी अथ ।

वैशानरं मारुतं च ग्रामार्थी निर्वपेद्धविः ॥ २८ ॥

अभिशास्तीष्टिमारभ्य पञ्चमेऽस्मिन्नुदाहताः ।

निर्वपेच्चरुमादित्यं यः सङ्ग्रामं यियासति ॥ २९ ॥

युद्धभूमिं गतस्तत्र कुर्याद्वैशानरं हविः ।

मारणोद्यतयोरन्नं जग्ध्वा वैशानरं चरेत् ॥ ३० ॥

कृत्वा यः शपथं पूर्वं व्रुसेदेषोऽपि तं चरेत् ।

अविं तूभयतोदन्तं वा स्वीकृत्य तमाचरेत् ॥ ३१ ॥

तं चरेद्याचितुं गच्छन्नागत्य च पुनश्चरेत् ।

षष्ठेऽनुवाक आदित्यचर्वाद्या उपवर्णिताः ॥ ३२ ॥

वैशानरो न इत्यत्र वर्णितोऽर्थोऽनुवाकयोः ।

पञ्चमीं निर्वपेदैन्द्रं चरुं यद्वेन्द्रियावते ॥ ३३ ॥

पुरोडाशं ब्रह्मतेजो वाञ्छन्धर्मवते चरेत् ।

अन्नाद्यर्पकं वते कुर्याद्भूत्यर्थी तु हविस्रयम् ॥ ३४ ॥

घर्मेन्द्रियाकैर्युक्तेभ्य इन्वेभ्यस्तद्यथाक्रमम् ।

अंहोमुचे पापघाती वैमृधायान्यपीडितः ॥ ३५ ॥

बद्धो वा परियत्तो वा तत्र इन्द्राय निर्वपेत् ।

अकांशमेधयुक्ताय महायज्ञेच्छुराचरेत् ॥ ३६ ॥

ऐन्द्रचर्वादयः प्रोक्ता अनुवाकेऽत्र सप्तमे ।

इन्द्रं व इत्यत्र सर्वस्तदर्थं उपवर्णितः ॥ ३७ ॥

ग्रामाद्यर्पन्वृजदे कुर्यादिन्द्राण्यै सैन्यकामुकः ।

युद्धार्थी नष्टधैर्यो वा कुर्यान्मन्युमते हविः ॥ ३८ ॥

दात्रेऽन्यदीपदानार्थी प्रदात्रे तूत्तमर्णकः ।

राज्यभ्रष्टो अशयमानो वा सुश्राम्णे चरेद्धविः ॥ ३९ ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

संपद्योग्यस्त्वन्यसाम्ने सत्येन्द्रे(न्द्रं) संपदे चरेत् ।

अष्टमे त्वनुवाकेऽस्मिन्ननुजुप्रमुखाः श्रुताः ॥ ४० ॥

तदर्थोऽन्वह मासा इत्यत्र सम्यक्निरूपितः ।

आग्ना वैष्णव आद्यः स्यादाज्यं सारस्वतं ततः ॥ ४१ ॥

बार्हस्पत्यचरुश्चेत्कुर्यादभिचरंशयम् ।

यः प्रत्यभिचरेत्सोऽपि कुर्यादेतद्विषयम् ॥ ४२ ॥

पीडितोऽन्याभिचारेण शान्त्यै तामिष्टिमाचरेत् ।

यज्ञोपनतिकामः सन्नाग्नावैष्णवमाचरेत् ॥ ४३ ॥

धृते चरुं दृष्टिकामोऽश्वरकल्पां चरेद्यविः ।

अन्यानुबन्ध्यकालेऽयं मैत्रावरुणमाचरेत् ॥ ४४ ॥

अनुवाके तु नवमेऽभिचारादय ईरिताः ।

ब्रह्मवर्चसकामस्तु सोमारौद्रं चरुं चरेत् ॥ ४५ ॥

धर्मदोषादिभीतस्तु सोमापौष्णं समाचरेत् ।

मजाकामोऽभिचारी च दीर्घरोगयुतस्तथा ॥ ४६ ॥

परस्य वैरिजनको वा सोमारौद्रमाचरेत् ।

दशमे त्वनुवाकेऽस्मिन्सोमारौद्रादयः श्रुताः ॥ ४७ ॥

अग्नाविष्णुं महीत्यत्र वर्णितोऽर्थोऽनुवाकयोः ।

ग्रामार्थ्येन्द्रं मारुतं च कुर्यादेतद्विद्वयम् ॥ ४८ ॥

विद्राज्ञोः कलहं वाञ्छन्नपि तामेव निर्वपेत् ।

कलहं तं समाधातुं वाञ्छन्नपि चरेदमुम् ॥ ४९ ॥

ऐन्द्रं च वैश्वदेवं च ग्रामकामश्चरेद्यविः ।

प्रियंगवं मरुद्भ्यस्तु ग्रामकामश्चरुं चरेत् ॥ ५० ॥

समानैरपिये जाते संज्ञानीं तां समाचरेत् ।

एकादशेऽनुवाकेऽस्मिन्नुक्ता ऐन्द्रादयोऽखिलाः ॥ ५१ ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

पूर्वपपाठकान्त्यानुवाकेऽस्यार्थं उदीरितः ।

द्वादशेऽन्त्यानुवाकेऽत्र काम्ययाज्याः श्रुतौ श्रुताः ॥

व्याख्यास्यन्ते तदर्थेऽरुदाहृत्यात्र पूर्ववत् ॥ ५२ ॥

मृत्युभीतस्योष्टिं विधातुं प्रस्तौति—

“ देवा वै मृत्योरबिभ्युस्ते प्रजापतिमुपाधावन्तेभ्य एतां प्राजापत्याः शतकृष्णलां निरवपत्तैवैष्वमृतमदधात् ” [सं०का० २प्र० ३अ० २] इति ।

शतं सुवर्णानि कृष्णलतुलितानि यस्याः समष्टेः सा कृष्णलसमष्टिः शतकृष्णला, तां प्रजापतिदेवताकां निरवपत्, तैव शतकृष्णलया देवेष्वपमृत्युवारणरूपममृतमदधात् । विधत्ते—

“ यो मृत्योर्बिभीयात्तस्मा एतां प्राजापत्याः शतकृष्णलां निर्वपेत्प्रजापतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्नायुर्दधाति सर्वमायुरेति ” [सं०का० २ प्र० ३अ० २] इति ।

मृत्योरपमृत्योः । सर्वमायुर्जन्मकाले यावदायुरारब्धेन कर्मणा प्रापितं तत्सर्वं विघ्नेन विना प्राप्नोति । शतसंख्यां प्रशंसति—

“ शतकृष्णला भवति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये पति तिष्ठति ” [सं०का० २प्र० ३अ० २] इति । पाकाय घृतद्रव्यं विधत्ते—

“ घृते भवत्यायुर्वै घृतममृतं हिरण्यमायुश्चैवास्मा अमृतं च समीची दधाति ” [सं०का० २प्र० ३अ० २] इति ।

आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणो घृतप्रतीक इति मन्त्रे घृतप्रियस्याग्नेरायुष्प्रदत्वाद्घृतस्याऽऽयुष्ट्वम् । यद्वा घृतजन्येन बलेनेन्द्रियाणां देहे दृढबद्धतया निर्गमनाभावादायुर्भवतीति तद्धेतुत्वम् । समीची स्वस्वकार्यक्षमे मृत्युपरिहारायानुकूले । अवदानपरिमाणं विधत्ते—

“ चत्वारि चत्वारि कृष्णलान्यव द्यति चतुरवत्तस्याऽऽप्त्यै ” [सं०का० २प्र० ३अ० २] इति ।

पुरोडाशे प्रकृतिभूते सकृदुपस्तौर्यं द्विरवदाय सकृदभिघारणेन चतुरवत्तं संपद्यते । अत्र त्वेकैकस्मिन्नावदाने कृष्णलगतया चतुःसंख्यया चतुरवत्तं संपद्यते । अत्र प्रधानस्य हविषश्चतुष्टयं द्विरवदातव्यामिडार्थमपि चतुष्टयम् । अनेनाभिघ्रायेण

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

वीप्सा । तदेतन्मनसि निधाय सूत्रकार आह—“तानि पवित्रवत्याज्य आवपति धर्ममात्रं श्रपणं प्रचरणकालेऽष्टौ देवताया अवद्यति चत्वारि स्क्विष्टकृति द्वे प्राशिन्नेऽष्टाविडार्यां चतुर्धाकरणकाले सर्वाणि प्राशिन्ने समोप्यैकधा ब्रह्मण उपहरति तानि ब्रह्मा भक्षयति भक्षाएनय इतरेषाम् ” इति ।

सर्वेषामृत्विग्भागानां सहैव ब्रह्मणे प्रदानं विधत्ते—

“ एकधा ब्रह्मण उप हरत्येकधैव यजमान आयुर्दधाति ” [सं०का० २ प्र० ३अ० २] इति ।

एकधेत्यनेन सर्वभागसाहित्यमुच्यते । उपहरति दद्यादित्यर्थः । अनेन दानेन यजमानेऽपि सर्वमायुरेकीकृत्य स्थापयति ।

अस्यामिष्टौ याज्यानुवाक्ये द्विविधे विकल्पिते तासु चतसृष्वक्षु तिसृणां प्रतीकान्याम्नायन्ते—

हिरण्यगर्भ इति । हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इत्येका । आपो ह यन्महती-र्विश्वमायन्निति द्वितीया । ते उभे अपि चतुर्थकाण्डस्य प्रथमप्रपाठके समाम्नातत्वात्तत्रैव व्याख्यास्येते । प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इत्येषा तृतीया । सा तु प्रथमकाण्डस्याष्टमप्रपाठके व्याख्याता । अथ चतुर्थीमृचमाह—

स वेदेति । द्यौः पिता पृथिवी माता प्रजापतिर्वन्धुरिति मन्त्रवर्णाद्ब्रह्माण्ड-मध्ये सत्यलोके वर्तमानस्य प्रजापतेरण्डस्योपरितनकपालरूपा द्यौः पिताऽध-स्तनकपालरूपा पृथिवी माता । स पुत्रः प्रजापतिस्तं पितरं मातरं च वेत्ति । अभिज्ञः स प्रजापतिः सूनुर्भुवत्तयोर्मातापित्रोः पुत्रो भवति । अत एव तयोर्वेदनं तस्योपपन्नम् । मघशब्दो धनवाची । पुनः पुनर्यजमानाय दातव्यं धनं यस्यासौ पुनर्मघः । तादृशोऽयं प्रजापतिर्भुवद्भवति । किंच, स प्रजापतिः सर्वव्यापी विराड्रूपं धृत्वा द्यामुपरितनकपालमौर्णोदाच्छादितवान् । तथाऽन्तरिक्षं स्वर्गं च स और्णोत् । किंचात एव विश्वा भुव इमं लोकमारम्याधस्तनाः सर्वा भूमीरभ-वत्प्राप्नोदाच्छादितवानित्यर्थः । किंच सत्यलोके समागत्य चतुर्मुखत्वेन रूपान्तरेण परिमितोऽभवत् । इष्टचन्तरं विधत्ते—

“ असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमैच्छन्तस्मा एतश्च सौर्यं चरुं निरवपन्तेनैवास्मिन् रुचमदधुर्यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्तस्मा एतश्च सौर्यं चरुं

१ क. घ. छ. च. °लमात्रं द्यौः । २ क. °व्यापि वि° । ३ स. किंच स ए° ।

—(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

निर्वपेदमुमेवाऽऽदित्यं स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्येव भवति ” [सं०का० २ प्र० ३ अ० २] इति ।

पदुक्तं सूत्रकारेण सौर्यं चरुं रुक्माभ्यां परिगृह्याऽऽसादयतीति । तदेतद्विधत्ते—
“ उभयतो रुक्मौ भवत एवास्मिन्चरुं दधाति ” [सं०का० २ प्र० ३ अ० २] इति । उभयत उपरिष्ठादधस्ताच्चेत्यर्थः ।

प्रयाजार्थं आज्ये कृष्णलं पक्षिप्य होमं विधत्ते—

“प्रयाजेप्रयाजे कृष्णलं जुहोति दिग्भ्य एवास्मै ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति । पञ्चसु प्रयाजेषु ह्यमानैस्तैजसैः पञ्चभिः कृष्णलैः पञ्चभ्यो दिग्भ्यो ब्रह्मवर्चसाख्यस्य तेजसः प्राप्तिर्भवति । अत्र याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

उदु त्यमिति । उदु त्यं जातवेदसमिति पुरोनुवाक्या । चित्रं देवानामुदगादनीकमिति याज्या । ते उभे अपि प्रथमकाण्डस्य चतुर्थप्रपाठके व्याख्याते ।

हिरण्यार्थिनस्त्रिहाविष्कामिष्टिं विधत्ते—

“आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत्सावित्रं द्वादशकपालं भूम्यै चरुं यः कामयेत हिरण्यं विन्देय हिरण्यं मोप नमेदिति यदाग्नेयो भवत्याग्नेयं वै हिरण्यं यस्यैव हिरण्यं तेनैवैनाद्विन्दते सावित्रो भवति सवितृप्रसूत एवैनाद्विन्दते भूम्यै चरुर्भवत्यस्यामेवैनाद्विन्दत उपेनं हिरण्यं नमति ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति । हिरण्यं विन्देय प्रथमतः प्रयत्नं कृत्वा कियदपि लभेय तत ऊर्ध्वं वृद्ध्यादिरूपेणाधिकं स्वयमेव मां प्राप्नुयादिति कामयितुरियमिष्टिः । फलान्तराय त्रिहाविष्कां तां विधत्ते—

“ वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येण व्युध्यते यो हिरण्यं विन्दत एतामेव निर्वपेद्विन्देयं वित्त्वा नेन्द्रियेण वीर्येण व्युध्यते ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति । हिरण्यं लब्धवतश्चोरादिभीत्या कातरत्वमिन्द्रियव्युद्धिः ।

पुनरपि फलान्तराय तां विधत्ते—

“ + एतामेव निर्वपेद्यस्य हिरण्यं नश्येद्यदाग्नेयो भवत्याग्नेयं वै हिरण्यं यस्यैव

+ सर्वेष्वदादर्शपुस्तकेषु एनामेवेत्यादि व्युध्यत इत्यन्तमग्निमावतरणानन्तरमेव गृहीतं ह्यते, तथाऽपि प्रमादमूलकमेवैतत्पूर्ववाक्यपूर्तेरभावादिति बोध्यम् ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

हिरण्यं तेनैवैन्दति सावित्रो भवति सवितृपसूत एवैन्दति भूम्यै चरुर्भ-
वत्यस्यां वा एतन्नश्यति यन्नश्यत्यस्यामेवैन्दति ” [सं० का० २ प० ३
अ० २] इति । मार्गपातनस्थानविस्मृत्यादिना विनष्टस्य हिरण्यस्य पुनर्ला-
भार्थमियमिष्टिः ।

एतेषु त्रिषु हविःषु पथमस्य पुरोनुवाक्यामाह—

स प्रत्नवदिति । हेऽग्ने त्वं द्युम्नेन हिरण्येन बृहत्तन्थ महदैश्वर्यं विस्तारय ।
किंवत्, प्रत्नवत्, पुरातना धनिका उदाराः सन्त ऐश्वर्यं यथा विस्तारयन्ति
तद्वत् । कीदृशेन द्युम्नेन । नवीयसाऽत्यन्तनूतनेन पितृपितामहाद्युपार्जितव्यतिरि-
क्तेनेदानीमेवाज्यमानेन । संयताऽस्मान्प्राप्नुवता । भानुना कालुष्याभावादत्यन्तं
भासमानेन । तत्रैव याज्यामाह—

नि काव्येति । कविः पण्डितस्य भावः काव्यं पाण्डित्यं बुद्ध्यतिशयः ।
अयमाग्निः काव्या काव्येन स्वकीयबुद्ध्यतिशयेन यजमानाञ्छाश्वतो निरन्तरा-
नुष्ठानशाश्वतिकान्वेधसो विधातुसदृशान्निकर्नितरां करोतु । कीदृशोऽग्निः । नयां
मनुष्येभ्यो हितानि पुरूणि बहुधनानि हस्ते दधानः । किंच, तोऽग्नी रयीणां
रयिपतिभुंवत्सर्वेषां धनानामधिपतिरासीत् । अतोऽमृतानि हिरण्यानि विधा
सर्वाणि सत्रा चक्राणः सहस्थितानि कर्तुं शक्तः । तादृशोऽस्मभ्यं हिरण्यं
ददातु । द्वितीयस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

हिरण्येति । अस्मभ्यं दातुं हिरण्यं पाणां यस्य स हिरण्यपाणिस्तादृशं
सावितारमुपगम्य ह्वय आह्वयामि । किमर्थम् । ऊतये रक्षणाय । स सविता
देवतारूपः पदमस्मद्योग्यं स्थानं चेत्ता ज्ञाता । अत्रैव याज्यामाह—

वाममयेति । हे सवितरद्यास्मभ्यं वामं वननीयं कर्मफलं सावीः पेरय
वेहीत्यर्थः । शोऽपि वामं सावीस्तदूर्ध्वं दिने दिने वामं सावीः । हे देव वामस्य
वननीयस्य भूरेर्विस्तीर्णस्य क्षयस्य स्वर्गनिवासस्य सिद्धयेऽयाऽनया धिया
श्रद्धायुक्तबुद्ध्या वामभाजो वननीयकर्मानुष्ठायिनः स्याम । तृतीयहविषः पुरोनु-
वाक्यामाह—

बडित्येति । हे पृथिवि त्वं पर्वतानां संबन्धिनं त्विदं त्वदजनकं भारामित्था
बड्विभर्षि । इत्थमिति हस्तेनाभिनयः । बट्, बाठं दृढमित्यर्थः । हे भूमि त्वं

महना त्वदीयेन महिम्ना या मजिनोषि यान्पर्वतान्प्रकर्षेण प्रीणयसि तेषां खिद-
मिति पूर्वत्रान्वयः । पवत्वति महिनीति द्वयं संबुद्धयन्तस्य भूमिपदस्य विशेष-
णम् । पवत्वति पवणवति महिनि महत्त्वयुक्ते पूजायुक्ते वा । अत्र पवणवत्त्वेन
जलसमृद्धिः सूच्यते । तथा च जलसमृद्ध्या यान्प्राणिनः प्रीणयसि तानपि
बाढं विभर्षीत्यपि योजनीयम् । तत्रैव याज्यामाह—

स्तोमास इति । विविधश्चारो जनानां संचारो यस्यां पृथिव्यां सा विचा-
रिणी, तथाविधे हे पृथिवि स्तोमासः प्राणिनां संघा अक्तुभिरभिव्यक्तैर्नानावि-
धसस्यैर्निमित्तभूतैस्त्वां प्रतिष्टोभन्ति प्रत्येकमाश्रयन्ते । हेऽर्जुनि धवले निर्मले
पृथिवि या त्वं पेरुं पानादिभोग्यवस्तुकामिनं प्रकर्षेणास्यासि भोगाय प्रेरयसि ।
कमिव, हेषन्तं वाजं न वाजिनमिव । यथा लोके बाह्यादिप्रदेशे तुरंगान्तरं
दृष्ट्वा स्वोत्साहेन हेषाशब्दं कुर्वन्तमुत्तमाश्रं सादिनोऽभ्यासाय प्रेरयन्ति तद्वत् ।
सोमवामिनश्चरुं विधातुं प्रस्तौति—

“ इन्द्रस्त्वष्टुः सोममभीषहाऽपिबत्स विष्वङ्ब्याल्लत्स इन्द्रियेण सोमपीथेन
व्याध्यंत स यदूर्ध्वमुदवमीत्ते श्यामाका अभवन्त्स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतः
सोमेन्द्रः श्यामाकं चरुं निरबपत्तेनैवास्मिन्निन्द्रियः सोमपीथमदधात् ” [सं०
का० २प्र० ३अ० २] इति ।

इन्द्रो विश्वरूपं त्वष्टुः पुत्रं हत्वा सोमयागे तेन त्वष्ट्रां स्वयमनाहूतः सन्कु-
पितो यज्ञस्य भ्रंशं कृत्वा प्रसह्यं सोममपिबदिति पञ्चमप्रपाठके प्रपञ्चयिष्यते ।
तदत्र संगृह्योच्यते । अभीषहा बलात्कारेणेत्यर्थः । सोमं पीत्वा त्वष्टुर्भीतो नाना-
दिगभिमुखो विशेषेण पलायनं कृतवान् । पलायमानश्च तदुपघातादिन्द्रियस्वा-
स्थ्यकरेण सोमपानेन व्युद्धोऽभूत्तदानीमिन्द्रो यत्सोमरसस्वरूपमूर्ध्वं मुखेन वपनं
कृतवान्, तद्भूमौ पतित्वा श्यामाकरूपेण निष्पन्नम् । ततः स इन्द्रः प्रजापत्यु-
पदेशेन सोमेन्द्रचरुं कृत्वा स्वोदर एव जरणेनेन्द्रियपदं सोमपानं प्राप्तवान् ।
अथ विधत्ते—

“ वि वा एष इन्द्रियेण सोमपीथेनध्यते यः सोमं वमिति यः सोमवामी
स्यात्तस्मा एतः सोमेन्द्रः श्यामाकं चरुं निर्वपेत्सोमं चैवेन्द्रं च स्वेन भागधेये-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

नोप धावति तावेवास्मिन्निन्द्रियं सोमपीथं धत्ते नेन्द्रियेण सोमपीथेन व्युध्यते१

[सं०का० २ प्र० ३ अ० २] इति ।

प्रातःसवनादिप्रयोगे यो यजमानः पीतं सोमं वमिति स एष सोमस्य वमनादि-
न्द्रियसामर्थ्यपदेन सोमपानेन व्युद्धो भवति । तादृशसोमवापिनो यजमानस्यायं
चरुः । द्वौ देवौ द्रव्यं च पशंसति—

“ यत्सौम्यो भवति सोमपीथमेवाव रुन्धे यदैन्द्रो भवतीन्द्रियं वै सोमपीथ
इन्द्रियमेव सोमपीथमव रुन्धे श्यामाको भवत्येष वाय स सोमः साक्षादेव सोम-
पीथमव रुन्धे ” [सं०का० २ प्र० ३ अ० २] इति । अत्र पुरोनुवाक्यामाह—

ऋदूदरेणेति । हे हर्यंश्चेन्द्र यः सोमः पीतो मा न रिष्येद्वमनेन मां न हिंस्या-
त्तादृशेन सख्या सखिवद्धितकारिणा सोमेन सचेय संगतो भूयासम् । कीदृशेन
सोमेन । ऋदूदरेण । अत्र मकारो लुप्तः । वमनाभावान्मुदुत्वं स्वास्थ्यमामन्मुदरं
यस्य सोमस्य स एष ऋदूदरः । सोऽयं सोमोऽस्मे अस्मदीयोदरे न्यधायि निहितः ।
तस्मै तदर्थं सोमस्य जरणार्थं पतिरं प्रकर्षेण वमनापदं तारयितारमिन्द्रमन्त्रे-
म्याभिमुख्येन प्राप्नोमि भजामीत्यर्थः । तत्रैव याज्यामाह—

आपान्तेति । अत्र पादत्रयेण सोमस्य स्तुतिश्चतुर्थपादेनेन्द्रस्य । अन्ततोऽ-
पगत आपान्तः सर्वात्मना विनष्टो मन्युः कोपो यस्य सोऽयमापान्तमन्युः ।
बहुभिर्ग्रावभिराभिषूयमाणोऽपि न क्रुध्यतीत्यर्थः । त्रिषु सवनेष्वभिषवार्थमासा-
दिता उपलास्तृपलास्तेषां प्रभर्म महारो यस्य सोमस्य सोऽयं तृपलप्रभर्म ।
धुनिः कम्पमानः महारैरितस्ततः कम्पते । शिमीशब्दः कर्मवाची, शिम्यो बहु-
विधान्यभिषवशोधनग्रहणादीनि कर्माण्यस्य सन्तीति शिमीवान् । शरवोऽ-
भिषवकाले शीर्णावयवाः, ते च बहवो यस्यासौ शरुमान् । रसनिष्पीडनेन
पदवशिष्टं नीरसं तदृजिषं तदस्यास्तीत्युजीषी । ईदृशः सोमो विश्वानि वनानि
वर्धयतीति शेषः । “ सोमो वा ओषधिनारजा ” । “ सोमो वनस्पतीनाम् ” ।
“ वनस्पतिगते सोमे ” इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां चान्द्ररश्मिभिर्वनस्याभिवृद्धिदर्श-
नाच्च वर्धयितृत्वम् । कीदृशानि वनानि । अतसा सर्वत्र संततानीत्यर्थः । अर्वा-
गर्वाचीनानि प्रतिमानानि लौकिकोपमानानीन्द्रं न देभुर्न हिंसन्ति । नीचैरुपमानैः
स्वसाम्यापादनमेवोत्तमस्य हिंसा । तां कर्तुमुपमानानि न प्रवर्तन्त इत्यर्थः । तत्रैव
विकल्पितां पुरोनुवाक्यामाह—

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

प्र सुवान इति । ऋतयुर्यज्ञमिच्छुर्यजमानः सोमः सुवानः सोममभिषुण्वान्निन्द्राय ब्रह्मेन्द्रार्थं बृहत्सोमपानं प्रचिकेत प्रकर्षेण जानाति । कीदृशो यजमानः । जमदाभिरेतन्नामकमुनिसदृशः । किं कुर्वन् । अर्चन्स्तुतिभिः पूजयन् । हे इन्द्र त्वं वृषा फलस्य वर्षयिता यन्ताऽसि सोमस्य नियामकोऽसि । कीदृशस्य, शबसो बलवतः । उदरे स्थापयितुमशक्यस्येत्यर्थः । तुरस्य वमनाय त्वरमाणस्य । अन्तर्यच्छ नियन्तृत्वादुदरमध्ये तं सोमं जरीयतुं नियच्छ । गूणते तां स्तुवते यजमानाय धर्त्रे दंह सोमस्य धारकं वायुं दृढी कुरु । तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह-

सबाधस्त इति । हे सोम नरो मनुष्या ऋत्विजस्ते ब्रह्म श्यामाकचरुरूपं परिवृढं हविः सपर्यन्पूजयन्ति समर्पयन्ति । कीदृशस्य ते । सबाधः । धकारान्तो बाधशब्दोऽभिषवकृतमुपद्रवं ब्रूते । तेनोपद्रवेण सह वर्तत इति सबाध्, इति प्रातिपदिकं, तस्य षष्ठी सबाध इति । अभिषवपीडितस्य तवेत्यर्थः । कीदृशं ब्रह्म, मदं च हर्षकरमपि शुष्मयं च बलपापकमपि । कीदृशा नरः । ब्रह्मकृत इष्टिरूपं परिवृढं कर्म कुर्वन्तीन्ति ब्रह्मकृतः । सोमचक्षा अर्को वा सोमशब्देनाभिधीयमानस्त्वं सूर्य एव । अतस्तेजस्वित्वान्नास्ति तव कश्चिदप्युपद्रव इत्यभिप्रायः । यद्यत्रास्मदुदरे पीतो रसस्तुरते वमनाय व्यग्रतां करोति तत्रैतत्रैवोदरेऽप्यमिन्द्रः पृत्सु सङ्ग्रामेष्विव तुर्यां दधते तूर्णं यातारं करोति वमनाय संभ्रमं कुर्वतः सोमस्य निवारकं वायुं शीघ्रं तत्र प्रेरयतीत्यर्थः ।

अथ पञ्चमपाठके विहितायामभ्युदयेष्टौ विष्णवे शिपिविष्टाय शूते चरुमित्युक्तं यत्तृतीयं हविस्तत्रानन्तरभावि मन्त्रत्रयमुत्कर्षणीयम् । तस्मिंश्च त्रये पुरोनुवाक्यां दर्शयति-

वषट् त इति । अस्यते क्षिप्यते कर्मानुष्ठानाय देवतया विधिना वा प्रेर्यत इत्यासो यजमानः । तादृशोऽहं ते तवाऽऽसमान्ताद्वषट्कृणोमि हविर्दानं करोमि । शिपिषु पशुषु विष्टः प्रविष्टो यज्ञः शिपिविष्टः पशुसाध्यो यज्ञ इत्यर्थः । “ यज्ञो वै विष्णुः । पशवः शिपिः ” इति श्रुतेः । हे शिपिविष्ट यज्ञात्मक विष्णो मे मदीयं तद्भव्यं जुषव्य । सुष्टुतयः शोभनास्तुतिरूपा मे गिरस्त्वा बंधन्तु वृद्धिं प्रापयन्तु । एकस्मिन्नपि विष्णौ यूयमिति पूजार्थं बहुवचनम् । पूज्या यूयं स्वस्तिभिः श्रेयोभिर्नोऽस्मान्सदा पात रक्षत । तत्रैव याज्यामाह-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

प्र तत्त इति । हे शिपिविष्टाद्यास्मिन्वज्ञे ते त्वदीयं तन्नामाहं प्रशंसामि । कीदृगहं, वयुनानि विद्वान्, ज्ञापकानि नामनिर्वचनानि जानन् । “ यज्ञो वै विष्णुः । पशवः शिपिः । यज्ञ एव पशुषु प्रतिष्ठति ” इति श्रुत्याऽऽख्यातं शिपिविष्टनाम्नो निर्वचनं जानामित्यर्थः । अत एवार्योऽहं शब्दार्थाभिज्ञानां स्वामी हे विष्णो तं त्वा गृणामि तथाविधं त्वां स्तौमि । किंविधम् । अस्य रजसः पराके क्षयन्तं दृश्यमानस्य मलिनलोकस्यात्यन्तं दूरे निवसन्तं तवसं तपस्विनम् । कीदृशोऽहम् । अवतीयानतपस्वी । यद्यप्यहं तपोरहितस्तथाऽपि तपस्विनस्तव प्रसादात्स्तोतुं शक्त इत्यर्थः । तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—

किमित्त इति । हे विष्णो त्वं यद्यस्मात्कारणाच्छिपिविष्टोऽस्मीति प्रकर्षेण षवक्षे पुनः पुनर्वक्षि तस्मात्ते तव मनसि किमित्परिचक्ष्यं भूत्किमिदं गर्हणीय-
मभूत् । नैतद्गर्हणीयं वृथैव तव लज्जेत्याभिप्रायः । यद्यप्येतन्नाम लोकेऽत्यन्तरो-
गिण्युत्पाटितगुह्यत्ववि(चि) मूढैः प्रयुज्यते शिपिविष्टोऽयमिति, तथाऽप्यवय-
वार्थस्य ब्राह्मणेन व्याख्यातत्वान्नास्त्यत्र तव लज्जाकारणम् । तस्मादेतद्वर्षो
वरिष्ठं नामास्मन्माऽपगूढः, अस्माकमग्रे गूढं मा कुरु । यद्यस्मात्त्वं गूहनायैव
समिथे युद्धे कवचशर्षिकैर्भ्यां गूढोऽन्यरूपो बभूव बभूविथ, तदन्यथा यथा
तथा वा भवतु, तथाऽप्यस्मद्बुद्धौ प्रशस्तमिदं मा गोपायेत्यर्थः ।

पशुकामस्य त्रिहविष्कामिष्टिं विधत्ते—“अग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व-
पोदिन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं पशुकामोऽग्निरेवास्मै पशून्प्रजनयति
वृद्धानिन्द्रः प्र यच्छति ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] । इति । पञ्च-
द्रव्यसमष्टिरूपं तृतीयं हविर्विधत्ते—

“ दधि मधु घृतपामो धाना भवन्त्येतद्वै पशूनां रूपं रूपेणैव पशून्व रुन्धे ”
[सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ।

तत्र दधिघृतयोः पशुसंबन्धात्तत्साहचर्येण सर्वेषां पशुरूपत्वम् ।

अस्मिन्हविषि द्रव्यसंख्यां विविधद्रव्यत्वं च प्रशंसति—

“ पञ्चगृहीतं भवति पाङ्क्ता हि पशवो बहुरूपं भवति बहुरूपा हि पशवः
समृद्धयै ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ।

एकैकस्य द्रव्यस्य ग्रहणेन पञ्चगृहीतत्वं, गोमहिषाधादिरूपेण पशूनां बहुरू-
पत्वम् । द्रव्यं विधाय देवतां विधत्ते—

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

“ प्राजापत्यं भवति प्राजापत्या वै पशवः प्राजापतिरेवास्मै पशून्प्र जनयति ”
[सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति । घृतं न पूतमुभे सुश्वन्देत्येते ऋचौ
विधत्ते—

“ आत्मा वै पुरुषस्य मधु यन्मध्वग्नौ जुहोत्यात्मानमेव तद्यजमानोऽग्नौ प्र
दधाति पङ्क्त्यौ याज्यानुवाक्ये भवतः पाङ्क्तः पुरुषः पाङ्क्ताः पशव आत्मानमेव
मृत्योर्निष्क्रीय पशून्व रुन्धे ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ।

यस्मिन्कर्त्स्निश्चिदुर्गे समुत्पन्नस्य मधुनो दध्यादिवत्सर्वप्राणिसुलभत्वं नास्ति,
आत्माऽपि हस्तपादादिवत्सर्वैः सुष्ठु विज्ञेयो न भवति, तत्साम्यान्मघुनः पुरुषत्वं,
मधुहोमेन वह्नौ प्रक्षिप्तस्याऽऽत्मनः पाङ्क्तिच्छन्दसोः पाठेन मृत्योर्निष्कयो भवति ।
तत्र प्रथमहविषः पुरोनुवाक्यामाह—

अग्ने दा इति । हेऽग्ने दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय रयिं दा धनं देहि ।
तथा वीरवन्तं वीरैर्भृत्यादिभिरुपेतं पुत्रं देहि । कीदृशं, परीणसं परितः शोभना
नासिकाद्या अवयवा यस्य तं तथाविधम् । सूनुमतस्त्वया दीयमानैः पुत्रैर्युक्ता-
न्नोऽस्माञ्जिशशीहि सर्वेषु कार्येषु तीक्ष्णी कुरु । तत्रैव याज्यामाह—

दा नो अग्ने इति । हेऽग्ने नोऽस्मभ्यं शतिनो दाः शतसंख्याकान्पशून्देहि ।
तथा सहस्रसंख्याकान्देहि । बुरो न द्वाराणीव । पशुसंपत्तौ हि* “ वायव्यः
श्वेतमालभेत ” “ सरस्वत्याज्यभागा स्यात् ” इत्यादीनि बहूनि कर्माणि सुखे-
नानुष्ठातुं शक्यन्ते । अतोऽनुष्ठानस्य द्वारभूतान्पशून्देहि । ततः पशुप्राप्तेरूर्ध्वं
वाजमन्नं श्रुत्यै ब्राह्मणभोजनादिजन्यकर्तव्येषुपावृधि विघ्नपपनीय वर्धय । प्रक-
र्षणाऽऽनुकूल्यमञ्चतो गच्छत इति प्राच्यौ कुरु । ब्रह्मणा मन्त्रपुरःसरेण कर्मणा
तुष्टः सन्धवापृथिव्यौ प्राच्यौ कुरु । उषस उषःकालाः सुवर्णं स्वर्गं इवास्म-
द्गृहे शुक्रं प्रकाशं विदिद्युतर्विशेषेण द्योतितं कुर्वन्तु प्रभूतं कुर्वन्त्वित्यर्थः ।

तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—

अग्निर्दा इति । अयमग्निर्द्रविणं दा ददातु । वीरपेशा वीराणामस्मत्पुत्रादीनां
पालको योऽग्निरसावृषिमृषिसमानं पुत्रं सहस्रा सहस्रप्रकारेण सनोति ददातु ।
सोऽग्निर्दिवि स्वर्गे हव्यमस्मदीयमाततान् समन्ताद्विस्तारितवान् । तादृशस्याग्नेः
पुरुशा पुरुषु प्रदेशेषु धामानि स्थानानि विभूता विशेषेण संपादितानि ।

* सर्वपुस्तकेषु हीत्यस्य स्थाने देहीति वर्तते, तस्वयुक्तम् ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

द्वितीयहविषो याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

मा नो मर्धिरिति । मा नो मर्धिरा भरा इच्छि तन्न इति पुरोनुवाक्या ।
आ तू भर माकिरेतत्परि ष्ठादिति याज्या । तदुभयं पूर्वकाण्डे सप्तमपाठके
व्याख्यातम् । तृतीयहविषः पुरोनुवाक्यामाह—

घृतं न पूतमिति । हे स्वधावोऽन्नवन्प्रजापते तनूररेपास्त्वदीयं शरीरं पापर-
हितम् । किमिव, पूतं घृतं न घृतमिव । नेत्युत्तरत्रानुवर्तते । शुचि हिरण्यं न
शुद्धं सुवर्णमिव, रुक्मो न, आभरणमिव । ते त्वदीयं तच्छरीरं रोचत सर्वेभ्यो
रोचताम् । तत्रैव याज्यामाह—

उभे सुश्वन्द्रेति । हे सुश्वन्द्र सुष्ट्वाह्लादनकर आसनि त्वदीय आस्ये सर्पि-
षः संबन्धिन्यावुभे दर्वीसदृशे हनू श्रिणीषे सेवसे । हनुपूरणपर्यन्तं सर्पिस्त्वया पीत-
मित्यर्थः । उतापि च हे शवसस्पते बलस्याधिपत उक्थेषु शस्त्रवत्सु यज्ञेषु
नोऽस्मानुत्पूर्या उत्कर्षेण पूरय प्रापयेत्यर्थः । स्तोतृभ्यो यजमानेभ्य इवमन्नमाभर
संपादय ।

अथान्यत्र वाषव्यां यवागूं निर्वपोदित्यादिना विहिते कर्मण्युत्कर्षणीयां पुरो-
नुवाक्यामाह—

वायो शतमिति । हे वायो पोष्याणां पुष्टिमतां हरीणामश्वानां शतं युवस्वा-
स्मद्गृहे समागन्तुं रथे योजय । उत वा ते सहस्रिणः, अथवा ते सहस्रसं-
ख्याका अश्वा रथे युज्यन्तामिति शेषः । स च रथो पाजसा बलेन शीघ्रमाया-
तु । तत्रैव याज्यामाह—

प्र याभिरिति । हे वायो दुरीणे यज्ञगृह इष्टये क्रियमाणेष्टिसिद्धयर्थं नि-
युत्संज्ञकाभिर्याभिर्वडवाभिर्दांशांसमच्छ हविर्दत्तवन्तं यजमानं प्राप्तुं पकर्षेण या-
सि ताः समीचीना अस्माकमनुकूला इति शेषः । इह कर्मणि नोऽस्माकं सुभो-
जसं रयिं सुष्ठु भोजनोपयुक्तं धनं नियुव नितरां मिश्रय । किंच, राधोऽन्नं नि-
युव । कीदृशं राधः । वीरवद्भव्यमाश्रियं पुनैर्गोभिरश्वैर्युक्तमित्यर्थः ।

अथ काप्यैन्द्रकर्मण्युक्तयाज्यानुवाक्ये आम्नायेते । तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

रेवतीर्न इति । रेवत्यो धनवत्यः सधमादोऽस्माभिः सह मादय(घ)न्त्यो
हर्षयुक्तास्तुविवाजो बहवन्नोपेता आपो नोऽस्माकं स्वामिनीन्द्रे सन्त्वस्मत्सुखाय
तिष्ठन्तु । याभिरन्द्रिः सह वयं क्षुमन्तः शब्दयन्त इन्द्रं स्तुवन्तो मदेम ह्येष्यास्म ।

१ क. घ. छ. 'त्कर्षणेमां पु' । २ ख. च. 'णीयम् । पु' । ३ ख. 'य समीपस्थासु
ति' । ४ ख. ह्येष्याम ।

तत्रैव याज्यामाह-

रेवाः इद्रेवत इति । हे हरिव इन्द्रायं यजमानो रेवाः इच्छन्वानेव सन्नेवतो धनवतो देवस्य प्रेदु अन्यन्तप्रकर्षेण स्तोता स्यात् । कीदृशस्य देवस्य । त्वावत-स्वत्सदृशस्य मघोनो^१ धनवतः श्रुतस्य देवेषु श्रूयमाणस्य । तादृशं देवं स्तुत्या स्वाभीष्टं प्राप्नोतीत्यभिप्रायः । अत्र विनियोगसंग्रहः-

“ हिरण्याऽऽपः प्रजा सेति चतस्रः शतकृष्णले ।
उदु चित्रं चरौ सौर्ये स प्रेत्याग्नेययागके ॥
हिर सावित्रके तद्वद्वदित्या भूमिगे चरौ ।
सोमेन्द्र ऋदूचत्वारः शिपिविष्टे वषट्त्रयम् ॥
अग्ने तिस्रो दातृयुक्ते मा न आ तु प्रदातुके ।
घृतं दध्यादिगणके वायो वायव्यके क्वचित् ।
काप्येन्द्रे रेवतीलिङ्गादिति त्रिंशदुदीरिताः ” ॥ इति ।

अथ मीमांसा ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्-

“कृष्णलेषु घृतस्योत व्रीहेस्तेजोयुतेर्भवेत् ।
घृतस्य भैवं वैशद्याच्चरुशब्दयुतेस्तथा ” ॥

“प्राजापत्यं घृते चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलम्” इत्यत्र कृष्णलेषुपांशुयाजद्रव्यस्य घृतस्य धर्माः कर्तव्याः, कृष्णलारुख्यसुवर्णस्य घृतस्य च तेजस्वित्वसाम्यादिति चेन्न । सुवर्णशकलव्रीहोवैशद्यसाम्यात् । नहि घृतस्य प्रबलकाठिन्याविरलत्वा-दिरूपं वैशद्यमस्ति । चरुशब्दस्त्वौषधद्रव्यविषयः कृष्णलेषु प्रयुज्यमान औष-धधर्मान्प्रापयति । तस्मादव्रीहिधर्माः कर्तव्याः ।

दशमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्-

“अवघातः कृष्णलानामस्ति नो वाऽस्ति पाकवत् ।
प्रत्यक्षोक्त्या चरेत्पाकमवघाते तु नास्ति सा ” ॥

१ स्व. च. 'त्यन्तं प्र' । २ क. घ. ड. 'नोऽन्नव' । स्व. च. 'नोऽन्नध' । ३ क. स्व. घ. ड. 'दिगुण' । ४ स्व. 'प्येन्द्री रेवती लिङ्गा' । घ. ड. 'प्येन्द्री रे' । ५ क. घ. ड. 'यु-तिर्भ' । ६ क. स्व. घ. ड. 'ठिन्यवि' । ७ स्व. 'ब्दश्रौषाधिद्र' । ८ क. घ. ड. च. 'माना-नौष' । स्व. 'मानानौषाधिधर्मा' ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

विकृतिरूपाणां काम्येष्टीनां काण्ड उदाह्रियते—‘ प्राजापत्यं घृते चरुं निर्व-
पेच्छतकृष्णलमायुष्कामः ’ इति । कृष्णलशब्दः सुवर्णशकलवाची । पकृतौ
ब्रीहीनवहन्तीति पुरोडाशहेतूनां ब्रीहीणामवघातो विहितः । सोऽत्र चरुहेतूनां
कृष्णलानां चोदकवशादस्ति नो वेति संदेहः । अस्तीति पूर्वपक्षप्रतिज्ञा । वितुषी-
करणं प्राकृत उपकारः । लुप्तेऽप्युपकारे तत्सत्तायां पाकवादिति निदर्शनम् ।
लुप्तेऽपि विक्लेदनोपकारे पाकः प्रतिवादिनोऽभिमतः, तद्वदवघातोऽप्यस्तु । घृते
श्रपयतीति प्रत्यक्षोक्त्या पाकोऽभ्युपगतः । अवघाते तु सोक्तिर्नास्तीति वैषम्या-
दवघातो नास्ति । तत्रैव द्वितीयपादे चिन्तितम्—

‘ नास्त्यस्ति वा कृष्णलेषु पाकः श्रौतोऽप्यसंभवी ।

अदृष्टार्थतया स स्यादौष्ण्ये तु सुवरां भवेत् ’ ॥

घृते श्रपयतीतिप्रत्यक्षश्रुतिविहितोऽपि पाको विक्लेदनायोग्येषु न कर्तव्य इति
पूर्वः पक्षः । दृष्टार्थस्य विक्लेदनस्यासंभवेऽप्यदृष्टार्थं पाकः कर्तव्यः । अन्यथा
विधिवैषम्यार्थापत्तेः । यदा तु पाकशब्द औष्ण्यवाची तदा न कोऽपि विवादः ।
तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

‘ उपस्तराभिधारौ स्तस्तेषु नो वा द्वयं भवेत् ।

अदृष्टार्थमसंसर्किदृष्टार्थं नेति लुप्यते ’ ॥

तेषु कृष्णलेषुपस्तरणमभिधारणं चेत्येतदुभयं पाकवदृष्टार्थं कर्तव्यमिति पूर्वः
पक्षः । न तावत्पाकवदत्र प्रत्यक्षविधिरस्ति । चोदकस्तु दृष्टं द्वारमपेक्षते । पकृता-
वुपस्तरणाभिधारणयोर्दृष्टार्थत्वात् । सूक्ष्माणां पुरोडाशावयवानां सुचि संसर्किं
निवारयितुं तदुभयं क्रियते । कृष्णलानां तु संसर्किप्रसङ्ग एव नास्ति । अतस्त-
न्निवारणलक्षणं द्वारं नास्तीत्युपस्तरणाभिधारणद्वयं लुप्यते । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

‘ भक्षो नास्त्यस्ति वा तेषु नास्ति प्रीतेरभावतः ।

चुश्चुषाकारनिर्धानवचनात्स्यात्प्रदानवत् ’ ॥

यथा पुरोडाशे प्राशिन्नादिभागो भक्षयते तथा तेषु कृष्णलेषु भक्षो नास्ति,
प्रीतिरूपस्य दृष्टद्वारस्याभावादिति पूर्वः पक्षः । चुश्चुषाकारं भक्षयन्ति निर्व-
यन्तो भक्षयन्तीति प्रत्यक्षं वचनमाप्नायते । इक्षुदण्डभक्षणे तद्रसस्वीकारे च यः

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

शब्दविशेषस्तस्यानुकरणं चुश्चुषेति । घृते निरुप्तेषु कृष्णलेषु यल्लिप्तमाज्यं तद-
न्तर्नेतुमिव बालाश्चुश्चुषां कृत्वा तदाज्यं निःशेषेण पिबन्तो भक्षयेयुरित्यर्थः ।
अनदनीयद्रव्याणामपि कृष्णलानां यथा वचनात्प्रदानं तद्ददभक्ष्याणामपि भक्षणं
भवेत् । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

‘सकृत्सहत्वयोरिकमेकधेत्यन्त्यमेव वा ।

एकं नियामकाभावादबाधादन्त्यमेव हि ’ इति ।

तत्रैव कृष्णलभक्षणे श्रूयते—‘ एकधा ब्रह्मण उपहरति ’ इति । तत्रैकधे-
त्ययं धापत्ययः प्रकारवाची सन्नेकवारमित्यमुमर्थं वा बहूनां सहभावं वा ब्रूते ।
उपहारो भक्षणाय समर्पणम् । एकधेत्यनेन शब्देन सकृत्त्वसहत्वयोरन्यतरद्वि-
क्षितमुत सहत्वमेवेति संशयः । नियामकाभावादुभयोर्मध्ये यत्किञ्चितदन्यतरादिति
पूर्वः पक्षः । अबाधोऽत्र नियामकः । प्रकृताविडापाशिञ्चतुर्धाकरणशंयुवाकका-
लेषु चतुर्धाभक्षणसिद्धये चत्वार उपहारा उपदिष्टाः । अत्रापि ते चोदकप्राप्ताः ।
तत्र सकृत्त्वपक्ष उपरितनास्त्रय उपहारास्तत्कालविशेषाश्च बाध्येरन् । सहत्वपक्षे
कालविशेषा एव बाध्यन्ते, न तु त्रय उपहाराः । तस्मादन्त्यपक्षरूपं सहत्वमे-
वैकधेत्यस्य शब्दस्यार्थः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

‘ सर्वं ब्रह्मण इत्यत्र ब्रह्मभागस्य सर्वता ।

अन्यभागस्यापि वाऽऽद्यो भागान्तरमबाधितुम् ॥

सर्वत्वमन्यभागीयं ब्रह्मणोऽत्र विधीयते ।

स्वभागीयं चोदकाप्तं बाध्यतामन्यभक्षणम् ’ ॥

कृष्णलभक्षण एवेदमपरं श्रूयते—‘ सर्वं ब्रह्मणे परिहरति ’ इति । परिहारः
समर्पणम् । ब्रह्मसहितानामृत्विजामेकैकस्य चतुर्षु कालेषु चत्वारो भक्षणभागा-
श्चोदकप्राप्ताः । तत्र सर्वता किं ब्रह्मसंबन्धिचतुर्भागविषया, उतेतरसंबन्धिभाग-
चतुष्टयविषयाऽपीति संदेहः । अध्वर्युभृतीनामृत्विजां ये ये चत्वारो भागास्तेषां
बहूनामबाधनायाऽऽद्यः पक्षोऽभ्युपगन्तव्यः । तत्रैषा वचनव्यक्तिः—ब्रह्मसंबन्धम-
न्यं सर्वत्वपरिहारयोरेकमनुवादेऽन्तर्भाव्येतरद्विधेयं ‘ यद्ब्रह्मणे सर्वं तत्परिहरति,
यद्ब्रह्मणे परिहरति तत्सर्वम् ’ इति । उभयथाऽपि विधेर्ब्रह्मभागमात्रे पर्यवसा-
नाश्चोदकप्राप्ता अन्यभागा अबाधिता भविष्यन्तीति पूर्वः पक्षः । सर्वत्वपरिहा-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

रावनूद्य ब्रह्मसंबन्धोऽत्र विधीयते । यत्परिहर्तव्यं सर्वं तद्ब्रह्मण इति वचन-
व्यक्तिः । तत्र ब्रह्मभागाणामितरभागाणां च यत्सर्वत्वं तस्य ब्रह्मसंबन्धे सति
ब्रह्मभागाणां ब्रह्मसंबन्धस्य चोदकादेव प्राप्तत्वात्तत्रानर्थको विधिरन्यभागानां
ब्रह्मसंबन्धविधाने पर्यवस्यति । तस्मादन्येषां भक्षणं बाध्यते । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

‘ युगपत्स्वस्वकाले वा तत्सर्वं भक्षयेदयम् ।

अविलम्बादादिभ्योऽन्त्यस्तं तं कालमबाधितुम् ’ ॥

अतीतेनाधिकरणद्वयेन युगपत्सर्वं ब्रह्मणे समर्पयेदित्युक्तं, तत्र भक्षयितुं युग-
पत्समर्पितस्य सर्वस्य मध्ये कियदपि भक्षयित्वाऽवशेषितस्य विलम्बे कारणाभा-
वाद्युगपदित्याद्यः पक्षः प्राप्नोति । चोदकप्राप्तस्य तत्तत्कालस्याबाधो विलम्बे
हेतुः । तस्मात्स्वस्वकाल इत्यन्त्यः पक्षोऽभ्युपगन्तव्यः ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

‘ फलं च नियमः कर्ता संघः सौर्ये न वाऽग्निमः ।

प्रयाजवन्न विध्यादिविध्यन्तत्वविभेदतः ’ ॥

इष्टौ फलादयश्चत्वारः सन्ति । फलं स्वर्गः । नियमो यावज्जीवकत्वम् ।
कर्ता स्वर्गकामः । संघ आग्नेयादीनां षण्णां साहित्यम् । त एते चत्वारः सौर्ये
प्रयाजादिवदतिदेष्टव्या इति चेन्न । वैषम्यात् । प्रयाजादिराकाङ्क्षितविध्यन्तत्वा-
दतिदिश्यते । विध्यादिस्तु नाऽऽकाङ्क्षितः । सौर्यं चरुं निर्वपेदिति मुख्यविधेः
प्रत्यक्षश्रवणात् । अन्यथा विध्यन्तेऽपि कस्याऽऽकाङ्क्षा वर्ण्येत । तस्मात्प्रधान-
कर्मणोऽनाकाङ्क्षितस्य विकृतावप्रवृत्तेस्तत्संबन्धाः फलादयोऽप्यनाकाङ्क्षितत्वा-
न्नातिदिश्यन्ते । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

‘ गोदोहनाद्यस्ति नो वा भवेत्प्रणयनाश्रयात् ।

अनङ्गत्वादपेक्षाया अभावान्नातिदिश्यते ’ ॥

‘ चमसेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्य ’ इति दर्शपूर्णमासयोः श्रुतं
गोदोहनं सौर्येऽप्यतिदेष्टव्यम् । कुतः । तदाश्रयस्य प्रणयनस्य सद्भावादिति चेन्नै-
वम् । ऋत्वङ्गन्तया चमस एव प्रणयनसाधनमपेक्षितं, न त्वङ्गं पुरुषार्थं गोदो-
हनम् । अतः फलनियमादिवन्नातिदेशः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

‘ स्पर्शद्वयं व्यवस्थाप्यं विकल्प्यं वा व्यवस्थितिः ।

प्रकृताविव नो तत्र तस्याः शाब्दत्ववर्जनात् ’ ॥

(काम्यथाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

दर्शपूर्णमासयोर्हविषां स्पर्शनद्वयं व्यवस्थितमन्त्रद्वयसाध्यमाप्नातम्—^१ चतु-
र्होत्रा पौर्णमास्यामभिमृशेत्पञ्चहोत्राऽमावास्यायाम्^२ इति । पृथिवी होतेत्यादि-
मन्त्रश्चतुर्होता । अग्निर्होतेत्यादिमन्त्रः पञ्चहोता । तदुभयं सौर्यादौ चोदकपातं
सत्कालभेदेनानुष्ठानद्वये व्यवस्थापनीयम् । कुतः । प्रकृतौ पौर्णमास्यमावास्ययोः
कालयोर्भेदेन व्यवस्थितत्वादिति चेन्न । प्रकृतौ व्यवस्थाया आर्थिकत्वात् ।
शाब्दस्यैवाङ्गत्वेनातिदेशार्हत्वात् । तस्मादुभयं विकृताविच्छ्रया विकल्प्यते ।
तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

‘ षट्सु कस्याप्युताऽऽग्नेयस्यैव सौर्येऽग्निमो यतः ।

• अविशेषो न देवैक्यादौषधद्रव्यकत्वतः ’ ॥

दर्शपूर्णमासगतेषु षट्सु यागेषु यस्य कस्यापि विध्यन्तः सौर्ये कर्तव्यः, अस्यै-
वेति विशेषनियामकस्याभावादिति चेन्न । देवतैक्यस्य नियामकत्वात् । सौर्य-
शब्दगततद्धितप्रत्ययविग्रहस्य सूर्याविति द्विवचनेनापि कर्तुं शक्यत्वाद्देवतैक्यमनि-
श्चितमिति चेन्न । विधिशेषार्थवादोक्तावमुमेवाऽऽदित्यमित्येकवचनेन तद्व्यपदे-
शात् । आग्नेयार्थवादेऽपि सोऽग्नेयेऽधियतेत्येकवचनं व्यपदिष्टम् । अत आग्नेयस्यैव
विध्यन्तो न त्वग्नीषोमीयैन्द्राग्नयोः । यद्यप्यैन्द्रयोर्दधिपयसोः प्राजापत्य उपां-
शुयाजेऽपि देवतैक्यमस्ति, तथाऽप्यौषधद्रव्यकत्वमाग्नेये विशेष्यते । तस्मात्तस्यैव
विध्यन्तः । नवमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

‘ सौर्यादौ पार्वणौ होमौ स्तो न वा कालदेवकौ ।

स्तः संघदेवकौ संघाविकारत्वान्न तत्र तौ ’ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—^३ स्ववेण पार्वणौ जुहोति^४ इति । तत्र पर्वशब्दः
कालविशेषवाची । ततः कालदेवकौ तौ होमावारादुपकारकतया प्रयाजादिव-
त्सौर्यादिविकृतिष्वतिदिश्येते इति चेन्नैवम् । पर्वशब्दस्याऽऽग्नेयादित्रिकसंघपर-
त्वात् । दानार्थवाचिनः पृणातेर्धातोर्निष्पन्नोऽयं पर्वशब्दः । स च प्रीय(पूर्य)ते
दीयतेऽस्मिन्नित्यधिकरणव्युत्पत्त्या कालमाचष्टे । भावव्युत्पत्त्या तु क्रियापरः
सम्प्रकरणवशादाग्नेयादिकर्मत्रयसंघमाह । तथा च मन्त्रवर्णोऽप्यनुगृहीतो भवति ।
‘ ऋषभं वाजिनं वयं पूर्णमासं यजामहे ’ इत्येको मन्त्रः । ‘ अमावास्या
सुभगा सुशेवा धेनुरिव भूय आप्यायमाना ’ इत्यपरो मन्त्रः । तत्राग्नीषोमव-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

त्कर्मत्रयसंघस्य व्यासक्तदेवतात्वम् । न च संघस्य विकृतिः सौर्यादिः, किं-
त्वाग्नेयस्यैव । ततः संघार्थयोर्होमयोर्नास्ति सौर्यादौ प्राप्तिः ।

दशमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ सौर्ये चरौ चरुः स्थाली किं वाऽन्नं लौकिकोक्तिः ।

स्थाल्यस्यां श्रपणं योग्यं कपालविकृतित्वतः ॥

विद्वच्छ्रुतिप्रसिद्ध्याऽन्नं देवतातद्धितोक्तिः ।

योग्यत्वेन प्रदेयं तत्पुरोडाशहविर्यथा ” ॥

सौर्यं चरुं निर्वपेदित्यादिवाक्ये चरुशब्दः किं स्थालीं वक्ति, आहोस्विदोदन-
मिति संदेहः । तत्र लौकिका आ हिमवत आ च कुमारीभ्यः सर्वेऽपि सर्व-
देशीयस्वस्वभाषामसिद्ध्या यत्किंचिद्गुणकारवकाराद्यक्षरमुपरि प्रक्षिप्य चरुशब्द-
मल्पे पात्रे पाकाधिकरणे ताभ्यादिमये प्रयुञ्जते । निघण्टुकाराश्चोत्वा स्थाली
चरुरित्येताञ्चशब्दान्पर्यायत्वेनोपदिशन्ति । तस्माच्चरुशब्दः स्थालीं वक्ति ।
यदि तस्या अदनीयत्वाभावेन पुरोडाशवत्प्रदानयोग्यता न स्यात्तर्हि मा भू-
त्पुरोडाशविकृतित्वं, पुरोडाशाधिष्ठानकपालविकृतित्वं तु भविष्यति । श्रपण-
योग्यतायाः सद्भावात् । यथा कपालेषु हविः श्रप्यते तथा स्थाल्यामपि श्रप-
यितुं शक्यते । तस्माच्चरुः स्थालीति प्राप्ते ब्रूमः—अन्नमेव चरुशब्देनोच्यते ।
कुतः । श्रुतिप्रसिद्धेः । आदित्यः प्रायणीयश्चरुरिति विधाय तद्वाक्यशेषे ह्यदि-
तिमोदनेनेत्योदनशब्देन चरुरनुद्यते । यदि भोज्यान्ने चरुशब्दः कापि न प्रयु-
ज्यते तर्ह्योदनविशेषवाची चरुशब्दोऽस्तु । तत्र विद्वत्प्रसिद्धेः । विद्वांसो याज्ञिकाः
शब्दैकगम्यधर्माधर्मव्यवहारिणः शब्दार्थाविष्टवे तात्पर्यवन्तोऽनवस्त्रावितान्तरूपम-
पक्के जीवतण्डुले विशदसिक्थ ओदने चरुशब्दं प्रयुञ्जते । सत्योदनवाचित्त्वे
सौर्यमिति तद्धितोऽप्युपपद्यते । यथाऽऽग्नेयमिति देवता *तद्धितसंयुक्तपुरोडाशः
प्रदेयद्रव्यं तथा चरुरपि । अन्ये च निघण्टुकारा हव्यपाके चरुः पुमानिति
पठन्ति । तस्माच्चरुशब्दोऽन्नवाची । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ चरुः कपाले पक्तव्यः कापि वा उचितेऽथवा ।

कपाले चोदकप्राप्तेरनूपत्वतः क्वचित् ॥

स्थाल्यां चरुत्वयोग्यत्वात्कटाहे योग्यता नहि ।

चिन्ताद्वयफलं त्वत्र पेषणादिनिवर्तनम् ” ॥

* अत्र ' तद्धित ' इति पदं विरुद्धम् ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

विषयसंशयनिर्देशकं पूर्वाधं स्पष्टार्थम् । यथा प्रकृतौ पुरोडाशस्य कपाले पाक-
स्तथा विकृतौ चरोरित्याद्यः पूर्वपक्षः । पुरोडाशस्यापूपत्वात्कपालगतोष्मणा
पाकः संभवति, चरुस्त्वोदनत्वादुदकगतोष्मणा पक्तव्यः । अतोऽप्राकृतकार्यत्वा-
च्चोदकप्राप्तिर्नास्तीति यद्युच्येत तर्हि, अनपूपस्य चरोरुदकधारणयोग्ये कटाह-
घटादौ यत्र कापि पाक इति द्वितीयः पूर्वपक्षः । निरुक्तानां मुष्टिचतुष्टयपरिमि-
तानां तण्डुलानामल्पेनैव पात्रेण पक्तुं योग्यत्वाच्चरोः स्थाल्यामेव पाक इति
राखान्तः । पूर्वत्र चरुरोदन इति चिन्तितम् । न स्रोदने पेषणादिरस्ति । अतः
पेषणादिनिवृत्तिः पूर्वचिन्तायाः साक्षात्फलम् । तद्द्वारेण चरुनिष्पादकस्थाली-
चिन्ताया अपि फलमित्युपचर्यते । पेषणादीन्यनुक्रामति—

“ पेषणं यवनं वापस्तापश्चोपहितिः प्रथा ।

मार्जनाध्यूहनज्वालास्तथा व्युद्धृत्य सादनम् ” ॥

पेषणं चूर्णनं, यवनं पिष्टस्योदकमिश्रणं, वाप उदकमिश्रणाय पिष्टस्य पात्रे
प्रक्षेपः, तापः कपालानामङ्गारैः प्रतापनम्, उपहितिरङ्गारेषु कपालस्थापनम्,
प्रथा कपालेष्ववस्थापितस्य पुरोडाशस्य हरतसंघट्टनेन सर्वेषु कपालेषु प्रसारणं, मार्जनं
श्लक्ष्णीकरणम् । अध्यूहनं भस्मनाऽङ्गारैश्चोपर्याच्छादनं, ज्वाला दर्भपुञ्जिलैः
प्रज्वालनम्, व्युद्धृत्य सादनं कपालेभ्यः पृथक्कृतस्य पुरोडाशस्यान्तर्वेद्यवस्थापनम् ।
ननु पेषणादिनिवृत्तेः पूर्वाधिकरणद्वयफलत्वे किमिति सूत्रकारः प्रत्येकं सूत्रैर्वि-
चारितवानित्याशङ्क्य मन्दप्रज्ञस्य कर्तव्यानीति विभ्रमः—

“ एतानि मन्दप्रज्ञस्य कर्तव्यानीति विभ्रमः ।

अपूपस्यैव योग्यानीत्येतत्सूत्रैर्निरूपितम् ” ॥

तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ सौर्यादिनिगमे कोऽपि शब्दः स्याद्वैध एव वा ।

चरौ सूर्यान्वयादाद्यः प्रयोगान्वयतोऽन्तिमः ” ॥

सौर्यं चरुं निर्वपोदित्यादिविकृतिषु चोदकातिदिष्टा ये निगमास्तेष्वग्न्यादि-
शब्दस्थाने सूर्याद्यर्थप्रत्यायकः शब्द ऊहितव्यः । स चार्थ आदित्यरह्या-
दिना पर्यायेणापि प्रत्याययितुं शक्यते । वैधस्तु सूर्यशब्दश्चरुयाग एवान्वितः
नत्वग्न्यादिशब्दवन्निगमेषु पठितः । तस्माद्यः कोऽपीति प्राप्ते ब्रूमः—अत्र सौर्यं
चरुं निर्वपोदिति प्रयोगवचनेन सूर्यान्वयो भवति, न तु सौर्यं चरुमिति चरुणा ।
कारकविभक्तिर्हि द्वितीया । सा चाऽऽख्यातेन संबध्यते, न नाम्ना । सति च

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

प्रयोगान्वये याज्यापुरोनुवाक्ययोर्निगमेषु वा यत्र यत्र प्रयोगोऽपेक्षितस्तत्र तर्ष्व
सूर्यशब्द एव युक्तः । प्रकृतावपि निगमेषु नार्थमात्रविवक्षयाऽग्निशब्दः प्रयुज्यते,
किं तर्हि वैधशब्दविवक्षयाऽपि । तथा सत्यतिदेशोऽपि वैधशब्दविषय एव भवि-
ष्यति । तस्मात्सूर्यशब्द एव प्रयोक्तव्यः ।

द्वादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“आरम्भणीया सौर्यादौ नोत स्यान्न प्रयोगवत् ।

ऋत्वर्था न प्रयोगार्था ऋत्वारम्भे ततो भवेत् ॥”

दर्शपूर्णमासयोः प्रथमप्रयोगस्यैवोपक्रम आरम्भणीया न प्रयोगान्तरस्वेति नव-
मे निर्गीतम् । आदौ कृतस्य कर्तृसंस्कारस्य यावज्जीवपर्याप्तत्वाद्यथा न प्रयो-
गान्तर आरम्भणीयापेक्षा, तथा यावज्जीवप्रकृतिकालमध्यपातिनीमां सौर्यादि-
विकृतीनां नास्ति तदपेक्षेति प्राप्ते ब्रूमः—दर्शपूर्णमासावारप्स्यमान इत्युक्तत्वात्क-
त्वर्थेयमारम्भणीया, न तु प्रयोगार्था । ऋत्वन्तराणि हि सौर्यादीनि । तत्रः प्रयो-
गान्तरवैषम्यात्सौर्यादौ सा कर्तव्या । न च यावज्जीवकालः प्रकृत्यङ्गं, कर्तुधर्म-
त्वेन द्वितीये वर्णितत्वात् । अतो नोक्तस्त्वान्यायोऽत्र प्रसरति । तस्मान्नास्तत्र
प्रसङ्गः । तृतीयाध्याये चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“सोमवामिचरुर्लोके वेदे वेन्द्रियसंक्षयः ।

दृष्टदोषो लौकिकेऽतो वमने विहितश्चरुः ॥

अदोषो वमनायैव लोके पानं श्रुतौ पुनः ।

जरणाय ततो वान्तिदोषज्ञान्त्य भवेच्चरुः” ॥

इदमन्नायते—“सोमेन्द्रं चरुं निर्वपेच्छ्यामकं सोमवामिनः” इति । तत्र लौ-
किके सोमवमने विहितोऽयं चरुः । कुतः । ‘वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येण(सो-
मपीथेन)धर्मते यः सोमं वामिति’ इति दृष्टदोषमुपन्यस्य तच्छान्तये चरुविधाना-
दिति चेन्मैवम् । लोके धातुराध्यायार्थिनो वमनायैव सोमस्य पाने सति वमनस्य
दोषहेतुत्वात् । वेदे तु ‘हिन्द मे गाथा हरिवः’ इत्यनेन मन्त्रेण जरयितुं सोमः
पीयते । तत्र वमनमायाधिच्छाधोऽयं चरुः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ऋत्विजां वमनेऽप्येष कर्तुरेवोत वर्जनात् ।

विशेषस्याग्निर्नैवं कर्तुरेव निरूपितः ॥”

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

इंधस्य सोमं वमने चरुमिति द्विरे पराभावाद्वादिजां यजमानस्य च वमने सं-
 र्वनासौ चरुमिति चेन्नैवम् । यो वैमति न निर्वपतीति निर्वपुर्वमनं चरुमिति,
 निर्वपता च यजमानः । ऋत्विजो निर्वपुर्वेऽधिकारान्तरप्रसङ्गात् । तस्माद्यजमा-
 नस्यैव वमने चरुमिति । अष्टमाध्यायस्य प्रथमपाठे चिन्तितम्—

“क्षीरस्याऽऽज्यस्य वा नीरे मधुन्यप्यग्निमो यतः ।

द्रवत्वं न घृतेऽप्यस्य सत्त्वाद्द्वर्णाच्च संभवात् ॥

“वित्रायागे भूयते—“दधि मधु घृतभागे धानास्तण्डुलास्तत्संसृष्टं पाजापत्यम्”
 इति । तत्र मधुन्युदके च द्रवत्वसामान्येन सांनार्यगतस्य पयसो धर्मा इति चेत् ।
 न । घृतेऽप्यग्निसंपर्केण द्रवत्वसद्भावादशुक्लवर्णत्वादाज्यधर्माणामुत्पवनादीनां संभ-
 वात्पयोधर्माणां दोहनादीनामसंभवाच्चोपांशुग्राजगतस्याऽऽज्यस्य धर्माः कर्तव्याः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे द्वितीयपपाठके

प्रथमादिद्वादशान्ता अनुवाकाः ॥ १-१२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देषाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरायरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य

श्रीदी. बुक्कम्हाराजस्याऽऽचार्यविरचितेन माधवाचार्येण

विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदे तैत्तिरीयसंहि-

ताभाष्ये द्वितीयकाण्डे द्वितीयः पपाठकः ॥ २ ॥

(भूतिकामादीनामादित्यचर्वादीष्टिविधिः)

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयः पपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

आदित्येभ्यो भुवद्भ्यश्चरुं निर्वपेद्भूतिकाम
आदित्या वा एतं भूत्यै प्रति नुदन्ते योऽलं भूत्यै
सन्भूतिं न प्राप्नोत्यादित्यानेव भुवद्भूतः स्वेन
भागधेयेनोप धावति त एवैनं भूतिं गम-
यन्ति भवत्येवाऽऽदित्येभ्यो धारयद्भ्यश्चरुं
निर्वपेदपरुद्धो वाऽपरुध्यमानो वाऽऽदित्या वा
अपरोद्धारं आदित्या अथगमयितारं आदित्या-
नेव धारयद्भूतः (१) स्वेन भागधेयेनोप धावति
त एवैनं विशि दाधत्यनपरुध्यो भवत्यदितेऽनुं
मन्यस्वेत्यपरुध्यमानोऽस्य पदमा ददीतेयं
वा अदितिरियमेवास्मै राज्यमनु मन्यते
सत्याऽऽशीरित्याह सत्यामेवाऽऽशिषं कुरुत
इह मन इत्याह अजा एवास्मै समनसः करो-
त्युप प्रेतं मरुतः (२) इदं नव एना विश्व-
तिनाऽभ्यं प्रु राजानं त्वाह सारुती वै वि-
द्व्येषो विश्वतिर्विश्वेनः राष्ट्रंण समर्धयति
यः परस्ताद्दाम्यवादी स्यात्तस्य गुहाद्ग्रीहीना

(भूतिकामादीनामादित्यचर्वादीष्टिविधिः)

हरेच्छुक्लांश्च कृष्णांश्च वि चिनुयाद्ये शुक्लाः
 स्युस्तमादित्यं चरुं निर्वपेदादित्या वै देवतया
 विद्वविशमेवाव गच्छति (३) अवगताऽस्य वि-
 हनवगत* राष्ट्रमित्याहुर्ये कृष्णाः स्युस्तं वा-
 रुणं चरुं निर्वपेदारुणं वै राष्ट्रमुभे एव विशं च
 राष्ट्रं चाव गच्छति यदि नावगच्छेदिममहमा-
 दित्येभ्यो भागं निर्वपाम्याऽमुष्मादमुष्यै वि-
 शोऽवगन्तोरिति निर्वपेदादित्या एवैनं भागधेयं
 प्रेप्सन्तो विशमव (४) गमयन्ति यदि नावग-
 च्छेदाश्वत्थान्मयूखान्तसप्तमध्यमेपायासुप ह-
 न्यादिदमहमादित्यान्वधनाम्याऽमुष्मादमुष्यै वि-
 शोऽवगन्तोरित्यादित्या एवैनं बद्धवीरा विश-
 मव गमयन्ति यदि नावगच्छेदेतमेवाऽऽदित्यं
 चरुं निर्वपेदिधमेऽपि मयूखान्तसं नद्येदनपरुध्य
 मेवाव गच्छत्याश्वत्था भवन्ति मरुता वा एत-
 दोजो यदश्वत्थ ओजसैव विशमव गच्छति
 सप्त भवन्ति सप्तगणा वै मरुतो गणश एव
 विशमव गच्छति (५) ॥

(चारयद्वतो मरुतो गच्छति विशमवैतदष्टादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(मृत्युभीतादीनां शतकृष्णलादीष्टिविधिः)

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

दे॒वा वै मृ॒त्योर्बि॒भ्यु॒स्ते प्र॒जाप॑तिमुपाधावन्ते
 म्य॒ एतां प्रा॒जाप॑त्यां शतकृष्णलां निरवपत्त-
 येवैष्व॒मृत॑मदधायां मृ॒त्योर्वि॒भिया॑त्तस्मा॒ एतां
 प्रा॒जाप॑त्यां शतकृष्णलां निर्वपेत्प्रजापतिमेव
 स्वेन॒ भाग॑धेयेनोप॒ धावति॑ स ए॒वास्मि॑न्नायु-
 द॒धाति॑ सर्वमायुरेति शतकृष्णला भवति शता-
 युः पुरु॑षः शतेन्द्रि॒य आयु॑षेवेन्द्रि॒ये (१) प्रति॑
 तिष्ठति घृते भवत्यायुर्वै घृतममृतं हिरण्यमा-
 युश्चैवास्मा॒ अमृतं॑ च स॒र्वाची॑ दधाति चत्वारि-
 ष॒त्वारि॑ कृष्णलान्यव॒ धाति॑ चतुरवत्तस्याऽऽ-
 ण्या॒ एक॑धा ब्रह्मण॒ उप॑हरत्येकधैव यजमान
 आयुर्दधात्यसावा॒दित्यो॑ न व्यरोचत तस्मै दे॒-
 वाः प्रायश्चित्तमैच्छन्तस्मा॒ एत॑ सौर्यं चरुं
 निरवपन्तेनैदास्मिन् (२) रुचमदधुर्यो ब्रह्मवर्च-
 सकामः स्यात्तस्मा॒ एत॑ सौर्यं चरुं निर्वपेद्-
 सुमेवाऽऽदित्यं स्वेन॒ भाग॑धेयेनोप॒ धावति॑ स
 ए॒वास्मि॑न्ब्रह्मवर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्यैव भव-
 त्युभयतो॒ रुद॑मो भवत उभयत ए॒वास्मि॑न् रुचं
 दधाति प्रयाजेप्रयाजे कृष्णलं जुहोति दिग्भ्य
 ए॒वास्मै॑ ब्रह्मवर्चसमव॒ रुच्य॑ आग्नेयमष्टाकपालं
 निवपेत्सावित्रं द्वादशकपालं भूम्यै (३) चरुं यः

(मृत्युभीतादीनां शतकृष्णलादीद्वित्रिभिः)

कामयेत हिरण्यं विन्देय हिरण्यं सोपः नवेदि-
 ति यदाग्नेयो भवत्याग्नेयं वै हिरण्यं यस्यैव हि-
 रण्यं तेनैवैनाद्विन्दते सावित्रो भवति सवितृप्र-
 सूत एवैनाद्विन्दते भूम्यै चरुर्भवत्यस्यामेवैनाद्वि-
 न्दत उपैनः हिरण्यं नमति वि वा एष इन्द्रि-
 येण वीर्येण ध्यते यो हिरण्यं विन्दत एताम् (४)
 एव निर्वपेद्विरण्यं विस्वा नेन्द्रियेण वीर्येण
 ध्ययत एतामेव निर्वपेत्स्य हिरण्यं नश्ये-
 द्यदाग्नेयो भवत्याग्नेयं वै हिरण्यं यस्यैव हिरण्यं
 तेनैवैनाद्विन्दति सावित्रो भवति सवितृप्रसूत ए-
 वैनद्विन्दति भूम्यै चरुर्भवत्यस्यां वा एतन्नश्य-
 ति यन्नश्यत्यस्यामेवैनाद्विन्दतीन्द्रः (५) त्वष्टुः
 सोममभीषहाऽपिबत्स विण्दङ्गव्याछत्स इन्द्रि-
 येण सोमपीथेन व्याध्यत स यदूर्ध्वमुद्वमीत्ते
 श्यामाका अभवन्त्स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा
 एतः सोमेन्द्रः श्यामाकं चरुं निर्वपत्तेनैवा-
 स्मिन्निन्द्रियः सोमपीथमदधाद्दि वा एष इ-
 न्द्रियेण सोमपीथेन ध्यते यः सोमं वमिति यः
 सोमवामी स्यात्तस्मै (६) एतः सोमेन्द्रः
 श्यामाकं चरुं निर्वपेत्सोमं चैवेन्द्रं च स्वेन

(मृत्युभीतादीनां शतकृष्णलादीष्टिविधिः)

मागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन्निन्द्रियं सोम-
पीथं धत्तो नेन्द्रियेण सोमपीथेन व्युध्यते य-
त्सौम्यो भवति सोमपीथमेवाव रुन्धे यदैन्द्रो
भवतीन्द्रियं वै सोमपीथ इन्द्रियमेव सोमपीथ-
मेव रुन्धे श्यामाको भवत्येष वाव स सोमः (७)

साक्षादेव सोमपीथमेव रुन्धेऽमये दान्ने पुरो-
डाशमष्टाकपालं निर्वपेदिन्द्राय प्रदान्ने पुरोडा-
शमेकादशकपालं पशुकामोऽग्निरेवास्मै पशू-
न्प्रजनयति बुद्धानिन्द्रः प्र यच्छति दधि मधु
घृतमापो धाना भवन्त्येतद्वै पशूनां रूपं रु-
पेणैव पशून्व रुन्धे पञ्चगृहीतं भवति पाक्का
हि पशवो बहुरूपं भवति बहुरूपा हि पशवः

(८) समृद्धयै प्राजापत्यं भवति प्राजापत्या वै
पशवः प्रजापतिरेवास्मै पशून्प्र जनयत्यात्मा वै
पुरुषस्य मधु यन्मध्वन्नो जुहोत्यात्मानमेव त-
द्यथमानोऽग्नौ प्र दधाति पक्कत्यौ याभ्यानु-
वाक्ये मवतः पाक्काः पुरुषः पाक्काः पशव आ-
त्मानमेव मृत्वे निष्कीयं पशून्व रुन्धे (९) ।

इन्द्रियेऽग्निः मृत्वा एतानिन्द्रः स्थातस्यै सोमो बहुरूपा हि

पशव एकवत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

देवा वै सत्रमासताद्विपरिमितं यशस्कामा-
स्तेषां सोमं राजानं यशं आर्छत्स गिरिमुद्दे-
त्तमशिरनूदेत्तावग्नीषोमौ समभदतां ताविन्द्रो
यज्ञविभ्रष्टोऽनु परेत्तावब्रवीद्याजयतं भेति तस्मा
एतामिष्टिं निर्वपतामाग्नेयमष्टाकपालमैन्द्रमे-
कादशकपालं सौम्यं चरुं तथैवास्मिन्तेजः

(१) इन्द्रियं ब्रह्मवर्चसमभदतां यो यज्ञविभ्रष्टः
स्यात्तस्मा एतामिष्टिं निर्वपेदाग्नेयमष्टाकपाल-
मैन्द्रमेकादशकपालं सौम्यं चरुं यदाग्नेयो
भवति तेज एवास्मिन्तेन दधाति यदैन्द्रो भव-
तीन्द्रियमेवास्मिन्तेन दधाति यत्सौम्यो ब्रह्मव-
र्चसं तेनाऽऽग्नेयस्य च सौम्यस्य चैन्द्रे समा-
श्लेषयेत्तेजश्चैवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं च समीची

(२) दधात्यग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्व-
पेद्यं कामो नोपनभेदाग्नेसो वै ब्राह्मणः स
सोमं पिबति स्वामेव देवतां स्वेन भागधेये-
नोप धावति सैवेन कामेन सार्धयत्युपेन
कामो नमत्यग्नीषोमीयमष्टाकपालं निर्वपेद्ब्रह्म-
वर्चसकामोऽग्नीषोमापेव स्वेन भागधेयेनोप
धावति तावेवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं धत्तो ब्रह्मवर्च-
स्यैव (३) भवति यदष्टाकपालस्तेनाऽऽग्नेयो

(यज्ञविभ्रष्टादीनामिष्टिविधिः)

यच्छ्रामाकस्तेन सौम्यः समृद्ध्यै सोमाश्च
वाजिनै इयामाकं चरुं निर्वपेयः कृष्याद्विभी-
याद्रेतो हि वा एतस्माद्वाजिनमपक्रामत्यथैष
कृष्याद्विभाय सोममेव वाजिनः स्वेन भागधे-
येनोपधावति स एवास्मिन्नेतो वाजिनं दधाति
न कृषो भवति ब्राह्मणस्पत्यमेकादशकपालं
निर्वपेद्ग्रामकामः (४) ब्राह्मणस्पतिमेव स्वेन
भागधेयेनोप धावति स एवास्मै सजाताम्प्र-
यच्छति ग्राम्येव भवति गणवती याज्यानु-
वाक्ये भवतः सजातैरेवैनं गणवन्तं करोत्ये-
तामेव निर्वपेयः कामयेत ब्रह्मन्विशं वि नाश-
येयामिति मारुती याज्यानुवाक्ये कुर्याद्ब्रह्मधेव
विशं वि नाशयति (५) ।

(वेजः तमीची ब्रह्मवर्चस्येव ग्रामकामस्त्रिवत्वारिंशच्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयः प्रपाठकः ।

(तत्र प्रथमादितृतीयान्ता अनुवाकाः) ।

वस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्वितं जगत् ।

निर्यमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेधरम् ॥ १ ॥

काम्येष्टयः श्रुताः काश्चिद्द्वितीये तु प्रपाठके ।

तृतीये तु विधास्यन्ते तत्रत्फलममीप्सितनः ॥ २ ॥

(यज्ञविभ्रष्टादीनामिष्टिविधिः)

काम्येष्टित्वे समानेऽपि संप्रदायकृता भिदा ।

मपाठकद्वयस्यैवं चतुर्थस्यापि गम्यताम् ॥ ३ ॥

चतुर्दशानुवाकाः स्युस्तृतीयेऽस्मिन्प्रपाठके ।

तदर्थास्तु क्रमेणोह वक्ष्यन्तेऽवसरे सति ॥ ४ ॥

भूतिकामो भुवद्भ्य आदित्येभ्यश्चरुं चरेत् ।

रुद्धोऽवरुध्यमानो वा धारयद्भ्य आचरेत् ॥ ५ ॥

शुक्रेर्वीहिभिरादित्यं चरुं कृष्णैस्तु वारुणम् ।

रुध्यमानः प्रकुर्वीत मयूखानां च कीर्तनम् ॥ ६ ॥

तद्वन्धनं तथाऽऽदित्यं चरुमेव समाचरेत् ।

आद्यानुवाके कथितमेतत्सर्वं विशेषतः ॥ ७ ॥

इन्द्रं वो विश्व इत्यत्राक्षरार्थस्तूपवर्णितः ।

मृत्योर्भीतो स्यायुरर्थे निर्वपेच्छतकृष्णालाम् ॥ ८ ॥

असवर्चसकामो यः स सौर्यं चरुमाचरेत् ।

हिरण्यकामः कुर्वीत स्यामेयादिहविस्त्रयम् ॥ ९ ॥

हिरण्यलाभे तन्नाशेऽप्येतदेव समाचरेत् ।

सोमवामी तु सोमेन्द्रं चरुं श्यामाकतश्चरेत् ॥ १० ॥

पशुर्थं सन्नये दान इत्यादित्रयमाचरेत् ।

अनुवाके द्वितीयेऽर्था एतावन्त उदीरिताः ॥

हिरण्यगर्भ इत्यत्राक्षरार्थः स्पष्टीरितः ॥ ११ ॥

अथ तृतीयेऽनुवाके यज्ञविभ्रष्टादीनामिष्टिविधानाद्यः । तत्राऽऽशौ यज्ञ-
विभ्रष्टेष्टिविधानाय प्रस्तौति—

देवा वै सन्नमिति । अद्भ्या काण्डमानेन यशोलक्षणेन फलेन परिमितं
सन्नमनुष्ठितदन्तः । सन्ति सहस्रं सन्नमि तेषु येन यशः सिध्यति तदन्वतिष्ठन् ।
तेषां देवानां मध्ये फलीभूतं यशः सोमं वापोत् । स च सोमोऽन्येषां यशो ना-
भूदिति मन्वानस्तेन यशसा सह गिरिं कंषिद्दुर्गं पर्वतमारोहत् । अग्निश्च सहसा
तस्य पृष्ठम एवाऽऽरोहत् । तौ हावग्नीषोमी परस्परमैकमन्तं गतौ । ततस्त्वाजुमावनु

(यज्ञविभ्रष्टादीनामिष्टिविधिः)

फलरहित इन्द्रश्चिरकालेन गत्वा मां कलाय याजयतामिति अंबोचत् । तौ च तस्यै त्रिहविष्कामिष्टिं निरवयताम् । तैस्त्रिभिर्हविर्भिस्तेजआदिकं ययं लब्धम् ।

अथ विधत्ते—

यो यज्ञविभ्रष्ट इति । इष्टिपशुत्तोपानां स्वस्वकालेष्वननुष्ठानं शेषस्तं शेषं प्राप्तस्येयमिष्टिः । अत्रैव कंचिद्विशेषं विधत्ते—

आग्नेयस्येति । तेन समाश्लेषणेनास्मिन्धजमान आशाशक्तिः श्रुताध्ययनसंपत्तिश्चेत्येते संपूर्णं स्थापयति । कामितार्थसिद्धयर्थमिष्ट्यन्तरं विधत्ते—

अग्नीषोमीयमिति । अग्निना सह मुखे जातत्वात्सोमपातृत्वाच्च तदुभयं ब्राह्मणस्य देवता । ब्रह्मवर्चसार्थं श्यामाकपुरोडाशं विधत्ते—

अग्नीषोमीयमिति । कपालगतयाऽष्टसंख्यया गायत्रीस्मरणान्तद्द्वारेण हविष आग्नेयत्वम् । “ अष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निः ” इति श्रुत्यन्तरात् । तथा “ सोमो वा अकृष्टपद्मस्य राजा ” इत्यादिश्रुतेः श्यामाकधान्येन हविषः सौम्यत्वम् । अनेनैवार्थवादेन विधिवाक्ये पुरोडाशस्य श्यामाकमयत्वमुन्नेयम् ।

ह्रीबत्वपरिहारायेष्टिं विधत्ते—

सोमायेति । यजननसमर्थोऽन्नरसो बाजस्तद्वत्ते बाजिने । यदा बाजिनं यजननसमर्थान्नरसरूपं रेतोऽस्मात्पुरुषादपक्रामति रोगेणादृष्टविशेषेण वा तस्मात्पथं पतिबध्यते तदानीमस्य ह्रीबत्वं संपद्यते तस्मात्ह्रीबत्वादिभाष विभेति ।

इष्ट्यन्तरं विधत्ते—

ब्राह्मणस्पत्यमिति । अत्र गणानां त्वा, त इज्जनेनेत्येते ऋचावन्त्यानुषाके समान्नास्यमाने विधत्ते—

गणवतीति । गणशब्दो ययोक्तंचोरस्ति ते गणवत्यौ ।

यदा वैश्यजातिर्धनिकत्वगर्वाण ब्राह्मणमतिक्रामति तदा तस्मिन्ब्राह्मणे तां जातिं वश्यां कर्तुं तामेवेष्टिं विधत्ते—

(स्वर्गकामादीष्टिविधिः)

एतामेवेति । ब्रह्मन्ब्राह्मणे विनाशयेयं गर्वविनाशनेनाऽऽत्मज्ञात्कुयाम् ।
मरुतो वयं वो दिवो या वः शर्मत्येते ऋचौ वैधानरो न कृत्येस्मिन्ननुवाके
समाजाते अत्रापि पतीकेन ग्रहीष्येते । तदुभयमत्र विधत्ते—

षारुतीति । मरुतां संबन्धिन्यौ मारुत्यौ । मरुतो वै देवानां विश इति
श्लोकेस्तदनुग्रहेण मानुषीं विशमधीनां करोति ॥

इति भीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छुष्णपञ्च-

द्वितीयेत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

प्रथमादितृतीयान्ता अनुवाकाः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः)।

अ॒र्य॒म्णे च॒रुं निर्व॑पेत्सुव॒र्गका॒मोऽसौ वा आ॑
दि॒त्योऽर्य॑माऽर्य॒मण॑मेव स्वेन भाग॒धेये॒नोप॑ धा-
वति स ए॒वैनं॑ सुव॒र्गं लो॒कं ग॑मत्यर्य॒म्णे च॒रुं
निर्व॑पेयः का॒मये॑त दान॒कामा॑ मे प्रजाः स्युरि-
त्यसौ वा आदि॒त्योऽर्य॑मा यः खलु वै ददाति
सोऽर्य॑माऽर्य॒मण॑मेव स्वेन भाग॒धेये॒नोप॑ धावति
स एव (१) अ॒स्मै दान॑कामाः प्रजाः क॑रोति
दान॑कामा अ॒स्मै प्रजा भ॑वन्त्यर्य॒म्णे च॒रुं निर्व॑-
पेयः का॒मये॑त स्वस्ति जनतामि॒थामि॒त्यसौ वा
आदि॒त्योऽर्य॑माऽर्य॒मण॑मेव स्वेन भाग॒धेये॒नोप॑
धावति स ए॒वैनं॑ तद्रमयति यत्र जिगा॒मिष॑तीन्द्रो
वै दे॒वाना॑मानुजावर आ॒सीत्स प्र॒जाप॑तिमुपा-
धाव॒त्तस्मा॑ एत॒मैन्द्र॑मानुषू॒कमे॑कादशकपालं निः
(२) अव॒पत्ते॒नैवैन॑मग्रं दे॒वता॑नां पर्यणयद्बुध्न-

(स्वर्गकामादीष्टिविधिः)

वती अग्रवती याज्यानुवाक्ये अकरोद्बुध्नादे-
 वैनमग्रं पर्यणयद्यो राजन्य आनुजावरः स्या-
 त्त्स्मा एतमैन्द्रमानुषुकमेकादशकपालं निर्वि-
 पेदिन्द्रमेव स्वेनभागधेयेनोप धावति स एवैन-
 मग्रं समानानां परिणयति बुध्नवती अग्रव-
 ती याज्यानुवाक्ये भवतो बुध्नादेवैनमग्रं (३)
 परिणयत्यानुषूको भवत्येषा ह्येतस्य देवता च
 आनुजावरः समृद्धये यो ब्राह्मण आनुजावरः
 स्यात्त्स्मा एतं बार्हस्पत्यमानुषुकं चरुं निर्विपे-
 द्बृहस्पतिमेष स्वेन भागधेयेनोप धावति स ए-
 वैनमग्रं समानानां परिणयति बुध्नवती अ-
 ग्रवती याज्यानुवाक्ये भवतो बुध्नादेवैनमग्रं
 परिणयत्यानुषूको भवत्येषा ह्येतस्य देवता च
 आनुजावरः समृद्धये (४) ।

(एव निरग्रमेतस्य चत्वारि च) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीये यज्ञदिभ्रष्टो यः कामं प्राप्तुमिच्छति ।

ब्रह्मवर्चस्तकामो यः क्लीबत्वाद्यो विभेति च ॥ १ ॥

ग्रामकामो ब्राह्मणो यो विशः स्थापनमिच्छति ।

एतेषामिष्टयः प्रोक्तास्तत्तत्फलसमाप्तये ॥ २ ॥

अथ चतुर्थे स्वर्गकामादीनामिष्टयो विधातव्याः ।

तत्र स्वर्गादिना इष्टिं विधत्ते-

अर्थमणे चरुमिति । प्रतिग्रहादिनास्तामिष्टिं विधत्ते-

अर्थमणे चरुमिति । लोके यः क्रोधं ददाति सोऽयं ददाति सोऽयं
सूर्यवत्कीर्त्या भासमानत्वादर्थमेत्युपचर्यते । तं प्रेरयितुं मुख्याधार्यमणे चरुर्धुक्तः ।
सभां जिगमिषोरिष्टिं विधत्ते-

अर्थमणे चरुमिति । स्वस्ति निर्दिष्टेन, जनतां जनसमूहम् ।

यः समानानां मध्ये श्रेष्ठ्यत्त्वममानस्तदीयानुजादवरो निरुष्टो वर्तते तस्य
श्रेष्ठ्यप्राप्त्यर्थमिष्टिं विधातुं वस्तुति-

इन्द्रो वै देवानामिति । अनु पश्चाज्जातो भ्राताऽनुजस्तस्मादप्यवरोऽनु-
जावरस्तद्वद्वर्तमान आनुजावरः । अत्यन्तनिरुष्ट इत्यर्थः । श्रीहिस्ताम्बेषु लूनेष्व-
क्षशिष्टमूलेभ्योऽनुसूयन्तेः पश्चादनुजस्त इति द्वितीयफलरूपा व्रीहयोऽनुष्काः,
तेभ्यो निष्पन्नमानुष्कम् । तेन हविषा प्रजापतिर्देवतानां मध्य इन्द्रं श्रेष्ठ्यं
प्रापितवान् । बुध्नाशब्दोऽस्ति ययोर्ऋचोस्ते बुध्नावत्यौ । अग्रशब्दोऽस्ति ययो-
र्ऋचोस्ते अग्रवत्यौ । बुध्नादग्रं बुध्नादग्रेणेत्येते अन्त्यानुवाके सामान्नास्यमाने ।
बुध्नान्मूलादारभ्याग्रमवसानं प्रापयत् । कर्मानुष्ठानकालमारभ्य यावज्जीवं श्रेष्ठ्यं
प्रापितवानित्यर्थः । अथ विधत्ते-

यो राजन्य इति । य आनुष्क आनुजावर एतस्येयमानुष्कधान्यभागि-
न्येव देवता युक्ता । सदृशत्वात् । तस्मादानुष्कपुरोडाशः समृद्धयै संपद्यते । आनु-
जावरब्राह्मणस्येष्टिं विधत्ते-

यो ब्राह्मण इति । अत्र प्र यो जज्ञे महान्मही, इति द्वे वाक्यानुवाक्ये ।
स बुध्नादाष्ट अनुष्काऽभ्यग्रापिति बुध्नाग्रशब्दयोस्तत्र विद्यमानत्वात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकारे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(राजयक्षमगृहीतस्येष्टिविधिः)

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

प्रजापतेस्त्रयस्त्रिंशद्दुहितरं आसन्ता सोमाय
 राज्ञोऽद्दात्तासां रोहिणीमुपैत्ता ईष्यन्तीः पुन-
 रमाच्छन्ता अन्वैत्ताः पुनरयाचत ता अस्मै न
 पुनरद्दात्सोऽब्रवीद्वतमभीष्व यथा समावच्छ
 उपैष्याम्यथ ते पुनर्दास्यामीति स ऋतमामीत्ता
 अस्मै पुनरद्दात्तासां रोहिणीमेवोपं (१)
 ऐत्तं यक्ष्मं आर्छद्द्राजानं यक्ष्मं आरदिति
 तद्द्राजयक्ष्मस्य जन्म यत्पापीयानभवत्पाप-
 यक्ष्मस्य यज्जायाम्योऽविन्दत्तज्जायेन्यस्य य
 एवमेतेषां यक्ष्माणां जन्म वेद नैवमेते यक्ष्मा
 विन्दन्ति स एता एव नमस्यसुवावावत्ता
 अंब्रुवन्वरं वृणामहे समावच्छ एव न उपाय
 इति तस्मां एतम् (२) आदित्यं चरुं निर-
 वपन्तेनैवैतं पापास्त्राणांश्चुञ्चन्त्यः पापयक्ष्मशु-
 हीतः स्यात्तस्मां एतन्नादित्यं चरुं निर्वपेद्नादि-
 स्थानेव स्वेन भागधेयेनोपं धावति त एवैतं
 पापास्त्राणांश्चुञ्चन्त्यमायास्यायां निर्वपेद्दुमे-
 वैर्नमाण्डायमानमन्वा प्याययति नवीनवो
 भवति जायमान इति पुरोनुवाक्यां भवत्याशु-
 रेवास्मिन्तयां दधति यथादित्या अश्नुमा-
 प्याययन्तीति याज्यैर्नमेतया प्याययति (३) ॥

१३० श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [द्वितीयकाण्डे—

(राजयक्ष्मगृहीतस्येष्टिविधिः)

(एवोपैतमस्मिन्त्रयोदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

स्वर्गकामो दानकामः सभां गन्तुं य इच्छति ।

राजन्यो ब्राह्मणश्च द्वौ यौ स्यातामानुजावरौ ॥

तुर्येऽनुवाक एतेषामाम्नाता इष्टयः क्रमात् ॥ १ ॥

पञ्चमे राजयक्ष्मगृहीतस्येष्टिं विधातुं प्रस्तौति—

प्रजापतेरिति । “ अम्या दुला नितत्तिरभ्रयन्ती मेघयन्ती वर्षयन्ती चुबुणी-
का ” इत्येवमाम्नाताः सप्त कृतिकाः । अवशिष्टा अधिन्यादयः षड्विंशति-
ता(स्ता)रकाः । ता एतास्त्रयस्त्रिंशत् । तत्र रोहिणीव्यतिरिक्ता ईर्ष्यन्तीस्तदीयं
सुखमसहमानाः पुनः प्रजापतिमगच्छन् । सोमस्ता अनुगम्य प्रजापतिं याचित-
वान् । स प्रजापतिरेवमब्रवीच्छपथं प्रतिपद्यस्व तद्यथा समावच्छः साम्येन ता
उपैष्यामीति, ततस्ताः पुनर्दास्यामीति । स च सोमः शपथं कृत्वा ताः स्वीकृत्य
शपथमुल्लङ्घ्य पूर्ववद्रोहिणीमेवोपैत् । ततः स यक्ष्मव्याधिर्गृहीतोऽभूत् । ततो
राजानं यक्ष्मः प्राप्तवानिति व्युत्पत्त्या राजयक्ष्मनाम्नो व्याधेर्जन्म संपन्नम् ।
यस्मान्जायाभ्यो निमित्तभूताभ्यो व्याधिमलमत तस्माज्जायेन्यनापकस्य व्याधे-
र्जन्म संपन्नम् । त एते त्रयो यक्ष्मव्याधेरवान्तरविशेषाः तज्जन्मवेदिनो व्याधे-
रलामः फलम् । ततः सोमेन नमस्कृताः सेविताभ्येताः सर्वाः साम्येनोपगमनं वरं
ब्रूत्वा व्याधिपरिहाराय चरुं निरुप्य सोमं तस्मात्पापात्स्वामात्मबलाद्भोगाद्मोच-
यन् । इदानीं विधत्ते—

यः पापयक्ष्मेति । आदित्यानित्यर्थवादे श्रवणादस्य चरोरदितिर्देवता न
भवति । पौर्णमासीं वारयितुं विधत्ते—

अमावास्यायामिति । अमावास्यायामतीतायां शुक्लप्रतिपदमारभ्य सोमस्य
कलाबुद्ध्याऽऽप्यायनं भवति ।

१ क. घ. ङ. तृतीयेऽनुवाक । ख. च. चतुर्थानुवाक । २ ख. °धिग्रस्तो बभूव । त° ।
३ ख. घ. ङ. च. त्रयः क्षयव्या° ।

(अग्नादनशक्तिकामस्येष्टिविधिः)

चतुर्थप्रपाठकस्यान्त्यानुवाके सामान्नास्यमाने ऋचौ विधत्ते-

नवोनव इति । ते एते ऋचौ तत्रैव व्याख्यास्येते । पथमायामुष्यग्ने
दीर्घमायुस्तिरवीत्युक्तत्वात्तत्पाठेनाऽऽयुष्पाप्तिः । अमावास्यायामादित्ये षडि-
ष्टानां चन्द्रकलानां पुनरादित्यादेव चन्द्रेण लब्धत्वाच्चन्द्रोत्कर्ष आदित्यस्यैवो-
त्कर्ष इति कृत्वा तस्या ऋच आदित्यचराववैयधिकरण्यम् । द्वितीयस्यामुष्या-
प्यापयन्तीति श्रवणात्तयर्चा यजमानस्याऽऽप्यायनं युक्तम् ॥

इति भीमत्तायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५८॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिर्देवेभ्योऽन्नाद्यं व्यादिशत्सोऽब्रवी-
द्यदिमाँल्लोकानभ्यतिरिच्यति तन्ममासदिति
तदिमाँल्लोकानभ्यत्यरिच्यतेन्द्र* राजानमिन्द्रम-
धिराजमिन्द्र* स्वराजानं ततो वे स इमाँल्लो-
का*स्त्रेधाऽदुहत्तत्रिधातोस्त्रिधातुत्वं यं कामये-
ताच्चादः स्यादिति तस्मा एतं त्रिधातुं निर्वपे-
दिन्द्राय राज्ञे पुरोडाशम् (१) [एकादशक-
पालमिन्द्रायाधिराजायेन्द्राय स्वराज्ञेऽयं वा
इन्द्रो राजाऽयमिन्द्रोऽधिराजोऽसाविन्द्रः स्वरा-
धियानेव लोकान्स्वेन भागधेयेनोप धावति त
एवास्मा अन्नं प्र यच्छन्त्यन्नाद् एव भवति
यथा वत्सेन प्रक्षां गां दुह एवमेवेमाँल्लोका-

(अन्नादनशक्तिकामस्येष्टिविधिः)

अत्तान्काममन्नायं दुह उत्तानेषु कपालेष्वधि
 श्रयत्ययातयामत्वाय त्रयः पुरोडाशा भवन्ति
 त्रय इमे लोका एषां लोकानामाप्या [उत्त-
 रउत्तरो ज्यायान्भवत्येवमिव हीमे लोकाः
 समृद्धयै सर्वेषामभिगमयन्नव यत्यच्छब्दकारं
 व्यत्यासमन्वाहानिर्दाहाय (२)॥

(पुरोडाशं त्रयः षड्विंशतिश्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

इष्टिर्षक्मगृहीतस्य पञ्चमे समुदीरिता ।

षष्ठे त्वन्नादनशक्तिकामस्येष्टिं विधातुं प्रस्तौति-

प्रजापतिरिति । प्रजापतिरत्तुं योग्यमन्नं देवेभ्यो विमष्य तवेई
 तवेदमिष्यादिशत् । तस्मादन्नं स्वीकर्तुं प्रवृत्तान्देवान्प्रत्येवमब्रवीद्यदन्नमिमांल्लोका-
 मभिव्याप्यातिरिक्तं भवति तन्ममास्त्विति । तद्वक्ष्यमाणमन्नमिमांल्लोकानभिव्या-
 प्यातिरिक्तमासीत् । क इमे लोका इत्युच्यन्ते-इन्द्रराजादिशब्दाभिधेया एवेमे
 लोकाः। इन्द्रराजादीनां पृथिव्यादिलोकत्रयपालकत्वात् । एवमुक्त्वा स प्रजापति-
 रिन्द्रराजादील्लोकान्नेधाऽदुहत् । तेभ्यो लोकेभ्यस्त्रिविधं सारं गृहीतवानित्यर्थः ।
 तदिदं सारं प्रजापतिः स्वमियत्वेन स्वीकृतवाल्लोकातिरिक्तमन्नम् । यस्मान्नेधा
 दोहनमकरोत्तस्मात्त्रिधातुनाम्नो यागस्य त्रिधातुत्वं संपन्नम् । लोकेभ्यो दुग्धा-
 न्नयो धातवो भागा यस्मिन्यागे स यागस्त्रिधातुः । अथ विधत्ते-

(अन्नादनशक्तिकामस्येष्टिविधिः)

यं कामयेतेति । यं यजमानमुद्दिश्याध्वर्युः कामयेतायं यजमानोऽद्यादः
स्यादिति तस्मै यजमानायेयमिष्टिः । अयं भूलोकाधिपतिरिन्द्रो राजा । अयम-
न्तरिक्षाधिपतिरिन्द्रोऽधिराजः । असौ स्वर्गलोकाधिपतिरिन्द्रः स्वराट् । इयानेव
लोकाऽलोकाधिपतीनिन्द्रराजादीन्स्वेन भागधेयेन सेवते । यथा लोके वत्सेन
वत्सचोषणेन पत्तां पस्नवनं प्रापितां गां जनो दोग्धि, एवमेवेमाँल्लोकान्प्रतान्देवैर-
भिवर्धितान्प्राप्य स्वाभीष्टमन्नाद्यं लभते ।

अत्र यदुक्तं सूत्रकारेण—“अथैनं विधातुमेकादशसूतानेषु कपालेष्वधिभयति
प्रथमं पुरोडाशमधिभित्य परितपनाम्बं कृत्वा तस्मिन्नुपरि द्वितीयं ज्यायांसमधि-
भित्य तावदन्तमेव कृत्वा तस्मिन्नुत्तरं ज्यायांसमधिभयति पचरणकाले दक्षिणा-
यांसमध्यां देवतां यजेन्मध्याद्द्वितीयामुत्तराधांसुतीयां सर्वेषामभिगमयन्नवद्यति”
इत्युक्तम् (ति) । ‘प्राच्यां दिशि त्वमिन्द्रेति तिस्रः ऋचो व्यत्यासमन्वाह प्रथमा-
मनुष्य मध्यमया यजेन्मध्यमामनुष्योत्तमया यजेदुत्तमामनुष्य प्रथमया यजेदेवं
सर्वां प्राच्याः पुरोनुवाक्याश्च भवन्ति’ इति [च] । तत्राधिभयणं विधत्ते—

उत्तानेष्विति । पकृतावधोमुखानां कपालानामुपरि पुरोडाशावधिभयति ।
अत्रापि तथात्वे यातयामत्वं गतसारत्वं, तत्परिहारायोत्तानत्वम् । पुरोडाशसंख्यां
प्रशंसति—

अथः पुरोडाशा इति । ज्यायस्त्वं विधत्ते—

उत्तरउत्तर इति । भूलोकादन्तरिक्षं ज्यायस्त्वस्मादपि स्वर्गो ज्यायाम् ।
ऊर्ध्वाधोभावेन स्थितानां सर्वेषां पुरोडाशानामंशमभिउक्ष्य यथा युगपदेव
हस्तप्राप्तिर्भवति तथाऽवदानं विधत्ते—

सर्वेषामिति । छम्बट्कारो वैषट्थ्यम् । एकस्यापि पुरोडाशस्य यथा वैषट्थ्यं
न भवति तथेत्यर्थः । प्राच्यानुवाक्यासु विषयांसं विधत्ते—

व्यत्यासमिति । अविनाशायेत्यर्थः । व्यत्यासाभावे सूचां वित्वाऽर्धीवि
विनश्येरन्नेकैकस्य इविषः पृथग्याज्यानुवाक्ययोः संपादयितुमशक्यत्वात् ।
सूत्रोक्तप्रकारेण तु व्यत्यासेन बहुचः संपद्यन्त इति नास्ति इतिर्नाशः ॥

(इन्द्रियसामर्थ्यशरीरसामर्थ्यकामस्योद्दिष्टिः)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋष्यवृद्धे-

द्विपदेचिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

सप्तोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

दे॒वा॒सुराः सं॒य॒त्ता आ॒स॒न्तान्दे॒वान॒सुरा अ॒ज॒-
 य॒न्ते दे॒वाः प॒राजि॒ग्याना अ॒सुराणां वे॒श्यमु॒-
 पाऽऽय॒न्तेभ्य इन्द्रि॒यं वी॒र्यम॒पाव॒त्त॒त्तदि॒ष्टोऽ-
 चा॒य॒त्तद॒न्वपा॒काम॒त्तद॒वरु॒धं नाश॑क॒नोत्त॒दस्मा॒द॒-
 न्य॒धोऽच॒रत्स प्र॒जाप॒तिमु॒पाधा॒वत्तमे॒तया सर्वा॑-
 पृ॒ष्ठयाऽया॒जय॒द्यैवास्मि॒न्निन्द्रि॒यं वी॒र्यम॒दधा॒य
 इन्द्रि॒यकामः (१) वी॒र्यकामः स्या॒समे॒तया
 सर्वा॑पृ॒ष्ठया या॒जये॒देता ए॒व दे॒वताः स्वेन॑ भाग॒-
 ये॒नोप॑ धा॒वति॒ ता ए॒वास्मि॒न्निन्द्रि॒यं वी॒र्यं
 दधा॑ति॒ यदिन्द्रा॒य राथे॑तराय॒ निर्व॑पति॒ यदे॒-
 वाग्ने॒स्तेज॒स्तदे॒वाव॑ रु॒न्धे यदिन्द्रा॒य वा॒र्हिता॒य
 यदे॒वेन्द्रा॒स्य तेज॒स्तदे॒वाव॑ रु॒न्धे यदिन्द्रा॒य वैरु॒-
 पा॒य यदे॒व स॒वितु॒स्तेज॒स्तत् (२) ए॒वाव॑
 रु॒न्धे यदिन्द्रा॒य वैरा॒जाय॒ यदे॒व धा॒तुस्तेज॒स्तदे॒-
 वाव॑ रु॒न्धे यदिन्द्रा॒य शा॒क॒राय॒ यदे॒व म॒रुता॑
 तेज॒स्तदे॒वाव॑ रु॒न्धे यदिन्द्रा॒य रे॒वता॒य यदे॒व
 बृ॒हस्प॒तेस्तेज॒स्तदे॒वाव॑ रु॒न्ध ए॒ताव॑न्ति॒ वै तेजा॑-

(इन्द्रियसामर्थ्यशरीरसामर्थ्यकामस्येष्टिविधिः)

इति तान्येवाव रुन्ध उत्तानेषु कपालेष्वधि
 श्रयत्ययातयामत्वाय द्वादशकपालः पुरोडाशः
 (३) भवति वैश्वदेवत्वाय समन्तं पर्यवयति
 समन्तमेवेन्द्रियं वीर्यं यजमाने दधाति व्यत्या-
 समन्वाहानिदाहायाश्व ऋषभो वृष्णिर्वस्तुः सा
 दक्षिणा वृषस्वायैतयैव यजेताभिः शस्यमान
 एताश्वेद्वा अस्य देवता अन्नमदन्त्यदन्त्युवेवास्य
 मनुष्याः (४) ॥

(इन्द्रियकामः सवितुस्तेजस्तपुरोडाशोऽष्टाभिरु शब्द) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

षष्ठेऽन्नादनकामस्य त्रिधातुर्याग ईरितः ।

अथेन्द्रियसामर्थ्यं शरीरसामर्थ्यं च कामयमानस्येष्टिं विधातुं प्रस्तौति—
 देवासुरा इति । पराजिग्यानाः पराजयं प्राप्नुवन्तो देवा असुराणां संबन्धि
 वेश्यं प्राप्ताः । विशो भावो वैश्यम् । असुरसेवकमजारूपत्वमित्यर्थः । तदानीं तेषां
 यदिन्द्रियसामर्थ्यं यच्छरीरसामर्थ्यं तदुभयं तेभ्यो देवेभ्योऽप्राप्तम् । इन्द्रस्तादि-
 दिवा तस्सामर्थ्यद्वयमनु स्वयमेप्यवरोद्धमप्राप्तम् । गत्वा च तदवरोद्धं नाश-
 क्रोत् । तदानीमिन्द्रोऽस्मात्सामर्थ्यद्वयादभिप्राप्तार्थः सन्नचरत् । तत इतरार्थपा-
 प्यर्थं मजापतिमुपसेव्य सर्वपृष्ठयेष्ट्या संपूर्णं प्राप्तवान् । रथंतरवृषदेवैराज-
 शाकररेवतसामसाध्यानि सर्वाणि पृष्ठस्तोत्राणि तैर्युक्त इन्द्रोऽत्र देवता । तस्मा-
 दियमिष्टिः सर्वपृष्ठा । नात्र स्तोत्रपाठः प्रयोक्तव्यः, किंतु स्तोत्रामिष्टत्वं देव-
 ताया विशेषणम् । इदानीं विधत्ते—

य इन्द्रियकाम इति । राथंतरादिगुणविशिष्टाः षडिन्द्रविशेषा एता एव
 देवता इत्युच्यन्ते । तान्देवताविशेषान्विधत्ते—

(इन्द्रियसामर्थ्यशरीरसामर्थ्यकामस्योष्टिविधिः)

यदिन्द्रायेति । पृष्ठस्तोत्रनिष्पादकं रथंतरं साम वेत्तीति राथंतरः । एवं बाहंतादिषु योज्यम् । अभीन्द्रादीनां रथंतरादिसामाभिमानित्वाद्वाथंतरत्वादिवि-
शेषणैस्तदीयतेजःप्राप्तिर्भवति । पूर्वोक्तत्रिधाताविव विशेषं विधत्ते-

उत्तानेष्विति । अत्र निर्वापविधिभेदात्पुरोडाशषट्कप्राप्तेस्तदपवादोपेकत्वं
विधत्ते-

द्वादशकपाल इति । अन्यत्र वैश्वदेवं द्वादशकपालं ग्रामकाम इत्यादि-
विधानात्कपालगतद्वादशसंख्या विशेषां देवानां प्रिया । अतोऽत्रापि षड्योक्तगु-
णविशिष्टानां विशेषामिन्द्रादिदेवानां प्रीतिर्भवति ।

षट्कं सूत्रकारेण-“सर्वपृष्ठां निर्वपति यदिन्द्राय राथंतरायेति यथासमा-
ज्जातं द्वादशसूक्तानेषु कपालेष्वधिभ्रूयति प्रचरणकाले पूर्वार्धात्प्रथमां देवतां यज-
त्येवमितराः प्रदक्षिणमुत्तरापवर्गं समन्तं पर्यवहति ” इत्युक्तम् (ति) । “अभि-
त्वा शूर मोनुम इति षड्भ्रूचो व्यत्यासमन्वाहेति (हं) कदा चन स्तरीरस्तीति
चतुर्थं दधाति ” इति च । तत्र पूर्वार्धादित्यादिनोक्तं सर्वतोऽवदानं विधत्ते-

समन्तमिति । चतुर्थप्रपाठकस्यान्त्यानुवाके समाज्जास्यमानामाभि त्वा शूर
मोनुम इत्यादीनां पञ्चानामृचां चतुर्थीत्वेन प्रक्षेप्यमाणायाः कदा चन स्तरीरस्ती-
त्यस्याश्च पूर्वोक्तत्रिधातुन्यायेनैकैकस्याः पुरोनुवाक्यात्वं याज्यात्वं च विधत्ते-

व्यत्यासमिति । चोदकप्राप्तामन्वाहार्यदक्षिणां बाधितुं विधत्ते-

अश्व ऋषभ इति । अविर्जातो पुमान्वृष्णिः । अजर्जातो पुमान्वस्तः ।
भूवत्वाय पुंस्त्वाधिक्याय । मिथ्यापवादपरिहारार्थं तामेवोष्टिं विधत्ते-

एतयेवेति । एता राथंतरेन्द्रादयो देवता अस्यान्नं पुरोडाशरूपं पद्यदन्ति
तदानीं मनुष्याः सर्वथाऽप्यदन्त्येव । वेदमनुच्याऽऽचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ती-
त्यादौ शिष्यानुशासने शिष्यस्य मिथ्यापवादयुक्तेषु व्यवहारसंदेहे सति शिष्टा-
चारेण निर्णय आम्नातः-“ यथा ते तेषु वर्तेरन् । तथा तेषु वर्तेथाः ”
इति । यदा मनुष्येष्वपि शिष्टानामाचारो नियामकस्तदा देवतानामाचारो निया-
मक इति किमु वक्तव्यमित्यभिप्रेत्यादन्त्येवेत्यवस्थापितम् ।

(चक्षुष्कामस्येष्टिविधिः)

अथ भीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्—

“ रथंतरादिभिर्भिन्ना इन्द्रास्तेषां न मिद्यते ।
 पुरोडाशस्तत्र शेषकार्यं किं मिद्यते न वा ।
 मिद्येत कर्मणां भेदाच्चोदकैः पृथगुक्तितः ।
 शेषस्य सर्वतुल्यत्वात्तत्कार्यं स्रष्टादिष्यताम् ॥ ”

[य] इन्द्रियकामो वीर्यकामः स्यात्तमेतया सर्वपृष्ठया षाण्येदिति विहितानामिष्टो षडिन्द्रा एवं श्रूयन्ते—‘इन्द्राय राथंतरायेन्द्राय बार्हतायेन्द्राय वैरुपायेन्द्राय वैराजायेन्द्राय शाकरायेन्द्राय रैवताय’ इति । तत्र स्वरूपेणैकोऽपीन्द्रः पृष्ठस्तोत्रेषु षट्सु विहितानां षण्णां रथंतरादिसाम्ना संबन्धेन विशेष्यमाणः षोडा मिद्यते । तासां सर्वासामिन्द्रदेवतानामेक एव पुरोडाशो विधीयते—‘द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति वैश्वदेवत्वाय’ इति । तस्मिन्पुरोडाश उक्तदेवताभ्यः पृथक्पदानाय बहुभ्यः प्रदेशेभ्योऽवदानं श्रूयते—‘समन्तं पर्यवद्यति’ इति । तत्र देवताभेदेन भेदानभेदेन च कर्मणां भेदे सति चोदकैः पृथगतिदेशात्स्विष्टकृदिडादि शेषकार्यं षट्कृत्वः पृथक्कृतव्यमिति चेन्नैवम् । शेषस्यैकत्वेन तत्प्रतिपत्तेः पृथक्त्वात्संभवात् । तस्मात्स्रष्टादेवकार्यम् ॥

इति भीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

रज॒नो वै कौ॒णेयः क्र॑तुजितं जाना॒र्किं चक्षु॑-
 र्व॒न्यम॒यात्त॒स्मा ए॒तामिष्टिं॑ निर॒वपद॒मये॑ अ॒र्ज-
 स्व॒ते पुरो॒डाशं॑ म॒ष्टाक॑पालं सौर्यं च॒रुम॒मये॑

(चक्षुष्कामस्येष्टिविधिः)

ब्राजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालं तथैवास्मिञ्चक्षु-
 रदधायश्चक्षुष्कामः स्यात्तस्मा एतामिष्टिं निर्व-
 पेद्ग्नये ब्राजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालं सौर्यं
 चरुमग्नये ब्राजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालममेवै-
 चक्षुषा मनुष्या वि (१) पश्यन्ति सूर्यस्य
 देवा अग्निं चैव सूर्यं च स्वने भागधेयेनोप
 धावति तावेवास्मिञ्चक्षुर्धत्तश्चक्षुष्मानेव भवति
 यदाग्नेयौ भवतश्चक्षुषी एवास्मिन्तत्प्रति दधाति
 यत्सौर्यो नासिकां तेनाभितः सौर्यमाग्नेयौ
 भवतस्तस्माद्भितो नासिकां चक्षुषी तस्मान्ना-
 सिकाया चक्षुषी विधृते समानी याज्वानुवाक्ये
 भवतः समानं हि चक्षुः समृद्ध्या उदु त्यं
 जातवेदसं सप्त त्वा हरितो रथे चित्रं देवाना-
 बुदगादनीकमिति पिण्डान्प्र यच्छति चक्षुरे-
 षास्मै प्र यच्छति यदेव तस्य तत् (२) ॥

(वि स्रष्टाविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमे सर्वपृष्ठाक्ता वीर्यकामाभिः शस्तथोः ।

अथाष्टमे चक्षुष्कामस्य त्रिहविष्कामिष्टिं विधातुं प्रस्तौति-

रजनी वा इति । रजननामकः कश्चित्पुरुषः क्रतुगिजापकं पुरुषयथाऽपा-
 मोत् । रजनः कुणेरपत्यं, क्रतुगिञ्जनकस्यापत्यं, स तु चक्षुर्वन्वयश्चक्षुषो दृष्टेर्वनम
 स्रमजनं तदर्हतीति चक्षुर्वन्वयः । रोगोपहृतां दृष्टिं समाधातुं शक्त इत्यर्थः । अतो
 इतिपादवाय क्रतुगितं प्राप्य त्रिहविष्कामेष्ट्या तत्पादवं प्राप्तवान् । विधत्ते-

(सांग्रहणीाष्टिविधिः)

यश्चक्षुष्काम इति । आजस्वते दीप्त्याधिक्ययुक्ताय । उन्मेषनिमेषत-
द्भाषान्मनुष्यदृष्टिरनित्या । अग्निश्च कदाचिज्ज्वलति कदाचिदुपशाम्यति । तस्मा-
दनित्यत्वसाम्यलक्षणेन मनुष्यदृष्टेरग्रेष्व संबन्धः । देवानां त्वनिमिषत्वात्सूर्यप्रका-
शवन्नित्या तदीया दृष्टिरित्यस्ति तस्याः सौर्यसंबन्धः । आग्नेयद्वयमध्यवर्ति सौर्य
चक्षुर्वयमध्यवर्तिनासिकासाम्येन पशंसति—

यदाग्नेयाविति । तेनाऽऽग्नेयद्वयेनास्मिन्यजमाने चक्षुषोः प्रतिष्ठा । तेन
सौर्येण नासिकायाः प्रतिष्ठा । नासिकया चक्षुषी विधुते परस्परभिम्बणाभावाय
विविधत्वेन स्थापिते । अत्राऽऽग्नेयस्य प्रथमस्योदग्ने शुचयस्तव शुक्रा इवि पुरो-
नुवाक्या । वि ज्योतिषा बृहता भात्यग्निरिति याच्या ।

चरमस्य मन्त्रान्तरशङ्खुं वारयितुं विधत्ते—

समानी इति । समानी एकविधे । यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ चतुर्धाकरणकाळे
सौर्याग्नीन्पिण्डानुद्धृत्योदु त्वं जातवेदसः सप्त त्वा हरितो रथे चित्रं देवानामुद-
गादनीकमिषि पिण्डान्यजमानाय प्रयच्छति तान्यजमानः प्राश्नाति ’ इति । तत्र
त्रिभिर्मन्त्रैः पिण्डदानं विधत्ते—

उदु त्यमिति । उदु त्यं चित्रं देवानामित्येतदुभयं प्रथमकाण्डस्य चतुर्थ-
प्रपाठके व्याख्यातम् । सप्त त्वा हरित इत्येषा तूपरितनस्य प्रपाठकस्थान्त्यानुवाके
समाजास्यमानत्वात्तत्रैव व्याख्यास्यते । तस्य यजमानस्य रोगोत्पत्तेः पुरा यदेव
चक्षुः पाटवोपेतमासीत्पिण्डदानेन दत्तमेव भवति ॥

इति भीमस्तायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठकेऽ-
ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहं संजातेषु भूयासं धीर-
श्वेता वसुविद्भ्रुवोऽसि ध्रुवोऽहं संजातेषु भूया-
समुग्रश्वेता वसुविद्भ्रुवोऽसि ध्रुवोऽहं संजातेषु

भूयासमभिभूश्चेत्ता वसुविदामनमस्यामनस्य
 देवा ये सजाताः कुमाराः समनसस्तानहं
 कामये हृदा ते मां कामयन्तां हृदा तान्म
 आमनसः क्वधि स्वाहाऽऽमनमसि (१)
 आमनस्य देवा याः स्त्रियः समनसस्ता अहं
 कामये हृदा ता मां कामयन्तां हृदा ता म
 आमनसः क्वधि स्वाहा वैश्वदेवीं सांग्रहणीं
 निर्वपेद्ग्रामकामो वैश्वदेवा वै सजाता विश्वा-
 नेव देवान्त्स्वेन मागधेयेनोप धावति त
 एवास्मै सजातान्प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवति
 सांग्रहणी भवति मनोग्रहणं वै सांग्रहणं मन
 एव सजातानाम् (२) गृह्णाति ध्रुवोऽसि
 ध्रुवोऽहं सजातेषु भूयासमिति परिधीन्परि
 दधात्याशिषमेवतामा शास्तेऽथो एतदेव
 सर्वं सजातेष्वधि भवति यस्यैवं विदुषं एते
 परिधयः परिधीयन्त आमनमस्यामनस्य देवा
 इति तिस्र आहुतीर्जुहोत्येतावन्तो वै सजाता
 ये महान्तो ये क्षुद्रुका याः स्त्रियस्तानेवाव-
 रुन्धे त एनमवशुद्धा उप तिष्ठन्ते (३) ॥

(स्वाहाऽऽमनमसि सजातानां रुन्धे पञ्च च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
 तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥९॥

(सांग्रहणीष्टिविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमे दृष्टिकामस्य त्रिहविष्केष्टिरीरिता ।

अथ नवमे सांग्रहणीष्टिं विधास्यन्नादौ चोदकप्राप्तान्गन्धर्वोऽसि विधावसुरि-
त्यादिकान्परिधिमन्त्रानपवदितुं मन्त्रान्तराणि दर्शयति—

ध्रुवोऽसीति । हे मध्यमपरिधे त्वं स्थिरोऽसि त्वदीयस्थापनेनाहमपि ज्ञातिषु
मध्ये स्थिरो भूयासम् । किंच, धैर्यवानभिज्ञो धनवांश्च भूयासम् । एवं दक्षिणो-
त्तरपरिधिमन्त्रयोर्व्याख्या । ज्ञातीनां पतिवादित्वराहित्यार्थोऽऽज्ञाधारित्वमुग्रत्वम् ।
आज्ञामुल्लङ्घ्य पतिवादिनस्तिरस्कृत्वमभिभूत्वम् । परिधिमन्त्रानाम्नायोपहोममन्त्रा-
न्यठति—

आमनमसीति । अत्र सजाताः कुमारा इति पदभेदमवलम्ब्यावशिष्टानु-
ष्णेण मन्त्रद्वयं द्रष्टव्यम् । सजातानाकामयितुं मनुत इत्यामनम् । हे ह्यमाना-
ज्य त्वं तादृशमसि । अत आमनस्य सजातानाकामयितुं मन्त्रानस्य पञ्चमानस्य ये
सजाता ज्ञातिप्रभृतयः समनसः समनस्का अनुकूलाः सन्ति हे देवास्तान्सजाता-
नहं हृदा चित्तेन कामये । ते च मां हृदा कामयन्ताम् । तान्सजातान्मे मर्त्यमा-
मनसो मांमाकामयितुं मन्त्रानान्कुरु । इदमाज्यं स्वाहुतम् । एवं कुमारमन्त्रस्त्री-
मन्त्रौ व्याख्येयौ । इदानीमिष्टिं विधत्ते—

धैश्वदेवीमिति । मनसा परस्परमैकमत्येन सम्यक्स्वीकारः सांग्रहणम् । त-
द्यस्यामिष्टावस्ति सा सांग्रहणी । तदेतदाभिप्रेत्येष्टिविशेषणं प्रशंसति—

सांग्रहणीति । ज्ञातिमनसः स्वाधीनत्वेन ग्रहणं मनोग्रहणं, तदेव सम्यग्ग्र-
हणमित्युच्यते । ततः सांग्रहण्येष्ट्या सजातानां मनः स्वाधीनं करोति । आदा-
वाज्ञातान्मन्त्रान्विनियुक्ते—

ध्रुवोऽसीति । त्रिष्वपि मन्त्रेषु भूयासमित्यभिधानादाशासनं गम्यते । किं
चैवं विदुषस्तेमन्त्रैः परिधाने सति सजातेषु मध्ये मन्त्रैः प्रार्थितं सर्वमाधिकं तप-
यते । मन्त्रान्तराणि विनियुक्ते—

१ क. घ. ङ. 'याधरत्व' । २ स्व. 'रस्कृत्वम्' । ३ क. घ. ङ. च. 'कारयि' । ४ क.
ङ. हे आमन ह् । ५ क. घ. ङ. च. 'कारयि' । ६ च. 'सो मत्कार्यं कारयि' ।

(सांग्रहणीष्टिविधिः)

आमनमसीति । अत्र सजाता इत्यन्ते मन्त्रभागे समनस इत्याद्युक्तभागोऽ-
नुषङ्गनीयः । कुमारा इत्यादिके मन्त्रभाग आमनमसीत्यादिमन्त्रपूर्वभागोऽनुषङ्ग-
नीयः । तथा सति त्रिभिर्मन्त्रैराहुतित्रयं संपद्यते । स्वकुले स्वजातिषु मध्ये स्वघ्रा-
त्रे च ये महान्तः पुरुषाः मौढा ये च क्षुल्लका बाला याश्च पत्नीमगिनीमात्रादयः
स्त्रिय एतावन्त एवापेक्षिताः सजातास्ताननयेष्ट्या स्वाधीनान्करोति । ते च
जनाः स्वाधीना एव सन्त एनं सेवन्ते । अत्र विनियोगसंग्रहः—

‘ सांग्रहण्यां तु परिधीन्परिधत्ते ध्रुवस्रयात् ।

आमनेति त्रिभिस्तत्र उपहोमास्त्रयो मताः ॥

मन्त्रभेदः सजातेति कुमारेति पदद्वयात् ॥

अत्र मीमांसा ।

इशभाष्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

‘ आमनाहुतिभिर्बाध्या अनूयाजा न वाऽग्निमः ।

त्रित्वलिङ्गाद्विशिष्टोक्तेर्भेदो मध्योक्तितोऽन्तिमः ’ ॥ इति ।

‘ सांग्रहणीष्टौ श्रूयते—आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोति ’
इति । एतामिस्तिसुभिराहुतिभिः प्राकृतास्त्रयोऽनूयाजा बाध्याः । कृतः । त्रित्व-
लिङ्गात् । पूर्वाधिकरणे सप्तदशसंख्याविशिष्टप्राकृतपञ्चभावेन मा भूद्बाध्यत्वम् ।
इह तु त्रित्वविशिष्टत्वादनूयाजा बाध्यन्ताम् । यदा—तदनुवादेन मन्त्रागुणविधा-
नात्प्राकृतमन्त्रबाध इति पूर्वः पक्षः । किं त्रित्वमात्रमनूद्य मन्त्रसहिता आहुतयो
विधीयन्ते, आहोस्वित्त्रित्वाविशिष्टा आहुतीरनूद्य मन्त्रविधिः । आद्ये त्रित्व-
मग्न्यादिष्वपि सस्त्वेन नानूयाजलिङ्गम् । द्वितीये विशेषणविशेष्ययोरुद्देश्ययो-
र्भेदेन वाक्यं भिद्येत । तस्मात्कर्मान्तरविधानान्न बाधः, किंतु समुच्चयः । तत्र
मध्योक्तिर्लिङ्गम् । तथा चाऽऽम्नायते—“ यत्प्रयाजानूयाजानां पुरस्तादोपरि-
ष्टाद्वा जुहुयाद्बहिरात्मन्सजातानादधीताथ यन्मध्यतो जुहोति मध्यत एव सजाता-
नात्मन्बन्धे ” इति । तस्मादामनहोमानामनूयाजैः सह समुच्चयः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतेत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

मन्त्रोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(आयुष्कामोष्टिमन्त्राः)

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

यन्नवमैत्तन्नवनीतमभवद्यदसंपत्तत्सर्पिरभव-
द्यदधियत तद्घृतमभवदाश्विनोः प्राणोऽसि
तस्य ते दत्तां ययोः प्राणोऽसि स्वाहेन्द्रस्य
प्राणोऽसि तस्य ते ददातु यस्य प्राणोऽसि
स्वाहा मित्रावरुणयोः प्राणोऽसि तस्य ते दत्तां
ययोः प्राणोऽसि स्वाहा विश्वेषां देवानां
प्राणोऽसि (१) तस्य ते ददतु येषां प्राणोऽ-
सि स्वाहा घृतस्य धाराममृतस्य पन्थामि-
न्द्रेण दत्तां प्रयतां मरुद्भिः । तत्त्वा विष्णुः
पर्यपश्यत्तत्त्वेडा गन्धैरयत् । पावमानेन त्वा
स्तोमेन गायत्रस्य वर्तन्योपाशोर्वीर्येण देव-
स्त्वा सवितोत्सृजतु जीवातवे जीवनस्यायै
बृहद्रथंतरयोस्त्वा स्तोमेन त्रिष्टुभो वर्तन्या
शुक्रस्य वीर्येण देवस्त्वा सवितोत् (२) सृजतु
जीवातवे जीवनस्याया अग्नेस्त्वा मात्रया जग-
त्यै वर्तन्याऽऽग्रयणस्य वीर्येण देवस्त्वा सवि-
तोत्सृजतु जीवातवे जीवनस्याया इममम
आयुषे वर्चसे कृधि प्रियरेतो वरुण सोम-
राजन् । मातेवास्मा अदिते शर्म यच्छ विश्वे
देवा जरदष्टियथाऽसत् । अमिरायुष्मान्त-

वनस्पतिभिरायुष्मान्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं
 करोमि सोम आयुष्मान्त्स ओषधीभिर्यज्ञ
 आयुष्मान्त्स दक्षिणाभिर्ब्रह्माऽऽयुष्मत्तद्वाहणै-
 रायुष्मद्देवा आयुष्मन्तस्तेऽमृतैः पितर आयु-
 ष्मन्तस्ते स्वधयाऽऽयुष्मन्तस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽ-
 युष्मन्तं करोमि ॥ ३ ॥

(विश्वेषां देवानां प्राणोऽसि त्रिष्टुभो वर्तन्या शुक्रस्य वीर्येण देवस्त्वा
 सवितोत्सोम आयुष्मान्पञ्चविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

इष्टिः सांग्रहणी प्रोक्ता नवमे श्रामकामिनः(णः) ॥

अथ व्यवहितेनैकादशानुवाकेनाऽऽयुष्कामेष्टिं विधित्सुर्दशमे तन्मन्त्रान्पठति ।

कल्पः—“ यन्नवमैत्तन्नवनीतमभवदित्स्माज्ज्यमवेक्ष्य ” इति ।

अनेन प्राकृत आज्यमस्तीत्यवेक्षणमन्त्रो बाधितः । पाठस्तु—

यन्नवमैत्तदिति । यद्यस्मात्कारणाद्दध्न उद्घ्रियमाणं सन्नवमैत्तन्नवं नूतनं रूप-
 मभवत्तस्मान्नवं च तन्नीतं घेत्युद्धृतस्य सारपिण्डस्य नवनीतनाम संपन्नम् । यद्य-
 स्मात्कारणादग्निसंपर्के सति पिण्डो विलीयमानोऽसर्पत्प्रसृतोऽभूत्तस्मात्सर्पिरिति
 नाम । यस्मात्प्रसृतस्य शीतलपात्रस्थापनेन तत्पुनरघ्रियत तद्घनीभूतमभवत्तस्माद्-
 घृतामिति नाम । घृक्षरणदीप्तयोरिति धातोर्नैतद्रूपं किंतु घृतमित्यत्र घकारस्य
 घकारादेशः । कल्पः—“ उपहोमकालेऽधिनोः प्राणोऽसीत्येतैः प्रतिमन्त्रं चतुर
 उपहोमाञ्जुहोति ” इति । पाठस्तु—

(आयुष्कामेष्टिमन्त्राः)

अश्विनोरिति । हे यजमान त्वमश्विनोः प्राणोऽसि प्राणवत्प्रियोऽसि । तस्माद्ययोः प्राणोऽसि तावश्विनौ तस्य ते प्रियस्य तवाऽऽयुर्हेतुभूतं प्राणं दत्ताम् । प्राणमित्येतत्सामर्थ्यात्सम्भवे । तयोरश्विनोरिदमाज्यं स्वाहुतमस्तु । एवमुत्तरेषु योज्यम् । कल्पः—“ यत्खादिर आज्यं तदग्नेणाऽऽहवनीयं पर्याहृत्यं तेन दक्षिणस्थां वोदिश्रोण्वामासादयति तद्यजमानोऽभेक्षते घृतस्य धाराममृतस्य पन्थामिति ” इति । पाठस्तु—

घृतस्य धारामिति । घृतस्य धारामवेक्षतेत्यध्याहारः । कीदृशी धाराम् । अमृतस्य पन्थां कर्मफलस्य साधनत्वेन मार्गभूताम्, इन्द्रेण वृष्टितृणोत्पत्त्यादि-परम्परया दत्तां संपादिताम्, मरुद्भिर्वैश्याधिपैः प्रयतां *ऋयणभाण्डेषु प्रयत्नेन धृताम् । हे घृत तत्त्वा तथाविधं त्वां विष्णुसदृशो यजमानः पर्यपश्यत्परिपश्यति । इहा पन्थामिनिनी देवता तादृशं त्वां गव्यैरयत्मेरयति गोषु स्थापयति ।

कल्पः—“ अथास्य ब्रह्मा दक्षिणं हस्तं गृह्णाति ब्रह्मणं इतरं ऋत्विजो हस्तमन्वारभ्य यजमानं पर्याहुः पावमानेन त्वा स्तोभेनेति ” इति । पाठस्तु—

पावमानेनेति । हे यजमान त्वां सविता देव उत्सृजतु दीर्घरोगान्मोचयतु । केन साधनेन । बहिष्पवमानादीनां संबन्धिना भिवृदादिस्तोत्रसाध्यैः स्तोत्रेण, गायत्रस्य वर्तन्या गायत्रच्छन्दसो यो मार्गस्तेन सोमाहरणरूपेण यज्ञाङ्गसंपादनेन, उपांशोर्वीर्येणोषांशुग्रहहोमसाध्यस्मनर्थेन । अत्र प्रतिसाधनं वाक्यभेदे-मान्वेतुं त्वेषिशब्दस्य पुनरुक्तिः । किमर्थमुत्सृजति तदुच्यते । जीवातवे जीव-नहेत्वौनधादिसंपादनाय । तदपि किमर्थमिति तदुच्यते । जीवन्मया चिरं जीवि-तुनिच्छा जीवन्मया तदर्थम् । एवं द्वितीयतृतीयमन्त्रौ योजनीयौ । अग्नेर्मान्वा भीषतेऽभिर्वधा गीत्या सा गीतिर्मान्वा वज्ञावज्ञियस्य मानमित्यर्थः ।

कल्पः—“ अथ यजमानो हिरण्माद्भूतं निष्पदहीनमग्न आयुषे वर्धते कृधीति प्राश्नन्तमग्निसम्प्रयते ” इति । पाठस्तु—

हृद्वन्नम इति । हेऽग्न इमं यजमानं दीर्घायुषे वलाय च कृधि समर्थं कुरु ।

* विक्रवाय भाण्डेषु संचितामिति स. पुरतःकथं पाठान्तरम् ।

१ स. घ. 'त्य द' । २ क. घ. च. 'श्रोण्यां सा' । ३ क. 'ण श' । ४ च. 'हृदं महर्त्विजो । ५ क. घ. 'रमहर्त्विजो ।

(आयुष्कामेष्टिमन्त्राः)

हे वरुण हे सोम राजन्नस्य यजमानस्य प्रियं रेतः पुत्रोत्पादकं संपादय ।
हेऽदिते पृथिवि मातृवदस्मै सुखं प्रयच्छ । विश्वे देवा अयं यजमानो यथा
जरदष्टिरसत्तथा कुर्वन्तु । जराया अष्टिव्यांसिर्यस्यास्तौ जरदष्टिः । वास्ये यौवमे
च मरणरहितो जरामायुःसंपूर्तिपर्यन्तां यथा व्याप्नोति तथा कुर्वन्त्वित्यर्थः ।

कल्पः—‘ अग्निरायुष्मानित्यनुवाकशेषेणास्याध्वर्युर्दक्षिणं हस्तं गृह्णाति ।
इति । पाठस्तु—

अग्निरायुष्मानिति । अग्निरायुष्मान्भवति । तत्कथमिति तदुच्यते । सोऽग्नि-
र्वनस्पतिभिरायुष्मान्काष्ठेषु प्रक्षिप्यमाणेषु ज्वालापरम्परया वर्धते न तृषशाम्यति ।
तेनाग्नेरायुषाऽभिवर्धमानेन त्वामायुष्मन्तं करोमि । एवमुत्तरत्र योष्यम् । सोमः
सोमरस ओषधीष्वभिषूयमाणसु वर्धते । यज्ञो दक्षिणाभिर्वशीकृतेष्वृत्विशु वर्धते ।
वेदश्च ब्राह्मणेष्वध्यापकेषु अविच्छेदेन वर्धते । देवाश्च हवीरूपेणामृतेन जीव-
न्ति । पितरश्च स्वधाकारपूर्वकेण पिण्डादिना जीवन्ति । प्रतिवाक्यमनुषङ्गघो-
तनाय तेन त्वाऽऽयुषेति पुनः पठ्यते । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ ज्योगामयाविनस्त्वष्टौ यन्नवेत्याज्यमीक्षते ।
अशिनोरुपहोमाः स्युर्घृतं स्वाम्याज्यमीक्षते ॥
स्पृष्ट्वर्त्विजो ब्रह्महस्तं पावेति स्वामिनं जगुः ।
इमं घृतं पिबन्तं तु स्वामिनं मन्त्रयेत हि ॥
अग्निः सोमश्च यज्ञश्च ब्रह्म देवाः पितेति षट् ।
यथोचितानुषङ्गैस्तैर्गृह्णीते स्वामिहस्तकम् ।
दशमे त्वनुवाकेऽस्मिन्मन्त्राः षोडश वर्णिताः ॥ ” इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयैतत्त्रितीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

(आयुष्कामेष्टिविधिः)

(अथ द्वितीयाहके तृतीयप्रपाठक एकादशोऽमुवाकः) ।

अग्निं वा एतस्य शरीरं गच्छति सोमः रसो
वरुण एनं वरुणपाशेन गृह्णाति सरस्वतीं वाग-
ग्नाविष्णुं आत्मा यस्य ज्योगामयति यो ज्यो-
गामयावी स्याथो वा कामयेत सर्वमायुरिया-
मिति तस्मां एतामिष्टिं निर्वपेदाग्नेयमष्टाक-
पालः सौम्यं चरुं वारुणं दशकपालः सार-
स्वतं चरुमाग्नाविष्णवमेकादशकपालमग्नेरेवा-
स्व शरीरं निष्क्रीणाति सोमाद्रसम् (१)
वारुणेनैवेनं वरुणपाशान्मुञ्चति सारस्वतेन
वाचं दधात्याग्निः सर्वा देवता विष्णुं यज्ञो देव-
तामिश्रैवेनं यज्ञेन च भिषज्यत्युत यदीतासु-
भं वति जीवत्येव यन्नवमैत्तन्नवनीतमभवदित्या-
ज्यमवेक्षते रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टेऽ-
श्विनोः प्राणोऽसीत्याहाश्विनो वै देवानाम्
(२) मिजजौ ताभ्यामेवास्यै भेषजं करोती-
न्द्रस्य प्राणोऽसीत्याहेन्द्रियमेवासिमन्त्रेतेन दधा-
ति मित्रावरुणयोः प्राणोऽसीत्याह प्राणापाना-
वेवासिमन्त्रेतेन दधाति विश्वेषां देवानां प्राणोऽ-
सीत्याह वीर्यमेवासिमन्त्रेतेन दधाति घृतस्य
धारां घृतस्य पन्थामित्याह यथायजुरेवैतत्पा-
वमानेन त्वा स्तोमेनेति (३) आह प्राणमे-

(आयुष्कामेष्विविधिः)

वास्मिन्नेतेन दधाति बहुद्रथंतरयोस्त्वा स्तोमे-
 नेत्याहौज एवास्मिन्नेतेन दधात्यग्नेस्त्वा माघ्र-
 येत्याहाऽऽत्मानमेवास्मिन्नेतेन दधात्युत्विजः
 पर्याहुयांश्चन्त एवत्विजस्त एनं भिषज्यन्ति
 ब्रह्मणो हस्तमन्वारभ्य पर्याहुरेकधैव यजमान
 आयुर्दधाति यदेव तस्य तद्धिरण्यात् (४)
 शतं निष्पिबत्यायुर्वै घृतममृतं हिरण्यममृता
 देवाऽऽयुनिष्पिबति शतमानं भवति शतायुः
 पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठ-
 त्यथो सलु यावतीः समा एष्यन्मन्येत तार्व-
 न्मानं स्यात्समृद्ध्या इममम आयुषे वज्रसे
 कृधीत्याऽऽहायुरेवास्मिन्वर्चो दधाति विश्वे
 देवा जरदाष्टिययाऽसदित्याह जरदाष्टिमेवैनं करो-
 त्याभिरायुष्मानिति हस्तं गृह्णात्येते वै देवा
 आयुष्मन्मन्तस्त एवास्मिन्नायुर्दधाति सर्वमायु-
 रेति (५) ॥

(रत्तं देवानां स्तोमेनेति हिरण्यादसदिति द्वाविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(आयुष्कामेष्टिविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयपपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

इष्टेर्विधारुयमानाया दशमे मन्त्र ईरितः ।

अथैकादशे तामिष्टिं विधातुं प्रस्तौति—

अग्निं वा इति । यं दीर्घव्याधिः पीडयति एतस्य शरीरमग्निं यद्विशति, मीक्षमक्षणेन कृशत्वात् । तामेन रसस्वीकाराद्बलक्षयः । बरुणपाशेन महणादु-
दरादिव्यथा । सरस्वतीवितदीया वाग्भाषा गच्छति, तेनायं भाषितुं न शक्नोति ।
जीवात्मा त्वग्नाविष्णुं प्राप्नोति, तेन मुमुर्षति । इदानीं विधत्ते—

यो ज्योगामयावीति । ज्योगामयाविनो रोगपरिहारार्थमरोगस्य चापसृत्यु-
परिहारार्थमियं पञ्चहविष्केष्टिः । मन्त्रं विनियुञ्जे—

यज्ञवयेत्तदिति । मन्त्रोक्तैर्नवनीतसर्पिर्भूतनिर्वचनेरस्याऽऽव्यस्येत्तद्विद्यमानरूपं
महिषानं स्थापनाय मन्त्रो व्याचष्टे । यदा मन्त्रस्यैतत्स्वरूपमेव घृतस्य महिषानं
व्याचष्टे । मन्त्राक्षरेरेव स्पष्टं प्रतीयते नात्र वृथग्वक्तव्यमस्तीत्यर्थः ।

उपहोममन्त्रान्व्याचष्टे—

अग्निं नोरिति । यजमानस्याऽऽव्यावेक्षणमन्त्रे स्वार्थतां दर्शयति—

घृतस्येति । आत्विग्निः पठ्यमानानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

पावमानेनेति । पवमानस्य वायोः प्राणरूपत्वात्तेन प्राणस्थापनं, बृहन्नथं-
वरवोः पृष्ठस्तोत्रप्रकृतित्वेन सारत्वात्तेनौजोधरणम् । अग्नेरात्मा मीयवेऽनवेत्सु-
कत्वात्तेनाऽऽत्मस्थापनम् । एतेषां त्रयाणां पाठं विधत्ते—

आत्विज इति । पाठकाले हस्तग्रहणं विधत्ते—

प्रहणो हस्तमिति । एकधैव सर्वेषाम् आत्विजामैकमत्येनैव तस्य यजमानस्य
वदेवाऽऽयुः संपादनियमस्ति तत्सर्वं तस्मिन् यजमाने स्थापयन्ति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘वात्रसंपादनकाले स्वादिरं पात्रं चतुस्त्राकि मयुक्ते सौवर्णस्य
प्रवर्तं शतमानस्य छतम्, अथो खलु यावतीः तत्रा एव्यन्मन्येत तावन्मानश्-
स्यात् ’ इति । “ आश्वयज्यमहणकाले तूर्णीं स्वादिरे चैतुर्गुणैर्वि वृहीत्वा साद-
नकाल उत्तरेण वृषां स्वादिरं सादयित्वा तस्मिन् प्रवर्तं प्रवदधाति ” इति च ।
प्रवर्तः कणाभरणं कण्डलम् । [तत्र] घृते स्थापितात्मवर्तानिष्पीडितस्य घृतस्य
पानं विधत्ते—

(अश्वदानवत इष्टिविधिः)

हिरण्यादिति । तस्य परिमाणं द्वेषा विधत्ते-

शतमानामिति । शतमानं पञ्चपणपरिमितमित्यस्य ऋदुक्तम् । अथवा रुग्णो यजमानो यावतो भाविनः संवत्सरान्प्राप्नोत्वित्यश्वसुर्मन्येत तावन्निर्मनैः परिमितं कर्तव्यम् । मानशब्दो गुञ्जाबीजं ब्रूते । रुग्णस्यातीतमायुः परित्यज्याऽऽगामिन आयुषो यावन्तः संवत्सरा एतस्य मनसि निश्चितास्तावन्निगुञ्जाबीजैः परिमितमित्यर्थः । प्राञ्जतो यजमानस्याभिमन्त्रणमन्त्रे प्रथमचरमभागयोरभिप्रायं दर्शयति-

इदमन्न इति । आयुषश्चरमभागस्थाया जराया अष्टिव्याप्तिर्यस्य । अथवा जीर्ण्यहिरशनं यस्यासौ जरदाष्टिः, नीरोग इत्यर्थः । अश्वसुर्मन्यमानदक्षिण-हस्तग्रहणं विधत्ते-अग्निरायुष्मानिति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुग्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत्स स्वां देवता
माँरस पर्यदीर्यत स एतं वारुणं चतुष्कपा-
लमपश्यत्तं निरवपत्ततो वै स वरुणपाशाद्-
मुच्यत वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रति-
गृह्णाति यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारु-
णाश्चतुष्कपालान्निषेद्वरुणमेव स्वेन भागधे-
येनोप धावति स एवेनं वरुणपाशान्मुञ्चति
(१) चतुष्कपाला भवन्ति चतुष्पादश्चः

(अश्वदानवत इष्टिविधिः)

समृद्ध्या एकमतिरिक्तं निर्वपेद्यमेव प्रतिग्राही-
भतति वं वा नाध्येति तस्मादेव वरुणपाशा-
न्मुच्यते यद्यपरं प्रतिग्राही स्यात्सौर्यमेकक-
पालमनु निर्वपेद्यमेवाऽऽदित्यमुच्चारं कुरुतेऽ-
पोऽवभृथमवैत्यप्सु वै वरुणः साक्षादेव वरुण-
मव यजतेऽपोनप्त्रियं चरुं पुनरेत्य निर्वपेद-
प्सुयोनिर्वा अश्वः स्वामेवैनं योनिं गमयति
स एनं शान्त उपतिष्ठते (२) ।

(मुञ्चति चरुं सप्तदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

एकादशे त्विष्टिरुक्ता दीर्घरोग्यायुरर्थिनोः ।

अथ द्वादशोऽश्वदानवत इष्टिं विधास्यन्प्रस्तौति—

प्रजापतिरिति । अनपइत्तवान् । देवस्य भावो देवता । स प्रजापतिः
स्वकीयं देवत्वमाहंदात्मकरोत् । प्रजापत्यो वा अश्व इति श्रुतेः प्रजामतिरेव
पूर्वमश्वस्य देवता । तस्मिन्नाश्वे वरुणाय दत्ते सति स्वकीयमश्वस्वामित्वमपगतं,
वन्निमिरोन दुःस्तेन स प्रजापतिः पर्यदर्यित तदीयं शरीरं परितो दीर्घं दीर्घ-
रोगप्रस्तमभूत् । स च रोगो वरुणपाशरूपत्वाद्दारुणेऽद्या निवृत्तः । इदानी-
मिष्टिं विधत्ते—

वरुणो वा इति । पतिवृद्धातीत्यस्यान्तर्भावितप्यर्थत्वात्प्रतिग्राहयति वदा-
तीत्ययमर्थः संपद्यते । कपालसंख्यां प्रशंसति—

चतुष्कपाला इति । अथसंख्यातोऽधिकं पुरोडाशं विधत्ते—

(अश्वदानवत इष्टिविधिः)

एकमतिरिक्तमिति । यमेवाश्वमित ऊर्ध्वं यदा कदाचित्कालान्तरे प्रति-
ग्रहीष्यति दास्यति, अथवा यं कंचिदश्वं प्रतिगृहीतं नाभ्येति विस्मरति तदर्थाऽ-
श्वमतिरिक्तः पुरोडाशः । निमित्तविशेषेणाङ्गाधिक्यं विधत्ते-

यद्यपरमिति । कांश्चिदश्वान्दत्त्वा तदानीमेवेष्टयनुष्ठाने सत्येकेनातिरिक्तेन
सहितास्तावन्तः पुरोडाशाः पर्याप्ताः । यदा तु दानानन्तरमेवेष्टिर्नानुष्ठिता किंतु
कंचित्कालमतिलङ्घ्य पुनरप्यपरोऽश्वो दत्तस्तदा सातिरिक्तान्दत्ताश्वसंख्याकान्पुरो-
डाशान्निरूप्य सौर्यमनुनिर्बपेत् । तेनाऽऽदित्यमेवोर्ध्वचारिणं कुरुते । स चाऽऽ-
दित्यो बिलम्बदोषं परिहरन्नुपरिष्ठाद्वर्तत इत्यभिप्रायः । इष्टयङ्गत्वेनावभृथं विधत्ते-

अपोऽवभृथमिति । अपः प्राप्य तत्रावभृथं कर्म कुर्यात् । तेन वरुणो
निराकृतो भवति ।

अङ्गान्तरं विधत्ते-

अपोऽनञ्जीयमिति । अपोनप्ता देवता यस्य सोऽयमपोनञ्जीयस्तं चरुमव-
भृथदेशाद्यज्ञमूमौ समागत्य निर्वपेत् । अप्सु योनिरुत्पात्तिर्यस्याश्वस्य सोऽयमप्सु-
योनिः । उच्चैःश्वसोऽश्वस्य समुद्रादुत्पात्तिः पुराणेषु प्रसिद्धा । तस्मादपोनञ्जी-
यचरुणा तमश्वं स्वकीययोनिगामिनं करोति । स चाश्वः शान्तः सन्नरोगमनुत्पा-
द्यमं यजमानं सेवते ।

अत्र मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्-

“ अश्वमतिग्रहेष्टिस्तु दातुरित्याभिधास्यते ।
दानद्वये लौकिके वा वैदिके वा भवेदियम् ॥
अविशेषाद्द्वयोर्यद्वा न देयः केसरत्पतः ।
निषेधाऽलौकिकात्तत्र प्रायश्चित्तिरियं भवेत् ।
न जलोदरहेतुत्वं प्रमितं लौकिके क्वचित् ।
वैदिके तु श्रुतं तस्मात्तत्प्रायश्चित्तयेऽत्र सा ॥ ”

इदमस्नायते-“ यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणाश्चतुष्कपालान्निर्ब-
पेत् ” इति । तत्र प्रतिग्रहशब्दो दानपर इत्यनन्तरमेव वक्ष्यते । तत्र विशेषा-

(अश्वदानवत इष्टिविधिः)

श्रवणां लौकिकवैदिकदानयोरुभयोरप्यसाविष्टिरित्येकः पक्षः । न केसरिणो ददातीनि स्मृत्या मित्रदायादादिभ्यः प्रीत्या क्रियमाणमश्वदानं लौकिकं निषिद्धं, तदनुष्ठाने प्रायश्चित्तरूपेणमिष्टिरिति द्वितीयः पक्षः । “ वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रतिगृह्णाति ” इत्यश्वदाने जलोदरव्याधिरूपो दृष्टदोषो वरुणग्रहवाक्येनोच्यते । न च लौकिकस्याश्वदानस्य तज्जेतुत्वं प्रमितम् । वैदिकस्य तु जन्मान्तरविषयं दोषश्रवणम् । अतो वैदिकदाने सेष्टिः प्रायश्चित्तम् । अस्ति हि वैदिकमश्वदानं “ बहवा दक्षिणा ” इत्यादिश्रवणात् ।

अत्रैवान्पश्चिन्तितम्—

“ यावतः प्रतिगृह्णीयादथास्तावत्य इष्टयः ।

प्रतिग्रहीतुर्दातुर्वा स्यादाद्योऽस्तु यथाविधि ॥

असंजातविरोध्यर्थवादाद्दातुः प्रजापतेः ।

इष्टिः अता ततो दातुर्णिजर्थेऽपि विधिं नयेत् ” ॥

पूर्वादाहते वाक्ये प्रतिगृह्णीयादिति विधिपदश्रवणात्प्रतिग्रहीतुरिष्टिरिति चेन्न । उपक्रमरूपेणार्थवादेन दातुस्तदिष्टिप्रतीतिः । उपक्रमश्चैवं भ्रूयते—“ प्रजापतिर्वरुणायाश्मनयत्स स्वां देवतामार्कत्स पर्यदीर्यत स एतं वारुणं चतुष्कपाळमपश्यत्सं निरंबपत्ततो वै स वरुणपाशादमुच्यत ” इति । अनयदत्तवान् । स च दाता प्रजापतिः स्वकीयां वरुणदेवतां जलोदररोगप्रदां प्राप्तवान् । तेन च रोगेण अस्तः प्रजापतिर्विदीर्णो भूत्वा रोगपरिहारायोष्टिं कृत्वा रोगादमुच्यते-त्यत्र दातुरिष्टिरित्यगम्यते । असंजातविरोध्युपक्रमानुसारेण विधायकमपि प्रतिग्राहयेदित्येवमन्तर्भावितनिजर्थपरतया व्याख्येयम् ।

पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ प्रतिग्रहे तु बहवश्चे पूर्वम्यायोऽस्ति वा न वा ।

अस्ति तत्साम्यतो मैवं पुरोडाशस्य शोभतः ” ॥

‘ यावदोऽश्वं प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणाश्चतुष्कपाळान्निर्वपेत् ’ इति । अत्र शतसंख्यादिमुक्त्वबहवश्चेतिग्रहे बहुपुरोडाशेषुदाहृतप्रत्यक्षवचनेन साहित्यं प्राप्तम् । अत्र पूर्वम्यायेन सर्वेषु पुरोडाशेष्वेकैकोऽधिभयणादिधर्मोऽनुष्ठेय इति चेन्मैवम् । तद्वेषु चतुर्षु कपालेषु क्रमेण पुरोडाशानभिधित्य यावता कालेन प्रथमपुरोडाशे

(पाप्मना गृहीतस्योष्टिविधिः)

द्वितीयसंस्कारं कर्तुं मानच्छति वायवा काळेनासौ शुष्को मरुपी भवति । तस्मा-
देकैकस्मिन्पुरोडाशे कृत्स्नधर्मसमापनमित्येवं काण्डानुसमसोऽभ्युपेतव्यः । एकाद-
शाभ्यासस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्-

‘ तन्मं चतुष्कपालानां भेदो वा तन्महत्त्वतः ।

कुम्भीवत्तन्त्रता नैवं भेदः स्यात्प्रकृताविध ॥ ’

इदं श्रूयते-‘ यावतोऽधान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणाश्चतुष्कपालान्निर्वपेत् ’
इति । यथा प्राजापत्येषु कुम्भ्या महत्त्वेन वन्त्रं तथाऽत्रापि कपालमहत्त्वेन
वन्त्रमिति चेत् । नैवम् । प्रकृतौ प्रतिपुरोडाशं कपालभेदेन तन्नेदस्यैव चोदक-
प्राप्तेः । किंचात्मन्तविशालेषु कपालेषु चतुर्षु पुरोडाशानां शतेष्ववस्थापितेष्वे-
कस्यैव कपालस्यैकदशे पुरोडाशस्यैकस्य समाप्तेर्न कोऽपि पुरोडाशश्चतुष्कपालः
सिध्येत् । तस्मात्प्रतिपुरोडाशं कपालचतुष्टयभेदः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे उष्णयजुर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

या वामिन्द्रावरुणा यतव्यां तनूस्तयेमम-
ःहंसो भुञ्चतं या वामिन्द्रावरुणा सहस्र्या
रक्षस्यां तेजस्यां तनूस्तयेममःहंसो मुञ्चतं यो
वामिन्द्रावरुणावग्नौ सामस्तं वामेतेनाव यजे
यो वामिन्द्रावरुणा द्विपात्सु पशुषु चतुष्पात्सु
गोष्ठे गृहेश्वप्स्वोषधीषु वनस्पतिषु सामस्तं
वामेतेनाव यज इन्द्रो वा एतस्य (१) इन्द्रि-
येणापं कामति वरुण एनं वरुणपाशेन गृह-
णाति यः पाप्मनां गृहीतो भवति यः पाप्मनां

(पाप्मना गृहीतस्वेष्टिविधिः)

गृहीतः स्यात्तस्मा एतामैन्द्रावरुणीं षडस्यां
निर्वपेदिन्द्र एवास्मिन्निन्द्रियं दधाति वरुण
एनं वरुणपाशाम्मुञ्चति पयस्यां भवति पयो
हि वा एतस्मादपक्रामत्यथैष पाप्मना गृहीतो
यत्पयस्यां भवति पय एवास्मिन्तथा दधाति
पयस्यांयाम् (२) पुरोडाशमबं दधात्यात्म-
न्वन्तमेवैनं करोत्यथो आयतनवन्तमेव चतुर्था
व्यूहति दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठति पुनः समूहति
दिग्भ्य एवास्मै भेषजं करोति समूह्याव द्यति
यथाऽऽबिद्धं निष्कृन्तति तादृगेव तद्यो वामि
न्द्रावरुणावभौ स्नामस्तं वामितेनावं यज इत्याह
दुरिष्ट्या एवैनं पाति यो वामिन्द्रावरुणा द्वि-
पात्सु पशुषु स्नामस्तं वामितेनावं यज इत्या
हेतावतीर्वा आप ओषधयो वनस्पतयः प्रजाः
पशव उपजीवनीयास्ता एवास्मै वरुणपाशा-
न्मुञ्चति (३) ॥

(एतस्य पयस्यायां पाति षड्विंशतिश्च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(पाप्मना गृहीतस्येष्टिविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

चतुष्कपाला विहिता द्वादशे त्वध्वानिनः ।

अथ त्रयोदशे पाप्मना गृहीतस्येष्टिं विधित्सुसादौ मन्त्राम्पठति ।

कल्पः—‘ इन्द्रावरुणं पुरोडाशं निरुष्वेन्द्रावरुणीं पयस्वां निवंपेबुद्धास्वालं-
कृत्य पयस्वापां पुरोडाशमवदधात्येतथैव मच्छाद्याऽऽसादयत्यथास्मात्प्रविदिशं
पयस्वां व्यूहसि या वामिन्द्रावरुणा यतव्या तनूरित्येतैरेव पुनः समूर्हति मुञ्चत-
मित्यस्य स्थानेऽमुक्तमिति मन्त्रान्तान्संनमति सहेव पयस्यायाः पुरोडाशस्यावद्यति
यो वामिन्द्रावरुणावधौ साम इत्युपहोमाः ’ इति ।

अथ प्रथमस्य व्यूहनमन्त्रस्य पाठस्तु—

या वामिति । हे इन्द्रावरुणौ वां युवयोर्थां तनूर्यतव्या पाषान्मोचने पय-
स्नवन्ती तथा तन्वा यजमानं पाषान्मोचयतम् । द्वितीयतृतीयचतुर्थमन्त्राणां
पाठस्तु—

या वामिति । सहस्येत्यत्र तनूरित्यस्यान्त्यभागस्यानुषङ्गः । तेजस्येत्यत्र
या वामित्याद्यभागस्यानुषङ्गः । रक्षस्येत्यत्रोभयोर्भागयोस्तनुषङ्गः । सहो बलं
तदहंवीरि सहस्या । रक्षो रक्षणं तदहंतीति रक्षस्या । तेजो रोचनशक्तिस्तदहं-
तीति तेजस्या । उपहोमे प्रथममन्त्रस्य पाठस्तु—

यो वामिति । हे इन्द्रावरुणावधौ वां युवयोर्थाः सामः पापविशेषो युव-
योर्होमार्थे वद्वौ यजमानेन बोऽपराधः कृतस्तमपराधं युवयोः संबन्धिनैतेन
होमेनावयजे विनाशयामि । द्वितीयादीनां सप्तानां मन्त्राणां पाठस्तु—

यो वामिति । द्विपात्सु पशुष्वित्यत्र सामस्तं वामित्याद्युत्तरभागस्यानुषङ्गः ।
वनस्पतिषु साम इत्यत्र यो वामित्यादेः प्रथमभागस्यानुषङ्गः । × चतुष्पात्स्वि-
त्यादिषु पञ्चसु पूर्वोत्तरभागयोरनुषङ्गः । हे इन्द्रावरुणौ युवयोः संबन्धी यो
यजमानस्तस्य द्विपात्सु पशुषु मनुष्यादिस्वेषु यः सामः पापविशेषस्तं पापविशेषं
युवयोः संबन्धिनैतेन कर्मणा विनाशयामि । एवं सर्वत्र योऽयम् । अथेष्टिं विधत्ते—

× चतुष्पात्स्विति मन्त्रे तु चतुष्पात्स्वित्त्वमन्तरं पशुष्वितिपदस्याभ्यनुषङ्गो ज्ञेयः ।

१ घ. 'इत्यमुक्तं' । २ क. 'मिति मन्त्रान्सं' । ३ क. 'यस्यया पुं' ।

(पाप्मना गृहीतस्योष्टिविधिः)

इन्द्रो वा इति । यः पापगृहीत एवदीयेनेन्द्रियेण सहेन्द्रोऽपगच्छति, वरुणो रोगेणैतं बाधते, अतः पाप्मना गृहीतस्य तद्भयविषयेष्टिः । पयसि प्रभवाऽऽमिक्षा पयस्या । तां प्रशंसति—

पयस्येति । पयःशब्देन क्षीरादिसात्त्विकाहारजनितश्रद्धया कृतं पुण्यमुपलक्ष्यते । तत्पुण्यानुष्ठानमेवैतस्माद्यजमानाद्यद्यपक्रामति तदानीमेष पाप्मना गृहीतो भवति । यद्यत्र इविः पयस्या भवेत्तर्ह्यस्मिन्ध्यजमाने तथा पयस्ययाऽऽहारोपलक्षितं पुण्यमाहितं भवति । अथाप्राप्तं कंचिदंशविशेषं विधत्ते—

पयस्यायामिति । शरीरसदृशस्य कठिनस्य पुरोडाशस्य प्रक्षेपेणैतं यजमानमात्मन्वन्तं दृढशरीरोपेतं करोति । सति हि पापे तज्जन्यरोगेण शरीरस्यादाढ्यम् । किंच *पयस्योपाशरत्नेन यजमानमप्यायतनवन्तं गृहग्रामादिरूपाधारवन्तं [करोति] । या वामिन्द्रावरुणोऽप्यादिमन्त्रैर्हविषो विभागं विधत्ते—

चतुर्धेति । विभक्तस्यैकीभावं विधत्ते—

पुनरिति । मिश्रितयोः पुरोडाशमिक्षयोः सहावदानं विधत्ते—

समूह्यावेति । यथा लोके बैरिणा मुक्तमाखिलं स्वशरीरे वाणादिकं संदंशादिना निष्कृष्य छिनत्ति बाह्वुगेव तत्समूह्यावदानं संपद्यते । उपहोमे पथममन्त्रं व्याचष्टे—

यो वामिति । होमाधारेऽग्नौ कृतेन सामेणापराधेन दुरिष्टिर्भवति तन्पराधमवयज इत्युक्त्या तस्या दुरिष्टेः सकाशादेनैतं यजमानं रक्षति ।

अवशिष्टानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

यो वामिन्द्रेति । पशुषु सामस्तं वामित्येवमनुषुषु योजयित्वा प्रदर्शितः । प्राण्युपजीवनयोग्या अवाद्यः पञ्च षडार्थाः । अत्र पशुशब्देन द्विषादश्वतुष्पादश्च गृह्यन्ते । गृहा + अत्रोपलक्ष्यन्ते । या एतावत् उपजीवनीयास्ताः सर्वा अपि यजमानार्थं वरुणपाशादुपद्रवान्मोचयति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

* पुरोडाशस्येति शेषः ; +अपिना ओष्ठोपलक्षणमभिप्रेतम् ।

१ क. स. घ. च. 'स्याया आवा' । २ इ. च. 'मानोऽप्यायतनवान्गृहग्रामादिरूपाधारवान्भवति । या । ३ क. घ. च. 'रीरादि' । ४ क. स. घ. च. 'वृतेन । ५ इ. 'न्ते । या ।

“यावामिति चतुर्मन्त्रैश्चतुर्धा व्यूहते हविः ।

यो वामित्यष्टभिर्मन्त्रैरुपहोमं उदीरिताः ॥

द्विषारिस्वत्यादिना मन्त्रभेदः सप्तविधो भवेत् ।

त्रयोदशोऽनुवाकेऽस्मिन्मन्त्रा द्वादश कीर्तिताः ॥ १३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयज्ञेतिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ द्वितीयाह्निके तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

स प्र॒त्न॒व॒न्नि का॒व्येन्द्रं॑ वो॒ विश्व॒त॒स्परीन्द्रं॑
 नरः॑ । त्वं नः॑ सोम॒ विश्वतो॑ रक्षो॒ राजन्नघा-
 चतः॑ । न रि॒ष्येत्त्वा॒वतः॑ सखा॑ । या ते
 वामा॑नि दि॒वि या पृथि॒व्यां या पर्व॑तेष्वोष-
 धीष्व॒प्सु । तेभिर्नो॑ विश्वैः सुमना॒ अहे॒ड॒न्राज-
 न्तसोम॑ प्रति॒ हव्या॑ गृ॒भाय॑ । अग्नी॑षोमा॒ सर्वे-
 दसा॑ स॒दृती॑ वन॒तं गिरः॑ । संदे॒वत्रा॑ व॒भूवथुः॑ ।
 युवम् (१) ए॒तानि॑ दि॒वि रो॒चनान्य॑मिश्च
 सोम॑ सक्र॒तू अध॑सम् । युव॑सिन्धु॑रभि॒शास्ते-
 रव॒यादग्नी॑षोमा॒वमु॑श्च॒तं गृ॒भीतान्॑ । अग्नी॑षो-
 मावि॒मसु॑ मे॒ शृणु॑तं वृष॒णा हव॑म् । प्रति॑
 सु॒क्तानि॑ हर्य॒तं भव॑तं दा॒शुपे॑ मयः॑ । आऽन्यं
 दि॒वो मा॑तरि॒श्वां ज॒भाराम॑ध्ना॒दन्यं॑ परि॒ श्येनो॑

(काम्बयाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

अ॒ग्नेः । अ॒ग्नी॒षो॒मा ब्र॒ह्म॒णा वा॒वृ॒धा॒नो॒रुं य॒ज्ञाय॑
च॒क्र॒थुरु॒ लोक॑म् । अ॒ग्नी॒षो॒मा ह॒विषः॑ प्र॒स्थि॒-
तस्य॑ वी॒तम् (२) ह॒र्य॑तं वृ॒षणा॑ जु॒षेथा॑म् ।
सु॒शर्मा॑णा॒ स्वव॑सा॒ हि भू॒तम॑था॒ धत्तं॑ य॒जमा॑-
नाय॑ शं योः । आ॒ प्या॑यस्व सं ते । ग॒णानां॑
त्वा ग॒णप॑तिः॒ हवाम॑हे क॒विं क॑वी॒नामु॑प॒मश्र॑-
वस्त॑मम् । ज्ये॒ष्ठरा॑जं ब्र॒ह्म॒णां ब्र॒ह्म॒णस्प॑त आ
नः॑ शृ॒ण्वन्नु॒तिभिः॑ स्त्री॒द् सा॒दन॑म् । स इ॒ज्जन॑न
स वि॒शा स ज॒न्म॑ना॒ स पु॒त्रैर्वा॑जं॒ भर॑ते॒ धना॑
नु॒भिः । दे॒वानां॑ यः पि॒तर॑मा॒विवा॑सति (३)
श्र॒द्धाम॑ना॒ हवि॑षा ब्र॒ह्म॒णस्प॑तिम् । स सु॒ष्टुभा॑
स ऋ॒क्ता ग॒णेन॑ व॒लः॑ रु॒रोज॑ फ॒लिगः॑ र॒वेण॑ ।
बृ॒हस्प॑तिरु॒स्रिया॑ ह॒व्यसू॒दः क॑नि॒ऋद॒द्वाव॑श-
ती॒रुदा॑जत् । मरु॒तो य॒द्ध वो॑ दि॒वो या॒ वः
शर्म॑ । अ॒र्यमा॑ऽऽया॒ति वृ॒षभ॑स्तुवि॒ष्मान्दा॒ता
व॒स॒नां पु॒रुहू॑तो अ॒हन् । स॒हस्रा॑क्षो गो॒त्रभि॑द्व॒ञ्च-
वा॒हुर॒स्मासु॑ दे॒वो द्र॒विणं॑ द॒धातु॑ । ये ते॑ऽर्य॒म-
न्ब॒हवो॑ दे॒वया॑नाः प॒न्थानः॑ (४) रा॒जन्दि॒व
आ॒चर॑न्ति । तेभि॑र्नो दे॒व म॒हि शर्म॑ यच्छ
शं न॑ एधि द्वि॒पदे॑ शं चतु॑ष्पदे । बु॒ध्नाद॒ग्रम॑ङ्गि-
रोभि॑र्गृ॒णानो॑ वि प॒र्वत॑स्य दृ॒हितान्यै॑रत् ।
रु॒जद्रो॑धा॒सि कृ॒त्रिमा॑ण्येषा॒ सोम॑स्यं ता मद्
इन्द्र॑श्चकार । बु॒ध्नाद॒ग्रेण॑ वि मि॒माय॑ मानै॒र्व-

(काम्यवाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

जै॒ण खान्य॑तृ॒णन्नदी॑नाम् । वृथा॑ऽसृ॒जत्पा॒थिभि॑-
 दी॒र्घिया॑थैः सोम॑स्य ता मद् इन्द्र॑श्चकार (५)
 प्र यो जज्ञे विद्वा॑ऽ अस्य बन्धुं विश्वा॑नि दे॒वो
 जनि॑मा विवा॒क्ति । ब्रह्म॑ ब्रह्म॑ण उज्ज॒भार
 म॒ध्यान्नी॒चादु॒च्चा स्व॒धया॑ऽभि प्र तस्थौ । महा॑-
 न्मही अ॒स्तमा॒याद्वि जा॒तो घा॑ऽ सन्न॒ पार्थि॑वं
 च रजः॑ । स बु॒धना॑दाष्ट॒ जनु॒षाऽभ्य॑ग्रं वृह॒स्प-
 ति॑दे॒वता॒ यस्य॑ स॒म्राट् । बु॒धना॑द्यो अ॒ग्रम॑म्य-
 त्यो॒जसा॒ वृह॒स्पति॑मा वि॒वास॑न्ति दे॒वाः ।
 भि॒नद्व॒लं वि॒ पुरो॑ द॒दरी॑ति॒ कनि॑क्रदत्सु॒व॒रपो
 जि॒गाय॑ (६) ।

(यु॒वं वी॒तमा॒विवा॑सति॒ पन्था॑नो दी॒र्घिया॑थैः सोम॑स्य ता मद् इन्द्र॑-
 श्चकार दे॒वा नव॑ च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

आ॒दि॒त्येभ्यो॑ दे॒वा वै मृ॒त्योर्दे॒वा वै स॒त्रमा॑सता॒र्यभ्यो॑ प्रजा॒पते॒स्यस्रि॑ऽशत्पजा॒-
 प॒तिर्दे॒वेभ्यो॑ऽन्ना॒द्यै दे॒वासु॒रास्ता॑न्र॒कनो॑ ध्रु॒वोऽसि॑ यन्न॒वमै॒दधिं॑ वै प्रजा॒पति॑र्ब॒रु-
 णाय॑ या वा॒मिन्द्रा॑वरु॒णा स प्र॑त्नवच्चतु॒र्दश॑ ॥ १४ ॥

आ॒दि॒त्येभ्य॑स्त्वष्ट॒रस्मै॒ दान॑कामा ए॒वाव॑ रु॒न्धेऽग्निं॑ वै स
 प्र॑त्नवत्षट्प॒ञ्चाशत्॑ ॥ ५६ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

विहिता पापिनस्त्वष्टिरनुवाके त्रयोदशे ।

अथास्मिन्नन्तिमे चतुर्दशोऽनुवाके काम्ययाज्या[पुरोनुवाक्या] उच्यन्ते ।

तत्र त्रिहृष्विकां येयं यज्ञविभ्रष्टेष्टिस्तृतीयानुवाके समाम्नाता, तस्यां प्रथमद्वि-
तीययोर्हविषोः क्रमेण याज्यानुवाक्यां [मां] प्रतीकं (कानि) दर्शयति—

स प्रत्नवञ्चिती । स प्रत्नवन्नवीयसेत्यनुवाक्या । नि काव्या वेधस इति
याज्या । एतदुभयमाग्नेये हविषि द्रष्टव्यम् । तच्च हिरण्यगर्भ आपो हेत्यास्मि-
न्ननुवाके व्याख्यातम् । इन्द्रं वो विश्वस्परीत्यनुवाक्या । इन्द्रं नरो नेमधि-
तेति याज्या । एतदुभयमेन्द्रे हविषि द्रष्टव्यम् । तच्च प्रथमकाण्डस्य षष्ठप्रपा-
ठके व्याख्यातम् । अथ सौम्यस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

त्वं नः सोमेति । अघं पापमस्मदुपद्रवमिच्छन्नधायंस्तस्मात्पापसंघादिभ्यतः
सर्वस्मान्नोऽस्मान्हे सोम राजंस्त्वं रक्ष । त्वावतस्त्वादृशस्य प्रभोः सखा कश्चि-
त्समर्थोऽपि त्वदनुग्रहान्न रिष्येदस्मान्न हिनस्ति । तत्रैव याज्यामाह—

या ते धामानीति । हे सोम राजंस्ते तव दिवि पृथिव्यादिषु च प्रदेशेषु
यानि धामानि स्थानानि सन्ति । प्रतिप्रदेशं पृथगनुवादार्था यच्छब्दावृत्तिः ।
तेभिर्विश्वैस्तैः सर्वैः स्थानैर्युक्तः शोभनमनस्कः क्रोधरहितः सन्नोऽस्माकं हव्या
हवींषि प्रतिगृभाय प्रतिगृहाण । यस्मिन्स्थाने त्वं स्थितस्तत आगत्य हविः स्वी
कुर्वित्यर्थः । “ अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपेद्यं कामो नोपनमेत् ” इत्यत्र
पुरोनुवाक्यामाह—

अग्नीषोमेति । हेऽग्नीषोमौ गिरोऽस्मदीयाः स्तुतीर्वनतं व्रजतम् । कीदृशौ ।
सर्वेदसा समानज्ञानयुक्तौ । सहूती समानाह्वानयुक्तौ, देवत्रा देवेषु मध्ये संबभूव-
शुर्वुर्वां संभूयैव सन्तौ न कदाचिदप्यन्यान्व्यं वियुक्तावित्यर्थः । तत्रैव याज्यामाह—

शुवमेतानीति । हे सोम त्वमाग्निश्चेत्येतौ युवां सकृत् समानसंकल्पौ सन्तौ
दिवि एतानि रोचनानि नक्षत्रादीनि अधत्तमस्थापयतम् । हेऽग्नीषोमौ युवां
गृभीतान्सिन्धू *न्मध्योदकादिनिमित्तेनापूर्णात्वापवादेन पङ्कगदिरूपेण दृष्टेन दोषेण

* रथ्योदकादि । अगाधोदकादि । इति स. पुस्तकस्थे पाठान्तरे ।

१ क. स. घ. ञ. 'ष्का वि' । २ स. 'वाक्ययोः प्र' । ३ क. घ. 'क्याप्र' । क.
इमासु प्र' । ञ. 'क्यायाः म' ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

च गृहीताः सर्वा नदीरभिस्तस्तेस्तस्मादपवादादवघात्पुष्पादिदृष्टदोषाच्चामुञ्चतं मोचितवन्तौ । यद्यप्येतत्सर्वमीश्वरकृत्यं तथाऽपि तद्रूपत्वेनैतौ स्तुयेते । “ अग्नीषोमीयमष्टाकपालं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः ” इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह—

अग्नीषोमाविममिति । हेऽग्नीषोमौ वृषणा कामानां वर्षयितारौ युवां मे मदीपमिमं हवमाह्वानं सुष्ठु शृणुतं, सूक्तानि अस्मदीयानि प्रतिहर्यतं मनसा प्रतीगृह्णीतं, दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय मयः सुखं भवतं संपादयतम् । तत्रैव याज्यामाह—

आऽन्यं दिव इति । मातरिश्वा वायुरन्यं युवयोरेकमग्निं दिवो द्युलोकस्थादादित्यादाजभाराऽऽदृतवान् । तथा चान्यत्र मन्त्र आम्नायते—“ आ दूतो अग्निमभरद्विवस्वतो वैश्वानरं मातरिश्वा परावतः ” इति । श्येनो गायत्र्याः पक्षिरूपावतारोऽन्यं युवयोरेकं सोममद्भेः परि पर्वतवदुन्नततमस्य द्युलोकस्योपरि अमन्नात्सोमरक्षकाणां तत्रत्यानां मन्थनं विलोडनं पराजयरूपं क्षोभं कृत्वा समानीतवानित्यर्थः । एतच्च “ कद्रुश्च वै सुपर्णी च ” इत्यस्मिन्ननुवाके समाम्नातम् । हेऽग्नीषोमौ युवां ब्रह्मणा वावृधाना मन्त्रेण वर्धमानौ यज्ञार्थमुरुं लोकं विस्तीर्णं स्थानं चक्रथुरु कृतवन्तावेव । यजमानस्य फलभूतं लोकं संपादितवन्तावित्यर्थः । तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—

अग्नीषोमेति । हेऽग्नीषोमौ वृषणा कामानां वर्षयितारौ युवां पस्थितस्य समर्पितस्य हविषः सारं वीतं प्राप्नुतं हर्यतं प्रतिगृह्णीतं जुषेथां सेवेथां, सुशर्माणा शोभनसुखयुक्तौ स्ववसा शोभनरक्षणोपेतौ भूतं भवतम् । हि यस्मादेवं तस्माद्दधानन्तरं यजमानाय यजमानार्थं शं सुखं योः पुत्रादिमिश्रणं च धत्तं कुरुतम् ।

“ सोमाव वाजिने श्यामार्कं चरुं निर्वपेन् ” इत्यत्र याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

आ प्यायस्वेति । आ प्यायस्व समेतु त इत्येषा पुरोनुवाक्या । सं ते पयाऽसीत्येषा याज्या । एते उभे चतुर्थकाण्डस्य द्वितीयप्रपाठके “ मा नो हिंसीज्जनिता ” इत्यस्मिन्ननुवाके समाम्नास्येते अब्रस्तत्रैव व्याख्यास्येवे ।

“ ब्राह्मणस्पत्यमेकादशकपालं निर्वपेद्ग्रामकामः ” इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह—

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

गणानां त्वेति । ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पते हे कृत्स्नमन्त्रपते गणानां गणपतिं कृत्स्न-
देवगणस्वामिनं त्वां हवामह आहवयामः । कीदृशं त्वां, कविं कवीनां विदुषां
मध्ये प्रशस्तं विद्वांसम्, उपमश्रवस्तमुपमानत्वेन भवः कीतिर्यस्यात्तानुपमश्रवाः,
सर्वगुणसंपन्नत्वेनायमेव सर्वेषां पदार्थानामुपमानमित्येतादृशी कीर्तिः, अतिशये-
नोपमश्रवा उपमश्रवस्तमस्तादृशं, राज्ञां मध्ये ज्येष्ठो ज्येष्ठराजस्तादृशम् । यथो-
क्तगुणोपेतस्त्वं नोऽस्माकमूर्तिभिः पालनैर्मित्तभूतैर्युक्तः सन्सादनमस्मिन्कर्मभ्युप-
वेशनमासीद प्राप्नुहि । तत्रैव याज्यामाह—

स इज्जनेनेति । स इत्स एव यजमानो जनेन किंकरादिना युक्तं वाजं वज्रं
भरते दधाति । स एव विशा करप्रदया प्रजया सहितं वाजं भरते । स एव ब्रा-
ह्मणादिजन्मना सहितं वाजं भरते । स एव पुत्रैः सहितं वाजं भरते । स एव
नृभिर्वन्धुभिः सहितानि धना द्रव्याणि भरते । यो यजमानः भद्रामनाः भद्रायुक्त-
मनस्को देवानां पितरं पालयितारं ब्रह्मणस्पतिं हविषा स्वकीयेनाऽऽविवास्तवि आ
समन्ताद्विशेषेण परिचरति, स इज्जनेनेति पूर्वत्रान्वयः ।

अत्रैव विकल्पितां याज्यामाह । यद्वा तत्रैवोपहोममन्त्रमाह—

स सुष्टुभेति । स देवः सुष्टुभा शोभना स्तुभः सामावयवाः स्तोभा यस्त्व
मन्त्रगणस्य सोऽयं सुष्टुप्तेन सुष्टुभा, ऋक्ता, ऋचो बहुविधा यस्मिन्मन्त्रगणे स
ऋक्तांस्तेन ऋक्ता, रवेण ध्वनियुक्तेन गणेन मन्त्रसमूहेन तुष्टः सन्कुरोज बभ्रु-
जेत्यन्वयः । कं बलं फालिगं फलमस्यास्तीति फली यजमानस्तं गच्छति प्राप्नो-
तीति फालिगस्तादृशं बलं प्रबलं प्रतिबन्धं कुरोज । इन्धसूदो हविर्भोका क-
निक्रददहो स्वादुतमं हविरिति क्रन्दनं कुर्वाणो बृहस्पतिर्वावशतीः प्रकृतस्त्वनत्वेन
वत्सान्प्रति हम्बारवं कुर्वतीरुस्त्रिया गा उत्कर्षेणैतदीयमूहं प्रवि धेरवति । स
इत्यभ्यास आदरार्थः । ' एतामेव निर्वपेद्यः कामयेत ब्रह्मन्विशं विनाशेवमिति
मारुती याज्यानुवाक्ये कुर्यात्' इति विहितयोः प्रतीके दर्शयति—

मरुतो यद्धेति । मरुतो यद्ध व इत्यनुवाक्या । या वः समेति याज्या ।
एतच्चोभयं प्रथमकाण्डस्य पञ्चमप्रपाठके व्याख्यातम् । 'अथर्वण्यो वरुं निर्वपेत्सु-
वर्गकामः' इति चतुर्थेऽनुवाके याद्विहितं तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

अर्यमाऽऽयातीति । 'असौ वा आदित्योऽर्यमा' इतिश्रुतेरर्बमशब्द आदि-
त्यं ब्रूते । स चेन्द्राभेदोपचारेणेन्द्रधर्मैः स्तूयते । वृषभः कामानां वर्षयिता । तु-
विष्मान्महाबलः । वसूनां धनानां दाता । पुरुषु बहुषु यज्ञेषु हूत आहूतः । अ-
हन्स्वर्गं^१ दातुं योग्यः । सहस्राक्षत्वादिकं स्पष्टम् । तत्रैव याज्यामाह-

ये तेऽर्यमान्निति । हेऽर्यमन्राजंस्ते त्वदीया देवयाना देवैर्गन्तुमर्हा ये बहवः
पन्थान आ दिवः स्वर्गपर्यन्तं चरन्ति गच्छन्ति हे देव तोभिस्तैः पथिभिर्नोऽस्माकं
महि शर्म महत्सुखं यच्छ, द्विपदे मनुष्याय नोऽस्माकं संबन्धिने शमेधि सुखक-
रो भव, चतुष्पदे गवादिरूपाय शमेधि । 'अर्यम्णे चरुं निर्वपेद्यः कामयेत दान-
कामा मे प्रजाः स्युः' 'अर्यम्णे चरुं निर्वपेद्यः कामयेत स्वस्ति जनतामियाम्' इत्य-
नयोरपि एते एव याजानुवाक्ये । 'यो राजन्य आनुजावरः स्यात्तस्मा एतमैन्द्रमा-
नुषुकमेकादशकपालं निर्वपेत्' इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह-

बुध्नादग्रामिति । बुध्नादग्रं कर्मोपक्रमादारभ्य समाप्तिपर्यन्तमङ्गिरोभिर्गृणानोऽ-
ङ्गिरोनाम्ना मुनिना सदृशैर्ऋत्विग्भिः स्तूयमान इन्द्रः पर्वतस्य पर्वतवत्सर्वाधारस्य
राशो दंहितानि समानैरन्यैः क्रियमाणान्द्रोहविशेषान्ब्यैरद्विगतानकरोत् । किं कु-
र्वन् । एषां समानानां कृत्रिमाणि बलात्संपादितानि रोधांसि श्रेष्ठ्यप्रतिबन्धका-
न्यवरोधनानि रुज्ज्जम्भयन् । कदैतत्सर्वमकरोदित्युच्यते । सोमस्य मदे सोम-
पानसंबन्धिनि मदे सतीन्द्रस्ता चकार तानि द्रोहानिवारणादीनि कृतवान् । तत्रैव
याज्यामाह-

बुध्नादग्रणेति । इन्द्रो नदीनां बुध्नादग्रेण मूलादग्रपर्यन्तं मानद(नैर्द)ण्डै-
र्विमिमाय विशेषेण निश्चितवान् । निश्चित्य च नदीनां खानि जलप्रवाहार्था-
नवकाशान्प्रति वज्रेणातूणज्जलप्रवाहनिरोधकपर्वतान्वज्रेण हिंसितवान् । दीर्घ-
याथैर्दीर्घाणां प्रवाहाणां गमनोपयुक्तैः पथिभिर्माणैर्युक्तानदीविशेषानसृजत् । न
वात्रास्य भूयान्प्रयासः किंतु वृथा । यथा लोके नखैस्तूणच्छेदादिव्यर्थचेष्टा-
मायासमन्तरेण जनाः कुर्वन्ति तद्ददित्यर्थः । सोमस्येत्यादि पूर्ववत् । नखाल-
म्भनमात्रेण महतीर्नदीः सृजत इन्द्रस्य श्रेष्ठ्यप्रापणे कः प्रयास इत्याभिप्रायः ।

१ क. व. च. 'न्स्वर्गन्तुं यो' । २ इ. 'र्गं गन्तुं यो' । ३ ख. 'तादीन्व' । ४ ख.
क. म. तत्रा' ।

(काम्यसाख्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

“ यो ब्राह्मण आनुजावरः स्यात्तस्मा एतं बृहस्पत्यमानुषुकं बलं निर्वपेत् ॥ ”
इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह—

प्र यो जज्ञ इति । विद्वान्सर्वज्ञो यो बृहस्पतिरस्य ब्राह्मणस्य यजमानस्य बन्धुं समानानां मध्येऽनुकूलं प्रजज्ञे प्रकर्षेण जानाति । तदीयमभिज्ञत्वं कथं निश्चित इति चेदुच्यते । यतोऽयं देवो विश्वानिः जनिमा सर्वेषां प्राणिनां सर्वाणि जन्मानि विवक्ति पुनः पुनः कथयति तस्मादभिज्ञत्वं निश्चीयते । अ(सोऽ)भिज्ञो बृहस्पतिर्ब्राह्मणो वेदस्य मध्यान्नीचादुच्चा मध्यमभागात्प्रथमभागादुत्तमभागाच्च ब्रह्म परिवृढं कर्मोष्णभारोद्धृतवान् । स्वधयाऽमृतेन श्रैष्ठ्यप्रापणलक्षणेनाभि प्रहस्त्यौ, एनं यजमानमभिलक्ष्य पस्थानं कृतवान् । समानानां मध्ये श्रैष्ठ्यं दातुं यजमानसमीपे समागतवानित्यत्यर्थः । तत्रैव याज्यामाह—

महान्महीति । महान्सामर्थ्येनाधिको बृहस्पतिर्मही प्रौढे पृथिव्यन्तारिक्षे र्धां द्युलोकं सन्न मनुष्याणां गृहं पार्थिवं रजश्च जात उत्पत्तिमात्रेण व्यस्तभायद्वि-
विधं स्तम्भितवान् । यद्यप्येतत्सर्वमश्विरस्यैव कर्म तथाऽपि तदभेदेन बृहस्पतिः स्तूयते । यद्वा परमेश्वरानुग्रहादयमेव लोकत्रयादिकं स्वस्वव्यापारक्षममकरोत् । यस्य यजमानस्य सम्राड्यथोक्तरत्या साम्राज्यं प्राप्तो बृहस्पतिर्देवता स यज-
मानो जनुषा जन्ममात्रेणैव बुध्नादग्रमभि आयुषोऽनुष्ठीयमानकर्मणो वा मूला-
दारम्भ समाप्तिपर्यन्तमाष्ट व्यासवान् । ईदृशेन बृहस्पत्यनुग्रहेण युक्तो यजमानः सर्वथा श्रैष्ठ्यं प्राप्नोत्येवेत्याभिप्रायः ।

तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—

बुध्नाद्य इति । यो बृहस्पतिर्जगतो देहस्य कर्मणो वा बुध्नादारम्भाग्रमभ्यर्त्ष-
वसानमोजसा स्वबलेन प्राप्नोति तं बृहस्पतिमितरे देवा आविवास्तन्ति आगत्य
विशेषेण वासयन्ति परिचरन्तीत्यर्थः । बृहस्पतिर्बलं यजमानसंबन्धिनां मध्ये
प्रबलं पुरुषं भिनद्धिमत्ति प्रातिकूल्यान्निवारयति, पुरः समानानां पुराणि
विशेषेण दर्दरीति प्रातिकूल्यानिवारणाय पुनः पुनर्दारितवान् । कनिकददुत्साहेन
शब्दं कुर्वन्, सुवः, तत्सदृशं श्रैष्ठ्यमयस्वत्साधनं सर्वं जलक्षेत्रादिकं जिगाव
जितवान्यजमानार्थं संपादितवानित्यर्थः । अत्र विनियोगसंग्रहः—

(भ्रातृव्यवत इष्टिविधिः)

६६ ब्रह्मविभ्रष्टयागे तु याव्याः स प्र निकेति च ।
 इन्द्रमिन्द्रं चैन्द्रयागे त्वं नः सौम्यचरौ तथा ॥
 अग्नी कामप्रापकेऽग्नी ब्रह्मवर्चसिनस्त्रयम् ।
 आध्या तं ते चरौ सौम्ये गणा ग्रामप्रदे त्रयम् ॥
 मरु यागे नाशकेहावर्बमाऽऽर्यमणे चरौ ।
 बुष्कोदेन्द्रे प्र वास्तिसो बार्हस्पत्यानुषूकके ।
 बृहस्पतिंशतित(र)त्रोक्ता अनुवाके चतुर्दशे ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजवरमेश्वरस्य

श्रीवीरबुद्धमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

द्वितीयकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

देवा मनुष्याः पितरस्तेऽन्यत आसन्नसुरा
 रक्षांसि पिशाचास्तेऽन्यतस्तेषां देवानामुत
 यदल्पं लोहितमकुर्वन्तद्रक्षांसि रात्रीभिरसु-
 भ्रन्तान्तसुब्धान्मृतानभि व्यौच्छते देवा अ-
 विदुर्यो वै नोऽयं म्रियते रक्षांसि वा इमं

(भ्रातृव्यवत इष्टिविधिः)

ध्नन्तीति ते रक्षाः स्युपामन्त्रयन्त तान्यब्रुवन्वरं
वृणामहे यत्(१) असुराञ्जयाम तन्नः सहासदिति
ततो वै देवा असुरानजयन्तेऽसुराञ्जित्वा रक्षाः
स्युपानुदन्त तानि रक्षाः स्यनृतमकर्तेति सम-
न्तं देवान्पर्यविशन्ते देवा अभावनान्थन्त तेऽभ-
ये प्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपन्नग्नये
विबाधवतेऽग्नये प्रतीकवते यद्ग्नये प्रवते नि-
रवपन्यान्येव पुरस्ताद्रक्षाःसि (२) आसन्तानि
तेन प्राणुदन्त यद्ग्नये विबाधवते यान्येवाभि-
तो रक्षाःस्यासन्तानि तेन व्यबाधन्त यद्ग्नये
प्रतीकवते यान्येव पश्चाद्रक्षाःस्यासन्तानि ते-
नापानुदन्त ततो देवा अभवन्पराऽसुरा यो भ्रा-
तृव्यवान्त्स्यात्स स्पर्धमान एतयेष्ट्या यजे-
ताग्नये प्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्ग्नये
विबाधवते(३) अग्नये प्रतीकवते यद्ग्नये प्रवते
निर्वपति य एवास्माच्छ्रेयान्भ्रातृव्यस्तं तेन प्र-
णुदते यद्ग्नये विबाधवते य एवैनैन सहृत्तं ते-
न वि बाधते यद्ग्नये प्रतीकवते य एवास्मा-
त्पापीयान्मं तेनाप नुदते प्र श्रेयाःसं भ्रातृव्यं
नुदतेऽति सहशं कामति नैनं पापीयानाप्रोति य
एषं विद्वानेतयेष्ट्या यजते (४) ॥

(भ्रातृव्यवत इष्टिविधिः)

(वृणामहे यत्पुरस्ताद्रक्षांसि वपेदग्रये विबाधवत एवं चत्वारि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातर्थिमहेश्वरम् ॥

प्रपाठके द्वितीये च तृतीये चेष्यः क्रमात् ।

प्रोक्तास्तत्रावशिष्टास्तु वक्ष्यन्तेऽस्मिंश्चतुर्थके ॥

चतुर्थस्य प्रथमानुवाके भ्रातृव्यवतः स्पर्धमानस्य त्रिहविष्कां कांचिदिष्टिं
विधातुं प्रस्तौति-

देवा मनुष्या इति । देवानामसुरादीनां च सैन्यद्वयं युद्धाय संनद्धमासीत् । असुराणां रक्षासां चास्त्येवान्तरजातिभेदः । तदीये युद्धे स्वल्पप्रहारेण देवानां शरीरे यल्लोहितमितरेऽकुर्वन्तल्लोहितस्थानं रक्षांसि प्रतिदिनं रात्रिष्वागत्य केनचिद्विषादिप्रयोगेणासुभनञ्जाभितं कृतवन्तः । तदानीमेव तेन क्षोभेण देवा म्रियन्ते । तान्मृतानभिलक्ष्य पश्चाद्ब्यौच्छद्रात्रिः प्रभारं प्राप्तवती । ततो देवा रक्षासां कृत्यमिदमित्यवगत्य रक्षांस्युपामन्त्रयन्तोत्कोचं प्रतिश्रुत्य स्वाधीनानि कृतवन्तः । ततो रक्षांसि विजयफले भागं संप्राथ्य स्वसैन्यान्निर्गत्य देवसैन्ये प्रविष्टानि । ततो देवा असुराञ्जित्वा रक्षांस्यपनोदितवन्तः । तानि रक्षांसि देवा अनृतमकुर्वन्चिति निश्चित्य प्रहर्तुं परितो वेष्टनमकुर्वन् । तदानीं देवा अग्नौ स्वकार्यसिद्धिमयाचन्त । याचित्वा त्रिहविष्कामिष्टिं निरवपन् । तत्र प्रथमस्य हविषः प्रवानग्निर्देवता, याज्यापुरोनुवाक्ययोः प्रप्रायमाग्निर्भरतस्येत्यादिकयोः श्रुतः प्रशब्दो यस्याग्नेरस्ति सोऽयं प्रवान् । द्वितीयस्य हविषो विबाधवानग्निर्देवता, वि पाजसा पृथुनेत्यस्मिन्मन्त्रे श्रूयमाणो विबाधशब्दो यस्याग्नेरस्ति सोऽयं विबाधवान् । तृतीयस्य हविषः प्रतीकवानग्निर्देवता, स त्वमग्ने प्रतीकेनेति मन्त्रे प्रतीकशब्दो यस्याग्नेरस्ति सोऽयं प्रतीकवान् । तत्र प्रवतोऽग्नेरिष्ट्या पूर्वस्यां दिशि रक्षांसि प्रणोदितवन्तः ।

(भ्रातृव्यवतो विजितिसंज्ञकोष्टिविधिः)

विबाधवतोऽग्नेरिष्ट्या दक्षिणोत्तरयोः पार्श्वयो रक्षांसि विबाधितवन्तः । प्रतीक-
वतोऽग्नेरिष्ट्या प्रतीच्यां दिशि रक्षांस्यपनोदितवन्तः । ततो देवा विजयिनोऽभ-
वन्नसुराः पराजिता अभवन् । इष्टिं विधत्ते—

यो भ्रातृव्यवानिति । त्रिविधो हि भ्रातृव्यः, प्रबलः समानबलो हीनब-
लश्चेति । तेषां त्रयाणां क्रमेण त्रिभिर्हविर्भिरपाकरणं भवति । वेदनं प्रशंसति—
प्र श्रेयांसमिति । भ्रातृव्यं श्रेयांसं प्रणुदते, सदृशमतिक्रामति, पापीयांस्तु
न प्राप्नोत्येव ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

दे॒वा॒सुराः संय॑त्ता आ॒सन्ते दे॒वा अ॑ब्रुव॒न्यो
नो॑ वी॒र्या॑व॒त्तम॑स्तमनु॑ समा॒र॒भाम॑हा इति॒ त
इन्द्र॑म॒ब्रुव॑न्त्वं वै नो॑ वी॒र्या॑व॒त्तमो॑ऽसि॒ त्वामनु॑
समा॒र॒भाम॑हा इति॒ सोऽब्र॑वी॒त्तिस्रो॑ मं इ॒मास्त॑-
नुवो॑ वी॒र्या॑व॒तीस्ताः॑ प्री॒णीता॑थासुरान॒भि
भ॑षि॒ष्यथेति॑ ता वै ब्रु॒हीत्य॑ब्रुव॒न्निय॑मं हो॒मु-
गि॒यं वि॒मृधे॑यमिन्द्रि॒याव॑न्ती (१) इत्य॑ब्र॒वीत्त
इन्द्रा॑यां हो॒मुचे॑ पुरो॒डाश॑मेका॒दश॑कपालं॒ निर॑-
व॒पन्निन्द्रा॑य वैमृ॒धायेन्द्रा॑येन्द्रि॒याव॑न्ते॒ यद्विन्द्रा॑-
यां हो॒मुचे॑ नि॒रव॑पन्नं हंस ए॒व तेना॑मुच्यन्त
यद्विन्द्रा॑य वैमृ॒धाय॑ मृ॒ध ए॒व तेना॑पा॒न्नत॑ यदि-

(भ्रातृव्यवतो विजितिसंज्ञकेष्टिविधिः)

न्द्रायेन्द्रियावत इन्द्रियमेव तेनाऽऽत्मन्नदधत
 त्रयस्त्रिंशत्कपालं पुरोडाशं निर्वपन्त्रय-
 स्त्रिंशद्वै देवतास्ता इन्द्र आत्मन्ननु समारम्भ-
 यत भृत्यै (२) तां वाव देवा विजितिमुच्च-
 मामसुरैर्व्यजयन्त यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात्स स्प-
 र्धमान एतयेष्ट्या यजेतेन्द्रायाः होमुचै पुरोडा-
 शमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्राय वैमृधायेन्द्रा-
 येन्द्रियावतेऽहंसा वा एष गृहीतो यस्माच्छ्रे-
 यान्भ्रातृव्यो यदिन्द्रायाः होमुचै निर्वपत्यः-
 हंस एव तेन मुच्यते मृधा वा एषोऽभिषण्णो
 यस्मात्समानेष्वन्यः श्रेयानुत (३) अभ्रा-
 तृव्यो यदिन्द्राय वैमृधाय मृधं एव तेनाप हते
 यदिन्द्रायेन्द्रियावत इन्द्रियमेव तेनाऽऽत्मन्धत्ते
 त्रयस्त्रिंशत्कपालं पुरोडाशं निर्वपति त्रय-
 स्त्रिंशद्वै देवतास्ता एव यजमान आत्मन्ननु
 समारम्भयते भृत्यै सा वा एषा विजितिर्नामि-
 ष्टिर्य एव विद्वानेतयेष्ट्या यजत उत्तमामेव
 विजितिं भ्रातृव्येण वि जयते (४) ॥

(इन्द्रियावती भृत्या उत्तमानपश्चाशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(भ्रातृव्यवतो विजितिसंज्ञकेष्टिविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

आद्येऽनुवाके काम्येष्टिः स्पर्धमानस्य वर्णिता ।

अथ द्वितीये तस्यैव विजितिसंज्ञामिष्टिं विधातुं प्रस्तौति—

देवासुरा इति । युद्धायोद्युक्ता देवाः परस्परमिदमब्रुवन्नेऽस्माकं मध्ये योऽ-
तिशयेन वीर्यवांस्तमनुसृत्य वयं सर्वे समारभामहे सम्यग्युद्धोपक्रमं कुर्वं(मं) इति ।
ततस्त इन्द्रमतिशयेन वीर्यवन्तं निश्चित्य तेनोक्तास्तदीयास्तिस्रस्तनूहंविभिस्वर्षि-
तवन्तः। तैश्च हविर्भिः क्रमेण पापविमोक्तं वैर्यपघातं सामर्थ्यधारणं च कृतवन्तः । त्रिष्वे-
कादशकपालपुरोडाशेषु मिलित्वा त्रयस्त्रिंशत्कपालः पुरोडाशः संपद्यते । तेन च
त्रयस्त्रिंशत्संख्याकान्देवानिन्द्र आत्माधीनान्करोति । तच्चैश्वर्याय संपद्यते । ततो
देवा असुरैः सह युद्धार्थं तां पूर्वोक्तां पापविमोक्तशत्रुवधेन्द्रियधारणरूपामुत्तमां
विजितिं प्राप्नुवन् । विधत्ते—

यो भ्रातृव्यवानिति । पूर्वोक्तप्रवदादिविशेषणवदंहोमुगादिविशेषणानि यास्यानु-
वाक्यागतशब्दाभिप्रायेण वा स्वार्थपरत्वेन वा योजनीयानि । अंहोमुवे प्र भरेमा
मनीषामित्यस्मिन्मन्त्रेऽस्त्यंहोमुर्वशब्दः । वि न इन्द्रो मृधो जहीत्यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति विमृ-
धशब्दः। इन्द्रियाणि शतक्रतो, इत्यस्मिन्मन्त्रेऽस्तीन्द्रियशब्दः। अर्थपरत्वं तु विस्पष्टम् ।
पूर्वोक्तेषु प्रवदादिष्वपि प्रणोदनवत्त्वं शत्रुविबाधवत्त्वं प्रेत्यङ्मुखवत्त्वं योज्यम् ।
यस्माद्यजमानाद्भ्रातृव्यः श्रेयान्भवति स एव यजमानः पाप्मना गृहीतो भवति ।
स च प्रथमहविषा पापान्मुच्यते । समानेषु मध्ये यस्माद्यजमानादग्न्यः श्रेया-
न्भवति सोऽन्यो यद्यप्यभ्रातृव्यस्तथाऽप्येषोऽश्रेयान्यजमानः श्रेयस्त्वमै(मा)-
न्नसंपादितवैरित्वेन तेनान्येनाभिषण्णोऽभिभूतो भवति, तदीयश्रेयस्त्वमसहमानः
सन्नहमभिभूतोऽस्मीति क्लिश्नाति । स तु द्वितीयेन हविषा मृधस्तादृशाञ्जशत्रुनप-
हते । तृतीयेन हविषेन्द्रियधारणं भवति । पूर्ववत्समुदितया त्रयस्त्रिंशत्संख्याया
यजमानस्य सर्वा देवताः स्वाधीना भवन्ति । तच्च भूत्यै संपद्यते । इष्टेर्नामोऽ-
दिश्य तद्वेदनं प्रशंसति—

१ स. च. प्राङ्मुखवत्त्वं । २ क घ. क. 'प्येष श्रे' । ३ च. क. 'मन्त्रासं' । ४ स.
च. 'स्तिवं ते' ।

(भ्रातृव्यवतः स्पर्धमानस्य संवर्गेष्टिविधिः)

सा वा इति । विशेषेण जयन्त्यनयेति विजितिः । एतद्देदिता भ्रातृव्येण सह
युद्ध्वा तां पूर्वोक्तां पापमोक्षादिरूपामुत्तमां विजितिं प्राप्नोति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णमजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

देवासुराः संयत्ता आसन्तेषां गायत्र्योजो बल-
मिन्द्रियं वीर्यं प्रजां पशून्संगृह्याऽऽदायापक्रम्या-
तिष्ठत्तेऽमन्यन्त यतरान्वा इयमुपावत्स्यति त इदं
भविष्यन्तीति तां व्यह्वयन्त विश्वकर्मन्निति देवा
दाभित्यसुराः सा नान्यतरांश्चनोपावर्तत ते देवा
एतद्यज्ञरपश्यन्नोजोऽसि सहोऽसि बलमसि (१)
भ्राजोऽसि देवानां धाम नामासि विश्वमसि वि-
श्वायुः सर्वमसि सर्वायुरभिभूरिति वाव देवा असु-
राणामोजो बलमिन्द्रियं वीर्यं प्रजां पशून्वृञ्जत य-
ज्ञायत्र्यपक्रम्यातिष्ठत्तस्मादेतां गायत्रीतीष्टिमाहुः
संवत्सरो वै गायत्री संवत्सरो वै तदपक्रम्यातिष्ठ-
यदेतया देवा असुराणामोजो बलमिन्द्रियं वीर्यम्
(२) प्रजां पशून्वृञ्जत तस्मादेतां संवर्गं इतीष्टि-
माहुर्यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात्स स्पर्धमान एतयेष्ट्या य-
जेताग्नये संवर्गाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्
शतमासन्नमेतेन यजुषाऽभि मृशेदोज एव बलमि-
न्द्रियं वीर्यं प्रजां पशून्भ्रातृव्यस्य वृद्धे भवत्यात्मना
पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति (३) ।

(भ्रातृव्यवतः स्पर्धमानस्य संवर्गेष्टिविधिः)

(बलमस्येतया देवा असुराणामोजो बलमिन्द्रियं वीर्यं पञ्चवत्वारिंशत्) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीये विजयार्थेष्टिः प्रोक्ता विजितिनाम(मि)का ।

अथ तृतीये भ्रातृव्यवतः स्पर्धमानस्य संवर्गेष्टिं विधित्सुरादौ बदङ्गभूतं मन्त्रं पठितुं प्रस्तौति—

देवासुरा इति । ओजस्त्वगसृङ्मांसादिधातुभ्यो जातोऽष्टमो धातुः । तथा च संपदायावेन्द्रिरुक्तम्—“ ओजो नामाष्टमी दशा ” इति । बलं शरीरशक्तिः । इन्द्रियं दृष्ट्यादिपाटवम् । वीर्यं मुत्साहः । प्रजाः पुत्रादिकाः । पशवो गवादिकाः । देवासुरेषु युद्धार्थं गतेषु तदीयानोजःप्रभृतीन्षट्पदार्थान्गायत्री संगृह्य तदुभयेभ्योऽपक्रम्य दूरे स्थितवती । तां दृष्ट्वा ते देवाश्चासुराश्चैवममन्यन्त—उभयोर्वर्गयोर्मध्ये यतरान्यद्गर्गस्थितानियं गायत्री प्राप्स्यति तद्गर्गस्थिता इदं सर्वेभ्यं प्राप्स्यन्तीति । तदुभयेऽपि तां गायत्रीं विलक्षणेन शब्देनाऽऽहूतवन्तः । हे विश्वकर्मान्नि-
ति देवानामाह्वानं, हे दाभीत्यसुराणामाह्वानं, विश्वानि कर्माणि यस्याः सा विश्वकर्मा तत्संबोधनं हे विश्वकर्मानिति । दम्नोति विरोधिनो हिनस्तीति दाभी तत्संबोधनं हे दाभीति । सा गायत्र्यन्यतरानुभयोर्द्वयोर्मध्ये कानपि पुरुषाभ्यं प्राप्नोत् । ततस्ते देवास्तत्प्राप्त्युपायत्वेनैतद्यजुरपश्यन् । तदिदं यजुः पठति—

ओजोऽसीति । अत्र सर्वात्मकत्वेन गायत्री स्तूयते । ओजोबले व्याख्याते । तदः साहिष्णुत्वं वैर्यम् । भ्राजो दीप्तिः । देवानां धाम स्वर्गः । नामेन्द्रादिकम् । विश्वमचेतनं कृत्स्नं जगत् । विश्वायुः कृत्स्नान्नायुक्तम् । सर्वं चेतनरूपं कृत्स्नं जगत् । सर्वाण्यायुष्याणि यस्य चेतनस्य जगतस्तत्सर्वायुः । वैरिणोऽभिवर्तीत्याभिभूः । यथाम(नुमं)न्त्रस्यार्थं(प्राप्यं) फलं दर्शयति—

इति वावेति । अनेनवोक्तेन स्तुतिरूपेण मन्त्रेण गायत्रीं प्रसाद्य तत्प्रसादादसुराणामोजादिषट्कं विनाश्य स्वयं तल्लब्धवन्तः । अथेष्टिं विधातुं प्रस्तौति—

१ च. 'तृयेण स्प' । २ क. घ. ङ. 'वत्स्पर्ध' । ३ क. घ. च. 'तुम्बह' । ४ स. 'हममिति' । ५ क. घ. ङ. युद्धं ग' ।

(गार्मुतचरुविधिः)

यद्गायत्रीति । विधास्यमानाया इष्टेर्गायत्री संवर्ग इति नामद्वयम् । यस्माद्गायत्री सर्वमादायापक्रम्य स्थित्वा मन्त्रेण स्तुता सती सर्वमानीतवती तस्मात्तेन मन्त्रेण हविरभिमृश्य क्रियमाणेष्टिर्गायत्रीत्युच्यते । सा च गायत्री संवत्सररूपा । तद्दीयाभरेष्वर्धमासेषु च चतुर्विंशतिसंख्याकायाः समानत्वात् । अतः संवत्सर एव तदानीं गायत्रीरूपेणापक्रम्यातिष्ठदिति संवत्सरात्मकत्वात्प्रशस्तेयमिष्टिः । यस्माद्देतयेष्ट्या देवा असुराणां संबन्धोजभादिषट्कं वर्जितवन्तस्तस्मात्सम्यग्बुज्यते विनाश्यतेऽनेनेति संवर्गनामकोऽयं यागः । इदानीं विधत्ते—

यो आतुव्यवानिति । संवर्गं स रयिं जयेति याज्यायां संवर्गशब्दश्रवणाद्देरिसंबन्धोजभादिवर्जनहेतुत्वाच्चायमग्निः संवर्गः । पूर्वपठितमोजोऽसीत्यादिमन्त्रं विनियुक्ते—

तं गृतामिति । तं पुरोडाशं शृतं पक्वमासन्नं वेद्यामासादितम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदे

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिः प्रजा असृजत् ता अस्मात्सृष्टाः परा-
चीरायन्ता यत्रावसन्ततो गर्मुदुदतिष्ठत्ता बृहस्पति-
श्र्वान्ववैतां सोऽब्रवीद्बृहस्पतिरनयां त्वा प्रतिष्ठा-
न्यथ त्वा प्रजा उपावत्स्यन्तीति तं प्राति-
ष्ठत्तो वै प्रजापतिं प्रजा उपावर्तन्त यः
प्रजाकामः स्यात्तस्मा एते प्राजापत्यं गार्मुतं
चरुं निर्वपेत्प्रजापतिम् (१) एव स्वेन भाग-
धेयेनोप धावति स एवास्मै प्रजां प्र जनयति
प्रजापतिः पशूनसृजत् तेऽस्मात्सृष्टाः पराश्च

(गार्मुतचरुविधिः)

आयन्ते यत्रावसन्ततो गर्मुदुदतिष्ठत्तान्पूषा चान्व-
 वेताः सोऽब्रवीत्पूषाऽनया मा प्र तिष्ठार्थं त्वा
 पशवं उपावत्स्यन्तीति मां प्र तिष्ठेति सोमोऽ-
 ब्रवीन्मम वै (२) अकृष्टपच्यमित्युभौ वां प्र
 तिष्ठानीत्यब्रवीत्तौ प्रातिष्ठत्ततो वै प्रजापतिं पशवं
 उपावर्तन्त यः पशुकामः स्यात्तस्मा एतः सोमा-
 पौष्णं गार्मुतं चरुं निर्वपेत्सोमापूषणाविव स्वने
 भागधेयेनोप धावति तावेवास्मै पशून्प्र जनयतः
 सोमो वै रेतोधाः पूषा पशूनां प्रजनयिता सोमं
 एवास्मै रेतो दधाति पूषा पशून्प्र जनयति (३) ।

(वपेत्प्रजापतिं वै दधाति पूषा त्रीणि च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

स्पर्धमानस्य विहिता संवर्गेष्टिस्तृतीयके ।

अथ चतुर्थे गार्मुतं चरुं विधातुं प्रस्तौति—

प्रजापतिरिति । ताः पराङ्मुखत्वेनापगताः प्रजा यत्र देशे निवासं कृ-
 वत्यस्तत्र देशे भाण्डक्षालनादिनिष्कासपात्नेन ततो देशाद्गर्मुत्संज्ञकमकृष्टपच्यमर-
 ण्यमुद्गरूपं धान्यमुदतिष्ठत्तदानीं बृहस्पतिश्च प्रजापतिश्च ताः प्रजा अनुगतवन्तौ ।
 अत्र चकारादनाम्नातोऽपि प्रकृतः प्रजापतिः समुच्चयिते । तदा प्रजापतिं प्रति
 बृहस्पतिरेवमब्रवीत् । अनया गार्मुतधान्यरूपया त्वां प्रतिष्ठानि धान्यवत्त्वेन प्रति-
 ष्ठितं करोमि, ततो धान्यवन्तं त्वां तदर्थिन्यः प्रजा उपगमिष्यन्तीयुक्त्वा तं
 प्रजापतिं प्रति प्रतिष्ठितवान् । ततो धान्यवन्तं प्रजापतिं धान्यार्थिन्यः प्रजा
 उपगताः । विधत्ते—

(चित्रायणस्योपहोममन्त्राः)

यः प्रजाकाम इति । अथ पशुकामस्य सोमापौष्णं गर्भुतं चरुं विधातुं प्रस्तौति-

प्रजापतिरिति । पशुनिवासस्थानेऽपि भक्षितवृणशेवगोमयादिपातेन गर्भुतं उत्पत्तिः । तथा गर्भुता प्रजापतिः वृषणं सोमं च प्रतिष्ठाप्य पशूनाप्तवान् । अथेहिं विधत्ते-यः पशुकाम इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वकीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
वेत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

अग्ने गोभिर्न आ गृहीन्दो वृष्या जुषस्व
नः । इन्द्रो धर्ता गृहेषु नः । सविता यः सह-
स्रियः स नो गृहेषु रारणत् । आ वृषा एत्वा
वसु । धाता ददातु नो रयिमीशानो जगत-
स्पतिः । स नः पूर्णेन वावनत् । त्वष्टा यो
वृषभो वृषा स नो गृहेषु रारणत् । सहस्रेणा-
युतेन च । येन देवा अमृतम् (१) दीर्घं
श्रवो दिव्यैरयन्त । रायस्पोष त्वमस्मभ्यं
गवां कुलिं जीवस आ युवस्व । अग्निर्गृह-
पतिः सोमो विश्ववनिः सविता सुमेधाः
स्वाहा । अग्ने गृहपते यस्ते भृत्यो मागस्तेन
सह ओज आक्रममाणाय धेहि श्रेष्ठ्यात्पथो
मा योषं मूर्धा भूयासुः स्वाहा (२) ॥

(चित्रायागस्योपहोममन्त्राः)

(अमृतमष्टात्रिंशच्च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥५॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

प्रजापश्चार्थिनोरुक्तश्चतुर्थे गामुतथरुः ।

अथ व्यवहितेन षष्ठेन चित्रायागं विधित्सुरादौ पञ्चमेनानुवाकेनोपहोममन्त्रा-
भ्यठति ।

कल्पः—‘ चित्रापौर्णमासे चित्रामिष्टिं निर्वपेदाग्नेयादीनि सप्तमे गोभिर्न आ
गहीत्येतेनानुवाकेनोपहोमाः ’ इति । तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु—

अग्ने गोभिरिति । हेऽग्ने गोभिः सह नोऽस्मान्पत्यागसागच्छ । हे इन्द्रो
पशुपृष्ट्या नोऽस्माञ्जुषस्व प्रीणय । इन्द्रो नोऽस्माकं गृहेषु धर्मा पशूनां धार-
यिता भवतु ।

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—सवितेति । पशूनां सहस्रं यस्यास्त्यसौ सहस्रियः ।
तादृशो यः सविता नोऽस्माकं गृहेषु रारणद्भृशं रमताम् । पशुपोषकश्च देव
आगच्छतु । वसु धनमपि आगच्छतु । तृतीयमन्त्रपाठस्तु—

धातेति । सर्वस्य विधाता जगतः पालक ईश्वरो नोऽस्मभ्यं रयिं धनं ददातु ।
स ईश्वरो नोऽस्मान्पूर्णेन धनेन वावनद्भृशं भजतु रक्षतु । चतुर्थमन्त्रपाठस्तु—

त्वष्टा य इति । यस्त्वष्टा वृषभः श्रेष्ठो वृषा कामानां वर्षिता सोऽस्माकं
गृहेषु पशूनां सहस्रेणायुतेन च सह रारणद्भृशं रमताम् । पञ्चममन्त्रपाठस्तु—

येन देवा इति । हे राघस्योष धनपोषक येन त्वया देवा अमृतं पीयूषं
दीर्घं सुपूर्णं श्रवः कीर्तिहेतुमूतमन्नं दिव्यैरयन्त स्थापितवन्तः, तादृशस्त्वमस्म-
दर्थं गवां कुलिं संघं जीवसे जीवनाथमायुषस्वाऽऽनीय मिश्रय । षष्ठमन्त्रपाठस्तु—

अग्निगृहपतिरिति । अग्निरस्मद्गृहस्थाधिपतिः । सोमो विश्वं वनते भजत
इति विश्वनिः । सविता शोभना मेधा यस्येति सुमेधाः । एतेभ्य इदं स्वाहुत-
पस्तु । सप्तममन्त्रपाठस्तु—अग्ने गृहपत इति ।

(चित्रायागविधिः)

हे गृहपतेऽग्ने घृतमर्हतीति घृत्यो यस्ते भागस्तेन सह ओजोऽष्टमधातुरूपं
शरीरसारमाक्रमणायानुतिष्ठते यजमानाय धेहि स्थापय । यजमानोऽहं श्रेष्ठ्या-
त्पथः श्रेष्ठानां मार्गकर्तृणां संबन्धिनोऽस्मादनुष्ठानमार्गान्मा योषं वियुक्तो मा
भूवं, मूर्धा यजमानानां मध्ये शिरोवदुत्तमो भूयासं, तुभ्यमिदं स्वाहुतमस्तु ।

अत्र विनियोगसंग्रहः-

“ अग्ने गोभिस्तूपहोमाश्चित्रायागे हि सप्त ते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

चित्रया यजेत पशुकाम इयं वै चित्रा यद्वा
अस्यां विश्वं भूतमधि प्रजायते तेनेयं चित्रा य
एवं विद्वाश्चित्रया पशुकामो यजते प्र
प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते प्रैवाऽऽग्नेयेन वाप-
यति रेतः सौम्येव दधाति रेत एव हितं त्वष्टा
रूपाणि वि करोति सारस्वतौ भवत एतद्वै
दैव्यं मिथुनं दैव्यमेवासमै (१) मिथुनं
मध्यतो दधाति पुष्ट्यै प्रजननाय सिनीवालयै
चरुर्भवति वाग्वै सिनीवाली पुष्टिः खलु वै
वाक्पुष्टिमेव वाचमुपैत्यैन्द्र उत्तमो भवति
तेनैव तन्मिथुनं सप्तैतानि हवींषि भवन्ति
सप्त ग्राम्याः पशवः सप्ताऽऽरण्याः सप्त छन्दा-
स्युभयस्याब्रह्मध्या अथैता आहुतीर्जुहोत्येते वै

(चित्रायागविधिः)

दे॒वाः पु॒ष्टि॒पत॒यस्त ए॒वास्मि॒न्पु॒ष्टिं द॒धाति
पु॒ष्याति प्र॒जया॑ प॒शुभि॒रथो॑ यदे॒ता आहु॑तीर्जु-
होति॒ प्राति॑ष्ठित्यै (२) ॥

(अ॒स्मै त ए॒व द्वा॑दश च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

चित्रायागस्योपहोममन्त्राः पञ्चम ईरिताः ।

अथ षष्ठे तं यागं विधत्ते—चित्रया यजेतेति । चित्रेति यागस्य नामधेयम् ।
सा च चित्रा भूमिस्वरूपा । यस्मात्कारणादस्यां भूमौ सर्वं प्राणिजातमाधिक्ये-
नोत्पद्यते तेन चित्रप्राण्युत्पादनेनेयं भूमिश्चित्रा । तद्वदिचित्रप्रजापशुहेतुत्वाद्या-
गोऽपि चित्रेत्युच्यते ।

चित्रायाः स्वरूपभूतान्सप्त यागविशेषान्विधातुं तद्विधिं क्रमेणोच्यति—

प्रे॒वाऽऽग्ने॒येनेति॑ । अत्राऽऽग्ने॒ये ह॒विषा॑ प्र॒वाप॑यति प्रकर्षेण पशूत्पात्तिबीजं
पक्षिपति । सौम्येन हविषा व्रीह्यादिबीजेषु गोमयमिव प्रजादिबीजेषु षोषकं
रेतो धारयति । तृतीयहविदवता त्वष्टां च हितं रेतो नानाविधरूपाकारेण वि-
करोति । अतः सरस्वतीदेवताकः सरस्वदेवताकश्चेत्युभौ सारस्वतौ भवतः ।
एतच्च द्वयं स्त्रीपुरुषरूपत्वाद्देवतासंबन्धि मिथुनम् । तस्य हविषां मध्येऽनुष्ठामेन
यजमानार्थं दैव्यं मिथुनं गृहमध्ये संपादितवान्भवति । तच्चोत्पन्नानां प्रजानां
पशूनां च पुष्ट्यै संपद्यते, प्रजानां पशूनां च प्रजननायोत्पत्तये संपद्यते । तत्र
सिनीवाल्या चरुः कर्तव्यः । सिनीवाल्या वाक्त्वमर्थवादान्तरे द्रष्टव्यम् । वाचः पुष्टि-
हेतुत्वं सभामध्ये पण्डितेष्ववलोक्यते । तस्मादनेन चरुणा पुष्टिहेतुं वाचं प्रा-
प्नोति । ऐन्द्रो यागश्चरमः कर्तव्यः । तेनैवेन्द्रस्य पुरुषत्वेन सिनीवाल्याः स्त्री-
त्वेन च तदुभयं मिलित्वा मिथुनं भवति । अत्र द्रव्यविशेषाः शाखान्तरे द्रष्टव्याः ।

पाठप्राप्तां हविःसंख्यां प्रशंसति—

१ स. च. 'ष्टा निहि' । २ स. च. ततः । ३ क. ष. ङ. च. 'तः स्त्री स' । ४ क.
ष. ङ. च. 'ताका स' ।

(चित्रायागविधिः)

समेतानीति । गोपुरुषाश्वाजाविगर्दभोष्ट्रा ग्राम्याः । द्विखुरभापदपाक्षिसरी-
सृपहस्तिमर्कटनादेयाः सप्ताऽऽरण्याः । गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्य-
शुद्धदान्ति । उभयस्य पशुसंघस्य च्छन्दःसंघस्य च ।

अग्ने गोभिर्न आ गहीत्यादिभिर्मन्त्रैरुपहोमान्विधत्ते—

अथैता इति । एते वै मन्त्रोक्ता अग्नीन्द्रादयः ।

अत्र मीमांसा ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ यच्चित्रया यजेतेति तद्गुणो नाम वा भवेत् ।

चित्रस्त्रीत्वगुणो रूढेरग्नीषोमीयके पशौ ॥

द्वयोर्विधौ वाक्यभेदो वैशिष्ट्ये गौरवं ततः ।

स्यान्नाम पृष्ठाज्यबहिष्पवमानेषु तत्तथा ” ॥

“ चित्रया यजेत पशुकामः ” इत्याम्नायते । तत्र चित्राशब्दो नोद्भिच्छ-
ब्दवद्यौगिकः, किंतु रूढ्या चित्रस्त्रीत्वमाभिधत्ते । ततो न पूर्वन्यायेन नामत्वम् ।
तथा सत्यग्नीषोमियं पशुमालभेतेति विहितं पशुयागमत्र यजेतेत्यनेन षडेनानुद्य-
तस्मिन्पशौ चित्रस्त्रीत्वगुणो विधीयत इति प्राप्ते ब्रूमः—चित्रत्वं स्त्रीत्वं चेति त-
द्वावेतौ गुणौ । तयोर्द्वयोर्विधाने वाक्यं भिद्येत । तथा चोक्तम्—

“ प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः ।

अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयत्नतः ॥ ” इति ।

अथ वाक्यभेदपरिहाराय गुणद्वयविशिष्टपशुद्रव्यरूपं कर्म विधीयते तदा
गौरवं स्यात् । तस्माच्चित्राशब्दः पूर्ववद्यजिसामानाधिकरण्येन यागनामधेयं
भवति । चित्रत्वं च तस्य विलक्षणद्रव्यद्वारेणोपपद्यते । दधि मधु घृतमापो
धानास्तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यमिति दध्यादीनि विचित्राणि प्रदेयद्रव्याणि
षडान्नातानि । तदेतच्चित्रानामकस्य यागस्योत्पत्तिवाक्यम् । यागस्वरूपभूतयो-
र्दध्यादिद्रव्यप्रजापतिदेवतयोरत्रोपदिश्यमानत्वात् । उत्पन्नस्य तस्य यागस्य
चित्रया यजेत पशुकाम इत्येतत्फलवाक्यम् । एवं सति प्रकृतार्थो लभ्येत ।

(चित्रायागविधिः)

अग्नीषोमीयेपश्वनुवादेन गुणविधाने प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयाताम् । लिङ्-
प्रत्ययस्य चानुवादत्वाङ्गीकारान्मुख्यविध्यर्थो बाध्येत । तस्माच्चित्रापदं कर्म-
नामधेयम् । यथा चित्राशब्दे नामधेयत्वं तथा बहिष्पवमानशब्द आश्वशब्दे
पृष्ठशब्दे च तत्तत्कर्मनामधेयत्वं योजनीयम् ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

‘ चित्रया पशवोऽमुष्मिन्नेव स्युर्नियता न वा ।

आद्यः स्वर्गेण तुल्यत्वाद्देहस्योत्पादकत्वतः ॥

चित्रोत्पत्तौ तु नियमो न श्रुतो नापि कल्पकम् ।

पुंसप्रवृत्त्यादिनो(नाऽ)पेते प्रतिबन्धे भवेत्फलम् ’ ॥

काम्यकर्मण्येवं श्रूयते—‘ चित्रया यजेत पशुकाम ऐन्द्राग्नेमेकादशकर्षाळं
निर्वपेत्प्रजाकामः ’ इति । तत्र यथा स्वर्गफलस्याऽऽमुष्मिकत्वं नियतम्, एवं
पश्चादिफलस्यापि । यदि स्वर्गहेतुर्ज्योतिष्टोमो देहान्तरस्योत्पादकः, तर्हि चित्रा-
दिरपि तथाऽस्त्विति चेत् । मैवम् । वैषम्यात् । अस्मिन्देहे स्वर्गस्य भोक्तुमशक्य-
त्वादभ्रुताऽप्यन्यदेहोत्पत्तिरर्थापत्त्या कल्प्यते । चित्रया त्वन्यदेहोऽवश्यमुत्पाद्यत
इति नियमो न श्रुतो नापि किञ्चित्तस्य कल्पकमस्ति । अनेनापि देहेन पश्चादि-
फलस्य भोक्तुं शक्यत्वात् । अस्मिन्देहे प्रतिग्रहादिदृष्टोपायमन्तरेण पश्चाद्यला-
भाद्वैधं चित्रादिफलमामुष्मिकमेवेति चेन्न । प्रतिग्रहादेः प्रतिबन्धनिवृत्तावुपयु-
क्तत्वात् । तस्मादसति प्रतिबन्धे फलमैहिकं सति त्वामुष्मिकम् ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

‘ स्त्रीपुंसदेवकौ सारस्वतौ तद्धर्मगः क्रमः ।

नास्त्यस्ति वाऽत्र नास्त्येष तन्नियामकवर्जनात् ॥

याख्यानुवाक्यापाठेन स्त्रीप्राथम्यं हि मुख्ययोः ।

मुख्यार्थत्वेन धर्माणां स्यान्मुख्यक्रमतः क्रमः ’ ॥

चित्रायागे सप्तानां हविषां मध्ये चतुर्थपञ्चमे इत्थमाज्जायेते—‘ सारस्वतौ
भवत एतद्वै दैव्यं मिथुनम् ’ इति । सरस्वती च सरस्वांश्चेति विगृह्य समासे
कृते पुमान्स्त्रियेति सूत्रेणैकशेषात्सरस्वन्ताविति भवति । तौ देवते ययोर्याग-
योस्तौ सारस्वतौ यागौ । एतच्च मिथुनमिति वाक्यशेषादवगम्यते । तयोर्या-

गयोर्निर्वापादयो धर्माश्चोदकप्राप्ताः । तत्र स्वेच्छया स्त्रीयागस्य पुंयागस्य वा
प्रथमं निर्वापः कार्यः । कुतः । भृत्यर्थपाठप्रवृत्तिस्थानानामन्यतमस्य नियाम-
कस्याभावादिति प्राप्ते । ब्रूमः-हौत्रकाण्डे स्त्रीदेवतायाः पूर्वं याज्यानुवाक्ये
आज्जाते-‘ प्र णो देवी सरस्वती ’ ‘ आ नो दिवः ’ इति । पश्चात्पुंदेव-
तायाः ‘ पीपिवाः सरस्वतः ’ ‘ ये ते सरस्व ऊर्मयः ’ इति । अनेन
याज्यानुवाक्याक्रमेण मुख्ययोर्द्वयोर्यागयोर्मध्ये स्त्रीयागस्य प्राथम्यमवगम्यते ।
ततो धर्माणां मुख्ययागार्थत्वान्मुख्यक्रमेणैव क्रमे नियते सति स्त्रीयागस्यैव
प्रथमं निर्वापः कार्यः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

मारुतमसि मरुतामोजोऽपां धारां भिन्धि-
रमयत मरुतः श्येनमायिनं मनोजवसं वृषणं
सुवृक्तिम् । येन शर्ध उग्रमवसृष्टमेति तदश्विना
परिधत्तं स्वस्ति । पुरोवातो वर्षीञ्जिन्वरावृ-
त्स्वाहा वातावद्वर्षीञ्जिगरावृत्स्वाहा ॥ स्तनयन्वर्षी-
न्भीमरावृत्स्वाहाऽनशन्यवस्फुर्जन्दिद्युद्वर्षन्त्वेष-
रावृत्स्वाहाऽतिरात्रं वर्षन्पूतिरावृत् (१) स्वा-
हा बहु हायमवृषादिति श्रुतरावृत्स्वाहाऽऽ-
तपति वर्षीन्विराडावृत्स्वाहाऽवस्फुर्जन्दिद्युद्वर्ष-
न्भूतरावृत्स्वाहा मान्दा वाशाः शुन्धयूरजिराः ।
ज्योतिष्मतीस्तमस्वरीरुन्दतीः सुफेनाः ।
मित्रभूतः क्षत्रभूतः सुराष्ट्रा इह माऽवत ।

(कारीरीष्टिविधिः)

वृष्णो अश्वस्य संदानमसि वृष्ट्यै त्वोप नह्या-
मि (२) ॥

(पूर्तिरावृद्द्विचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

पशुकामस्य चित्रारुयो यागः षष्ठे निरूपितः ।

अथ सप्तममारभ्य दशमान्तैश्चतुर्भिरनुवाकैः कारीरीष्टिः प्रतिपाद्यते । तत्र
तावत्सप्तमोऽनुवाके केचिन्मन्त्राः पठ्यन्ते ।

कल्पः—‘ कारीर्यां वृष्टिकामो यजेताग्नीनन्वाधायापरेणाऽऽहवनीयं दक्षि-
णाऽतिक्रम्य यजमानो मारुतमसि मरुतामोज इति कृष्णं वासः कृष्णतूषं परि-
धत्ते ’ इति । पाठस्तु—

मारुतमसीति । हे कृष्णवासस्त्वं मरुत्संबन्ध्यसि, वस्त्रे प्रक्षिप्तस्य कृष्ण-
द्रव्यमिश्रस्य जलस्य मरुद्भिः शोषणीयत्वात् । अत एव मरुतामोणो बलमसि,
मेघेषु प्रतिबद्धानामपां धारामुद्दिश्य प्रतिबन्धरूपं मेघं भिन्धि ।

कल्पः—‘ रमयत मरुतः श्येनमायिनमिति पश्चाद्वातं प्रतिमीवति पुरोवातमेव
जनयति ’ इति । प्रतिमीवति प्रतिबध्नाति । पाठस्तु—

रमयतेति । हे मरुतः श्येनं श्येनवत्प्रबलगतिं पुरोवातं रमयत कीडयत ।
कीदृशम् । आयिनमागच्छन्तं, मनोजवसं मनस इव जवो वेगो यस्य तादृशं,
वृष्णमुदकस्य वर्षयितारं, सुवृत्किं सुष्ठु पाश्चात्यवातस्य वर्जयितारम् । येन
पुरोवातेनावसृष्टं मेघेभ्यो मोचितं जलमुग्रं तीव्रधारारूपं भूत्वा शर्धः शीर्णम-
तिशोषेण हिंसितमेति प्रामोति । तादृशं पुरोवातं रमयतेति पूर्वत्रान्वयः ।
हेऽश्विनौ देवभिषजौ तज्जलं स्वस्ति क्षेमकरं यथा भवति तथा परितो धार-
यतम् ।

कल्पः—‘ पुरोवातो वर्षन्नित्यष्टौ वातनामानि हुत्वा ’ इति । पाठस्तु—

पुरोवात इति । यः पुरोवातो वर्षन्वृष्टिं प्रवर्तयञ्जिन्वः प्रजाः पीणयन्ना-
वृदावर्ततां, तस्मै स्वाहुतमस्तु । वातावत्प्रवातेन युक्त उग्रस्तीव्रधारायुक्तः स्तन-
यन्गर्जन्भीमो गर्जनाधिक्येन भयंकर इव, अनशानि प्राणघातकोऽशनिर्यथा न

(कारीरीष्टिविधिः)

षतति तथाऽवस्फूर्जन्नवसेचनेन शब्दयन्, दिद्युद्विद्युलक्षणेन प्रकाशनेन युक्तः, त्वेषो वर्षधारया सस्यक्षेत्रादेर्दीपिकः, अतिरात्रं रात्रिमतीत्य दिवारात्रमित्यर्थः । पूर्तिर्महीतलं पूरयिता । अयं वातो बहु यथा भवति तथाऽवृषाद्धावर्षयत्किलेति श्रुतो जनेषु ख्यातः । आतषति आतपे स्थिते सति विराड्विशेषेण राजमानः । अवस्फूर्जन्दिद्युदितिशब्दौ व्याख्यातौ । आदरार्थं पुनर्वचनम् । इत्थंभूतो यधोक्तगुणैर्युक्तैः सन्सर्वलोकधारणक्षम इत्यर्थः ।

कल्पः—‘ अन्तर्वेदि कृष्णाजिनं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमाऽऽस्तीर्यं तस्मिन् रवर्ज-
रसक्तुं करीरसक्तुं वा मान्दा वाशा इति कृष्णमधुषा संयुज्य तिस्रः पिण्डीः कृत्वा
मुष्करपलाशैः संवेष्टय ’ इति । पाठस्तु—

मान्दा वाशा इति । मान्दादीन्येकादशापां नामानि संबुद्ध्यन्तानि ।
वाद्दशयो हे आपो ययूमिहास्मिन्कर्मणि मामवत फलप्रदानेन रक्षत । मान्दा हर्ष-
हेववः । वाशाः शब्देन वर्षणजन्येन युक्ताः । शुन्ध्युः शुद्धिहेतवः । अजिराः
प्रवाहरूपेण गमनशीलाः । ज्योतिष्मतीः शुक्लरूपयुक्ताः । तमस्वरीः सूर्यप्रका-
शाच्छादनेन तमो यथा भवति तथा स्वरन्त्यो गच्छन्त्यः । उन्दतीर्भूमिं क्लेद-
यन्त्यः । सुफेना जलप्रवाहबाहुल्येन बहुफेनयुक्ताः । जगन्मित्रभूता ओषधी-
र्विभ्रति पोषयन्तीति मित्रभूतः । क्षत्रं देशाधिपतिं राजानं सुवृष्टिजन्यसंतोषेण
विभ्रति पोषयन्तीति क्षत्रभूतः । सुष्ठु शोभनं सस्येन संपूर्णं राष्ट्रं यातां ताः
सुराष्ट्राः ।

कल्पः—‘ समुद्यम्य कृष्णाजिनस्यान्तौ वृष्णो अश्वस्य संदानमसीति कृष्णेन
दात्रोपनस्यति ’ इति । पाठस्तु—

वृष्णो अश्वस्योति । हे रज्जो त्वं वृष्णोऽश्वस्य सेचनसमर्थस्याश्वमुखस्यै-
वास्य कृष्णाजिनस्य संदानं दृढबन्धनसाधनमासि । अतो वृष्टिसिद्धयर्थमनेन
संदानेन हे कृष्णाजिन त्वामुपनस्यामि बध्नामि । अत्र विनियोगसंग्रहः—

‘ कारीर्यां मारुतं कृष्णं स्वामी धारयते पटम् ।

रमेति पश्चिमं वातं पुरोवातं करोति हि ॥

पुरोऽष्टावाहुतीर्हुत्वा मान्दाः संयौति सक्तुकम् ।

वृष्णः संनस्यते सक्तुं मन्त्रा द्वादश वर्णिताः ॥

(कारीरीष्टिमन्त्राः)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

देवां वसव्या अग्ने सोम सूर्य । देवाः शर्म-
ण्या मित्रावरुणाऽर्यमन् । देवाः सपीतयोऽपां
नपादाशुहेमन् । उद्रो दत्तोदधिं भिन्त दिवः
पर्जन्यादन्तरिक्षात्पृथिव्यास्ततो नो वृष्ट्याऽ-
वत । दिवा चित्तमः कृण्वन्ति पर्जन्येनोद-
वाहेन । पृथिवीं यद्व्युन्दन्ति । आ यं नरः
सुदानवो ददाशुषे दिवः कोशमचुच्यवुः । वि
पर्जन्याः सृजन्ति रोदसी अनु धन्वना यन्ति
(१) वृष्टयः । उदीरयथा मरुतः समुद्रतो
यूयं वृष्टिं वर्षयथा पुरीषिणः । न वो दस्त्रा
उप दस्यन्ति धेनवः शुभं यातामनु रथा अवृ-
त्सत । सृजा वृष्टिं दिव आऽद्भिः समुद्रं पृण ।
अब्जा असि प्रथमजा बलमसि समुद्रियम् ।
उन्नम्भय पृथिवीं भिन्धीदं दिव्यं नभः । उद्रनो
दिव्यस्य नो देहीशानो वि सृजा दृतिम् । ये
देवा दिविभागा येऽन्तरिक्षभागा ये पृथिवि-
भागाः । त इमं यज्ञमवन्तु त इदं क्षेत्रमा
विशन्तु त इदं क्षेत्रमनु वि विशन्तु (२) ॥

(यन्ति देवा विशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायः द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

प्राच्याङ्गमन्त्राः कारीर्या सप्तमे समुदीरिताः ।

अथावशिष्टमन्त्रा अष्टमे वर्ण्यन्ते ।

कल्पः—‘ उत्करे प्रागीषं त्रिगधमनोवस्थितं भदति[त्रि]च्छदीषीत्यर्थो
(दिष्कमथो) देवा वसव्या इति पूर्वस्यां गधायां कृष्णाजिनमाबध्नीयादहो-
रात्रावसक्तं भवति यदि वर्षेत्पिण्डीरेव जुहुयाद्यदि न वर्षेद्देवाः शर्मण्या इति
मध्यमायामाबध्नीयादहोरात्रावसक्तं भवति यदि वर्षेत्पिण्डीरेव जुहुयाद्यदि न
वर्षेद्देवाः सपीतय इति जघन्यायामाबध्नीयादहोरात्रावसक्तं भवति यदि वर्षे-
त्पिण्डीरेव जुहुयाद्यदि न वर्षेच्छ्वोभूते धामच्छदादीनि त्रीणि हवींषि निर्वपति १
इति । पाठस्तु—

देवा वसव्या इति । अत्रोद्गो दत्तेत्येष त्रयाणां मन्त्राणां शेषत्वेनानुषज्यते ।
हे देवा उद्गो दत्तोदकानि प्रयच्छत । कीदृशा देवाः, वसव्याः प्रजानां वासयि-
तारः । क एते देवा इत्युच्यते—अग्ने सोम सूर्येति । एवमादिका हे देवा इति
पूर्वत्रान्वयः । उदकदाने क उपाय इति तदुच्यते—उदधिं भिन्त, उदकं धीय-
तेऽस्मिन्नित्युदधिर्मेघस्तं विदारयत । केभ्यो निमित्तेभ्यः, दिवोऽन्तरिक्षात्पृथिव्याः
लोकत्रयं निमितीकृत्येत्यर्थः । ततो मेघविदारणादूर्ध्वं पर्जन्यादागतया वृष्ट्या
नोऽस्मानवत रक्षत । द्वितीयमन्त्रे तु मित्रावरुणार्थमन्नित्येवमादयो हे देवाः शर्मण्याः
सुखप्रदा इति व्याख्येयम् । तृतीयमन्त्रे त्वपां नपादुदकानामविनाशयितराशुहे-
मञ्शीघ्रगत इत्येवमादयो हे देवाः सपीतयः समाना पीतिः सोमपानं येषां ते
तादृशा इति व्याख्येयम् ।

कल्पः—‘ उपहोमकाले दिवा चित्तमः कृण्वन्तीति प्रतिमन्त्रं पिण्डीराबध्नाति
जुहोतीत्येके ’ इति ।

(कारीरीष्टिमन्त्राः)

तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु—

दिवा चित्तम इति । यदा देवाः पृथिवीं विशेषेण क्लेदयन्ति तदानीमुदकं बहता पर्जन्येन दिवाऽपि तमः कृण्वन्ति किमुत रात्रौ । द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

आ यमिति । नरो मनुष्या ऋत्विजः सुदानवः सुष्टु हविषो दातारो ददा-
शुषे हविर्दत्तवते यजमानाय यजमानार्थं यं कोशमुदकधारकं मेघं दिवः सकाशा-
दाचुष्यवुः समन्ताच्छ्यावितवन्तः प्रसारितवन्त इत्यर्थः । स मेघः पूर्वमेकोऽपि
पर्जन्या बहवो मेघा भूत्वा रोदसी अनु द्यावापृथिव्यावनुलक्ष्य विविधां वृष्टिं
सृजन्ति । बहुपर्जन्यभावाभिप्रायेण बहुवचनम् । ताश्च वृष्टयो धन्वना मरुभूमानु-
दकरहितायां यन्ति प्रवर्तन्ते । तृतीयमन्त्रपाठस्तु—

उदीरयथा इति । हे मरुतो यूयं समुद्रसदृशान्मेघाद्वाष्टिमुदीरयथोत्पादयत ।
ततः पुरीषिणः पांसुयुक्तान्भूपदेशान्वर्षयथाऽऽष्ठावयथ । हे दस्रा भूमिशोषमुपक्ष-
पयितारो मरुतो वो युष्माकं धेनवो धेनुसदृशा मेघा नोपदस्यन्ति नैवोपक्षीयन्ते ।
किं कुर्वतां युष्माकं, शुभं यातां जगदनुग्रहरूपमिदं मङ्गलकार्यं प्राप्नु-
वताम् । किंच, इतरेषां देवानां रथा अन्ववृत्सत भवदीयान् रथाननुवर्तन्तां, वृष्टिं
दातुमस्मदीये कर्मणि रथानारुह्य युष्मासु समागच्छत्सु पृष्ठतः सर्वेऽप्यन्ये देवा
रथानारुह्य समागच्छन्तिवत्यर्थः ।

कल्पः—“ उत्करे कृष्णामामपक्वां स्थालीमद्भिः पूरयति सृजा वृष्टिमिति, यदि
भिद्येत वर्षिष्यतीति विद्यात् ” इति । पाठस्तु—

सृजा वृष्टिमिति । हे मरुत्संघ दिवः सकाशाद्वाष्टिं सृज । अद्भिः समुद्र-
सदृशं वह्निदाहमन्तरेणाऽऽतपेन शुष्कमिमं कुम्भमापृण समन्तात्पूरय ।

कल्पः—“ अनउपस्तम्भने शङ्कौ वा कृष्णाऽविर्बद्धा भवत्यब्जा असीति वा
प्रोक्षति ” इति । पाठस्तु—

अब्जा असीति । हेऽवेऽब्जा उदकाब्जाताऽसि मातृपित्रुदकाद्रेतोरूपेण
परिणतादुत्पन्नाऽसि । किंच, प्रथमजा असि सुवर्मानुप्रसारितादादित्यावरकतमो-

१ स. च. °ति । दिवा चिदिनेऽपि तमो दुर्दिनान्धकारं कृण्वन्ति कुर्वन्ति पर्जन्येन
मेघेनोदकपरिपूर्णेन मरुतः पृथिवीं यदा व्युन्दन्ति क्लेदयन्ति मेघा वा वृष्ट्योदकप्रवाहरूपं
दुर्दिनं कुर्वन्तु । भूक्लेदनार्थं य° । २ स. च. हविषां । ३ स. घ. च. °नार्थं । ४ स.
°ष्णाम° । ५ क. घ. ड. च. °ति तामभिकन्देत् ” इ° ।

सागात्प्रथममपहतादुत्पन्नाऽसि । “ तस्य यत्प्रथमं तमोऽपाघ्नन्त्सा कृष्णाऽऽविरम-
वत् ” इति श्रुतेः । समुद्रियं समुद्रसदृशमेघसंबन्धि बलं वृष्ट्युत्पादनसामर्थ्यमसि ।
त्वय्याक्रन्दन्त्यां वृष्टिर्भविष्यतीति ज्ञातुं शक्यत्वादित्यर्थः ।

कल्पः-“ उत्करे वर्षाहुस्तम्बं प्रतिष्ठाप्योन्नम्भय पृथिवीमिति वर्षांस्तं
जुहोति ” इति । वर्षाहुः पुनर्नवा । पाठस्तु-

उन्नम्भयेति । हे पुनर्नवे पृथिवीमुन्नम्भयोत्कर्षेण क्लेदय, तदर्थं दिव्यं दिवि
भवमिदं नभ आकाशवद्व्याप्तं मेघमण्डलं भिन्धि विदारय । विदार्य च दिव्यस्य
दिवि भवस्योद्गम उदकस्य वर्षणं नोऽस्मभ्यं देहि । पुनर्नवाया ओषध्या उत्पादक
हे देव त्वमिमानः सन्दर्ति विसृजोदकपूर्णदृत्तिसमानं मेघं वर्षणाय विसृष्टद्वारं
कुरु ।

कल्पः-“ ये देवा दिविभागा इत्युपर्याहवनीये कृष्णाजिनमवधूनोत्यूर्ध्वप्रविं-
षदिष्टादिशसनम् ” इति ।

पाठस्तु-ये देवा इति । लोकत्रयभाजो ये देवास्ते प्रथमं यज्ञं प्रविश्य सस्य-
निष्पादकं क्षेत्रं सामान्येनाऽऽविश्य ततः प्रतिकेन्द्रमनु च विशेषेण विशन्तु ।

अत्र विनियोगसंग्रहः-

वृष्टिप्रदायां कारीर्यां देवा इत्यादिकैस्त्रिभिः ।

दिनत्रये चर्मबन्धः शकटस्थे छदिस्रये ॥

उद्गो दत्तेति वाक्यं तु त्रयाणां शेष इष्यते ।

दिवात्रिभिः सक्तुहोमः सृजेत्युत्तरसंस्थिताम् ॥

स्थालीमद्भिः पूरयित्वा स्रग्जाः प्रोक्षत्यर्विं स्थिताम् ।

उन्नं पुनर्नवाहोमो ये चर्माशौ तु धूयते ॥

अष्टमे त्वनुवाकेऽस्मिन्दश मन्त्रा उदीरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थपपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(कारीरीष्टिमन्त्रव्याख्यानम्)

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

मा॒रु॒तमा॑सि॒ म॒रु॒तामो॒ज इति॑ कृ॒ष्णं वा॑सः
कृ॒ष्णा॒तूषं॑ परि॒ धत्त ए॒तद्वै वृ॒ष्ट्यै॑ रू॒पं स॑रूप
ए॒व भू॒त्वा प॒र्जन्यं॑ वर्ष॒यति॑ र॒मय॑त म॒रुतः
श्ये॒नमा॒यिन॒मिति॑ पश्चाद्वा॒तं प्रति॑ मी॒वति॑ पुरो-
वा॒तमे॒व ज॑नयति॒ वर्ष॑स्याव॒रुद्ध्यै॑ वा॒तना॒मानि॑
जु॒होति॑ वा॒युर्वै वृ॒ष्ट्या ई॒शे वा॒युमे॒व स्वे॒न
भा॒गधे॒येनो॑प॒ धाव॑ति॒ स ए॒वास्मै॑ प॒र्जन्यं॑ वर्ष-
य॒त्यष्टौ॑ (१) जु॒होति॑ च॒तस्रो॒ वै दि॒शश्च॑त-
स्रोऽवा॒न्तर॑दि॒शा दि॒ग्भ्य ए॒व वृ॒ष्टिं सं प्र
च्या॑वयति॒ कृष्णा॑जिने॒ सं यौ॑ति॒ ह॒विरे॒वाक॑र-
न्त॒र्वेदि॑ सं यौ॒त्यं व॑रुद्ध्यै॒ यती॑ना॒मद्य॑मानानां
शी॒र्षाणि॑ प॒राऽप॑तन्ते॒ ख॒र्जूरा॑ अ॒भव॑न्तेषां रसं
ऊ॒र्ध्वोऽप॑त॒त्तानि॑ क॒रीरा॑ण्य॒भव॑न्त्सौ॒म्यानि॑ वे
क॒रीरा॑णि॒ सौम्या॑ ख॒लु वा आ॑हु॒तिर्दिवो॑ वृ॒ष्टिं
च्या॑वयति॒ यत्क॑री॒राणि॑ भव॒न्ति (२) सौ॒म्य-
ये॒वाऽऽहु॑त्या॒ दिवो॑ वृ॒ष्टि॒मव॑ रु॒न्धे म॑धु॒षा सं
यौ॒त्यपां॑ वा ए॒ष ओष॑धीनां र॒सो य॑न्म॒ध्वद्भ्य
ए॒वौष॑धी॒भ्यो वर्ष॑त्यथो॒ अद्भ्य॑ ए॒वौष॑धी॒भ्यो
वृ॒ष्टिं नि॑ न॒यति॒ मान्दा॑ वा॒शा इति॑ सं यौ॑ति
ना॒मधे॒यैरे॒वैना॑ अ॒च्छैत्य॑थो॒ यथा॑ ब्रू॒याद॑सा॒वे-
ह॒ीत्ये॒वमे॒वैना॑ नाम॒धेयै॑रा (३) च्या॑वयति

(कारीरीष्टिमन्त्रव्याख्यानम्)

वृष्णो अश्वस्य संदानमसि वृष्ट्यै त्वोप
 नह्यामीत्याह वृषा वा अश्वो वृषा पर्जन्यः
 कृष्ण इव खलु वै भूत्वा वर्षति रूपेणैवैन
 समर्धयति वर्षस्यावरुद्ध्यै ॥ ४ ॥

(अष्टौ भवन्ति नामधेयैरैकान्त्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

कारीर्युत्तरभागस्था मन्त्रा अष्टम ईरिताः ।

अथ नवमे पूर्वभागस्थाः सप्तमानुवाकोक्तमन्त्रा व्याख्यायन्ते ।

तत्र यजमानस्य वस्त्रपरिधानं विधत्ते-

मारुतमसीति । तूषा वस्त्रस्य दशास्ताः कृष्णा यस्य तत्कृष्णतूषम् । जल-
 पूरितैर्मधैरादित्यप्रकाशे सर्वत आवृते सति वृष्टेः स्वरूपं कृष्णं भाति । यजमा-
 नोऽपि कृष्णवस्त्रमावरणो वृष्टिसमानरूपः सन्पर्जन्यं वर्षयितुं प्रभुर्भवति ।

मन्त्रान्तरं विनियुक्ते-

रमयतेति । प्रतिमीवति प्रतिबध्नाति ।

पुरोवातो वर्षञ्जित्यादिमन्त्राणां विनियोगं दर्शयति-

वातनामानीति । जिन्वरुग्ररित्यादीनि वायोर्नामानि तदुद्देशेन होमे सति
 यो वायुर्वृष्टेश्वरः स तुष्टः सन्वर्षयति ।

पाठपाप्तां मन्त्रसंख्यां प्रशंसति-

अष्टौ जुहोतीति । मान्दा वाशा इति मन्त्रेण सक्तूनां संयवनं यद्विधास्यते
 तस्याऽऽधारं विधत्ते-

कृष्णाजिने इति । प्रकृतौ कृष्णाजिने हविःस्वरूपान्त्रीहीनवहन्ति तण्डु-

(कारीरीष्टिमन्त्रव्याख्यानम्)

लान्पिनष्टि च । अतोऽत्रापि कृष्णाजिने संयवने वा हविः कृतं भवति । देश-
विशेषं विधत्ते—

अन्तर्वेदीति । वेदेर्बहिः संयवने यज्ञभूमिमप्रविश्य हविर्नावरुध्यते ।

करीराणि विधातुं प्रस्तौति—

यतीनामिति । प्रारमहंस्यरूपं चतुर्थाश्रमं प्राप्तानां येषां यतीनां मुखे ब्रह्मा-
त्मप्रतिपादको वेदान्तशब्दो नास्ति तान्यतीनिन्द्र आरण्येभ्यः श्वभ्यः प्रायच्छत् ।
तथा कौषीतकिब्राह्मणोपनिषद्दीन्द्रस्य प्रतिज्ञां समाम्नायते—‘ अरुन्मुखान्यसी-
न्त्सालावृकेभ्यः प्रायच्छम् ’ इति । पतितत्वात्तेषां तथात्वं युक्तम् । तथा
च स्मर्यते—

‘ नित्यकर्म परित्यज्य वेदान्तश्रवणं विना ।

वर्तमानस्तु संन्यासी पतत्येव न संशयः ’ ॥ इति ।

तेषां च सालावृकैर्भक्षणं षष्ठकाण्डे समाम्नायते—“इन्द्रो यतीन्त्सालावृकेभ्यः
प्रायच्छत्तान्दक्षिणत उत्तरवेद्या आदन्” इति । वेदान्तश्रवणवाञ्छां विना
नित्यकर्म परित्यक्तवतां भवतामपीदृशी गतिरिति दर्शयितुं वेदिसमीपे भक्षणम् ।
सालावृकैरद्यमानानां यतीनां यानि शीर्षाणि कपालास्थानि भूमावपतन्, तानि
खर्जूरवृक्षत्वेनोदभवन् । ये तालाभिधाना महाखर्जूरास्तेषां फलानि शिरःकपाल-
सदृशानि लक्ष्यन्ते । तेषां फलानां रस ऊर्ध्वमुत्क्रम्य भूमावपतत् । पतित्वा च
सोमलतासदृशानां लतानां सोमप्रतिनिधिभूतानामङ्कुररूपाणि करीरशब्दवाच्या-
न्यभवन् । अत एव सोमाङ्कुरसदृशत्वात्सौम्यानि करीराणि, तदाङ्गुतिश्च सौम्या
सती दिवः सकाशाद्वाष्टिं प्रच्यावयति ।

“अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।

आदित्याज्जायते वृष्टिः” ॥ इति स्मृतेः ।

सक्तूनां प्रकृतिद्रव्यं विधत्ते—यत्करिणीति ।

संयवनसाधनं माक्षिकद्रव्यं विधत्ते—

मधुषा समिति । माक्षिका हि नानाविधेभ्यः पुष्पेभ्यो रसानादाय मधु

१ स. 'ने ह' । २ क. घ. ङ. 'ज्ञासमाग्राये—' अ' । ३ क. घ. ङ. च.
'च्छत्' इ' । ४ स. च. 'णमेव । सा' ।

कुर्वन्ति । तेषां च रसानामोषधिजन्यत्वाद्द्रवत्वाच्चोभयसारत्वम् । मन्त्रेण संय-
जनं विधत्ते—

मान्दा वाशा इति । मान्दादीन्यपां नामानि तैरेना अभिमुखत्वेन प्रामोति ।
किंच, हे देवदत्त समागच्छेति यथा लोके ब्रूयादेवमेवैना अपः स्वनामभिराख्या-
वपति । कृष्णाजिनबन्धनमन्त्रं व्याचष्टे—

कृष्णो अश्वस्येति । यथाऽथो वृषा सेचनसमर्थं एवं पर्जन्योऽपि सेचनस-
मर्थः सञ्जदकपूर्णं (रणे) न कृष्ण एव भूत्वा पश्चाद्दर्शति । अतः कृष्णेन रज्जु-
कृष्णेन पर्जन्यं समृद्धं करोति । तच्च वर्षस्यावरोधाय संपद्यते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये [द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

देवा वसव्या देवाः शर्मण्या देवाः सपी-
तय इत्या बध्नाति देवताभिरेवान्वहं वृष्टिमि-
च्छति यदि वर्षेत्तावत्येव होतव्यं यदि न
वर्षेच्छ्वो भूते हविर्निर्वपेदहोरात्रे वै मित्रावरु-
णावहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो वर्षति नक्तं
वा हि दिवा वा वर्षति मित्रावरुणावेव स्वेन
भागधेयेनोप धावति तावेवास्मै (१) अहो-
रात्राभ्यां पर्जन्यं वर्षयतोऽग्नेये धामच्छेदे पुरो-
डाशमष्टाकपालं निर्वपेन्मारुतं सप्तकपालं
सौर्यमेककपालमग्निवा इतो वृष्टिमुदीरयति

(कारीर्युत्तरभागस्थमन्त्रव्याख्यानम्)

मरुतः सुष्टां नयन्ति यदा खलु वा असावा-
दित्यो न्यङ्हराश्मिभिः पर्यावर्ततेऽथ वर्षति
धामच्छादिव खलु वै भूत्वा वर्षत्येता, वै देवता
वृष्ट्या ईशते ता एव स्वेन भागधेयेनोप धा-
वति ताः (२) एवास्मै पर्जन्यं वर्षयन्त्युता-
वार्षिष्यन्वर्षत्येव सृजा वृष्टिं दिव आऽद्भिः
समुद्रं पुणेत्याहेमाश्चैवामूश्वापः, समर्धयत्यथो
आभिरेवामूरच्छैत्यब्जा आसि प्रथमजा बलमसि
समुद्रियमित्याह यथायजुरेवैतदुन्नम्भय प्रायि-
धीमिति वर्षाह्वां जुहोत्येषा वा ओषधीनां
वृष्टिवनिस्तयेव वृष्टिमा च्यावयति ये देवा
दिविभागा इति कृष्णाजिनमव धूनोतीम
एवास्मै लोकाः प्रीता अभीष्टा भवन्ति (३) ॥

(अस्मै धावति ता वा एकविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

ब्राह्म्याङ्गमन्त्राः कारीर्या व्याख्याता नवमे स्फुटम् ।

अथोत्तरभागस्थमन्त्रा दशमे व्याख्यायन्ते ।

तत्र त्रिषु दिनेषु क्रमेण च्छादिस्रये सक्तबन्धनार्थं मन्त्रान्विनियुङ्क्ते-

देवा इति । तत्तन्मन्त्रोक्ताभिर्देवताभिरनुगृहीतः प्रतिदिनं वृष्टिमिच्छति ।

तत्र वर्षावर्षपक्षयोर्व्यवस्थया सक्तहोमं पुरोडाशनिर्वापं च विधत्ते-

(कारीर्युत्तरभागस्थमन्त्रव्याख्यानम्)

यदि वर्षेदिति । तावत्येव सक्तुबन्धने कृते सति वर्षणपक्षे पुरोडाशनिर्वापमन्तरेण पिण्डीर्जुह्यात् । प्रथमदिने वृष्टौ सत्यां पिण्डत्रयहोमेनैव कर्मसमाप्तिः । तथा द्वितीयतृतीययोर्दिनयोः । त्रिष्वपि दिनेषु वृष्ट्यभावे चतुर्थदिने पुरोडाशनिर्वापं कुर्यात् ।

अहोरात्रावसक्तं भवतीति वदता सूत्रकारेणात्यन्तसंयोगवाचिनीं द्वितीयां प्रयुञ्जानेनाहोरात्रयोर्निरन्तरं बन्धनं यदुक्तं तद्विधिमर्थवादेनोच्यति—

अहोरात्रे इति । अह्नः सूर्यप्रकाशयुक्तत्वान्मित्रत्वम् । रात्रेरन्धकारेण लीनं (णाऽऽवरक)त्वाद्गुरुणत्वम् । पर्जन्यश्चाहोत्राभ्यामन्तरेण वर्षितुं न क्षमः । कुतः । कालान्तरस्याभावात् । तथा सति रात्रौ दिवसे वा सर्वदा वर्षिष्यतीति ज्ञातुमशक्यत्वान्निरन्तरं बन्धनीयम् । तेन तुष्टौ मित्रावरुणौ वर्षयतः ।

हविर्निर्वपेदिति सामान्येन यदुक्तं तदेव विशेषतः प्रपञ्चयति—

अभय इति । धामा ह यत्ते अजरेति याज्यानुवाक्ययोर्धामशब्दोपेतत्वाद्धामच्छदग्निः । तदर्थस्तु धामान्यस्मद्गृहादीन्यन्धकारापादिकया वृष्ट्याऽऽच्छादयतीति धामच्छत्तस्मै निर्वापः । अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिरिति स्मृत्यनुसारेणाग्निरस्मात्सोकादाहुत्यादित्यद्वारा वृष्टिमुत्पादयति । सृष्टामुत्पादितां तां वृष्टिं मरुतो यत्र तत्र नयन्ति । यस्मिन्कालेऽसावादित्यो न्यग्भूतैस्तीव्रै रग्निभिः परित आवर्ततेऽतिशयेन संतापं करोति तदा पर्जन्यद्वारा वर्षति । वर्षन्स धामानि गृहादीन्याच्छादयन्निव बहुलभेद्युक्तो भूत्वा वर्षति । तथा सत्यग्निर्मरुत आदित्य इत्येता एव देवता वृष्टिनियमनाय समर्थाः । ताश्च हविर्भिस्तुष्टा यजमानार्थं वर्षयन्ति । यद्यपि पर्जन्यः स्वयमेवावर्षिष्यन्निव पूर्वं स्थितस्तथाऽप्येताभिर्देवताभिः प्रेरितः क्षणमात्रेण पुरोवातादिसामग्रीं संपाद्य सर्वथा वर्षत्येव ।

आमस्थालीपूरणमन्त्रं व्याचष्टे—

सृजा वृष्टिमिति । अग्निः पृणेत्यनेनेमा भूलोकस्था अपः३ समर्धयति । सृजा वृष्टिमित्यनेनामूः स्वर्गस्था अपः समर्धयति । किंचाऽऽग्निरेव भूलोकस्थाभिरन्दिरमूरच्छेति स्वर्गस्था अपः प्राप्तुं गच्छति ।

कृष्णाविप्रोक्षणमन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति—

अग्जा इति । पुनर्नवायां होमं विधत्ते—

(त्रैधातवीयेष्टिविधिः)

उन्नम्भयेति । एषा वै पुनर्नवैवौषधीनां सर्वासां मध्ये वृष्टिवनिर्वृष्टिभाक् ।
वर्षतो बहुलतरसमुद्भवात् । मन्त्रान्तरं विनियुङ्क्ते—

ये देवा इति । दिवि भागा अन्तरिक्षभागाः पृथिविभागा इत्युक्तत्वालोकाः
प्रीताः सन्तो यजमानायाभीष्टप्रदा भवन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

सर्वाणि छन्दांस्येतस्यामिष्ट्यामनूच्या-
नत्याहुस्त्रिष्टुभो वा एतद्वीर्यं यत्ककुदुष्णिहा
जगत्यै यदुष्णिहककुभावन्वाह तेनैव सर्वाणि
छन्दांस्येव रुन्धे गायत्री वा एषा यदुष्णिहा
यानि चत्वार्यध्यक्षराणि चतुष्पाद एव ते
पशवो यथा पुरोडाशे पुरोडाशोऽध्येवमेव
तद्यद्व्यध्यक्षराणि यज्जगत्या (१) परिद-
ध्यादन्तं यज्ञं गमयोत्रिष्टुभा परि दधातीन्द्रियं
वै वीर्यं त्रिष्टुगिन्द्रिय एव वीर्यं यज्ञं प्रति-
ष्ठापयति नान्तं गमयत्यग्ने त्री ते बाजिना
त्री षधस्थोति त्रिवत्या परि दधाति सरूपत्वाय
सर्वो वा एष यज्ञो यत्रैधातवीर्यं कामायका-
माय प्र युज्यते सर्वेभ्यो हि कामेभ्यो यज्ञः
प्रयुज्यते त्रैधातवीर्येन यजेताभिचरन्त्सर्वो वै
(२) एष यज्ञो यत्रैधातवीर्यं सर्वेणैवेन

यज्ञेनाभि चरति स्तृणुत एवैनमेतयैव यजेता-
भिचर्यमाणः सर्वो वा एष यज्ञो यत्रैधातवीयः
सर्वेणैव यज्ञेन यजते नैनमभिचरन्स्तृणुत
एतयैव यजेत सहस्रेण यक्ष्यमाणः प्रजात-
मेवैनद्ददात्येतयैव यजेत सहस्रेणेजानोऽन्तं
वा एष पशूनां गच्छति (३) यः सहस्रेण
यजते प्रजापतिः खलु वै पशूनांसृजत ता-
स्रैधातवीयेनैवासृजत य एवं विद्वाःस्रैधातवी-
येन पशुकामो यजते यस्मादेव योनेः प्रजा-
पतिः पशूनांसृजत तस्मादेवैनान्तसृजत उपैन-
मुत्तरः सहस्रं नमति देवताभ्यो वा एष आ
वृश्च्यते यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजते त्रैधात-
वीयेन यजेत सर्वो वा एष यज्ञः (४) यत्रै-
धातवीयः सर्वेणैव यज्ञेन यजते न देवताभ्य
आ वृश्च्यते द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति
ते त्रयश्चतुष्कपालास्त्रिष्वसृद्धत्वाय त्रयः पुरो-
डाशा भवन्ति त्रय इमे लोका एषां लोका-
नामाप्त्या उत्तरउत्तरो ज्यायान्भवत्येवमिव
हीमे लोका यवमयो मध्य एतद्वा अन्तरि-
क्षस्य रूपः समृद्धयै सर्वेषामभिगमयन्नव
द्यत्यच्छम्बट्कारः हिरण्यं ददाति तेज एव
(५) अवं रुन्धे तार्प्यं ददाति पशूनेवावं
रुन्धे धेनुं ददात्याशिष एवावं रुन्धे साम्नो वा

(त्रैधातवीयेष्टिविधिः)

एष वर्णो यद्धिरण्यं यजुषां तार्प्यमुक्थामदानां

धेनुरेतानेव सर्वान्वर्णानव रुन्धे (६) ॥

(जगत्याऽभिचरन्तसर्वो वै गच्छति यज्ञस्तेज एव विश्वच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

अनुवाके तु दशमे कारीरीष्टिः समाविता ।

अथैकादशे त्रैधातवीयेष्टिर्विधीयते । तत्राऽऽदौ सामिधेनीषु द्वे धाव्ये विधत्ते—

सर्वाणि छन्दाः सति । एतस्यां त्रैधातवीयेष्टौ सामिधेनीरूपेण तर्वाण्यपि
छन्दांस्यनुवक्तव्यानीत्यभिज्ञा आहुः । तत्तु सर्वच्छन्दोनुवचनं कथं षट्ठ
इति तदुच्यते—ककुच्छन्दस्त्रिष्टुभः सारम्, उष्णिक्छन्दो जगत्याः सारम् ।
अतस्तदुभयानुवचनेन सर्वच्छन्दोनुवचनं संपद्यते । प्र सो अग्ने तवोविमिरित्येषा
ककुत्तदीयेषु त्रिषु पादेषु मध्यमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । प्र होत्रे पूर्व्यं षट्ठ
इत्येषोष्णिक्त्तदीयेषु त्रिषु पादेष्वन्तिमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । एतदुभयवचनेन
त्रिष्टुब्जगत्योर्लाभेऽपि गायत्र्या अलाभशङ्कं वारयितुमन्तर्भावं दर्शयति—

गायत्री वा इति । उष्णिक्छन्दसोऽष्टाविंशत्यक्षराणि । तत्र चतुर्विंशत्य-
क्षरेर्गायत्र्यन्तर्भूता । यान्यधिकाक्षराणि चत्वारि सन्ति ते चतुष्पात्प्रशुस्वस्वत्वा
एव । पूर्वस्मिन्प्रपाठके त्रिधाताविष्टौ पुरोडाशस्योपरि पुरोडाशान्तरस्थापनं
विहितम् । एवमत्रापि विधास्यते । एवं सति यथा पुरोडाशेऽध्युपवन्त्यः पुरो-
डाशः स्थाप्यते, एवमेवोष्णिक्छन्दस्कायामृचि गायत्रीछन्दोक्षरसंख्याया अधि-
काक्षराणि चत्वारि सन्ति यत्तद्वगन्तव्यम् । अतः पुरोडाशसाम्यायाक्षराधिक्यं

युक्तमित्यभिप्रायः । + प्रकृतौ द्वे ऋचावुक्ते आ जुहोत दुवस्यतेति गायत्री सामिधेनी, त्वं वरुण इति जगती भवति, ते अपवदितुं त्रिष्टुभं विधत्ते-

यज्जगत्येति । उष्णिक्छन्दसो जगतीवीर्यत्वेन निरूपितत्वात्तदेवात्र जगतीशब्देन विवक्ष्यते । तस्मिंश्चोष्णिक्छन्दसि गायत्र्यन्तर्भावस्योक्तत्वाल्लक्षितलक्षणया जगती-शब्दो गायत्रीं ब्रूते । तथा सति प्रकृतिवद्गायत्र्या परिधानं यत्तदेवात्र जगतीपरिधानमिति विवक्षितत्वात्तत्र बाध इत्युच्यते । अथवा शाखान्तरानुसारेण मुख्ययैव जगत्याऽत्र प्राप्तं परिधानं दूष्यते । तत्परिधाने हि यज्ञं नाशितवान्भवति । अथ त्रिष्टुभा परिदध्यात्सामिधेनीः समापयेदित्यर्थः । त्रिष्टुभ इन्द्रियसामर्थ्यरूपत्वाद्यज्ञं सामर्थ्ये प्रतिष्ठापितवान्भवति । ततो यज्ञं न नाशयति । तां त्रिष्टुभं दशयति-

अमे त्री त इति । त्रिशब्दा बहवो यस्यां सन्तीति त्रिवती । तेषां तृती-यकाण्डस्य द्वितीयप्रपाठके सामान्नास्पमानत्वात्तत्रैव व्याख्यास्यते । यथाऽस्या-मृचि - त्रिशब्दस्तथा त्रैधातवीयकर्मनामन्यपि त्रिशब्दोऽस्तीति सात्कल्प्यम् । सर्वकामसाधनत्वेन यागं विधत्ते-

सर्वो वा इति । सर्वेषु यज्ञेषु यानि उच्यन्ते प्रयोक्तव्यानि तानि सर्वा-ण्यत्रोष्णिक्छन्दसामेवावरुध्यानीत्युक्तम् । अतोऽयं सर्वयज्ञस्वरूपत्वाद्यस्य यः कामोऽस्ति तेन तदर्थं प्रयोक्तव्यः । यस्माज्ज्योतिष्टोमादिरखिलो यज्ञः सर्वका-मार्थं प्रयुज्यते तस्मात्सर्वयज्ञस्वरूपस्यास्य सर्वकामार्थत्वं युक्तम् ।

सामान्येन सर्वकामार्थत्वं विधाय विशेषतोऽभिचारहेतुत्वं विधत्ते-

त्रैधातवीयेनेति । अभिचारपरिहारार्थत्वं विधत्ते-

एतयैवेति । एतयैव त्रैधातवीयेष्टयैव ।

सहस्रदक्षिणाकस्य ज्योतिर्विश्वज्योतिरप्तोऽयाममहाव्रतादेरनुष्ठानासिद्धिं प्रति साधनत्वं विधत्ते-

एतयैवेति । यस्तु सहस्रदक्षिणाकेन यागेन यष्टुमसमर्थः सन्नहं तेन वक्ष्य इति कामयते सोऽयमेतयेष्ट्या यजेत पश्चात्तत्र प्रजातं प्रभूतं बहुविधं सहस्रं दातुं शक्तो भवत्येव । ततस्तादृशकर्मानुष्ठानं सिध्यति ।

+ प्रकृतावा जुहोत दुवस्यतेति गायत्री सामिधेनीषु परिधानीया भवति, तामपवदितु-मिति तै० । इति स्व. पुस्तके पाठान्तरम् ।

(त्रैधातवीयेष्टिविधिः)

अथ सहस्रदक्षिणाकेन यागेनेष्टवत उपरितनबहुविधयज्ञसाधनद्रव्यार्थं विधत्ते—
एतयैवेति । यः पुमान्गोसहस्रदक्षिणाकेन यागेनेष्टवान्भवति स एव पशूना-
मवसानं प्राप्नोति । तेनोत्तरक्रतूनुष्ठातुमसमर्थो भवति । अतस्तत्सामर्थ्याय पशु-
कामः सन् जापतिवदेतेनेष्ट्वा पशुयोनेरस्मादेव यागात्पशून्प्राप्नोति । तदुत्तरक्रतुषु
दातव्यं गोसहस्रमेनं यजमानं प्राप्नोति । यज्ञं संकल्प्याननुष्ठातुः संकल्पभ्रंशप-
रिहारार्थं विधत्ते—

देवताभ्यो वा इति । आवृ(त्र)श्चनं सर्वथा विच्छेदो देवताद्रोह इति यावत् ।
अस्मिन्कर्मणि द्रव्यं विधत्ते—

द्वादशकपाल इति । समूहाकारेण गणनायां द्वादशकपालत्वेऽप्यनुष्ठाने
त्रिसंख्याकाश्चतुष्कपालाः कर्तव्याः । तथा त्रिसंख्यया यजमानस्य त्रिवारं समू-
द्धत्वं संपद्यते । पुरोडाशसंख्यां प्रशंसति—

अयः पुरोडाशा इति । पूर्वप्रपाठकोक्तत्रिधाताविव प्रमाणवैषम्यं विधत्ते—

उत्तरउत्तर इति । चोदकप्राप्तं व्रीहिमयत्वमपवदितुं यवमयं विधत्ते—

यवमयो मध्य इति । भूलोकवर्तिनो मनुष्याः । स्वर्गलोकवर्तिनः सूर्यचन्द्रा-
दयश्च विस्पष्टमुपलभ्यन्त इत्यस्ति तयोरेकविधत्वम् । अन्तरिक्षवर्तिनस्तु पक्षग-
न्धर्वादयो नोपलभ्यन्त इति वैलक्षण्यम् । एवं यवमयस्यैतरेवलक्षण्यादन्तरिक्षरू-
पत्वम् । तच्च समूद्धत्वे संपद्यते । त्रिधातुवत्रिष्वपि पुरोडाशेषु सकृदेव हस्तस्पर्श-
नावदानं विधत्ते—

सर्वेषामिति । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ हिरण्यं ताप्यं धेनेरिति दक्षिणा ”
इति, तदेतद्विधत्ते—

हिरण्यमिति । हिरण्यस्य तेजस्वित्वात्तद्दानेन तेजःप्राप्तिः । ताप्यस्य वृता-
क्तवस्त्वत्तद्दानेन पशुप्राप्तिः । धेनोः कामधेनुत्वसाम्यात्तद्दानेनाऽऽशिषां प्राप्तिः ।
सर्वे तेजः सामरूपं ह शश्वदित्याम्नानाद्धिरण्यस्य सामवर्णत्वम् । यजुर्वेदं
क्षत्रियस्याऽऽहुर्योनिमित्याम्नातत्वात्ताप्यस्य च राजसूये क्षत्रियेण परिहितत्वादी-
दृशं संबन्धमभिप्रेत्य ताप्यं यजुषां वर्णः स्वरूपमित्युच्यते । उक्थेः शस्त्रैर्देव-
तानां जायमाना मदा यास्वृक्ष ता ऋच उक्थामदास्तासां नवप्रसूतधेनुवहर्षणहे-
तुत्वाच्चेन्वा ऋग्वर्णत्वम् । उक्तद्रव्यत्रयदानेनोक्तान्वर्णांप्राप्नोति ।

(त्रैधातवीयद्रव्योद्देशेनेन्द्राविष्णुदेवताकत्वसहस्रदक्षिणयोर्विधिः)

अत्र मीमांसा ।

षष्ठाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ असमाप्यं समाप्यं वा कामं कामे निवर्तिते ।

आद्यः प्रयोजनाभावादन्त्यो निन्दादिसंश्रवात् ॥ ”

“ चित्रया यजेत पशुकामः, कारीयां वृष्टिकामो यजेत ” इत्यादिषु काम-
पेरितेन पुरुषेण कर्मोपक्रान्तम् । तस्य च समाप्तेः प्रागेव केनचिन्निमित्तेन तत्फ-
लप्राप्तौ दोषदर्शनेन वा कामो निवर्तते तदानीं कर्मानुष्ठाने प्रयोजनाभावात् समा-
पनीयामिति चेन्नैवम् । प्रक्रान्तस्य कर्मणोऽसमाप्तौ निन्दाप्रायश्चित्तयोः श्रवणात् ।
‘देवताभ्यो वा एष आवृश्च्यते यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजते त्रैधातवीयेन यजेत’
इति तदुभयं श्रुतम् । तस्मात्समापनीयम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

त्वष्टां हतपुत्रो वीन्द्रः सोममाऽहरत्तास्मि-
न्निन्द्रं उपहवमैच्छत तं नोपाह्वयत पुत्रं मेऽव-
धीरिति स यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोमम-
पिवत्तास्य यदत्यशिष्यत तत्त्वष्टाऽऽहवनीयमुप
प्रावर्तयत्स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति स यावदूर्ध्वः
पराविध्यति तावति स्वयमेव व्यरमत यदि
वा तावत्प्रवणम् (१) आसीद्यदि वा ताव-
दध्यग्नेरासीत्स संभवन्नग्नीषोमावभि समभवत्स
इषुमात्रमिषुमात्रं विष्वङ्कवर्धत स इमाल्लोका-
नवृणोद्यदिमाल्लोकानवृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वं त-
स्मादिन्द्रोऽविभेदपि त्वष्टा तस्मै त्वष्टा वज्रम-
सिञ्चत्तपो वै स वज्र आसित्तमुद्यन्तुं नाशंक्रो-

(त्रैधातवीयद्रव्योद्देशेनेन्द्राविष्णुदेवताकत्वसहस्रदक्षिणयोर्बिधिः)

दथ वै तर्हि विष्णुः (२) अन्या देवताऽऽसी-
त्सोऽब्रवीद्विष्णवेहीदमा हरिण्यावो येनायमि-
दामिति स विष्णुस्त्रेधाऽऽत्मानं वि न्यधत्त
पृथिव्यां तृतीयमन्तरिक्षे तृतीयं दिवि तृतीय-
मभिपर्यावर्ताद्ध्यविभेद्यत्पृथिव्यां तृतीयमासी-
त्तेनेन्द्रो वज्रमुदयच्छद्विष्णुवनुस्थितः सोऽब्र-
वीन्मा मे प्र हारस्ति वा इदम् (३) मयि
वीर्यं तत्ते प्र दास्यामीति तदस्मै प्रायच्छत्त-
त्प्रत्यगृह्णादधा मेति तद्विष्णवेऽति प्रायच्छत्त-
द्विष्णुः प्रत्यगृह्णादस्मास्विन्द्रं इन्द्रियं दधा-
त्विति यदन्तरिक्षे तृतीयमासत्तेनेन्द्रो वज्रमुद-
यच्छद्विष्णुवनुस्थितः सोऽब्रवीन्मा मे प्र हार-
स्ति वा इदम् (४) मयि वीर्यं तत्ते प्र
दास्यामीति तदस्मै प्रायच्छत्तत्प्रत्यगृह्णादद्वि-
मऽधा इति तद्विष्णवेऽति प्रायच्छत्तद्विष्णुः
प्रत्यगृह्णादस्मास्विन्द्रं इन्द्रियं दधात्विति यद्वि-
तृतीयमासीत्तेनेन्द्रो वज्रमुदयच्छद्विष्णुवनुस्थितः
सोऽब्रवीन्मा मे प्र हार्येनाहम् (५) इदम्-
स्मि तत्ते प्र दास्यामीति त्वीऽ इत्यब्रवीत्संधां
तु सं दधावहै त्वामेव प्र विशानीति यन्मां
प्रविशेः किं मां भुञ्जा इत्यब्रवीत्त्वामेवेन्धीय
तव भोगाय त्वां प्र विशेषमित्यब्रवीत्तं वृत्रः
प्राविशदुदरं वै वृत्रः क्षुत्खलु वै मनुष्यस्य

(त्रैधातवीयद्रव्योद्देशेनेन्द्राविष्णुदेवताकत्वसहस्रदक्षिणयोर्विधिः)

भ्रातृव्यो यः (६) एवं वेद हन्ति क्षुधं
 भ्रातृव्यं तदस्मै प्रायच्छत्प्रत्यगृह्णात्रिर्माऽ-
 धा इति तद्विष्णवेऽति प्रायच्छत्तद्विष्णुः
 प्रत्यगृह्णादस्मास्विन्द्रं इन्द्रियं दधात्विति यत्रिः
 प्रायच्छत्त्रिः प्रत्यगृह्णात्त्रिधातोस्त्रिधातुत्वं य-
 द्विष्णुरन्वतिष्ठत विष्णवेऽति प्रायच्छत्तस्मादै-
 न्द्रावैष्णवः हविर्भवति यद्वा इदं किं च तदस्मै
 तत्प्रायच्छत्तद्वचः सामानि यजूंषि सहस्रं वा
 अस्मै तत्प्रायच्छत्तस्मात्सहस्रदक्षिणम् (७) ॥

(प्रवणं विष्णुर्वा इदमिदमहं यो भवत्येकविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

त्रैधातवीयद्रव्ये एकादश उदीरिते ।

अथ द्वादशे तस्य द्रव्यस्येन्द्राविष्णुदेवताकत्वं सहस्रदक्षिणां च विधास्यन्नादौ
 कर्मनाम्नि त्रिधातुत्वसंपादनायोपाख्यानं दर्शयति—

त्वष्टा हतपुत्र इति । विश्वरूपनाम्नस्त्वष्टृपुत्रस्येन्द्रेण कृतो वध उपरितन-
 प्रपाठकस्य प्रथमानुवाके स्पष्टी भविष्यति । स च हतपुत्रस्त्वष्टा कोपादिन्द्रर-
 हितं सोमयागं कर्तुमुद्यतः । तस्मिन्यागे मामाह्वयेत्येवमिन्द्रोऽब्रवीत् । स तु
 त्वष्टा तं पुत्रं मेऽवधीरित्यवदत् । तमिन्द्रं नोपाह्वयत । स चेन्द्रो यज्ञस्य विघातं
 कृत्वा बलात्कारेण सोमं पीतवान् ।

अथ त्वष्टुरभिचारहोमेनेन्द्रवधहेतोः पुरुषस्योत्पत्तिं दर्शयति—

तस्य यादिति । तस्येन्द्रेण बलात्पीतस्य सोमस्य संबन्धि रसरूपं यदल्पमत्य-
 शिष्यत तद्गृहीत्वा त्वष्टाऽभिचारं कर्तुमाहवनीयमुपेत्य होमेनाग्निं वैर्युत्पादनाय प्रवृ-
 त्तमकरोत् । तस्मिन्होमे मन्त्रमिममुच्चारितवान्स्वाहेन्द्रशत्रुवर्धस्वेति । तस्यायमर्थः—

(त्रैधातवीय द्रव्योद्देशेनेन्द्राविष्णुदेवताकत्वसहस्रदक्षिणयोर्विधिः)

हेऽग्ने तुभ्यमिदं स्वाहुतं, पुनरिन्द्रस्य शातयिता कश्चित्पुरुषो भूत्वा बर्ष-
स्वेति । सोऽग्निर्यावता कालेनोर्ध्वज्वालारूपो भूत्वा पराभूतमिन्द्रं कर्तुं विध्या-
मीत्युद्यतो भवति तावति काले वह्निः स्वयमेव विरतोऽभूज्ज्वाला शान्तेत्यर्थः ।
तत्र मन्त्रगतस्वरापराधो निमित्तम् । तथा हि, इन्द्रस्य शातयितेन्द्रशत्रुरिति
विवक्षायां तत्पुरुषसमासस्यान्तोदात्तत्वेन भवितव्यम् । आद्युदात्तस्त्वयं शब्दः
प्रयुक्तः । स च बहुव्रीहितां द्योतयति । ' बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ' इति
पूर्वपदाद्युदात्तत्वाविधानात् । सति बहुव्रीहाविन्द्रः शातयिता यस्येत्यर्थो भवति ।
सोऽयं मन्त्रगतः स्वरापराधः । अपराधाभावे सत्युन्नतया ज्वालया यजमानस्य
कार्यसिद्धिः सूचिता भवति । अपराधे त्वन्नतया ज्वालया यजमानस्य कार्यसि-
द्धयभावः सूच्यते । यद्यत्र कार्यसिद्धयभावसूचनायाग्निः (अग्नेः) प्रवणमवन-
तमासीत्, यदि वा कार्यसिद्धेः सूचनार्थमग्निज्वा(अग्नेर्ज्वा)लयाऽधिका वृद्धिरभूत्,
तद्यथा तथा वा तिष्ठतु । स त्वाग्निः पुरुषरूपेण संभवन्नेवाग्निषोमावामिव्याप्य
समुत्पन्नो होमाधाराङ्गाराभिमानीनमग्निदेवं हूयमानरसाभिमानीनं सोमदेवं च
स्वमुखे प्रक्षिप्योभयोः पार्श्वयोरुर्ध्वाधोदन्तपङ्क्तिभ्यां दष्टवानित्यर्थः । एतच्चो-
परितनप्रपाठके ' तावब्रूतामभिसंदष्टौ वै स्वः ' इत्यत्र स्पष्टी भविष्यति ।
एतस्योत्पन्नस्य पुरुषस्य वृत्रत्वं दर्शयति—

स इषुमात्रमिति । इषुपातो यावति देशे भवति तावन्तं देशं सर्वासु दिक्षु
व्याप्य प्रतिदिनमयमवर्धत, तेन सर्वलोकावरणादस्य वृत्रत्वम् । अथास्य वृत्रस्य
वधाय साधनभूतस्य वज्रस्थोत्पत्तिं दर्शयति—

तस्मादिति । तस्मात्सर्वलोकावरकाद्बृत्रादिन्द्रोऽविभेत् । यथेन्द्रस्तथा त्वष्टाऽ-
प्यविभेत् । त्रिष्वपि लोकेष्वनेनाऽऽवृतेषु त्वष्टुरिन्द्रस्य चोभयोः समान एव
स्थानाभावः । ततस्त्वष्टा तं वृत्रं हन्तुं तेनेन्द्रेण सह मैत्रीं कृत्वा तस्मा इन्द्राय
वज्रमसिञ्चत्, अस्त्ररूपत्वायाभिमन्त्रितेन जलेन तदीयं वज्रं प्रक्षाल्य तस्मै
दत्तवानित्यर्थः । सोऽयमिन्द्रसंबन्धी वज्रोऽभिमन्त्रितत्वात्तपोरूप एवाऽऽसीत् ।
तपोरूपस्य तस्य वज्रस्योद्यमनाय विष्णुसहकार्यपेक्षामिन्द्रस्य दर्शयति—

तमुद्यन्तुमिति । येदेन्द्र उद्यमने शक्तो नाभूत्तदानीं तस्येन्द्रस्य पुरतो
विष्णुर्नाम काचिद्देवताऽऽसीत्तं विष्णुमेवं प्रार्थितवान्वृत्रस्य वीर्यं स्मृत्वा भयभाप-
नस्य मम हस्तो वज्रमुद्यन्तुं न प्रभवति । येन वीर्येणायं वृत्र इदं जगद्ग्याप्तवान्,

(त्रैधातवीयद्रव्योद्देशेनेन्द्रविष्णुदेवताकत्वसहस्रदक्षिणयोर्विधिः)

तादृशं वीर्यमावामुभावस्माद्वनादाहरिष्यावः । अतो हे विष्णो मम सहकारित्वमागच्छेति । प्रार्थितस्य विष्णोः साहाय्याचरणप्रकारं दर्शयति—

स विष्णुरिति । विष्णुमूर्तित्रयं संपाद्य रक्षणाय लोकत्रये स्थापितवान् । यस्मादस्य वृत्रस्याभिपर्यावर्तात्सर्वादिगव्यापिरूपाया वृद्धेरयमिन्द्रोऽबिभेत्तस्मादिन्द्रभीतिनिवारणाय मूर्तित्रयस्थापनं युक्तमित्यभिप्रायः । मूर्तित्रयस्थापनादूर्ध्वं प्रवृत्तमिन्द्रव्यापारं दर्शयति—

यत्पृथिव्यामिति । विष्णुना स्वकीयवक्ष्यमाणद्वयापेक्षया तृतीयं शरीरं पृथिव्यां यत्स्थापितमासीत्तेन युक्तः स इन्द्रस्तस्य विष्णोः पृष्ठतः स्थितस्तं वज्रमुदयच्छत् । तदानीं स वृत्रो भीतः सन्निन्द्रमिदमब्रवीत्—हे इन्द्र मे शरीरं मा प्रहारस्ति वा इदं किञ्चिन्मयि वीर्यं पृथिवीव्याप्तिक्रमं तत्सर्वं तुभ्यं दास्यामीत्युक्त्वा तदिन्द्राय दत्तवान् । स चेन्द्रस्तत्स्वी चकार । स्वीकृत्य च मां धारयेति ब्रुवन्विष्णवे तद्वीर्यमत्यादरेण प्रायच्छत् । स च विष्णुरस्मासु मध्येऽयमिन्द्रो वीर्यं धारयत्वित्यभिप्रेत्येन्द्रार्थं तद्वीर्यं प्रत्यगृह्णात् । ईदृशमिन्द्रकृत्यं द्वितीयपर्याये^१ दर्शयति—

यदन्तरिक्ष इति । हे विष्णो पूर्वं सकृद्वीर्यग्रहणेन मां धारितवानसि, तदपेक्ष्य द्विमां धारयेति ब्रुवन्वीर्यं प्रायच्छत् । तृतीयपर्याये^२ तस्येन्द्रस्य कृत्यं दर्शयति—

यद्वितीति । येन वीर्येणाहमिदं जगदुत्थाप्यवानस्मि तत्सर्वं ते प्रदास्यामीत्युक्तं इन्द्रोऽङ्गी चकार । अङ्गीकारार्थोऽयं त्वीशब्दः । अस्तु तथेत्यर्थः । तस्य वीर्यस्य प्रदानात्प्रागेवेन्द्रवृत्रयोः संधिं दर्शयति—

संधां तु सामिति । तुशब्दो वक्तव्यशेषसद्भावद्योतनार्थः । तत्सर्वं वीर्यं तुभ्यं दास्यामीति (मि) किञ्चिन्न्यच्छेषं वक्तव्यमस्ति । तावदुभौ संधानं करवाव । कीदृशं संधानमिति तदुच्यते—हे इन्द्र त्वामेवाहं प्रविशानीति । तत इन्द्र एवमब्रवीद्यदि त्वं मां प्रविशेस्तदा किं माभेव मोक्षयस इति । ततो वृत्र इदमब्रवीन्नाहं त्वां मोक्षये, किंतु त्वामिन्धीयोदराग्निपाटवेन प्रकाशयेयं दीपयेयं, तच्च तव बहुविधान्नभोगापोपयुज्येत । ततस्त्वां प्रविशामीत्युक्त्वा तमिन्द्रं वृत्रः प्राविशत् । प्रविष्टश्च वृत्रो बह्वन्नपूरणक्षममवकाशरूपमुदरमभवत् । लोकेऽपि मनुष्य

१ स. च. 'कारी भवितुमा' । २ स. च. 'येण द' । ३ स. च. मां वृत् । ४ स. च. 'येण त' । ५ स. च. 'क्तवान् इ' ।

(ऐन्द्राबार्हस्पत्यचरुविधिः)

स्योदरे वर्तमाना क्षुदेवात्यन्तबाधकत्वात्सहजो भ्रातृव्यः । एतद्वेदनस्य क्षुदपघातः फलम् । तस्य वृत्रस्य प्रवेशात्पूर्वं द्युलोकगतवीर्यदानं यदस्ति तद्विदानीं दर्शयति— तदस्मा इति । पूर्ववद्व्याख्येयम् । इदानीं त्रिधातुनिर्वचनं दर्शयति— यन्त्रिः प्रेति । वृत्रस्य त्रिवारप्रदानेनेन्द्रस्य त्रिवारप्रतिग्रहेण च वीर्यरूपस्य पुरोडाशस्य हविषस्त्रिधा भिन्नस्य त्रिधातुनाम संपन्नम् । त्रयो धातवश्चतुष्कपालरूपा भेदा यस्य द्वादशकपालपुरोडाशस्य सोऽयं त्रिधातुः । त्रिसंख्यातस्य हविषो व्यासक्तेदेवतां विधत्ते—

यद्विष्णुरिति । यस्माद्विष्णुरनुकूलत्वेन स्थितस्तस्मै च विष्णवेऽयमिन्द्रोऽत्यादरेण प्रायच्छरास्माद्व्यासक्तयोरिन्द्रविष्णवोस्तत्र देवतात्वम् । त्रिवारं प्रप्तं तद्वीर्यरूपं हविर्वेदत्रयरूपेण प्रशंसति—

यद्वा इदमिति । अत्र च या हिरण्यदक्षिणा पूर्वमुक्ता तस्याः संख्याविधिमुन्नयति—

सहस्रमिति । यस्मात्सहस्रभेदभिन्नां वीर्यं दत्तवांस्तस्मात्सहस्रदक्षिणाकामिदं कर्म द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ द्वितीयाष्टकं चतुर्थप्रपाठके त्रयदशोऽनुवाकः) ।

दे॒वा वै रा॒ज॒न्या॑ञ्जा॒र्य॒मा॒ना॒द॒वि॒भ॒यु॒स्त॒म॒न्त॒रे॒व॒ स॒न्तं॒ दा॒म्ना॑ऽपौ॒म्भ॒न्त्स॒ वा ए॒षो॑ऽपो॒ब्धो॒ जा॒य॒ते॒ यद्वा॑ज॒न्यो॑ यद्वा ए॒षो॑ऽन॒पो॒ब्धो॒ जा॒र्ये॒त॒ वृ॒त्रान्म॑न्त्रं॒श्च॒रे॒द्यं॒ का॒म॒ये॒त॒ रा॒ज॒न्य॑म॒न॒पो॒ब्धो॒ जा॒ये॒त॒ वृ॒त्रान्म॑न्त्रं॒श्च॒रे॒दिति॒ तस्मा॑ ए॒तमै॑न्द्रा॒बार्ह॑स्प॒त्यं च॒रुं॒ निर्वि॑पे॒दैन्द्रो॒ वै रा॒ज॒न्यो॑ ब्र॒ह्म॒ बृह॑स्प॒तिर्ब्र॒ह्म॒णै॒वैनं॒ दा॒म्नो॑ऽपो॒म्भ॑नान्मुञ्चति हिर-

(ऐन्द्राबार्हस्पत्यचरुविधिः)

णमयं दाम दक्षिणा साक्षादेवैनं दाम्नोऽपोम्भ-
मान्मुञ्चति (१) ॥

(एनं द्वादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

त्रैधातवीययागस्य द्वादशे देवतेरिता ।

अथ त्रयोशेऽनुवाक ऐन्द्राबार्हस्पत्यं चरुं विधातुं प्रस्तौति-

देवा वा इति । राजन्यस्याप्रतिबद्धशक्तिकत्वेनेतरवैरिवद्देवानपि हनिष्यतीति
मत्वा देवा भीताः सन्तो गर्भमध्य एव स्थितं सन्तं राजन्यं शक्तिप्रतिबन्धल-
क्षणेन दाम्नाऽपगतशक्तिको यथा भवति तथौम्भञ्जशक्तिप्रतिबन्धं पुरितवन्तः ।
अत एव सर्वत्र लोके राजन्यः प्रतिबद्धशक्तिक एव जायते । यद्यप्रतिबद्धशक्ति-
को जायेत गर्भनिर्गमनमारम्भ्य वैरिणो मारयेन्निव लोके चरेत् । इदानीं विधत्ते ।

यं कामयेतेति । यं राजन्यं प्रत्यध्वर्युरेवं कामयेत देवैरप्रतिबद्धशक्तिकोऽयं
जायतां सर्वत्र निवारकान्वैरिणो मारन्नेव चरात्विति तस्येयामिष्टिः । देवेष्विन्द्रस्य
क्षत्रियत्वं बृहदारण्यके समाम्नातम्-“ यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः
सोमो रुद्रः ” इति । तस्मान्मनुष्येषु राजन्य ऐन्द्रः । “ ब्रह्म वै देवानां बृह-
स्पतिः ” इत्यस्य श्रवणाद्बृहस्पतेर्ब्राह्मणजातित्वम् । अत ऐन्द्राबार्हस्पत्यचरो
निरुप्ते सत्येनमैन्द्रं राजन्यं ब्रह्मणा बृहस्पतिसामर्थ्येन दैविकाच्छक्तिप्रतिबन्धा-
न्मोचयति । अत्रोचितां दक्षिणां विधत्ते-

हिरण्मयमिति । दाम रज्जुः । बन्धके दामनि दत्ते सति त्रत्यक्षत एव
बन्धमोक्षो भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(याज्यानुवाक्याभिधानम्)

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

नवोनवो भवति जायमानोऽह्नां केतुरुष-
सामेत्यग्ने । भागं देवेभ्यो वि दधात्यायन्प्र
चन्द्रमास्तिरति दीर्घमायुः । यमादित्या अश-
शुमाप्याययन्ति यमक्षितमक्षितयः पिबन्ति ।
तेन नो राजा वरुणो बृहस्पतिरा प्याययन्तु
भुवनस्य गोपाः । प्राच्यां दिशि त्वमिन्द्रामि
राजोतोदीच्यां वृत्रहन्वृत्रहाऽसि । यत्र यन्ति
स्रोत्यास्तत् (१) जितं ते दक्षिणतो वृषभ
एधि हव्यः । इन्द्रो जयाति न परां जयाता
अधिराजो राजसु राजयाति । विश्वा हि
भुयाः पृतना अभिष्टीरुपसद्यो नमस्यो यथाऽ-
सत् । अस्येदेव प्र रिरिचे महित्वं दिवः पृथि-
व्याः पर्यन्तरिक्षात् । स्वराडिन्द्रो दम आ
विश्वगूर्तः स्वरिरमत्रो ववक्षे रणाय । अभित्वा
शूर नोनुमोऽदुग्धा इव धेनवः । ईशानम्
(२) अस्य जगतः सुवदृशमीशानमिन्द्र
तस्थुषः । त्वामिद्धि हवामहे साता वाजस्य
कारवः । त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां
काष्ठास्वर्वतः । त्यद्द्याव इन्द्र ते शतः शतं
भूमिरुत स्युः । न त्वां वञ्चिन्त्सहस्रः सूर्या
अनु न जातमष्ट रोदसी । पिवा सोममिन्द्र
मन्दतु त्वा यं ते सुषाव हयश्वाद्रिः (३)

(याज्यानुवाक्याभिधानम्)

सोतुर्बाहुभ्यां सुयतो नार्वा । रेवतीर्निः सध-
 माद् इन्द्रे सन्तु तुविवाजाः । क्षुमन्तो याभि-
 र्मदेम । उदग्ने शुचयस्तव वि ज्योतिषोद् त्वं
 जातवेदसं सप्त त्वा हरितो रथे वहन्ति देव
 सूर्य । शोचिष्केशं विचक्षण । चित्रं देवाना-
 मुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।
 आऽप्रा यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा
 जगतस्तस्थुषः (४) च । विश्वे देवा ऋता-
 वृधं ऋतुभिर्हवनश्रुतः । जुषन्तां युज्यं पर्यः ।
 विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं मे ये अन्तरिक्षे य
 उप यवि ष । ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा
 आसद्यास्मिन्वार्हिषि मादयध्वम् (५) ।

(तदीशानमद्रिस्तस्थुषस्त्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

देवा मनुष्या देवासुरा अंब्रुवन्देवासुरास्तेषां गायत्री प्रजापतिस्ता यत्राग्ने
 गोभिश्चित्रया मारुतं देवा वसव्या अग्ने मासुतं देवा वसव्या देवाः शर्मण्याः
 सर्वाणि त्वष्टा हतपुत्रो देवा वै राजन्यान्नवो नवश्चतुर्दश ॥ १४ ॥

देवा मनुष्याः प्रजां पशुन्देवा वसव्याः परिदध्यादि-

दमस्म्यष्टाचत्वारिंशत् ॥ ४८ ॥

हरिं ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(याज्यानुवाक्याभिधानम्)

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

त्रयोदशे चरुः प्रोक्तः शक्तिस्तम्भनिवारकः ;

इत्थं काम्येष्टयः समाप्ताः । अथान्तिमानुवाके चतुर्दशे याज्यानुवाक्यां वक्तव्याः । तत्र “ यः पाषयक्षमगृहीतः स्यात्तस्मा एतमादित्यं चरुं निर्वपेत् ” इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह—नवो नव इति ।

आदित्यस्य चन्द्रदीप्तिकारणत्वाच्चन्द्राभेदेनाऽऽदित्य इह स्तूयते । चन्द्रमा जायमानः प्रतिदिनमुदयं गच्छन्नवो नवो भवति । शुक्लमतिपद्येककलायुक्तः । द्वितीयायां कलाद्वययुक्तः, इत्येवं कलावृद्धिक्षयाभ्यां प्रतिदिनं नूतनत्वम् । चन्द्रवद्दी(न्द्रदी)प्तिकारणमभूत् । (णभूत) आदित्योऽपि प्रतिदिनं नूतनो भवति । स्वरूपे वृद्धिक्षयाभावेऽपि दक्षिणोत्तरगतिभ्यां नूतनत्वम् । स चाह्नां केतुश्चिह्नं, तस्मिन्नुदिते सत्यहरिदमिति ज्ञायमानत्वात् । उषसां प्रभातकालानामग्र उपक्रमे प्राच्यामुदयमेति, तदनुरोधेन प्रातरग्निहोत्रादीनां प्रवृत्तेर्देवेभ्यो भागं विदधाति । तादृशश्चन्द्रकलावृद्धिक्षयहेतुरादित्य इह कर्मण्यागच्छन्दीर्घमायुः प्रतिरति प्रकर्षेण ददातु । तत्रैव याज्यामाह—

यमादित्या इति । यं चन्द्रमसमंशुं स्थिरभूतैककलामाश्रावशिष्टमादित्या शुक्लपक्षे प्रतिदिनमेकैककलाप्रदानेनाऽऽप्याययन्ति । किंच, यमक्षितं पौर्णमास्यामक्षीणचन्द्रं कृष्णपक्षे प्रतिदिनं वह्न्यादयो देवाः स्वयमाक्षितयः क्षयरहिताः पिबन्ति, एकैकां कलामपक्षयन्ति । अत एव सोमोत्पतौ स्मर्यते—“ प्रथमां पिबते वह्निः ” इति । ज्योतिःशास्त्रप्रक्रियया त्वादित्यरश्मय एव स्वयमाक्षितय एवैकैकां कलां पिबन्त्याच्छादयन्ति । तेन चन्द्रेणामृते(तमये)न राजा दीप्यमान आदित्यो वरुणो बृहस्पतिरित्येवमादयो भुवनस्य गोप्तारो देवा नोऽस्मान् रोगमस्तान् रोगं निवार्याऽऽप्याययन्तु ।

“ यं कामयेतान्नादः स्यादिति तस्मा एतं त्रिधातुं निर्वपेदिन्द्राय राज्ञे पुरोडाशमेकादशकपालमिन्द्रायाधिराजायेन्द्राय स्वराज्ञे ” इत्यत्र राजेन्द्रहविषः पुरोनुवाक्यारूपां स्वराडिन्द्रहविषो याज्यारूपामुभयाकारामृचं पठति—

प्राच्यामिति । हे इन्द्र त्वं प्राच्यां दिशि राजाऽधिपतिरसि । अपि च, हे वृत्रहन्दीच्यां वृषहा वैरिघातकोऽसि । किंच, स्रोत्या नद्यो यत्र यन्ति तत्सर्वं ते जितम् ।

(याज्यानुवाक्याभिधानम्)

नद्यो हि सर्वासु दिक्षु प्रवहन्ति । अतः सर्वत्र तव विजय इत्यर्थः । किञ्च, त्वं वृषभः कामानां वर्षयिता हव्यो होमयोग्यः सन्दक्षिणत एध्याहवनीयस्य दक्षिणभागे स्थितो भव । तत्र स्थित्वा हि ऋत्विग्भिर्हविर्दीयते । राजेन्द्रहविषो याज्या, अधिराजेन्द्रहविषः पुरोनुवाक्येत्युभयरूपामृचं पठति—

इन्द्र इति । इन्द्रः सर्वत्र जयत्येव न तु क्वापि पराजयते, सर्वेषु राजस्वधिको राजा भूत्वा सर्वानन्यान्राजयाति अराज्ञामपि राज्यप्रदानेन राजत्वं संपादयति । किञ्च, सर्वेषां राज्ञामुपसद्यः शरण्यो नमस्कारार्हश्च यथाऽसद्येन प्रकारेणासि तथा विश्वाः पृतनाः परकीयसेना अभिधीरभिभवितुं समर्थो भूयाः । अधिराजेन्द्रहविषो याज्या, स्वराडिन्द्रहविषः पुरोनुवाक्येत्युभयरूपामृचं पठति—

अस्येदेवेति । इदेवेत्युभयं मिलित्वाऽवधारणे वर्तते । अपि च ननु चेत्यादिवन्निपा-
तसमु दायस्यैकार्थत्वम् । प्ररिरिच इत्यत्र प्रशब्दोऽतिशब्दार्थे वर्तते । अस्येदेवास्ये-
न्द्रस्यैव महित्वं महिमा परितो दिवः पृथिव्या अन्तरिक्षाच्च प्ररिरिचे सर्वतो
लोकत्रयमतिरिच्य वर्तत इत्यर्थः । किञ्चेन्द्रो रणाय युद्धार्थमाववक्ष आभि-
मुख्येन वहति सेनां प्रापयति । कीदृश इन्द्रः, स्वराट् स्वयमेव राजा न तु
परतन्त्रः । दमे गृहे विश्वगूर्तो विश्वानि सर्वाण्यायुधानि गूर्तान्युद्यतानि येनासौ
विश्वगूर्तः । युद्धार्थं त्वरया निर्गन्तुं गृहेऽप्युद्यतायुध एव वर्तते, किमु वक्तव्यं
रणभूमावित्यर्थः । स्वरितुं परकीयसेनानामुपरि गन्तुं शीलमस्येति स्वरिः ।
अमत्रोऽमाद्रोगात्क्षद्रूपादन्नदानेन त्रायत इत्यमत्रः ।

‘ य इन्द्रियकामो वीर्यकामः स्यात्तमेतया सर्वपृष्ठया याजयेत् ’ इत्यत्र
राथंतेरेन्द्रहविषः पुरोनुवाक्या, रैवतेन्द्रहविषो याज्येत्युभयरूपामृचं पठति—

अभि त्वेति । अदुग्धा धेनवो यथा वत्सान्प्रत्यादरेण हम्भारवं कुर्वन्ति
तथा शूरेन्द्र त्वामभितो नोनुमः पुनः पुनः स्तुमः । कीदृशं त्वाम्, अस्य जगतो
जङ्गमस्य प्राणिजातस्येशानं तस्थुषः स्थावरस्थापीशानं सुवर्दंशं स्वर्गस्य
प्रदर्शयितारम् ।

राथंतेरेन्द्रहविषो याज्या, बाह्वेतेन्द्रहविषः पुरोनुवाक्येत्युभयरूपामृचं पठति—

त्वा मिद्धीति । हे इन्द्र कारवः कर्तारो वयं त्वामित्वामेव हवामव आह्वयामः ।
किंनिमित्तं, वाजस्य साताऽन्नस्य दाननिमित्तम् । अत एव साताविति सप्तम्यन्ततम् ।

(याज्यानुवाक्याभिधानम्)

छन्दोगा अधीयते । वृत्रेषु वैरिषु प्राप्तेषु सत्पतिं सन्मार्गपालकं त्वामाह्वयामः । नरो मनुष्या वषं काष्ठासु सर्वासु दिक्षु अर्वतः शत्रुसेनागतानश्चान्दृष्ट्वा त्वामाह्वयामः । हि यस्मादेवं तस्माद्दीर्यदानेनास्मान्पालयेत्यर्थः ।

बाह्वेतेन्द्रहविषो याज्या, वैरूपेन्द्रहविषः पुरोनुवाक्येत्युभयरूपामृचं पठति—

यद्द्याव इति । हे इन्द्र यद्यपि शतं द्यावः स्युर्द्युलोकाः शतसंख्याका भवेयुः, अपि च भूमयोऽपि शतसंख्याका भवेयुः, तथाऽपि शतसंख्याकैरवास्त रविशेषैर्युक्ते ते द्यावापृथिव्यौ जातं त्वामनु नाष्ट जातमात्रं त्वामैश्वर्येणानुकर्तुं न व्याप्नुतो न शक्नुत इत्यर्थः । तथा यद्यपि सूर्याः सहस्रसंख्याकाः स्युस्तथाऽपि हे वाजिस्तेजसा त्वामनुकर्तुं न क्षमन्त इत्यभिप्रायः । वैरूपेन्द्रस्य याज्या, वैराजेन्द्रस्य पुरोनुवाक्येत्युभयरूपा कदा चनस्तरीरसीत्येषा नात्राऽऽम्नाता किंतु शाखान्तर-वशाद्ब्याहृतव्या । सा च प्रथमकाण्ड एव व्याख्याता ।

वैराजेन्द्रस्य याज्या, शाकरेन्द्रस्य पुरोनुवाक्येत्युभयरूपामृचं पठति—

पिबा सोममिति । हे इन्द्र त्वं सोमं पिब । स च पीतः सोमस्त्वा मन्दतु त्वां हर्षयतु । हरिनामका अश्वा यस्यासौ हर्मथः, हे हर्मथ ते त्वदर्थमद्रिरुपां-शुसवनादिरूपः पाषाणो यं सोमं सुषावाभिषुतवांस्त्वं(स्तं) पिबेति पूर्वत्रान्वयः । कीदृशोऽद्रिः, सोतुरभिषोतुर्कृत्वित्वजो बाहुभ्यां सुयतः सुष्ठु नियमितः । अत एव नावा न त्वैवाचीनो नियमनरहितः सोमं यत्र तत्र पातयित्वा विनाशयति तादृशं सोमं पीत्वा वीर्यं देहीत्यभिप्रायः । शाकरेन्द्रस्य याज्या, रैवतेन्द्रस्य पुरोनुवा-क्येत्युभयरूपामृचं पठति—

रेवतीर्न इति । रेवत्यो धनवत्यः, सधमादोऽस्माभिः सह मादयन्त्यो हर्ष-युक्ताः, तुविवाजा बह्वन्नोपेता आपो नोऽस्माकं स्वामिनीन्द्रे सन्तु अस्माकं सु-स्वाय तिष्ठन्तु । याभिरद्भिः सह वयं क्षमन्तः शब्दयन्त इन्द्रं स्तुवन्तो मदेम ह्वयाम ।

‘यश्चक्षुष्कामः स्यात्तस्मा एतामीष्टिं निर्वेपद्भये भ्राजस्वते पुरोडाशमष्टाकपा-लम् सौर्यं चरुमग्नेये भ्राजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालम् इत्यत्राऽऽग्नेये कर्मणि या-ज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

१ स. 'शादध्याह' । २ क. घ. ङ. च. 'कावश्वो य' । ३ स. 'त्वन्वी' ।

(याज्यानुवाक्याभिधानम्)

उदमे शुचय इति । उदमे शुचयस्तव शुक्रा इत्येषा पुरोनुवाक्या । सा षष्ठमकाण्डस्य तृतीयप्रपाठके व्याख्याता । विद्योतिषा बृहता भात्यग्निरित्येषा याज्या । सा तु षष्ठमकाण्डस्य द्वितीयप्रपाठके व्याख्याता । सौर्ये कर्मणि पुरोनुवाक्यायाः प्रतीकं दर्शयति—

उदु त्यमिति । सेयं षष्ठमकाण्डस्य चतुर्थप्रपाठके व्याख्याता । तत्रैव याज्यामाह—

सप्त त्वेति । हे सूर्य देव त्वां सप्त हरितोऽथा रथे वहन्ति । कीदृशं त्वां, शोचिष्केशं शोचींषि दीप्यमानाः केशस्थानीया रश्मयो यस्य तादृशम् । हे विचक्षणेति सूर्यविशेषणम् । तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—

चित्रं देवानामिति । चित्रं रक्तश्वेतादिविविधवर्णं देवानां रश्मिनामनीकं सैन्यसदृशं मण्डलमुदगादुदेति । कीदृशं, मित्रादिदेवोपलक्षितस्य कृत्स्नस्य प्राणिजातस्येन्द्रियाधिष्ठातृत्वाच्चक्षुःस्थानीयम् । तन्मण्डलस्थः सूर्यो जगतो जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य चाऽऽत्मा । स लोकत्रयमाप्ताः सर्वतः पूरितवान् । 'वैश्वदेवींसांग्रहणीं निर्वपेद्ग्रामकामः' इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह—

विश्वे देवा इति । विश्वे देवा युज्यं योग्यं पयः क्षीरवत्सारभूतं हविर्जुषन्ताम् । कीदृशा देवाः, ऋतावृथ ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारः, ऋतुभिर्हवनश्रुतस्तैस्तैर्ऋतुभिरुपलक्षिते कर्मण्याह्वानस्य भोतारः । तत्रैव याज्यामाह—

विश्वे देवा इति । हे विश्वे देवा मे मदीयमिमं हवमाह्वानं शृणुत । ये यूयमन्तरिक्षे स्थान्तरिक्षलोके स्थिता ये चोप समीपे पृथिव्यां स्थिता ये च ध्रुविलोके स्थ ये चाग्निजिह्वा अग्निरेव जिह्वा येषां तेऽग्निजिह्वा अग्निद्वारेण हविषः स्वीकर्तार उत वाऽन्येऽपि वा यजन्ना यष्टव्यास्ते सर्वेऽपि अस्मिन्बर्हिषि यज्ञ आसद्योपविश्य मादयध्वं हृष्टा भवत यजमानं हर्षयध्वम् । अत्र विनियोगसंग्रहः--

“आदित्येष्टौ नवोद्वे तु प्राच्यामित्यादिकं त्रय(चाष्टक)म् ।

राजादिगुणकेन्द्रस्य पुरोडाशसूहके ॥

आग्नेय उदविज्योद्वे उदु त्यं जातवेदसम् ।

(अग्नीषोमीयहविविध्युपोदघातः)

सप्त चित्रं त्रयं सौर्ये सांग्रहण्या उ(मु)मे इमे ।

विश्वे देवा इति प्रोक्ता मन्त्राः सप्तदशैव हि ॥ ११

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः पुरोहितो देवानामासीत्स्वस्त्रीयोऽसुराणां तस्य त्रीणि शीर्षाण्यासन्त्सोमपानं सुरापानमन्नादनं स प्रत्यक्षं देवेभ्यो भागं वदत्परोक्षमसुरेभ्यः सर्वस्मै वै प्रत्यक्षं भागं वदन्ति यस्मा एव परोक्षं वदन्ति तस्य भाग उदितस्तस्मादिन्द्रोऽविभेदाद्दृष्ट्वै राष्ट्रं वि पर्यावर्तयतीति तस्य वज्रमादाय शीर्षाण्यच्छिनद्यत्सोमपानम् (१) आसीत्स कपिञ्जलोऽभवद्यत्सुरापानं स कलविङ्गो यदन्नादनं स तित्तिरिस्तस्याञ्जलिना

(अग्नीषोमीयहविर्विध्युपोद्घात)

ब्रह्महत्यामुपागृह्णात्तां संवत्सरमविभस्तं भू-
 तान्यभ्यक्रोशन्ब्रह्महन्त्रिति स पृथिवीमुपासीद-
 दस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रति गृहाणेति साऽब्र-
 वीद्वरं वृणै स्वातात्पराभविष्यन्ती मन्ये ततो
 मा परा भूवामिति पुरा ते (२) संवत्सरादपि
 रोहादित्यब्रवीत्तस्मात्पुरा संवत्सरात्पृथिव्यै
 स्वातमपि रोहति वारैवृतं ह्यस्यै तृतीयं ब्रह्म-
 हत्यायै प्रत्यगृह्णात्तास्व तमिरिणमभवत्तस्मा-
 दाहिताग्निः श्रद्धादेवः स्वकृत इरिणे नाव
 स्येद्ब्रह्महत्यायै ह्येष वर्णः स वनस्पतीनुपासी-
 ददस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रति गृह्णीतेति तेऽ-
 ब्रुवन्वरं वृणामहे वृक्षणात् (३) पराभवि-
 ष्यन्ती मन्यामहे ततो मा परा भूमे-
 त्याब्रश्वनाद्दो भूयांस उत्तिष्ठानित्यब्रवीत्त-
 स्मादाब्रश्वनाद्वृक्षाणां भूयांस उत्तिष्ठन्ति
 वारैवृतं ह्येषां तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णन्तस
 निर्यासोऽभवत्तस्मान्निर्यासस्य नाऽऽश्यं ब्रह्म-
 हत्यायै ह्येष वर्णोऽथो खलु य एव लोहि-
 तो यो वाऽऽब्रश्वनान्निर्येषति तस्य नाऽऽश्यम्
 (४) काममन्यस्य स स्त्रीषांसादमुपासीदद-
 स्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रति गृह्णीतेति ता
 अब्रुवन्वरं वृणामहा ऋत्विष्यात्प्रजां विन्दामहे

(अग्नीषोमीयहविर्विद्युपोद्घातः)

काममा विज॒नितोः सं भ॒वामेति॑ तस्माद्द॒त्वि-
यात्स्त्रियः॑ प्र॒जां वि॒न्दन्ते॑ काम॒मा विज॒नितोः
सं भ॒वन्ति॑ वारे॒वृत॑ ह्यासां तृतीयं ब्रह्महत्यायै
प्रत्य॒गृह्णन्त्सा म॒लव॒द्वासा॑ अभवत्तस्मान्म॒लव-
द्वाससा॑ न सं वदेत् (५) न सहाऽऽसीत्
नास्या॒ अन्नम॒द्याद्ब्रह्महत्यायै॑ ह्येषा वर्णं प्रति-
मु॒ख्याऽऽस्तेऽथो॑ ख॒ल्वाहुर॒भ्यञ्जनं॑ वाव स्त्रिया
अन्नम॒भ्यञ्जनमे॒व न प्रति॒गृह्यं॑ काममन्यदिति
या म॒लव॒द्वाससः॑ संभ॒वन्ति॑ यस्ततो जायते
सोऽभि॒शस्तो॑ यामर॒ण्ये तस्यै॑ स्तेनो यां
परा॒चीं तस्यै॑ हीतमु॒ख्यप॒मल्भो॑ या स्नाति
तस्या॑ अ॒प्सु मारु॒को या (६) अ॒भ्यङ्क्ते
तस्यै॑ दु॒श्वर्मा॑ या प्र॒लिख॒ते तस्यै॑ ख॒लति॒रप-
मारी॑ याऽऽङ्क्ते तस्यै॑ का॒णो या द॒तो धा॒वते
तस्यै॑ श्याव॒दन्या॑ न॒खानि॑ नि॒कृन्त॒ते तस्यै॑
कु॒नखी॑ या कृ॒णत्ति॑ तस्यै॑ कृ॒बो या र॒ज्जुः
सृ॒जति॑ तस्या॑ उ॒द्वन्ध॒को या प॒र्णेन॑ पिबति
तस्या॑ उ॒न्मा॒हु॒को या ख॒र्वेण॑ पिबति तस्यै॑
ख॒र्वस्ति॒स्रो रात्री॑ व्रि॒तं च॒रेद॒ज्जलिना॑ वा पिबे-
दख॒र्वेण॑ वा पात्रेण प्रजायै गोपीथाय (७) ॥

(यत्सोमपानं ते वृक्षणात्तस्य नाऽशंयं वदेत् मारुको या खर्वेण वा शीणि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अग्नीषोमीयहविर्विध्युपोद्घातः)

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः) ।

(प्रथमानुवाकः) ।

यस्य निःशक्तिं वेदा यो देवेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्मम इमं बन्धे विद्यामर्थिमहेत्थरम् ॥

द्वितीयकाण्डे द्वितीयैः प्रपाठकैः ।

उक्ताः काण्डे द्वितीये परतस्तु यत् ॥

आद्ये दशपूर्वभासन्वन्मन्त्रानमस्मिरेतम् ।

विद्ययो मन्त्रसंज्ञाः ददवः प्रतिपादिताः ॥

तच्छेर्वाद्ययो वाच्यो न्यायेया हौत्रमन्त्रकाः ।

* अथानुवाकस्य तत्र वर्णने पाठकद्वये ॥

प्रपाठके पञ्चदशैः प्रपाठकैः द्वादश संस्थिताः ।

आद्यैर्दशैः पूर्वैर्दशैः शान्ता इत्तम ईरिताः ॥

हौत्रमन्त्रविधिप्रकारादिसारादिप्रामन्त्रे ।

अग्नीषोमीयहविर्वा विविस्तवाऽऽद्ययोर्द्वयोः ॥

तत्र द्वितीयानुवाके श्रीमत्पुण्डरीकसप्तमोऽध्यायपुरोडाशं विधित्सुस्तदुपोद्घातत्वेन प्रथमानुवाके कांचिन्नाख्यायिकायाः—

विश्वरूपो वै इति । विश्वानि बहुविधानि रूपाणि यस्यासौ विश्वरूपः । त्रिभिः शिरोभिर्हृषेतत्वाद्भिर्भक्तवत्सु । यो विश्वरूपनामकस्त्वष्टुः पुत्रः स देवानां पुरोहितो न तु शरीरसंज्ञो, अस्माकां तु भाग्निनेयः । स च सात्त्विकेन शिरसा सोमं पिबति । राशेनान्धमानि । तापसेन सुरां पिबति । स च यज्ञमण्डपेषु गत्वा सर्वेषां श्रोत्रप्रणयणं यथा भवति तथा देवेभ्यो हविर्भागो युक्त इति वदति । सर्वेषां परोक्षं यथा भवति तथा रहस्यं कृत्विग्भिः सहायं हविर्भागोऽसुरेभ्यो युक्तोऽवस्तानेवोद्दिश्य यथा भवति तथा एवं वदति । तेषामृत्विजां तस्मिन्परोक्षवादे विश्वास उत्पन्नः । तस्य परोक्षवादस्य हृदयपूर्वकत्वात् । लोकेऽपि तवायं भाग इति सर्वस्मै पुरुषाय प्रीतिमुपायसिन् तत्समीपे सर्वे वदन्ति । हृदयपूर्वकत्वाभा-

* अथानुवाकस्य तत्र वर्णने पाठकद्वये ।

(अग्नीषोमीयहविर्विध्युपादेघातः)

ब्रह्महत्या उच्छिन्नत्विति वरः । वृक्षान्निर्गत्य बनीभूतो रसो निर्यासः । ब्रह्म-
हत्यायाः स्वरूपत्वान्निर्यासस्य स्वरूपं न भोज्यं भवति । अपि च पक्षान्तर-
मस्ति । न सर्वोऽपि निर्यासो निषिद्धः, किंतु यो लोहितवर्णो यश्च च्छिन्नबृक्ष
प्रदेशान्निर्गतस्तद्देवोभयं निषिद्धम् । अन्यस्य तु निर्यासस्य स्वरूपमाशयमिच्छायां
सत्यामशितुं योग्यम् । त्रिषु ब्रह्महत्याभागेषु द्वयोः परिहारमुक्त्वा तृतीयस्याव-
शिष्टस्य परिहारं दर्शयति-

स स्त्रीषःसादामिति । स्त्रियः सम्यक्सीदन्ति विश्रम्भेणोपविशन्ति यस्यां
सभायामिति स्त्रीसभाविशेषः स्त्रीषःसादः । ऋत्विष्यादृतुसंबन्धादीर्यात्प्रथमसंभो-
गादेव गर्भे जातेऽपि काममुद्दिश्याऽऽविजनितोरा प्रसवात्पुरुषेण संगच्छेमहि ।
गर्भोपद्रवः प्रत्यवायश्च निषिद्धदिनकृतोऽस्माकं मा भूदिति वरः ।

अत एव याज्ञवल्क्यस्मृतिः-

“ यथाकामी भवेद्वाऽपि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ” इति ।

यो ब्रह्महत्यायास्तृतीयो भागः सा मलवद्वासा रजस्वला योषिदभवत् ।
यस्मादियं ब्रह्महत्याया रूपं शरीरे कञ्चुकवत्प्रतिमुच्यते तस्मात्तया सह
संभाषणं न कुर्यात् । तथा सहैकस्मिन्गृहे वासो न कर्तव्यः । तत्स्वामिकं
तत्स्पृष्टं वाऽन्नं नाश्रीयात् । अपि चाभिज्ञाः केचिदेवमाहुः-स्त्रियाः शृङ्गारोपयो-
गित्केनाभ्यञ्जनमेवान्नस्थानीयं, तदीयं तैलादिकमेव न गृह्णीयात् । तथा वा
स्वशरीराभ्यञ्जनं न कारयेत् । अन्यदन्नं सत्यामिच्छायां भोक्तव्यमिति ।
प्रसङ्गाद्रजस्वलाव्रतानि विधत्ते-

यां मलवद्वाससमिति । अभिशस्तो मिथ्यापवादयुक्तः । यामरण्ये, मल-
वद्वाससः संभवन्तीत्यनुवर्तते । पराचीमुच्चारणभीत्या लज्जया वा पराङ्मुखीम् ।
सभायामवाङ्मुखो वक्तुमशक्तो हीतमुख्यपगल्भ इत्युच्यते । मारुको मरणशीलः ।
दुश्कर्मा कुष्ठी । प्रलिखते भित्तौ चित्रादिकं करोति । खलतिः केशशून्यः ।
अपमारी दुर्मरणयुक्तः । काणः कुण्ठिताक्षः । श्यावदन्मलिनदन्तः । लुणत्ति
लुणादि च्छिनत्ति । उद्बन्धुको रज्जुं बद्ध्वा मरणशीलः । खर्वेण वद्विपकेन
शरावादिना । खर्वो वामनः । यस्मादुक्ता दोषा वर्तन्ते तस्मात्तत्परिहाराय
रजस्वलाव्रतं संभवादिवर्जनरूपं नियममाचरेत् । भोजनेऽञ्जलिरदग्धशरावादिवा
साधनमस्तु । व्रताचरणमुत्पत्स्यमानायाः प्रजाया रक्षणार्थं भवति ।

(अग्नीषोमीयपुरोडाशविधिः)

अत्र मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“न संबदेत् मलवद्वाससेत्यपि पूर्ववत् ।

पुमर्थः स्यात्कतौ कापि संवादस्यापसक्तिः ॥”

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—“मलवद्वाससा न संबदेत्” इति । अस्य निषेधस्य प्रकरणात्कत्वङ्गत्वमिति चेन्न । अपसक्तप्रतिषेधप्रसङ्गात् । “यस्य ब्रत्येऽहन्यन्त्यनालम्भुका भवति । तामपरुध्य यजेत” इति रजस्वलाया निःसारणाच्च कतौ संवादपसक्तिः । तस्मात्केवलपुरुषार्थस्यास्य प्रकरणादुत्कर्षः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदायतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

त्वष्टा हतपुत्रो वीन्द्रः सोममाऽहरत्तास्मिन्निन्द्र उपहवमैच्छत तं नोपाह्वयत पुत्रं मेऽवधीरिति स यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोममपिबत्तस्य स यदत्यशिष्यत तत्त्वष्टाऽऽहवनीयमुप प्रावर्तयत्स्वाहेन्द्रशत्रुर्वधस्वेति यदवर्तयत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वं यदब्रवीत्स्वाहेन्द्रशत्रुर्वधस्वेति तस्मादिस्य (१) इन्द्रः शत्रुरभवत्स संभवन्नग्नीषोमाविभि समभवत्स इषुमात्रमिषुमात्रं विश्वङ्कवर्धत स इमाँल्लोकानवृणोयदिमाँल्लोकानवृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वं तस्मादिन्द्रोऽविभेत्स प्रजापतिमुपाधावच्छत्रुर्मेऽजनीति तस्मै वज्रं

१ क. घ. ङ. च. 'वलं पुरुषार्थत्वं स्यात् । अस्य ।

(अग्नीषोमीयवुरोडाश्विनिः)

सिक्त्वा प्रायच्छदेतेन जहीति तेनाभ्यायत
 तावद्भूतामग्नीषोमौ मा (२) प्र हारावमन्तः
 स्व इति मम वै युवः स्थ इत्यब्रवीन्मामभ्ये-
 तमिति तौ भागधेयमैच्छेतां ताभ्यामेतमग्नी-
 षोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत्ता-
 वद्भूतामभि संदष्टौ वै स्वो न शक्नुव एतुमिति
 स इन्द्र आत्मनः शितरुरावजनयत्तच्छीतरु-
 रयोजन्म य एवः शितरुरयोजन्म वेद (३)
 नैनः शितरुरौ हतःस्ताभ्यामेनमभ्यनयत्तस्मा-
 ञ्जज्जभ्यमानादग्नीषोमौ निरक्रामतां प्राणा-
 पानौ वा एनं तदज्जहितां प्राणो वै दक्षोऽप्राज्ञः
 क्रतुस्तस्माञ्जज्जभ्यमानो ब्रूयान्मयि दक्षक्रतू
 इति प्राणापानावेवाऽऽत्मन्धत्ते सर्वषायुरेति स
 देवता वृत्रान्निर्हूय वात्रध्नः हविः पूर्णमासे
 निरवपद्घ्नन्ति वा एनं पूर्णमास आ (४)
 अमावास्यायां प्याययन्ति तस्माद्वात्रध्नी पूर्ण-
 मासेऽनूच्येते वृधन्वती अमावास्यायां तत्सः-
 स्थाप्य वात्रध्नः हविर्वज्रमादाय पुनरभ्यायत
 ते अब्रूतां द्यावापृथिवी मा प्र हारावयोर्वै
 श्रित इति ते अब्रूतां वरं वृणावहै नक्षत्रविहि-
 ताऽहमसानित्यसावब्रवीच्चित्रविहिताऽहमितर्यं
 तस्मान्नक्षत्रविहिताऽसौ चित्रविहितेयं य एवं
 द्यावापृथिव्योः (५) वरं वेदेनं वरो गच्छति

(अग्नीषोमीयपुरोडाशविधिः)

स आभ्यामेव प्रसूत इन्द्रो वृत्रमहन्ते देवा
 वृत्रं हत्वाऽग्नीषोमावब्रुवन्हव्यं नो वहतमिति
 तावब्रूतामपतेजसौ वै त्यौ वृत्रं वै त्ययोस्तेज
 इति तेऽब्रुवन्क इदमच्छेतीति गौरित्यब्रुवन्गौ-
 र्वाव सर्वस्य मित्रमिति साऽब्रवीत् (६)
 वरं वृणै मय्येव सतोभयेन भुनजाध्वा इति
 तद्गौराऽहरत्तस्माद्गवि सतोभयेन भुञ्जत एतद्वा
 अग्नेस्तेजो यद्घृतमेतत्सोमस्य यत्पयो य एव-
 मग्नीषोमयोस्तेजो वेद तेजस्व्येव भवति ब्रह्म
 वादिनो वदन्ति किं देवत्यं पौर्णमासमिति
 प्राजापत्यामिति ब्रूयात्तेनेन्द्रं ज्येष्ठं पुत्रं निरवा-
 साययादिति तस्माज्ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसा-
 ययन्ति (७) ॥

(अस्य मा वेदाऽऽद्यावापृथिव्योरब्रवीदिति तस्माच्चत्वारि च)

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

उपोद्घाते विश्वरूपवधः सम्यक्समीरितः ।

अथ द्वितीयानुवाकेऽग्नीषोमीयपुरोडाशं विधित्सुरादौ तस्योपोद्घातस्व-विश्व-
 पयोर्वा दशयति—

त्वष्टा हतपुत्र इति । यस्मात्कारणादस्योत्पत्त्यर्थमाहुतिमवर्तवत्तस्मात्का-
 रणाद्दत्तवत्येतदर्थमिति व्युत्पत्त्या वृत्रत्वं संपन्नम् । यस्मात्कारणात्पृथ्वीसमात्तस्वरं

(अग्नीषोमीयपुरोडाशविधिः)

विसृज्य बहुर्ब्रह्मिस्वरमुच्चारितवान्, तस्मात्कारणादिन्द्रः शतपिता यस्येति व्युत्पत्त्या बृत्रस्यास्येन्द्रो वातकोऽभूत् । शेषं पूर्वपपाठके व्याख्यातम् ।

तस्य बधोपायं दर्शयति-

स प्रजापतिमिति । इन्द्रो मम कश्चिच्छत्रुर्जाव इति वदन्प्रजापतिमसेवत । तस्मा इन्द्राय स प्रजापतिर्वज्रं सिक्त्वा बृत्रमुद्दिश्य कृत्याभिमन्त्रितजलेन प्रोक्ष्ये-
तेन जहीति वदन्प्रायच्छत् । ब्रह्मि मारयेत्यर्थः । तेन वज्रेण सहितः स इन्द्र एनं बृत्रं हन्तुमभिलक्षणाऽऽयताऽऽगतवान् ।

इत्थमुपोद्घातं तदुपयोगं चोक्त्वाऽग्नीषोमीयपुरोडाशविधिमर्थवादेनोच्यते-

तावन्नूतामिति । हे इन्द्र मा प्रहाः, बृत्रं मा प्रहर । आवमन्तः स्वः, आवामुभावेतस्य मुखे तिष्ठावः । तज्ज्ञात्वा स इन्द्रोऽब्रवीत्-युवां मम स्थो वे खल्विति तस्मान्मामभ्येतं मामभिलक्षणाऽऽगच्छतम् [इति] । ततोऽग्नीषोमी त्वत्त-
काशमागतयोरावयोः किं भागधेयमिति पप्रच्छतुः । स चेन्द्रः पूर्णमासे योऽग्नी-
षोमीयपुरोडाशः स युवयोर्भाग इति दत्तवान् । अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्दपेदिति विधिरत्र द्रष्टव्यः । अग्नीषोमयोर्निर्गमनप्रकारं दर्शयति-

तावन्नूतामिति । बृत्रस्य मुखे दन्तपङ्क्तिभ्यामभितः सम्यग्दृष्टावेव वर्ता-
वहे । तस्मादागन्तुं न शक्नुव इति उक्त इन्द्रस्तेयोरगमनाय स्वात्मनः सका-
जाच्छीतज्वरं तदनन्दरभाविस्तंतापं चोभाबुत्पादितवान् । तदानीं शीतरूरशब्दाभि-
धेययोर्ज्वरतापयोर्जन्म समुत्पद्यम् । तज्जन्मवेदिनं न शीतरूरौ हतो न मारयतः ।
ततः स इन्द्रस्ताभ्यां शीतरूराभ्यामायुधसदृशाभ्यामेनं बृत्रमभिलक्ष्य प्रयुक्ता-
भ्यामनयदेनं बृत्रं संयोजितवान् । तदा शीतज्वरसंतापाभ्यां जञ्जभ्यमानान्मु-
खविदारणं कुर्वतस्तस्माद्बृत्राद्ग्नीषोमौ निर्गतौ ।

प्रसङ्गान्मन्त्रमुत्पाद्य विनियुङ्क्ते-

प्राणापानाविति । अग्नीषोमौ यदा निर्गतौ तदानीं प्राणापानावेवैनं बृत्रं त्यक्तवन्तौ । तयोश्च प्राणापानयोः क्रमेण दक्षः ऋतुरित्येव नामनी । यस्मात्कार-
णादेते तयोर्नामनी तस्मात्कारणात्ऋतुकाले जञ्जभ्यमानो मुखविदारणरूपं गात्र-

(अग्नीषोमीयपुरोडाशविधिः)

विनामं कुर्वन्त्यजमानो मयि दक्षकृत इति मन्त्रं ब्रूयात् । तिष्ठेतामिति मन्त्रवा-
क्यशेषस्याध्याहारः । तेन मन्त्रपाठेन प्राणापानावेव स्वात्मनि स्थिरौ धारित-
वान्भवति । ततोऽपमृत्युपरिहारेण सर्वमायुः प्राप्नोति ।

अथानेन वृत्रवधप्रसङ्गेनाऽऽज्यभागमन्त्रयुगलयोः कालभेदेन व्यवस्थां विधत्ते—
स देवतेति । स इन्द्रोऽग्नीषोमप्रमुखा वृत्रमुखे स्थिताः सर्वा देवता वृत्रा-
निर्हृय निःसार्य वृत्रहननहेतुभूतं हविराज्यभागद्रव्यरूपं पूर्णमासे संपादितवान् ।
लोकेऽप्येनं वृत्रमावरणात्मकं वृत्रान्धकाररूपेणावस्थितं शत्रुं पूर्णिमादिने ज्योत्स्नया
विनाशयन्ति । अमावास्यायां ज्योत्स्नाया अभावाद्बृत्ररूपमन्धकारमाप्यायन्ति
सर्वतो वर्धयन्ति । यस्मादेवं तस्माद्बृत्रहननशब्दलाञ्छिते ऋचावाज्यभागयोः पूर्ण-
मासे पुरोनुवाक्ये कर्तव्ये । वृधिधातुयुक्ते ऋचावमावास्यायां पुरोनुवाक्ये कर्तव्ये ।
अग्निर्वृत्राणि जड्वनत्त्वः राजोत वृत्रहेत्यनयोर्वृत्रहननप्रतीतेरेते ऋचौ वार्त्रघ्न्यौ ।
कविर्विप्रेण वावृधे वर्धयामो वचोविद इत्येते ऋचौ वृधिधातुयुक्तत्वाद्बृधन्वत्यौ ।

प्रासङ्गिकीमाज्यभागव्यवस्थां विधाय प्रकृतं वृत्रवधप्रकारं दर्शयति—

तत्संस्थाप्येति । स इन्द्रो वृत्रहननहेतुभूतमाज्यभागरूपं हविः संपूर्णं
कृत्वा पूर्ववद्जरमादाय पुनरपि वृत्रमभिलक्ष्य हन्तुमागतवान् । तदानीं द्यावापृथि-
व्याविन्द्रमब्रूताम्—अयं वृत्रो भूमिमारभ्य द्युलोकपर्यन्तं व्याप्याऽऽवयोराश्रितो
वर्तते । तस्मान्म(दस्म)दीयमेनं न प्रहरेति । तत इन्द्रस्यानङ्गीकारमवलोक्य महा-
रमभ्यनुज्ञातुमुत्कोचत्वेन वरं वृत्रवत्यौ । नक्षत्रैर्विहिताऽलंकृता स्यामिति दिवो वरः ।
मनुष्यपशुबृक्षनगनदीसमुद्रादिरूपेण विचित्रेण विहिताऽलंकृता स्यामिति पृथिव्या
वरः । तेन वरेण ते तथैव स्याताम् । एतद्वराभिज्ञोऽपि स्वाभीष्टं वरं प्राप्नोति ।
ततः स इन्द्रो द्यावापृथिवीभ्यामनुज्ञातो वृत्रं हतवान् ।

अथाभिहितस्याग्नीषोमीयपुरोडाशस्य देवौ प्रशंसति—

ते देवा इति । इन्द्रयुक्ताः पार्श्ववर्तिनः सर्वे देवा वृत्रं हत्वा तन्मुखाग्निः-
सृतावग्नीषोमौ प्रति हव्यमस्मदर्थे वहतमित्यब्रुवन् । ततस्तावग्नीषोमौ तान्देवान्प्र-
त्येवमब्रूताम्—त्यौ तथाविधौ वृत्रेण चिरं देशनादपगततेजस्कावेव संपन्नौ, त्ययो-
स्तथाविधयोस्तेजः सामर्थ्यं वृत्र एव स्थितमिति । ते देवा अब्रुवन्परस्परं को
नामेदं तेज आप्तुं गच्छतीति । तत्र बुद्धिमन्तो गोः सर्वमित्रत्वेन वैराभावाद्गौरेव

(अग्नीषोमीयपुरोडाशविधिः)

घृतशरीरे गत्वा तेजः समानेष्यतीत्युक्तवन्तः । साऽपि गौरुत्कोचत्वेन वरमे-
वमयाचत-अनयोः संबन्धि घृतपयोरूपं तेजो घृतशरीरादानेष्यामि, आनीतं च
तन्मद्येव सर्वदा तिष्ठतु, मद्येव स्थितेन तेजोभयेन तदा तदा स्वीकृतेन भोजनं
निर्वर्तयन्त्विति । तामिमं वरं लब्ध्वा तत्तेजो गौरानयत् । तस्माद्दस्वृत्त्वालोकेऽपि
निरन्तरं गवि तिष्ठतैव तेजसा घृतपयोरूपेणोभयेन तदा तदा स्वीकृतेन सर्व
भोजनं निष्पादयन्ति । तत्र यद्घृतमेतद्वाग्नेस्तेजो यत्पय एतदेव सोमस्य तेजस्तदु-
भयविदनेन तेजस्वी भवतीति ।

तदिदमग्नीषोमीयपुरोडाशरूपं पौर्णमासकर्म प्रजापतिसंबन्धित्वेनेन्द्रसंबन्धि-
त्वेन च प्रशंसति-

ब्रह्मवादिन इति । नात्र प्रजापतेर्हविर्भोक्तृत्वेन पौर्णमासदेवतात्वं, किंतु
तत्कर्मसष्टत्वेन । तच्च पूर्वकाण्ड उदाहृतम्-“ प्रजापतिर्यज्ञानसृजताग्निहोत्रं
वाग्निष्टोमं च पौर्णमासीं चोक्थ्यं च ” इत्यादि । स च प्रजापतिस्तेन पौर्ण-
मासकर्मणा स्वकीयं ज्येष्ठं पुत्रमिन्द्रं निरवासाययान्निःशेषवित्तदानेन स्थिरनि-
वासमकरोत् । एतदपि पूर्वकाण्ड एव स्पष्टमुदाहृतम्-“ तेनेन्द्रं निरवासाययत्ते-
नेन्द्रः परमां काष्ठामगच्छत् ” इति । यथा प्रजापतिर्यज्ञानसृजं तथेन्द्रोऽप्य-
ग्नीषोमीं वृत्रान्निःसार्य ताभ्यामिमं पुरोडाशं दत्तवानिति अस्ति प्रजापतेरिवे-
न्द्रस्यापि संबन्धः । यस्मात्प्रजापतिरिन्द्रं निरवासाययत्तस्मात्लोकेऽपि ज्येष्ठं पुत्रं
धनेन निरवासाययन्ति निःशेषमायुषोऽवसानं धनेन युक्तो यथा प्राप्नोति तथा
कुर्वन्तीत्यर्थः ।

अथ मीमांसा ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्-

“ अग्नीषोमीय आग्नेयात्पूर्वो नो वाऽस्तु पूर्वता ।

ब्राह्मणकर्मतो मैवं मन्त्रकर्मबलत्वतः ॥

स्मृतिक्रमादनुष्ठानं मन्त्राणां स्मारकत्वतः ।

प्रबल्यं ब्राह्मणस्यास्ति विधिनाऽपि कृतार्थता ” ॥

अग्नीषोमीययागस्तैत्तिरीयब्राह्मणे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयानुवाके समाप्नातः-

“ वाभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकाद्रशकपालं पूर्णमासे प्रायश्छत् ” इति । आग्नेयया-

(अग्नीषोमीयपुरोडाशविधिः)

गस्तु षष्ठप्रपाठके तृतीयानुवाक आम्नातः—“यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाभ्युतो भवति ” इति । तत्रानुष्ठानेस्य ब्राह्मणोक्तविध्यधीनत्वादग्नीषोमीयस्यै प्रथममनुष्ठानमिति प्राप्ते ब्रूमः—मन्त्रकाण्डे पूर्वं पठिता आग्नेयमन्त्राः । तथा हि—हौत्रकाण्ड आज्यभागमन्त्रानुवाकादुत्तरस्मिन्ननुवाके प्रथमगग्निर्मुर्वेत्यादिके आग्नेय्यौ याज्यानुवाक्ये आम्नाते । ततः “ प्रजापते न त्वेः तानि ” इत्यादिके प्राजापत्ये । ततोऽग्नीषोमा सवेदसेत्यादिके अग्नीषोमीये । आध्वर्यवकाण्डेऽग्नेये जुष्टं निर्वपाम्यग्नीषोमाभ्यामित्याग्नेयः पूर्वमाम्नातः । सजमानकाण्डेऽप्यग्नेरहं देवयज्ययाऽन्नादो भूयासमित्याम्नाय पश्चादग्नीषोमसोरहं देवयज्यया वृत्रहा भूयासमित्याम्नायते । मन्त्रक्रमश्च प्रबलः । मन्त्रैः स्मृत्वा पश्चादनुष्ठेयत्वात् । ब्राह्मणं त्वप्राप्तपदार्थविधिनाऽपि चरितार्थम् । अतोऽनुष्ठानस्मरणायैवोत्पन्नान्मन्त्रान्बाधितुं नालमिति मन्त्रक्रमेणाऽऽग्नेयस्यैव प्रथममनुष्ठानम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ जञ्जभ्यमानमन्त्रोक्तिः पुंसो धर्मः कतोरुत ।

वाक्यदाद्यः प्रक्रियया द्वितीयस्त्वविरुद्धया ” ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—“ प्राणो वै दक्षोऽपानः क्रतुस्तस्माच्चञ्जभ्यमानो ब्रूयान्मायि दक्षक्रतु इति प्राणपानावेवाऽऽत्मन्धत्ते सर्वमायुसेति ” इति । साकविनामिनेन विदारितमुखः पुरुषो जञ्जभ्यमानः, तस्य वाक्यान्मन्त्रोक्तिः प्रतीयते । वाक्यं च प्रकरणाद्बलीयः । तस्मात्केवलं पुं धर्म इति चेन्मैवम् । कतावपि जञ्जभ्यमानपुरुषसंभवेन वाक्यप्रकरणयोर्विरोधाभावे सत्युभाभ्यां क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारस्त्वर्बगमात् ।

तत्रैव प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ वार्त्रघ्न्यौ पौर्णमासे स्तो वृधन्वत्यौ तु दर्शगे ।

इति प्रधानशेषत्वमुक्तं किंवा व्यवस्थितिः ॥

क्रमेण प्रापिता मन्त्राश्चत्वारोऽप्याज्यभागयोः ।

क्रमाद्वाक्यं बलीयोऽत एषां दर्शादिशेषता ॥

न मुखे सोम इकोऽस्ति नाऽऽध्वरत्वादिकालयोः ।

दर्शादेरव्यवस्थित्या प्राप्तौ वाक्याद्ब्यवस्थितिः ॥ ”

१ क. घ. ङ. “नस्योक्तं” । २ क. घ. ङ. “स्य पूर्वत्वे प्रा” । ३ स. च. “त्याग्नेयस्य प्र” । ४ क. घ. ङ. च. “त्वाभ्युपग” । ५ क. घ. ङ. “मुता स्मिन्वाव्य” । ६ क. घ. ङ. मन्त्राः श्रुत्या नोऽप्या” ।

(अग्नीषोमीयपुरोडाशविधिः)

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—‘ तस्माद्वात्रर्घ्नी पूर्णमासेऽनुच्येते वृधन्वती अमा-
वास्यायाम् ’ इति । तत्रेदं वार्त्रर्घ्नीयुगलं वृधन्वतीयुगलं च हौत्रकाण्ड आज्य-
भागयोः क्रमेऽग्निर्वृत्राणि जङ्घनदित्यनुवाकेनाऽऽम्नातम् । उदाहृतेन तु ब्राह्म-
णवाक्येन दर्शपूर्णमासयागयोस्ताद्विधिरवगम्यते । तत्र वाक्यस्य प्रबलत्वादिषां
मन्त्राणां दर्शपूर्णमासयागाङ्गत्वं न त्वाज्यभागाङ्गत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः—“ अग्निर्वृ-
त्राणि जङ्घनत् ” इत्याग्नेयी प्रथमा वार्त्रर्घ्नी । “ त्वं सोमासि सत्पतिः ”
इति सौम्या द्वितीया वार्त्रर्घ्नी । “ अग्निः प्रत्नेन मन्मना ” इत्याग्नेयी प्रथमा
वृधन्वती । “ सोमगीभिष्ट्वा वयम् ” इति सौम्या द्वितीया वृधन्वती । तत्र मुख्य-
योर्दर्शपूर्णमासयोरग्नेयपुरोडाशसद्भावादाग्नेयीद्वयस्य विकल्पेन पुरोनुवाक्यात्वं कथं-
चिद्भवेत् । सौम्ययोस्तु तन्न संभवति । सोमदेवताया अभावात् । नह्यग्नीषोमी-
येऽपि केवलः सोमो विद्यते । किंच, पौर्णमास्याममावास्यायामिति सप्तमभ्या-
माधारत्वं गम्यते । तच्च यागवाचित्वे यागस्य मुख्यत्वान्न संभवति । कालस्य
तूपसर्जनत्वात्तद्वाचित्वं युक्तम् । किंच, प्रयाजमन्त्रानुवाकस्यानन्तरमेवायमनुवाकः
पठितः । स चाऽऽज्यभागयोरङ्गयोः क्रमो न तु मुख्ययोर्दर्शपूर्णमासयोः । तस्मान्न
मन्त्रचतुष्टयस्य मुख्ययागाङ्गत्वम्, किं तु आज्यभागाङ्गत्वम् । नन्वेतत्क्रमेणैव
लब्धं तत्राप्याग्नेये प्रथम आज्यभागे मन्त्रोऽप्याग्नेयः, सौम्ये द्वितीये सौम्य इत्येषा
ध्ववस्था लिङ्गेनैव लभ्यते । वाढम् । तथाऽपि वार्त्रर्घ्नीयुगलं पूर्णमासे वृधन्वती-
युगलममावास्यायामित्येषा व्यवस्था पूर्वमप्राप्ता ब्राह्मणवाक्येन विधीयत इति न
वेयध्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमपपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अमावास्यायां सामाख्ययागविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

इन्द्रं वृत्रं जग्निवाꣳसं मृधोऽभि प्रावेपन्त
स एतं वैमृधं पूर्णमासेऽनुनिर्वाप्यमपश्यत्तं
निरवपत्तेन वै स मृधोपाहत यद्वैमृधः पूर्ण-
मासेऽनुनिर्वाप्यो भवति मृध एव तेन यज-
मानोऽप हत इन्द्रो वृत्राꣳ हत्वा देवताभिश्चे-
न्द्रियेण च व्यार्ध्यत स एतमाग्नेयमष्टाकपाल-
ममावास्यायामपश्यद्वैन्द्रं दधि (१) तं निर-
वपत्तेन वै स देवताश्चेन्द्रियं चावारुन्ध यदा-
मेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवत्यैन्द्रं दधि
देवताश्चैव तेनेन्द्रियं च यजमानोऽव रुन्ध
इन्द्रस्य वृत्रं जघ्नुष इन्द्रियं वीर्यं पृथिवीमनु
व्यार्च्छत्तदोषधयो वीरुधोऽभवन्त्स प्रजापति-
मुपाधावद्वृत्रं मे जघ्नुष इन्द्रियं वीर्यम् (२)
पृथिवीमनु व्यार्त्तदोषधयो वीरुधोऽभूवन्निति
स प्रजापतिः पशुनब्रवीदेतदस्मै सं नयतेति
तत्पशव ओषधीभ्योऽध्यात्मन्त्समनयन्तरप्र-
त्यदुहन्यत्समनयन्तत्सानाद्यस्य सानाद्यत्वं
यत्प्रत्यदुहन्तत्प्रतिधुषः प्रतिधुक्त्वꣳ समनैषुः
प्रत्यधुक्षत्तु मयि श्रयत् इत्यब्रवीदेतदस्मै
(३) शृतं कुरुतेत्यब्रवीत्तदस्मै शृतमकुर्वन्ति-

(अमावास्यायां सांनाय्ययागविधिः)

न्द्रियं वावास्मिन्वीर्यं तदश्रयन्तच्छ्रुतस्य
 ज्ञातत्वः समनैषुः प्रत्यधुक्षच्छ्रुतमक्रन्न तु मा
 धिनोतीत्यब्रवीदेतदस्मै दधि कुरुतेत्यब्रवीत्त-
 दस्मै दध्यकुर्वन्तदेनभाधिनोत्तद्धनो दधित्वं ब्रह्म-
 वादिनो वदन्ति दध्नः पूर्वस्यावदेयम् (४)
 दधि हि पूर्वं क्रियत इत्यनादृत्य तच्छ्रुतस्यैव
 पूर्वस्यावं येदिन्द्रियमेवास्मिन्वीर्यं श्रित्वा
 दध्नोपरिष्ठाद्धिनोति यथापूर्वमुपैति यत्पृती-
 कैर्वा पर्णवल्कैर्वाऽऽतञ्चयात्सौम्यं तद्यत्कलै रा-
 क्षसं तद्यत्तण्डुलैर्वैश्वदेवं तद्यदातश्चनेन मानुषं
 तद्यद्दध्ना तत्सेन्द्रं दध्नाऽऽतनक्ति [५] सेन्द्र-
 त्वायाग्निहोत्रोच्छेषणमभ्यातनक्ति यज्ञस्य सं-
 तत्या इन्द्रो वृत्रं हत्वा परां परावतमगच्छ-
 द्पाराधयति मन्ययानस्तं देवताः प्रैषमैच्छ-
 त्वाऽऽतनक्ति : तद्यतोऽनविन्दति तस्य
 भागधयामति तं पितरोऽवविन्दन्त-
 तृभ्यः पूर्वद्युः क्रियते सोऽमावास्यां
 त्वाऽऽगच्छत्तं देवा अभि समगच्छन्तामा वै-
 नः (६) अद्य वसु वसतीतीन्द्रो हि देवानां
 धसु तदभावास्याया अमावास्यत्वं ब्रह्मवादिनो
 वदन्ति किं देवत्यं सांनाय्यमिति वैश्वदेव-
 मिति ब्रूयाद्द्विश्वे हि तद्देवा भागधेयमाभि सम-

(अमावास्यायां सांनाय्ययागविधिः)

गच्छन्तेत्यथो खल्वैन्द्रमित्येव ब्रूयादिन्द्रं वाव

ते तद्भिषज्यन्तोऽभि समगच्छन्तेति (७) ॥

(दधि मे जघ्नुष इन्द्रियं वीर्यमित्यब्रवीदेतद्स्मा अवदेयं तनक्ति नो
द्विचत्वारिंशच्च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीयेऽग्नीषोमयागोऽभिहितः पूर्णिमादिने ॥

अथ तृतीयेऽमावास्यायां सांनाय्ययागो वक्तव्यः ।

तत्र प्रथमं तावत्पौर्णमास्यामनुनिर्वाप्यं वैमृधं विधित्सुः प्रस्तौति—

इन्द्रं वृत्रमिति । अथ य इन्द्रो वृत्रं हतवांस्तमिन्द्रं मृधो वृत्ररक्षपातिनो
वैरिणोऽभितः समागत्य प्रकर्षेण भयमुत्पाद्याकम्पयन्त । विनाशिना मृधो वैरिणो
येन देवेनासौ विमृत् । स देवो यस्यैकादशकपालस्य पुरोडाशस्य सोऽयं वैमृधः ।
तं पुरोडाशं पूर्णमासयागेऽनुनिर्वाप्यं प्रधानकर्मणः पश्चान्निर्वापयोग्यमपश्यत् ।

अथ विधत्ते—

यद्वैमृध इति । अथ सांनाय्यनामकमैन्द्रं दधि विधातुं प्रस्तौति—

इन्द्रो वृत्रमिति । इन्द्रो वृत्रवधेन भीतो दूरे पलायमानः स्वकीयाभिर्देव-
ताभिश्च स्वकीयेन सामर्थ्येन च व्यूढो वियुक्तोऽभूत् । अथ विधत्ते—

यदाग्नेय इति । अत्राऽऽग्नेयो न विधीयते । षष्ठे प्रपाठके यदाग्नेयोऽष्टाक-
पालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीति कालद्वये विधानात् । अत
ऐन्द्राग्नेविध्युन्नयनायायमर्थवादः—यदा केवलेनाप्याग्नेयेन देवतानामिन्द्रियस्य
षावरोधो भवति तदानीमैन्द्राग्नेन तद्वरोध इति किमु वक्तव्यमिति । अनयोः

(आमावास्यायां सांनाय्यागविधिः)

स्तुत्या तद्विधिरुन्नीयते । शाखान्तरे समानप्रकरणे स्पष्टं तद्विधानात् । ऐन्द्रद-
धिविधिस्वसंदिग्ध एव ।

तमेतं विधिं स्तोतुं सांनाय्यनिर्वचनं दर्शयति--

इन्द्रस्य वृत्रमिति । जङ्गुषो हतवतः । व्याहृतिद्विविधत्वेन प्राप्नोत् । ओष-
धिवीरुधामेदः पूर्वाचार्यैर्दर्शितः--

“ ओषध्यः फलपाकान्ता लता गुल्माश्च वीरुधः ” इति ।

तदेतादिन्द्रियसामर्थ्यस्यौषध्यादिरूपत्वं प्रजापतेरग्रे कथितवान् । स च प्रजा-
पतिरेतदिन्द्रियसामर्थ्यमिन्द्रार्थं सम्यक्प्रापयतेति पशूनब्रवीत् । तत्सामर्थ्यं पशव
ओषधीभ्यः सकाशादानीय स्वात्मन्नधि स्वशरीरे सम्यक्स्थापितवन्तः । पुनः
स्वनिष्ठं तद्वीर्यं क्षीरादिरूपमिन्द्रं प्रति दुग्धवन्तः । यस्मात्पशवः समनयंस्तस्मा-
त्सांनाय्यस्य गोरसस्य सम्यगानयनेन संपन्नामिति व्युत्पत्त्या सांनाय्यनाम भवति ।
यस्मादिन्द्रं प्रति दुग्धवन्तस्तस्मात्प्रतिधुषः प्रतिदिनं दुहमानस्य क्षीरस्य प्रति-
धुगिति नाम संपन्नम् । अथ शृतनामनिर्वचनं दर्शयति--

समनैषु रिति । भोः प्रजापते त्वदाज्ञया पशवः समनैषुः प्रत्यधुक्षंश्च क्षीर-
रूपं तद्वीर्यं मयि न श्रयते पाकाभावान्मदुदरे तन्न जीर्यतीत्यर्थमुक्तवान् । ततः
प्रजापतिः पशुन्प्रति शृतं पक्कं कुरुतेत्यब्रवीत् । तथा कृते सति तदिन्द्रियसा-
मर्थ्यं पक्कं पयोऽस्मिन्निन्द्रोदरे सम्यगाश्रितमभूत् । यै(त)स्माच्छूता पाक इत्यस्मा-
च्छ्रूतो वा शृतमिति नाम निष्पन्नम् । अथ दधिनामनिर्वचनं दर्शयति--

समनैषुः प्रतीति । संनयनप्रतिशोहनशृतत्वानि संपन्नान्येव, किं तु तच्छृतं
मां तु न धिनोति न प्रीणयतीत्युक्ते प्रजापतिरातश्चनकर्तृन्प्रति दधि कुरुतेत्यब्र-
वीत् । तच्च दधिकृतं सदेनमिन्द्रमधिनोदप्रीणयत् । तस्माद्दधिनाम संपन्नम् ।
अत्रैन्द्रं दधीति विधिर्विस्पष्ट एव । शृतनामनिर्वचनार्थवादेनैन्द्रं पय इति विधि-
मुन्नयेत् । अन्यथा वक्ष्यमाणशृतावदानविचारानुदयप्रसङ्गात् ।

तमेव विचारमभिप्रेत्य पूर्वपक्षमुपन्यस्यति--

ब्रह्मवादिन इति । यस्मात्पूर्वदिने रात्रौ दधि क्रियते तस्माज्जुह्वामवेदानेऽ-
वदीयमाने दध्नः स्वरूपमेव पूर्वमवदेशम् ।

१ स 'तिः पाककर्तृन्प्र' । २ स 'मर्थ्यरूपं प' । ३ स 'यस्मात्पक्कं श्रितं च तस्मा' ।
४ स. मां न । ५ स 'दानकाले' इ ।

(अमावास्यायां सांनाय्ययागविधिः)

तमेवं पूर्वपक्षं दर्शयित्वा सिद्धान्तं विधत्ते—

अनादृत्येति । तत्पूर्वं दध्नवदानमनादृत्य क्षीरस्यैव स्वरूपं पूर्वमवदेयम् । तथा सत्यस्मिन्यजमान इन्द्रियरूपमेव क्षीरमवस्थाप्योपरिष्ठाद्दध्ना प्रीणयति । क्षीरं पूर्वभावि दधि पश्चाद्भावीत्येवषुत्पत्तिक्रममपि प्राप्तवान्भवति ।

अथाऽऽतश्चनं विधत्ते—यत्पूतीकैरिति ।

सोमवल्लीसमानाया लतायाः खण्डाः पूतीकाः । पलाशवृक्षस्यांशाः पर्ण-
बस्काः । मौढबदरफलानि कलाः । ईषदम्लतक्रमातश्चनम् । पूतीकादिभिरातश्चनं
सोमदीनां प्रियम् । तथा सत्यत्रेन्द्रप्रीत्यै दध्नाऽऽतञ्चयात् ।

दध्नाऽऽतश्चनस्योपर्यग्निहोत्रार्थयवागुशेबे(ब)णातश्चनं विधत्ते—

अग्निहोत्रेति । दर्शयागस्याग्निहोत्रेण सहाविच्छेदः संततिः । अथ पिण्ड-
पितृयज्ञं विधत्ते—

इन्द्रो वृत्रमिति । वृत्रवधेनासुराणामपराधं कृतवानस्मीति मन्यमान इन्द्रो
भीतोऽत्यन्तं दूरमगच्छत् । तमिन्द्रं प्रति देवता आह्वानमैच्छन् । देवतानां मध्ये
योऽन्विष्य प्रथममिन्द्रं लभते तस्य प्रथमं भागो दीयत इति प्रजापतिनोक्ताः
वितरः प्रथममिन्द्रं यस्मादलभन्त तस्मात्पितृभ्यः पूर्वेषुः पिण्डपितृयज्ञं कुर्यात् ।
दर्शयागदेवतानाममावास्यायामारम्भः प्रतिपदि तद्यागः । पितृणां स्वमावास्या-
यामेव पिण्डदानम् ।

ननु ब्राह्मणग्रन्थे प्रथमकाण्डस्य तृतीयप्रपाठकेऽन्त्यानुवाके महता प्रपञ्चेन
पिण्डपितृयज्ञो विहितः । बाढम् । एवं तर्हि सांनाय्यप्रशंसार्थमत्र वदनुवादोऽस्तु ।
तामेव स्तुतिं द्योतयितुमनावास्यानिर्वचनं दर्शयति—

सोऽमावास्यामिति । पितृभिरन्विष्य लब्धः स इन्द्रोऽमावास्यायां पला-
यनवेशात्प्रतिनिवृत्य समागतः । ते देवास्तमिन्द्रमभिमुखीकर्तुं संपाप्ताः परस्परमि-
दमब्रुवन्—अद्य नोऽस्माकं वसु श्रेष्ठं धनममा वसति सह तिष्ठति, सर्वेषां साधार-
णत्वेन वर्तत इत्यर्थः । किं तद्दस्विति तदुच्यते—इन्द्रः खलु सर्वेषां देवानां वसु
श्रेष्ठं धनं, तस्मिन्वर्तमाने सति स्वामिलाभात् । यस्माद्देवा एवमुक्तवन्तस्तस्माद्मा
वसत्वद्येति व्युत्पत्त्याऽमावास्यानाम संपन्नम् ।

(अमावास्यायां सांनाय्ययागविधिः)

ऐन्द्रं दर्शति विधिवाक्ये सांनाय्यस्य यदैन्द्रत्वमुक्तं तदेव पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां
द्रव्यमिति—

ब्रह्मवादिन इति । पितृभिरानीयमानमिन्द्रमभिमुखीकर्तुं सर्वेऽपि देवा यदा
समागच्छंस्तदा तत्सांनाय्यलक्षणं भागमभिलक्ष्यैव समागच्छन्निति सांनाय्यं वैश्व-
देवमिति केषांचित्पक्षः । अथोशब्दः पक्षान्तरार्थः । भीत्या दूरदेशं गतमिन्द्रं
भिषज्यन्त एव भयनिवारणेन समाधित्सन्त एव ते देवास्त्विन्द्रं समागताः, न तु
सांनाय्यलिप्तया । तस्मात्सांनाय्यमैन्द्रमित्येव बुद्धिमान्ब्रूयात् ।

अत्र मीमांसा ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ संस्थाप्य पौर्णमासीं तामनु वैमृध ईरितः ।

द्वयोरङ्गमुतैकस्य द्वयोः स्यात्प्रक्रियावशात् ॥

उत्पत्तिवाक्यतः पूर्णमाससंयोगभासनात् ।

तस्यैवाङ्गं न दर्शस्य प्रक्रिया वाक्यबाधिता ” ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—“ संस्थाप्य पौर्णमासीं वैमृधमनुनिर्वपति ”
इति । तत्रेयं वैमृधेष्टिः प्रकरणबलात्प्रयाजादिवदुभयोरपि दर्शपूर्णमासयोरङ्ग-
मिति चेन्न । वाक्यस्य प्रबलत्वान् । न च संस्थाप्येति पौर्णमास्याः समाप्त्यभि-
धानात्तदङ्गत्वमयुक्तमिति वाच्यम् । दर्शसाधारणाङ्गसमाप्त्यभिप्रायेऽप्यणोपपत्तेः ।
तस्मादुत्पत्तिवाक्यादेककर्तृकत्ववाचिकत्वाप्रत्ययाच्च पूर्णमासस्यैवाङ्गम् ।

द्वितीयाध्याये तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ दर्शपूर्णमयोः प्रोक्त आग्नेयः केवलोऽप्यसौ ।

दर्शं यदिति वाक्याभ्यां कर्मान्यद्वाऽनुवादगीः ॥

अभ्यासादन्यकर्मत्वं द्विर्दर्शेऽसौ प्रयुज्यताम् ।

एकत्वं प्रत्यभिज्ञानादनूक्त्यैन्द्राग्नसंस्तुतिः ” ॥

“ यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति ” इति
कालद्वये विहितम्, “ यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवति ” इति एकस्मि-
न्काले पुनर्विहितम्, तत्राविशेषपुनःश्रुतिलक्षणेनाभ्यासेन प्रयाजानामिव भेदः ।

(आग्नावैष्णवादियागविधिः)

तथा सत्याग्नेययागस्य दर्शकाले द्विः प्रयोग इति चेन्न । प्रत्यभिज्ञानादाग्नेयस्यै-
कत्वे सत्येककालवाक्यस्यानुवादत्वात् । न चानुवादो व्यर्थः । विधेयैन्द्रागस्तु-
त्यर्थत्वात् । यद्यप्याग्नेयोऽष्टाकपालोऽपावास्यायां भवति, तथाऽपि न केवलेना-
ग्निना साधुर्भवति । इन्द्रसहितोऽग्निः समीचीनतरः । तस्मादैन्द्रागः कर्तव्य इति
विधेयस्तुतिः । प्रयाजवैषम्यं तृक्तमेवानुसंधेयम् । तस्मादनुवादः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे

पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वै दर्शपूर्णमासौ
यजेत य एनौ सेन्द्रौ यजेतेति वैमृधः पूर्णमा-
सेऽनुनिवांप्यो भवति तेन पूर्णमासः सेन्द्र
ऐन्द्रं दध्यमावास्यायां तेनामावास्या सेन्द्रा
य एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजते सेन्द्राविवैनौ
यजते श्वःश्वोऽस्मा ईजानाय वसीयो भवति
देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वत तदसुरा अकुर्वत ते देवा
एताम् (१) इष्टिमपश्यन्नाग्नावैष्णवमेकादश-
कपालं सरस्वत्यै चरुं सरस्वते चरुं तां
पौर्णमासं सस्थाप्यानु निरवपन्ततो देवा
अभयन्पराऽसुरा यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात्स पौर्ण-
मासं सस्थाप्येतामिष्टिमनु निर्वपेत्पौर्ण-
मासेनैव वज्रं भ्रातृव्याय प्रहृत्याऽऽग्नावैष्णवेन
देवतांश्च यज्ञं च भ्रातृव्यस्य वृक्षे मिथुनाभ्य-
शून्सारस्वताभ्यां यावदेवास्यास्ति तत् (२)

सर्वं बृहक्ते पौर्णमासमिव यजेत भ्रातृव्यवान्ना-
मावास्याः हत्वा भ्रातृव्यं नाऽऽप्याययति
साकंप्रस्थायीयेन यजेत पशुकामो यस्मै वा
अल्पेनाऽऽहरन्ति नाऽऽत्मना तृप्यति नान्यस्मै
ददाति यस्मै महता तृप्यत्यात्मना ददात्य-
न्यस्मै महता पूर्णं होतव्यं तुप्त एवैनमिन्द्रः
ब्रजया पशुभिस्तर्पयति दारुपात्रेण जुहोति न
हि मृन्मयमाहुतिमानश औदुम्बरम् (३)
भवत्युर्वा उदुम्बर ऊर्कपशव ऊर्जैवास्मा
ऊर्जं पशूनव रुन्धे नागतश्रीमहेन्द्रं यजेत
त्रयो वै गतश्रियः शुश्रुवान्गरामणी राजन्य-
स्तेषां महेन्द्रो देवता यो वै स्वां देवतामति-
यजते प्र स्वायै देवतायै च्यवते न परां प्रा-
प्नोति पापीयान्भवति संवत्सरमिन्द्रं यजेत
संवत्सरं हि व्रतं नाति स्वा (४) एवैनं देव-
तेज्यमाना भूत्या इन्धे वसीयान्भवति संवत्स-
रस्य परस्ताद्भयै व्रतपतये पुरोडा-
शमष्टाकपालं निर्वपेत्संवत्सरमेवैनं वृत्रं जधि-
वाः समग्निर्व्रतपतिर्व्रतमा लम्भयति ततोऽधि-
कामं यजेत (५) ।

(एतां तदौदुम्बरं स्वा त्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(आग्नावैष्णवाद्यागविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

उक्ते वैमृधसांनाय्ये द्वितृतीयानुवाकके ॥

अथ चतुर्थ आग्नावैष्णवादयो वक्तव्याः ।

तत्राऽऽदौ तावत्पूर्वोक्तानुवाकयोर्दर्शपूर्णमासयोः प्रशंसामाह—

ब्रह्मवादिन इति । एतौ दर्शपूर्णमासयागाविन्द्रसहितौ यो यजते स एव दर्श-
पूर्णमासयाजी न त्वन्यः । तयोश्च यागयोः सेन्द्रत्वं वैमृधसांनाय्याभ्यां संषद्यते ।
एवं विदुषः सेन्द्रयागेनो(णो)त्तरोत्तरदिने धनाधिक्यं भवति ।

अथ पौर्णमास्यां काम्यमनुनिर्वाप्यमिष्टयन्तरं विधातुं प्रस्तौति—

देवा वा इति । देवानां यज्ञं दृष्ट्वा तथैवानुचरतामसुराणां देवसमानं विजयं
दृष्ट्वा देवास्तानसुरान्वश्चयित्वाऽनुष्ठितेनानुनिर्वाप्येण स्वयं विजयं प्राप्ता असु-
राश्च पराभूताः । अथ विधत्ते—

यो भ्रातृव्यवानिति । पौर्णमासेन प्रधानयागेन वज्रप्रहारः । अग्निः सर्वा
देवता विष्णुर्यज्ञ इत्युक्तत्वात्तदीयहविषा वैरिणो देवता यज्ञं कर्तुं च विनाश-
यति । सारस्वतयोः स्त्रीपुरुषदेवत्वात्तदीयहविभ्यां मिथुनानां पशूनां वर्जनम् ।
एतावता भ्रातृव्यस्य यावद्विज्जमस्ति तत्सर्वं नाशितं भवति ।

सुदुक्तं सूत्रकारेण—“ पौर्णमासीपेव यजेत भ्रातृव्यवाज्जम्भवाऽप्यां पितृयज्ञ-
मेकमावास्यायां क्रियते ” [इति], तदेतद्विधत्ते—

पौर्णमासीमेवेति । द्वितीयानुवाके वृत्रप्रसङ्ग इदमुक्तम्—“ व्रन्ति वा एनं पू-
र्णमास आऽमावास्यायां प्याययन्ति ” इति । तस्मादत्रापि पूर्णमासानुष्ठानेन भ्रातृ-
व्यं हत्वा दर्शयागपरित्यागेन भ्रातृव्यस्याऽऽप्यायनं परित्यक्तवान्भवति ।

अथ दर्शपूर्णमासस्य गुणविकृतिरूपं कंचिद्यागं विधत्ते—

साकंप्रस्थायीयेनेति । दधिकीरपूर्णामिश्चनसृभिः कुम्भीभिर्ब्राह्मणाहताभिः
साकमध्वर्योः प्रस्थानं होमस्थानं प्रति प्रस्थानं यस्मिन्यागे सोऽयं साकंप्रस्था-
यीयो यागस्तेन पशुकामो यजेत । तत्र महता क्षीरद्रव्येण पूर्णं हविर्होतव्यम् ।

लोके च यस्मै राज्ञे करप्रदायिन्यः प्रजा अल्पेन प्रमाणेन धनमाहरन्ति स राजा न स्वयं तृप्यति नाप्यन्यस्मै दातुं शक्नोति । यस्मै तु महता प्रमाणेन धनमाहरन्ति स राजा स्वयं तृप्यति चान्यस्मै दातुमपि च प्रभवति । तस्मादज्ञापि महता प्रमाणेन पूर्णस्य द्रव्यस्य होमे सति स्वयं तृप्त इन्द्रः प्रजया पशुभिश्चैनं यजमानं तर्पयति । तद्यागकारः सूत्रकारेण स्पष्टीकृतः--'साकंपस्थायीयेन यजेत पशुकाम इत्यमावास्या विक्रियते द्वौ सायंदोहावेवं प्रातः सायं सायंदोहाभ्यां प्रचरन्ति प्रातः प्रातर्दोहाभ्यां सर्वैर्वा प्रातः' इति ।

क्षीरश्रपणपात्राणां मृन्मयत्वाद्धोमेषुपि तत्प्रसक्तिं वारायितुं विधत्ते--

दारुपात्रेणेति । यस्मान्मृन्मयपात्रमाहुतिं व्याप्तुं नार्हति तस्माद्दारुपात्रेण होमः । न स्रज जुह्वामवदानमस्ति । पूर्णस्य होतव्यत्वात् । अतो हविष्पूरणक्षमेण जुहुयात् । दारुविशेषं विधत्ते--

औदुम्बरमिति । पथमप्रपाठक औदुम्बरो यूपो भवतीत्यत्रैतद्ब्याख्यातम् । अत्र सूत्रम्--'पात्रसंसादनकाले चत्वार्यौदुम्बरपात्राणि प्रयुनक्ति तेषां जुह्वत्कल्पः' इति । यावत्यः कुम्भ्यस्तावन्तो ब्राह्मणा दक्षिणत उपवीतिन उपोस्थाय कुम्भीभ्यः पात्राणि पूरयित्वा तैरेवाध्वर्युं जुह्वन्त(त)मनु जुह्वति स्विष्टकृद्भक्षाम्ब न विद्यन्ते' इति च ।

अधिकारिभेदेन सांनाय्यस्य देवताव्यवस्थां विधत्ते--

नागतश्रीरिति । शुश्रुवान्वेदत्रयाभिज्ञः । वेदत्रयस्य च श्रीरूपत्वात्तदभिज्ञः प्राप्तश्रीर्भवति । श्रीरूपत्वं चैवमाम्नायते--'अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय । यमृषयस्त्रयिविदा विदुः । ऋचः सामानि यजूंषि । सा हि श्रीरमृता सताम्' इति । ग्रामाध्यक्षो ग्रामणीः । राज्ञः पुत्रो राज्यन्यः । तयोः प्राप्तश्रीकत्वं प्रसिद्धम् । तेषामेव अयाणां महेन्द्रो देवता । एवं सति यः पुरुषः स्वकीयां देवतामतिक्रम्य यजते । एतेषु कश्चिदिन्द्रं यजति । अन्यो वा महेन्द्रं यजति । तादृशः स्वकीयदेवतायाः ग्रन्थुतः सन्परकीयां देवतां न प्राप्नोति । तद्देवताशापेन पापीयान्दरिद्रश्च भवति । अगतश्रियः सर्वदेन्द्रप्राप्तौ विशेषं विधत्ते--

संवत्सरमिति । संवत्सरमतिक्रम्य यस्माद्ब्रतं नानुष्ठेयं भवति तस्माद्गतश्रीः संवत्सरमिन्द्रं यजेत । एवं सति स्वकीयैव देवताऽन्यस्मिन्संवत्सर इज्यमाना सती भूत्यर्थं यजमानं प्रकाशयति । ततोऽयं धनवत्तरो भवति ।

(आग्नावैष्णवाधियागविधिः)

अगताश्रियः कांविदिष्टिं विधत्ते—

संवत्सरस्येति । व्रतपालकोऽग्निर्महेन्द्रयागाधिकासनिवारकपापरूपं वृत्रं संव-
त्सरेन्द्रानुष्ठानेन हतवन्तं यजमानं महेन्द्रयागानुष्ठानरूपं व्रतं प्रापयति ।

व्रतपतेष्टेरूर्ध्वमगताश्रिय इन्द्रमहेन्द्रयोरैच्छिकत्वं विधत्ते—

ततोऽधि कामं यजेतेति । अत्र मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्—

‘ आक्रामन्सह कुम्भीभिरस्मिञ्छेषक्रिया न वा ।

जुह्वाऽवदानात्प्रकृताविव शेषक्रियोचिता ॥

कुम्भीषु शेषासंसिद्धेः साकंप्रस्थाय(य)कर्मणि ।

न स्विष्टकृदिदं(इं)कार्यमग्नीधे सुकंप्रदानतः ॥

‘ साकंप्रस्थायीयेन यजेत पशुकामः ’ इति विहिते कर्मणि श्रूयते—‘ सह-
कुम्भीभिरभिक्रामन्’ इति । तत्र चतसृभिर्दधिपयःकुम्भीभिः सहाऽऽहवनीयदेशेऽ-
भिक्रमणमात्रं श्रुतम् । न तु तत्र कुम्भीभिर्होमः श्रुतः । तथा सत्यस्य कर्मणः
सांनाय्यविकृतित्वाज्जुह्वा कुम्भीभ्योऽवदाय जुह्यात् । हुतशेषेण च स्विष्टकृदा-
दिकं सांनाय्यशेषेणेव कर्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः—नात्र कुम्भीषु हुतशेषः सां-
नाय्ये इव जुह्वाऽवदानाभावात् । अग्नीधे सूचौ प्रदाय सह कुम्भीभिरभिक्राम-
नित्युक्तत्वाज्जुहूपभूतोः प्रत्तत्वादभिक्रमणस्य होमार्थत्वाच्च कुम्भीभिरेव दधिपय-
सोर्होमे सति कुम्भीमात्रमवशिष्यते, न हुतहविःशेषः । तत्र कुतः शेषकर्म
कार्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजू-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

१ क. घ. ङ. च. ‘रूर्ध्वं गं’ । २ स्व. ‘रस्ति शेषः’ । ३ स्व. ‘र्यमाग्निधिसु’ । ४ क.
घ. ङ. च. ‘मस्विलस्य प्रदा’ । ५ क. घ. ङ. च. ‘मन्तीति’ । स्व. ‘मञ्जुहोतीति’ । ६
क. घ. ङ. च. ‘ज्जुह्वा कु’ । ७ स्व. ‘व्यवज्जुह्वा तदव’ । ८ स्व. ‘षका’ ।

(अभ्युदयेऽद्यादीद्वित्रयविधिः)

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

नासोमयाजी सं नयेदनागतं वा एतस्य
 पयो योऽसोमयाजी यदसोमयाजी सं नयेत्प-
 रिमोष एव सोऽनृतं करोत्यथो परैव सिच्यते
 सोमयाज्यैव सं नयेत्पयो वै सोमः पयः सां-
 नाद्यं पयसैव पय आत्मन्धत्ते वि वा एतं
 प्रजया पशुभिरर्धयति वर्धयत्यस्य भ्रातृन्ध-
 वस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमाः (१) अभ्यु-
 देति त्रेधा तण्डुलान्वि भजेद्ये मध्यमाः स्यु-
 स्तानमये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याद्ये
 स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधश्चरुं येऽणि-
 ष्ठास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुमग्निरे-
 वास्मै प्रजां प्रजनयति वृद्धामिन्द्रः प्र यच्छति
 यज्ञो वै विष्णुः पशवः शिपिर्यज्ञ एव पशुषु
 प्रति तिष्ठति न द्वे (२) यजेत यत्पू-
 र्व्या संप्रति यजेत्तत्तूरया छम्बदकुर्या-
 द्यदुत्तरया संप्रति यजेत पूर्व्या छम्ब-
 दकुर्यान्निष्टिर्भवति न यज्ञस्तदनु हतिमु-
 ख्यपगल्भो जायत एकामेव यजेत प्रगल्भोऽ-
 स्य जायतेऽनादृत्य तद्वे एव यजेत यज्ञमुख-
 मेव पूर्व्याऽऽलभते यजेत उत्तरया देवता एव

(अभ्युदयेष्ट्यादीष्टित्रयविधिः)

पूर्व्याऽवरुन्ध इन्द्रियमुत्तरया देवलोकमेव
 (३) पूर्व्याऽभिजयति मनुष्यलोकमुत्तरया
 भूयसो यज्ञक्रतूनुपेत्येषा वै सुमना नामेष्टिर्य-
 मद्येजानं पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेत्यास्मिन्नेवास्मै
 लोकेऽर्धुकं भवति दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकामो
 यजेत पूर्णमासे सं नयेन्मैत्रावरुण्याऽऽभिक्ष-
 याऽमावास्यायां यजेत पूर्णमासे वै देवानां
 सुतस्तेषामेतमर्धमासं प्रसुतस्तेषां मैत्रावरुणी
 वशाऽमावास्यायामनुबन्ध्या यत् (४) पूर्वे-
 द्युयजते वेदिमेव तत्करोति यद्वत्सानपाकरोति
 सदोहविधाने एव सं मिनोति यद्यजते देवैरेव
 सुत्यां सं पादयति स एतमर्धमासं संधमादं
 देवैः सोमं पिबति यन्मैत्रावरुण्याऽऽभिक्षयाऽ-
 मावास्यायां यजते यैवासौ देवानां वशानू-
 बन्ध्या सो एवैषैतस्य साक्षाद्वा एष देवानभ्या-
 रोहति य एषां यज्ञम् (५) अभ्यारोहति
 यथा खलु वै श्रेयानभ्यारूढः कामयते तथा
 करोति यद्यवविध्यति पापीयान्भवति यदि
 नावविध्यति सदृङ्ख्यावृत्काम एतेन यज्ञेन
 यजेत क्षुरपविर्होष यज्ञस्ताजकपुण्यो वा भवति
 प्र वा मीयते तस्यैतद्वरतं नानृतं वदेन्न मांस-
 मश्रियाञ्च स्त्रियमुपेयान्नास्य पल्पूलनेन वामः

(अभ्युदयेष्ट्यादीष्टित्रयविधिः)

पल्पुलयेयुरेतद्धि देवाः सर्वे न कुर्वन्ति(६) ॥

(चन्द्रमा द्वे देवलोकमेव यद्यज्ञं पल्पुलयेयुः षट्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तितीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

द्विधा चतुर्थे पुंभेदात्प्रोक्ता सांनाय्यदेवता ।

अथ पञ्चमेऽभ्युदयेष्ट्यादयो वक्तव्याः ।

तत्र तावत्सांनाय्याधिकारिणं विविनक्ति-

नासोमयाजीति । सोमयागात्पुरा दर्शयागी सांनाय्यं नानुतिष्ठेत् । असो-
मयाजिनः पयोऽनागतमप्राप्तम् । सोमस्यौषधिरसत्वेन तदभावे सत्यौषधिरसविशे-
षस्य पयसः सुतरामभावात् । एवं सति यद्यसोमयाजी संनयेत्तर्ह्यसौ परिमोष एव
तस्कर एव सन्ननुतं करोत्यन्याय्यं करोति । अपि च वह्नौ सिच्यमानं तत्सां-
नाय्यमन्याय्यत्वात्परैव सिच्यते विनाश्यत एव । तस्मात्सोमयाज्येव संनयेत् ।
न चास्येतरवत्पयोऽनागतं, सोमस्यौषधिरसत्वेन पयोरूपत्वात् । सांनाय्यमपि
तथाविधम् । अतः सोमयाजी सोमरूपेण पयसा सह सांनाय्यरूपं पय आत्मनि
धारयति । अथाभ्युदयोर्द्विं विधत्ते-

वि का एतामिति । चतुर्दश्याममावास्येषामिति भ्रान्त्या संदिहानो रात्रावेव
हवींषि निर्वपेत् । तथा च श्रुत्यन्तरमाम्नायते-यदि विभीयादभि मोदेष्यतीति
महारान्ने हवींषि निर्वपेत्फलीकृतैस्तण्डुलैरुपासीतार्धं दधि हविरातञ्चनस्य
निदध्यार्धं न यद्युदियात्तेनाऽऽतञ्च प्रचरेद्यदि नाभ्युदियात्तेन ब्राह्मणान्भो-
जयेत् । इति । अयमर्थः-यदि चतुर्दश्यां प्रातरग्निहोत्रादूर्ध्वममावास्याभ्रान्त्या
ब्राह्मणपाकृत्य सायं दुग्ध्वा दध्पथमातञ्चनं विधाय पश्चात्तिथौ संदिहानो मां प्रति
चन्द्रोऽभ्युदेष्यतीति भित्तो भवेत्तदा रात्रिमध्ये हवींषि निरुप्य फलीकरणान्तं वि-

१ ख. 'याजी सा' । २ क. घ. ङ. 'रमेवमा' । ३ क. घ. ङ. च. 'तै-म' । ४
घ. ङ. च. 'वर्धनं य' । ५ क. घ. ङ. च. 'यद्यु न' । ६ क. घ. ङ. च. 'हान इमा' ।

(अम्युदयेष्ट्यादीष्टित्रयविधिः)

धाय तादृशैस्तण्डुलैर्युक्तश्चन्द्रोदयं प्रतीक्षेत । तत्पूर्वातश्चनेन निष्पन्नस्य दध्नोऽर्ध-
मुत्तस्यां रात्रौ पुनरातश्चनार्थमवस्थापयेत् । इतस्त्वर्धं न पृथगवस्थापयेत्, किंतु
तण्डुलैः सह पुरतोऽवस्थाप्य चन्द्रोदयं प्रतीक्षेत । यदि चन्द्रोऽभ्युदियात्तदानीं
पृथगवस्थापितेनार्धेन परेद्युर्मरुषामावास्यायां रात्रौ सायंदोहपातञ्च्य निष्पन्नेन
दध्ना प्रतिपदि प्रातः प्रचरेत् । यदि तु न चन्द्रोऽभ्युदिमात्तदा तण्डुलैर्दध्यर्धेन न
दर्शकर्म निष्पाद्य पृथगवस्थापितार्धान्तरेण ब्राह्मणान्भोजयेदिति । एवं स्थिते सति
यस्य यजमानस्य रात्रावेव फलीकृततण्डुलपर्यन्तं हविर्निरुप्तं संसादितं भवति ।
ततः प्रतीक्ष्यमाणश्चन्द्रमाः पूर्वस्यां दिशि अभ्युदेति । चन्द्र एतं यजमानं यजया
पशुभिश्च व्यर्धयत्येवास्य भ्रातृव्यं च वर्धयति । अतोऽभ्युदयं निमित्तीकृत्यैतण्डु-
लाभ्यमवस्थविष्ठाणिष्ठरूपैस्त्रेधा भिन्नास्तान्पूर्वदेवताभ्यो विभजेत् । विभज्य च
दात्रादिगुणकाम्यादिदेवताभ्यो हविः कुर्यात् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये यजेत यः कामयेतर्नुया-
मित्युक्त्वाऽऽहैकामेव यजेत’ इति । अस्यायमर्थः—पौर्णमास्यामन्वाधाय प्रतिपदि
पौर्णमासयागं कृत्वा तदानमिवान्वाधाय द्वितीयायां पुनः पौर्णमासयागं कुर्यात् ।
एवममावास्यायामपि । सेयमृद्धिकामस्येष्टिः सुमना इत्यभिधीयते । तमितां सुमन-
सामिष्टिं पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां विचार्य विधातुमादौ पूर्वपक्षी सिद्धान्तं निराकृत्य स्वपक्षं
विधत्ते—

न द्वे यजेतेति । सिद्धान्तिना यदुच्यते द्वे यजेतेति तन्न युक्तम् । सति स्व
पूर्व्यां पौर्णमास्यां संप्रति यजेत सम्यगनुतिष्ठेत्तदानीमुत्तरया छम्बदकुर्यात् । यदु-
त्तरा सम्यगनुष्ठिता तदा पूर्ववैयर्थ्यम् । तथा सति क्षिरनुष्ठिता सेयमिष्टिरित्यपि
वक्तुं न शक्यते, इहावधिकावृत्तेराविहितत्वात् । नाप्यग्निष्टोमादियज्ञे इति वक्तुं
शक्यतेऽधिकप्रयोगे सत्यपि प्रातःसवनादीनामभावात् । अत उभयप्रवृत्त्यानु-
ष्ठान्ता यजमानः सभायां हीतमुखी भवति । तैः पृष्ठः सन्नस्तरं वक्तुं न प्रगल्भो
भवेत् । तस्माद्दृष्टिकाम्यावृत्तिं परित्यज्यैकामेव पौर्णमासीममावास्यां च यजेत ।
तथा सत्यस्य यजमानस्य पुत्रोऽपि सभायां प्रगल्भो जायते । किमु वक्तव्यमयमिति ।
तमिव पूर्वपक्षं निराकृत्य सिद्धान्तं विधत्ते—

(अभ्युदयेष्ट्यादीष्टित्रयविधिः)

अनादृत्येति । एकामेवेति यदुक्तं तदनादृत्य द्वे एव यजेत, तत्र पूर्वयेष्ट्या सम्यगनुष्ठितया यज्ञमुखरूपयज्ञोपक्रमस्याऽऽलम्भनं देवतावरोधो देवलोकजयश्चेति प्रयोजनत्रयं संपद्यते । उत्तरया सम्यगनुष्ठितया प्रकृतयज्ञसंपूर्तिरिन्द्रियावरोधो मनुष्यलोकजयश्चेति संपद्यन्ते त्रीणि प्रयोजनानि । अतो नैकस्या अपि वैयर्थ्यम् नापीष्टियज्ञत्वयोरभावः, प्रत्येकमिष्टित्वेऽपि समूहितस्य प्रौढयज्ञत्वात् । अत एतदनुष्ठानेन भूयसो बहूनेकाहाहीनसत्ररूपान्यज्ञक्रतूनुपैति । किंचाद्य द्वितीयायामिष्टवन्तं यजमानमभिलक्ष्य पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेति तस्येयमिष्टिर्नाम्ना सुमना इत्युच्यते । वर्धिष्णुचन्द्रोदयस्य सौमनस्यहेतुत्वात् । ततोऽस्मिन्नेव लोके तस्य समुद्धिर्भनं भवति ।

यथेयं सुमना नामेष्टिर्दर्शपूर्णमासयोगुणविकृतिस्थैवान्यां गुणविकृतिं विधत्ते—
दाक्षायणयज्ञेनेति । एतस्य यज्ञस्य स्वरूपं सूत्रकारेण स्पष्टीकृतम्—‘ दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकामो द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये यजेताऽऽग्नेयोऽष्टाकपालोऽग्नीषोमीय एकादशकपालः पूर्वस्थां पौर्णमास्यामाग्नेयोऽष्टाकपाल एन्द्रं दध्युत्तरस्यामाग्नेयोऽष्टाकपाल एन्द्राग्न एकादशकपालः पूर्वस्थाममावास्यायामाग्नेयोऽष्टाकपालो मैत्रावरुण्यामिक्षा द्वितीयोत्तरस्याम् ’ इति ।

तत्रोत्तरस्यां पौर्णमास्यामुत्तरस्याममावास्यायां वैकैकं विधत्ते—

पूर्णमासे समिति । तत्रैन्द्रं दधिरूपं यदुत्तरस्मिन्पौर्णमासे सांनाय्यं तत्प्रशंसति—
पूर्णमासे वा इति । यदैन्द्रं दध्यनुष्ठितं तेन पौर्णमास एव देवानां सोमोऽभिषुतो भवति । पयो वै सोमः पयः सांनाय्यमित्युक्तत्वात् । तेषां देवानां पौर्णमासीमारभ्यामावास्यापर्यन्तमर्धमासं नैरन्तर्येण सोमः प्रकर्षेण सुतो भवति । प्रतिदिनमनुष्ठिताभिः सोमविकृतिभिर्यां प्रीतिः सा तेन सांनाय्येन संपद्यत इत्यर्थः ।

अथोत्तरस्याममावास्यायां विहितामामिक्षां प्रशंसति—

तेषां मैत्रावरुणीति । येद्यममावास्यायामनुष्ठिता मैत्रावरुण्यामिक्षा सा तेषां देवानां वशाऽनुबन्ध्यां संपद्यते । तत्कथमिति तदुच्यते—पूर्वेद्युः शुक्लपतिपदि यजत इति यत्तेन सौमिकीं वेदिमेव कृतवान्भवति । तस्मिन्नेव दिने पुनरेष वत्सानपाकरोतीति यत्तेन सदोहविधाने ‘द्वौ मण्डपौ संपादितवान्भवति ।

(अम्बुदयेष्ट्यादीष्टित्रयविधिः)

द्वितीयायां प्रातराग्नेयेनाष्टाकपालेन यजत इति यत्तेन देवैरिष्यभाणां सत्यामेव संपादितवान्भवति । स तादृशो यजमान एतमर्धमासं शुक्लपक्षं नैरन्तर्येण देवैः सधमादं सहर्षोपेतं सोमं पीतवान्भवति । तस्मादाग्नेयादूर्ध्वं तस्मिन्द्वितीयापावास्या-
कर्माणि मैत्रावरुण्याऽऽमिक्षया यजत इति यत्सो एवाऽऽमिक्षा यजमानस्य वशा संपद्यते । काऽसौ वशेति तदुच्यते—सोमयागावसाने देवानामर्थ एव या वशाऽ-
नूबन्ध्या क्रियते सैवेयमामिक्षेत्यर्थः । दाक्षायणयज्ञानुष्ठानं प्रशंसति—

साक्षाद्वा इति । यो यजमान एषां विधिवाक्योक्तानामग्न्यादीनां देवानां यज्ञमभ्यारोहति सम्यगनुतिष्ठति एष साक्षादेव तानग्न्यादिदेवानभ्यारोहति प्रा-
प्नोति । बहुकालं (ल) व्यवधानमन्तरेणैव देवसदृशं भोगं प्राप्नोतीत्यर्थः ।
प्राप्य च यथा लोके श्रेयान् राजामात्यादिरुत्तमं पदमभ्यारूढः स्वकीयभृत्यानामग्रे
ममेदं भोगसाधनमानयेति पुनः पुनः कायमते तथाऽयं यजमान आवृत्तयाजी
पुनः पुनः फलसंपादनं करोति ।

पूर्वं स्वर्गकामस्यायं यज्ञ उक्तः, इदानीं व्यावृत्कामस्य स एवोच्यते—

यद्यवधिष्यतीति । अन्येषु यज्ञेषु यद्यवधिष्यति किञ्चिद्वैकल्यं करोति
तदानीं पापयान्भवति, अन्ययजमानापेक्षयाऽतिनिकृष्टो भवति । यदि वावधि-
ष्यति वैकल्यं न करोति तदानीमन्यैः सदृङ्गसमान एव भवति न तु तेभ्य आधि-
क्यलक्षणा व्यावृत्तिः सिध्यति । अतो व्यावृत्काम एतेन दाक्षायणयज्ञेन
यजेत । यस्मादेष यज्ञः क्षुरवद्वज्रवच्चालितीक्ष्णस्तस्मादेतदमुष्ठापी ताजकपुष्यो
वा भवति तदानीमेवेतरेभ्यो व्यावृत्तएव भवति । एतद्विरोधी ताजकपुषीयत
एष । अथवा यजमान एव सम्यगनुष्ठानादुत्तमो भवति वैकल्यात्प्रमयिते वा ।

अतो वैकल्यपरिहाराय व्रतविशेषान्विधत्ते—तस्यैतद्ब्रतमिति ।

पल्पूलनं वस्त्रशुद्धिसार्धनमूषादि तेनास्य वासो न शोधयेयुः । यस्माद्देवाः
पूज्या एतत्सर्वमनृतवदनादि न कुर्वन्ति तस्माद्यमपि न कुर्यात् । अस्य दाक्षाव-
णयज्ञस्याऽऽधानादूर्ध्वं दर्शपूर्णमासाभ्यां सह विकल्पो द्रष्टव्यः । तथा च सूत्रकार
आह—‘(*दर्शपूर्णमासयोः प्रक्रमे विकल्पते, एतेन दर्शपूर्णमासाभ्यां वा यजेते,
एतेन पञ्चदश वर्षाणीष्ट्वा वा विरमेद्यजेत वा)संतिष्ठते दाक्षायणयज्ञः’ इति ।

* अनुश्रितान्तर्गतग्रन्थस्थाने स्व. पुस्तके ‘सोऽयं दर्शपूर्णमासयोः प्रक्रमोऽनेन दर्शपू-
र्णमासाभ्यां यजेत तेन पञ्च वर्षाणीष्ट्वा विरमेद्यजेत वा’ इति पाठान्तरम् ।

अत्र मीमांसा ।

षष्ठाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्—

“इष्टिरभ्युदये दर्शात्कर्मान्यदुत देवताः ।

पूर्वास्त्याज्या विशिष्टस्य विधानादन्यकर्म तत् ।

प्रकृतप्रत्यभिज्ञानान्न कर्मान्तरचोदना ।

देवताः प्राकृतास्त्यक्त्वा द्रव्यमन्याभ्य उच्यते ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—‘यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति त्रेधा तण्डु-
लान्विभजेद्ये मध्यमाः स्युस्तानमये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याद्ये स्थविष्ठास्ता-
निन्द्राय मदात्रे दधश्चरुं येऽणिष्ठास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय शूते चरुम्’ इति ।
अयमर्थः—दर्शभ्रान्त्या केनचिच्चतुर्दश्यां हविर्निरुप्तं भवति । ततः प्रत्युषे पूर्वस्यां
दिशि चन्द्रमा अभ्युदेति तदा निरुप्तास्तण्डुलास्त्रेधा विभक्तव्याः । अस्वण्डिता
इषस्वण्डिता अतिसूक्ष्मकणाश्चेति त्रैविध्यम् । ते च त्रिविधा दात्रादिगुणविशिष्टे-
भ्योऽग्न्यादिभ्यो देवेभ्य इति । तत्रेदं प्रक्रान्तदर्शकर्मणोऽन्यत्कर्म । कुतः। कालाप-
राधप्रायश्चित्तार्थं द्रव्यदेवताविशिष्टस्य कर्मणो विधीयमानत्वात् । तत इदं प्राय-
श्चित्तं कृत्वा परेद्युरनुष्ठेयमिति प्राप्ते ब्रूमः। हविर्निरुप्तमिति प्रकृतं यद्दर्शकर्म तत्प्र-
रित्यज्य कर्मान्तरविधिकल्पने प्रकृतहानाप्राकृतागमौ प्रसज्येयाताम् । अतस्तस्मि-
न्नेव प्रकृते कर्मणि निरुप्तस्य हविषः पूर्वदेवताभ्यो दर्शसंबन्धिनीभ्योऽपनयोऽत्रा-
भिधीयते । तण्डुलोपलक्षितं यद्दविर्दधिरूपं व्रीहिरूपं च पूर्वद्युर्निरुप्तं तद्दविः
पूर्वदेवतात्मनोऽग्नोरिन्द्राच्च विभजेदिति देवताहविषोः परस्परविभागोऽत्र विधीयते,
न तु तण्डुलानां स्थविष्ठमध्यमाणिष्ठरूपस्त्रिविधो विभागो विधीयते । तस्य प्राप्त-
त्वात् । ये मध्यमाः स्युरिति विनियोगभेदादर्थप्राप्तः स विभागः । ततः पूर्वदेव-
तास्त्यक्त्वा दातृत्वादिगुणयुक्ताभ्यो बह्व्यादिदेवताभ्यः पूर्वं निरुप्तं हविः मदातव्य-
म् । ननु प्रतिपदि प्रातर्निर्वापकालो न तु दर्शः । तथाऽपि दर्शभ्रान्त्याऽपि चतुर्दश्यां
निर्वापाभावान्निर्वापादूर्ध्वं चन्द्रोदयो न प्राप्नोति । नैष दोषः । दध्नो द्रव्यहका-
लीनत्वेनार्थसिद्धेः(द्धे) पूर्वद्युर्दोहनातश्चने, तदभिप्रायेण निरुप्तमित्युच्यते । यद्वा
व्रीहिनर्वापोऽपि पूर्वद्युर्विकल्पितः । तथा च श्रूयते—‘यदि विभीयादभि मोदेष्य-

(अम्युदयेष्ट्यादीष्टित्रयविधिः)

तीति महारात्रे हवींषि निर्वपेत् इति । अयमर्थः—भ्रान्त्या प्रमादेन वा दर्शोऽयमित्यभिनिश्चितवतो मां प्रति चन्द्रोऽभ्युदेष्यतीति भीतिरस्ति तदा तस्मिन्नेव दिने महारात्रे सर्वाणि निर्वपेदिति । अतो निरुप्तस्यैव हविषोऽस्मिन्नेव कर्मणि कालव्यत्यासं निमित्तीकृत्य देवतान्तरसंयोगरूपः प्रयोगप्रकारभेद उपदिश्यते । ततो दर्शस्यैवायं नैमित्तिकः प्रयोगो न तु दर्शल्लोपप्रायश्चित्तमिति नैमित्तिकं दर्शप्रयोगमनुष्ठाय पश्चात्स्वकाले नित्योऽपि दर्शप्रयोगोऽनुष्ठायतव्यः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ ऊर्ध्वं चन्द्रोदये सेष्टिर्निर्वापात्पूर्वमप्युत ।

उक्तेराद्योऽन्तिमः पक्षो निरुप्तेत्यविवक्षया ” ॥

सा पूर्वोक्ताऽभ्युदयेष्टिर्हविर्निर्वापादूर्ध्वं चन्द्रोदये सति कर्तव्या । निरुप्तं हविरभ्युदेतीत्युक्तत्वादिति चेन्मैवम् । हविरभ्युदयस्य निमित्तत्वेन तद्विशेषणस्य निर्वापस्याविवक्षितत्वात् । अन्यथा वाक्यभेदापत्तेः । यस्य हविरभ्युदेति तत्र हविर्निरुप्तमित्येवं वाक्यभेदः । तस्मिन्निर्वापात्प्रागपि चन्द्रोदये सत्यविहितकाले कर्मोपक्रममात्रेणेयमिष्टिः कर्तव्या । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ प्राक्प्राकृतीभ्यो निर्वापो वैकृतीभ्योऽथवाऽग्निमः ।

तण्डुलोक्तेर्वैकृतीभ्यो हविर्मात्रोपलक्षणात् ” ॥

निर्वापात्प्राग् यदा चन्द्रोदयस्तदा चन्द्रोदयादूर्ध्वं क्रियमाणो निर्वापः प्राकृतीभ्यो देवताभ्यो युक्तः । कुतः । तण्डुलान्विभजेदिति वाक्येन तण्डुलीभावादूर्ध्वं प्राकृतदेवतापनयनश्रवणात् । निर्वापस्तु व्रीहीणामेवेति तस्मिन्काले प्राकृताग्न्यादिदेवता नापनीता इति प्राप्ते ब्रूमः—वैकृतीभ्यो दातृत्वादिगुणयुक्ताभ्यो निर्वापः कर्तव्यः । कुतः । तण्डुलशब्देन हविर्मात्रस्योपलक्षणात् । अन्यथा दधिपयसोरतण्डुलत्वेन देवतापनयो न स्यात् । हविर्मात्रविवक्षायां तु व्रीहीणामपि हविष्ट्वेन प्राकृतदेवतासंबन्धमपनीय देवतान्तरसंबन्धस्य कर्तुं युक्तत्वाद्वैकृतीभ्यो निर्वपेत् ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ प्राकृतीभ्योऽल्पनिर्वापेऽभ्युदये शिष्टतण्डुलान् ।

प्राकृतीभ्यो वैकृतीभ्यस्तूष्णीं वा निर्वपेदिह ॥

(अभ्युदयेष्ट्यादीष्टित्रयविधिः)

प्राकृतीभ्यः प्रवृत्तत्वाद्वैकृतीभ्यो निमित्ततः ।

शिष्टांशस्यापदार्थत्वादसंयोगादिहान्तिमः ॥

यदा प्राकृतीभ्यो मुष्टिमात्रे निरुप्ते सति चन्द्रोऽभ्युदेति तदा मुष्टित्रयरूपोऽव-
शिष्टांशः प्राकृतीभ्य एव निर्वसव्यः । कुतः । प्राकृतीनां प्रवृत्तत्वात् । इत्येकः
पक्षः । चन्द्रोदये निमित्ते सति नैमित्तिकस्य पूर्वदेवतापनयस्यावश्यंभावाद्वैकृती-
भ्योऽवशिष्टांशनिर्वाप इति द्वितीयः पक्षः । अस्तु प्राकृतदेवतापनयो निमित्ता-
धीनः । अन्यदेवतासंयोगस्त्वंशस्य न संभवति । अन्याश्च देवताः प्राकृतदेवता-
स्थाने निवेशनीयाः । प्राकृतीनां च निर्वापपदार्थसंबन्धः कृप्तो न पदार्थीशेन ।
ततस्तत्स्थानपतितानां वैकृतीनां च नांशसंयोगो युक्त इत्यस्यांशस्य प्राकृती-
भ्योऽपनीतत्वाद्वैकृतीभिरसंयोगाच्च तूष्णीमेव निर्वाप इति राद्धान्तः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्--

“ सेष्टिः सांनाय्यिनो वा स्यादन्यस्यापि दधिश्रुतेः ।

नान्यस्येत्यग्निमोऽन्त्यः स्याद्देवमात्रविधानतः ॥

नहि सांनाय्यरहितस्य दधिपयसी विद्येते, तदभावे च दधश्चरुं शृते चरु-
मिति विधिर्न संगच्छते । तस्मात्सांनाय्यिन एव सा पूर्वोक्ताऽभ्युदयेष्टिरिति
चेन्मैवम् । अप्राप्ता देवता एवात्र विधीयन्ते । दधिपयसोरपि विधाने वाक्यं
भिद्येत । ततस्तण्डुलवत्प्राप्तयोर्दधिपयसोरनूद्यमानतया विध्यभावादुदके चरुश्र-
वणसंभवाच्च सांनाय्यिबदन्यस्यापि सेष्टिरस्ति ।

नवमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्--

“ शृतदध्नोः प्रणीतानां न धर्माः सन्ति वा नहि ।

अपाकार्थत्वतः सन्ति पाकहेतुत्वसाम्यतः ॥

अभ्युदयेष्ट्यां शृते चरुं दधनि चरुमिति शृतदधिनी आम्नायेते । तयोः
प्रणीताधर्मा न कर्तव्याः । हविःश्रवणार्थमुत्पन्ना उत्पवनादिधर्मसंस्कृता आपः
प्रणीता उच्यन्ते । दधिपयसी तु श्रवणार्थं नोत्पन्ने, किंतु हविष्ट्वेन पदानार्थ-
मुत्पन्ने । ततः साम्याभावान्नोत्पवनादयो धर्मास्तयोरिति चेन्मैवम् । अन्यार्थ-
मुत्पन्नयोरपि दधिपयसोरत्र चन्द्रोदयं निमित्तीकृत्य चरुश्रवणहेतुत्वं वाचनिकम् ।
ततः समानत्वात्तद्धर्माः सन्ति ।

(अभ्युदयेष्ट्यादीष्टित्रयविधिः)

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ यद्दाक्षायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेत तत् ।

कर्मान्तरं गुणो वोक्तदर्शादौ फलसिद्धये ॥

गुणस्यास्यापसिद्धत्वात्कर्मभेदोऽत्र संज्ञया ।

गुणो व्युत्पत्तिशेषाभ्यामावृत्त्याख्यो न नाम तत् ” ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—“ दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकामो यजेत ” इति ।

तत्र दाक्षायणशब्दवाच्यस्य कस्यचिह्लोके प्रसिद्धयभावादुद्भिदादिवद्यजिसामानाधिकरण्येन कर्मनामत्वादथैष ज्योतिरित्यादिवदपूर्वसंज्ञया कर्मविधिरिति चेन्न । दाक्षायणशब्दस्याऽऽवृत्तिवाचकत्वात् । तत्र शब्दनिर्वचनाद्वाक्यशेषाच्चावगम्यते । तथा हि—अयनमित्यावृत्तिरुच्यते । दक्षस्यैते दाक्षास्तेषामयनमिति तन्निर्वचनम् । दक्ष उत्साही पुनः पुनरावृत्तावनलस इत्यर्थः । तदीयानां प्रयोगाणामावृत्तिर्दाक्षायणशब्दार्थः । तथा चाऽऽवृत्त्या युक्तः प्रकृतो दर्शपूर्णमासात्मको यज्ञो दाक्षायणयज्ञः । आवृत्तिप्रकारस्तु “ द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये ” इत्यादिवाक्यशेषाऽवगम्यते । ततो दध्यादिवत्प्रसिद्धत्वाद्दर्शपूर्णमासमोः प्रकृतयोरयं स्वर्गफलसिद्धयर्थमावृत्त्याख्यस्य गुणस्य विधिर्न तूद्भिदादिवत्कर्मनामधेयम् । एवं साकंप्रस्थायीयेन यजेत पशुकाम इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् । अमावास्यायागे द्वौ द्वौ दोहो संपाद्य चतसृणां दधिपयसोः कुम्भीनां सह प्रस्थापनं साकंप्रस्थायस्तद्युक्तो वागः साकंप्रस्थायीयः । तथा सति प्रकृते दर्शयागे पशुफलाय साकंप्रस्थायारख्यो गुणो विधीयते । तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ अनृतं न वदेदेष पुंधर्मो वाऽनुवादगीः ।

सक्रतौ पुंसि शुद्धे वा क्रतौ यद्वा विधिः क्रतौ ॥

अनृतोक्तेः पुमर्थत्वात्तन्निषेधे तथाविधः ।

स्मार्तानुवादः पुंस्कृत्योः श्रुतिप्रक्रिययोर्वशात् ॥

नाऽऽख्याते पुरुषस्योक्तिः क्रतावेव प्रयाजवत् ।

स्मार्तोक्तनियमादन्यः संयोगोऽतः क्रतौ विधिः ” ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—नानृतं वदेदिति । तत्र पुरुषधर्मत्वेनायं प्रतिषेधो विधीयते । कुतः । प्रतियोगिनोऽनृतवदनस्य पुंधर्मत्वात्तन्निषेधस्यापि पुरुषधर्मत्वेनैव विधातव्यत्वात् । वदेदित्येतदाख्यातं तावत्कर्तृवाचकम् । तेनाऽऽ-

(दर्शपूर्णमासयोः सोमयागेन सह पौर्वाष्वर्यविधिः)

ख्यातेन कर्तुः प्रतीयमानत्वात् । पुरुषस्याऽऽख्यातप्रत्ययवाच्यत्वे सति प्रकृत्यर्थ-
 स्य वदनस्य पुरुषधर्मत्वं युक्तम् । अन्यथा भिन्नविषयत्वेन बाधकत्वं न स्यात् ।
 तस्मात्पुरुषवाचकाख्यातश्रुत्या प्रकरणं बाधित्वा पुरुषार्थोऽयं निषेधो विधीयते ।
 अस्त्येव स्मार्तः प्रतिषेध इति चेत् । तर्हि तस्यैतच्छ्रुतिवाक्यं मूलमस्तु । तस्मा-
 त्पुरुषार्थ इत्येकः पूर्वः पक्षः । आख्यातभिन्नविषयत्वेन बाधकत्वं न स्यात् ।
 आख्यातश्रुतेः प्रकरणस्य चाविरोधाय क्रतुयुक्तपुरुषधर्मोऽस्तु । नस्यैतद्वाक्यं
 स्मृतेर्मूलम् । भिन्नविषयत्वात् । स्मृतिश्रौपनयनमारभ्याऽऽमरणं पुरुषस्यानृतं प्रति-
 षेधति । तन्मध्यपातित्वात्क्रतावपि स्मार्तो निषेधः प्राप्त एव । तदुभयार्थोऽप्ययं
 प्रतिषेधो न विधीयते, किंत्वनूद्यत इति द्वितीयः पूर्वः पक्षः । आख्यातेन भाव-
 नाऽविधीयते । कर्ता तु तदविनाभूतोऽर्थात्प्रतीयते । अतः श्रुत्यभावात्केवलेन
 प्रकरणेन प्रयाजादिवदारादुपकारकः क्रतावेव निविशते । न च तत्रापि विधी-
 यते, किंतु सार्वत्रिकस्य निषेधस्य क्रतावपि प्राप्तत्वादनूद्यत एवेति तृतीयः
 पूर्वपक्षः । सत्यमेव वदेन्नानृतमिति योऽयं स्मार्तनियमरूपः पुरुषार्थः संयोग-
 स्तस्मादन्यक्रत्वर्थः संयोगः । अतोऽप्राप्तत्वाद्विधीयते । एतद्विध्यतिक्रमे क्रतोरेव
 वैगुण्यं न तु पुरुषस्य प्रत्यवायः । अतोऽत्र क्रतुगामि प्रायश्चित्तम् । पुरुषार्थ-
 नियमातिक्रमे तु पुरुषस्यैव प्रत्यवायो न तु क्रतोर्वैगुण्यम् । तत्र स्मार्तप्रायश्चित्त-
 मिति विशेषः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

एष वै देवरथो यद्दर्शपूर्णमासौ यो दर्शपूर्ण-
 मासाविष्ट्वा सोमैर्न यजते रथस्पष्ट एवावसाने
 वरे देवानामव स्यत्येतानि वा अङ्गापरुश्वि

(दर्शपूर्णमासयोः सोमयागेन सह पौर्वापर्यविधिः)

संवत्सरस्य यद्दर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वान्दर्श-
पूर्णमासौ यजतेऽङ्गापरुष्येव संवत्सरस्य प्रति
दधात्येते वै संवत्सरस्य चक्षुषी यद्दर्शपूर्णमासौ
य एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजते ताभ्यामेव
सुवर्गं लोकमनु पश्यति (१) एषा वै देवानां
विक्रान्तिर्यद्दर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वान्दर्शपूर्ण-
मासौ यजते देवानामेव विक्रान्तिमनु वि-
क्रमत एष वै देवयानः पन्था यद्दर्शपूर्णमासौ
य एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजते य एव देवयानः
पन्थास्तस्मात् समारोहत्येतौ वै देवानां हरी
यद्दर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ
यजते यावेव देवानां हरी ताभ्याम् (२)
एवैभ्यो हव्यं वहत्येतद्वै देवानामास्यं यद्दर्शपू-
र्णमासौ य एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजते
साक्षादेव देवानामास्यं जुहोत्येष वै हविधानी
यो दर्शपूर्णमासयाजी सायंप्रातरग्निहोत्रं जुहोति
यजते दर्शपूर्णमासावहरहर्हविधानिनां सुतो
य एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजते हविधान्य-
स्मीति सर्वमेवास्यं बर्हिष्यं दत्तं भवति देवा
वा अहः (३) यज्ञियं नाविन्दन्ते दर्शपूर्ण-
मासावपुनन्तौ वा एतौ पुतौ मेध्यौ यद्दर्शपूर्ण-
मासौ य एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजते
पुतावेवैनौ मेध्यौ यजते नामावास्यायां
च पौर्णमास्यां च स्त्रियमुपेयाद्यदुपेयाञ्जिरि-

(दर्शपूर्णमासयोः सोमयागेन सह पौर्वापर्यविधिः)

न्द्रियः स्यात्सोमस्य वै राज्ञोऽर्धमासस्य रात्रयः
 पत्नय आसन्तासाममावास्यां च पौर्ण-
 मासीं च नोपैतु (४) ते एनमभि समनहेतां
 तं यक्ष्म आर्च्छद्राजानं यक्ष्म आरदिति तद्राज-
 यक्ष्मस्य जन्म यत्पापीयानभवत्तत्पापयक्ष्मस्य
 यज्जायाभ्यामविन्दत्तज्जायेन्यस्य य एवमेतेषां
 यक्ष्माणां जन्म वेद नैनमेते यक्ष्मा विन्दति
 स एते एव नमस्यन्नुपाधावत्ते अब्रूतां वरं वृणा-
 बहा आवं देवानां भागधे असाव (५)
 आवदधि देवा इज्यान्ता इति तस्मोत्सदृशी-
 नाः रात्रिणाममावास्यायां च पौर्णमास्यां च
 देवा इज्यन्त एते हि देवानां भागधे भागधा
 अस्मै मनुष्या भवन्ति य एवं वेद भूतानि
 क्षुधमन्नन्तसद्यो मनुष्या अर्धमासे देवा मासि
 पितरः संवत्सरे वनस्पतयस्तस्माद्दहरहर्मनुष्या
 अशनमिच्छन्तेऽर्धमासे देवा इज्यन्ते मासि
 पितृभ्यः क्रियते संवत्सरे वनस्पतयः फलं
 गृह्णन्ति य एवं वेद हन्ति क्षुधं भ्रातृ-
 व्यम् (६) ॥

(पश्यति ताभ्यामहरैदसाव फलं सप्त च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(दर्शपूर्णमासयोः सोमयागेन सह पौर्वापर्यविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमेऽभ्युदयेष्ट्याद्यास्तिस्र इष्टय ईरिताः ।

अथ षष्ठे दर्शपूर्णमासयोः सोमयागेन सह पौर्वापर्यं विधत्ते—

एष वा इति । दर्शपूर्णमासाविति यदस्त्येष एव देवानां रथो रथसदृशः । तथा सति प्रथमतो दर्शपूर्णमासाविष्ट्वा पश्चात्सोमेन यो यजते तस्यानुष्ठाने महत्सौकर्यं भवति । यथा लोके भूयो रथसंचरणेन महामार्गस्थकण्टकषाषाणादिषु क्षुण्णेषु मार्गो विस्पष्टो भवति, अयमस्य ग्रामस्य मार्ग इति सुखेनाध्यवसातुं शक्यते । कण्टकाद्यभावात् । वरः श्रेष्ठश्चासौ भवति तादृशे मार्गे मनुष्या अनायासेन गन्तुं शक्नुवन्ति, तथा देवानां संबन्धिना दर्शपूर्णमासरथेन स्पष्टे सुखेनाध्यवसातुं शक्ये श्रेष्ठे मार्गे यजमानः सोमेन यष्टुमध्यवस्यति । दर्शपूर्णमासयोरिष्टिप्रकृतित्वात्तयोः प्रयोगे स्वाधीने सति तद्विकृतिभूताः सोमाङ्गभूताः प्रायणीयाद्याः साङ्गाः सुखेनानुष्ठातुं शक्यन्ते । अननुष्ठितयोस्तु दर्शपूर्णमासयोः सोमप्रकरणे दीक्षणीयादिकर्मस्वरूपमात्रस्योपदिष्टत्वात्तदङ्गानि प्रयाजादीन्यनुष्ठातुं न शक्यन्ते । तस्मादिष्टिपूर्वत्वं दर्शपूर्णमासयोर्बहुधा प्रशस्यते । तत्र प्रथमं संवत्सरावयवत्वेन प्रशंसति—

एतानि वा इति । यथा मनुष्यस्य हस्तपादादीन्यङ्गानि मणिवन्धकूर्परकक्षादिसंधिरूपाणि परूषि पर्वाणि तथा संवत्सरस्य द्वादश दर्शा अङ्गानि द्वादश पौर्णमास्यः परूषि, तद्विदित्वाऽनुष्ठाने तदुभयं प्रतिदधाति सम्यगनुष्ठापयति ।

अथ चक्षुष्ट्वेन प्रशंसति—

एते वा इति । अयेन्द्रपराक्रमरूपेण प्रशंसति—

एषा वै इति । सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासाविति शाखान्तरे श्रुतत्वाच्चुद्धजयहेतुत्वमप्यस्तीति पराक्रमरूपत्वम् । अथ स्वर्गमार्गत्वेन प्रशंसति—

एष वा इति । देवा यान्ति गच्छन्ति अस्मिन्मार्गे सोऽयं देवयानः ।

अथाश्वरूपेण प्रशंसति—

एतौ वा इति । एभ्योऽग्न्यादिदेवेभ्यस्ताभ्यामेव दर्शपूर्णमासाभ्यां यजमानः पुरोडाशं वहति । अथ देवमुखत्वेन प्रशंसति—

१ च. 'नेन त' । २ क. घ. छ. च. 'भये प्र' । ३ क. घ. छ. 'थेन्द्रं प' । ४ च. 'थेदं प' । ५ क. घ. छ. च. 'महेतुत्व' । ६ क. घ. छ. च. 'गत्वे' ।

(दर्शपूर्णमासयोः सोमयागेन सह पौर्वापर्यविधिः)

एतद्वै देवानामिति । साक्षाद्द्वयवधानमन्तरेणैव यथा ब्राह्मणाय दत्तमन्नं पात्रहस्तव्यवधानेन मुखं प्रविशति तद्वन्नेत्यर्थः । अथ सोमयाजित्वसंपादनेन स्तौति—

एष वा इति । हवींषि सोमग्रहरूपाणि धीयन्त आसाद्यन्ते यस्मिन्मण्डपे तदिह हविर्धानं तदस्यास्तीति हविर्धानी सोमयाजी । दर्शपूर्णमासयाजिनः सोमयाजित्वं कथमित्युच्यते—आधानानन्तरमेव प्रवृत्तं यदग्निहोत्रं तत्प्रतिदिनं सायंपातरनुतिष्ठति, पर्वणि पर्वणि च दर्शपूर्णमासौ यजते । तदुभयानुष्ठानेन हविर्धानिनां सोमदेवानां प्रतिदिनं सोमोऽभिषुतो भवति । सोमाभिषवणे या प्रीतिः सा देवानामत्र संपद्यते । अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासप्रवृत्त्या तदनन्तरभाविनि सोमयागेऽपि प्रवर्तिष्यत इत्येव तैर्निश्चेतुं शक्यत्वात् । तत्प्रवृत्तिक्रमश्च सूत्रकारेण दर्शितः—“अथैकेषामग्नीनाधाय हस्ताववनिज्य संवत्सरमाग्निहोत्रं हुत्वा दर्शपूर्णमासावारभते ताभ्यां संवत्सरमिष्ट्वा सोमेन पशुना वा यजेत तत ऊर्ध्वमन्यानि कर्माणि कुरुते ” इति । यो यजमान एवं देवानां भविष्यत्सोमयागविषयां प्रीतिं विद्वानहं हविर्धानी सोमयाजी भवामीति बुद्ध्वा दर्शपूर्णमासौ यजते । तत ऊर्ध्वमस्य यजमानस्य बर्हिषि सोमयागे दातव्यं यद्यदिद्यते तत्सर्वं बर्हिष्यं दत्तं भवति ।

स्वल्पेऽपि कर्मण्यधिककर्मसंपादनवेदनेन फलाधिक्यप्राप्तिः पूर्वकाण्डे प्रजापतिर्यज्ञानसृजनेत्यनुवाके प्रपञ्चिता । अथ दर्शपूर्णमासकर्मणोस्तिथिविषयविधिमर्थवादेनोन्नयति—

देवा वा इति । एतौ दर्शपूर्णमासौ यज्ञावहंतीति यज्ञियं, तादृशमेकमप्यहर्देवानलेभिरे । ततो विचार्य दर्शपूर्णमासावमावास्यां पौर्णमासी च दिनद्वयमपुनश्शोधितवन्तः । यज्ञियत्वं निश्चितवन्त इत्यर्थः । यस्मिन्दिने सूर्य एव दृश्यते चन्द्रमास्तु न दृश्यते सोऽयं दर्शः । अमावास्या च तादृशी । तस्यां तिथौ सूर्येण सहैव वसतश्चन्द्रमसो द्रष्टुमशक्यत्वात् । अतः सा तिथिः सूर्यमात्रदर्शनादर्शनामाङ्कितस्य कर्मणो योग्या । यस्यां तिथौ चन्द्रमण्डलं संपूर्णं दृश्यते सा पौर्णमासी । सा चन्द्रमसः पूर्तेः पूर्णनामाङ्कितस्य कर्मणो योग्या । प्रतिपदादिषु चतुर्दश-

(हौत्रविवक्षया साभिधेनीव्याख्यानम्)

न्तासु तिथिषु चन्द्रमा लेशतो दृश्यते । न पूर्णो नाप्यत्यन्तमदृष्टः । अतस्तयोः कर्मणोर्योग्या न भवन्ति । तस्मात्तावेवैतावक्तौ तिथिविशेषौ देवैरुक्तरीत्या शोधितौ सन्तौ यज्ञयोग्यौ संपन्नौ । अत्र दर्शपूर्णमासशब्दस्तिथिपरो न कर्मपरः । यस्त्वेवं तिथयोः शुद्धिं विद्वान्कर्मद्वयं कुरुते सोऽयं शोधितौ यज्ञयोग्यौ तिथिविशेषावेव प्राप्य कृतवान्भवति । तस्मात्तयोस्तिथयोः कुर्यादिति तात्पर्यार्थः । प्रसङ्गात्पुरुषार्थं कंचिन्नियमं विधत्ते—

नामावास्ययामिति । पूर्वोक्तयोस्तिथयोर्यज्ञियत्वमाख्यायिकया प्रपञ्चयति—
सोमस्य वा इति । अर्बमासस्य शुक्लपक्षस्य रात्रय एको वर्गः, ऋणपक्षस्य रात्रयः परो वर्गस्ते अमावास्यापौर्णमास्यावेनं सोममभिसमनस्येतामाभिमुख्येन संभोगाय गृहीतवत्वौ । बलात्कारेण भुज्यमानं तं सोममतिव्यवायेन क्षयव्याधिः प्राप्तवान् । एतच्च प्रजापतेस्त्वयस्त्रिंशद्दुहितर इत्यत्र व्याख्यातं तथैव व्यास्येयम् । आवामुभे एव देवानां हविर्भागधारिण्यौ भवाव आवयोरधिभित्याग्न्यादयो देवा इज्यन्तामित्यनयोर्वरः । एतयोर्भागधारित्वं जानते मनुष्याः सर्वेऽपि भागं धारयित्वा प्रयच्छन्ति ।

अथ मनुष्यादिसाम्योपन्यासेनोक्तार्थमेव पुनः प्रशंसति—

भूतानि क्षुधमिति । भूतानि मनुष्याद्याः प्राणिनः । वनस्पतयः पशुजाद्याः । तेषां फलग्रहणमेव क्षुन्निवारणरूपां तृप्तिं सूचयति । एवं क्षुधो हननं यो वेद सोऽप्यन्नसमृद्धः क्षुद्रूपं शत्रुं सर्वदा हन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यचिरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

देवा वै नर्चि न यजुष्यश्रयन्त ते सामन्ने-
वाश्रयन्त हिं करोति सामैवाकहिं करोति
यत्रैव देवा अश्रयन्त तत एवैनान्प्र युक्ते हिं

(हौत्रविवक्षया सामिधेनीव्याख्यानम्)

करोति वाच एवैष योगो हि करोति प्रजा एव
 तद्यजमानः सृजते त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरु-
 त्तमां यज्ञस्यैव तद्वर्षम् (१) नह्यत्यप्रस्र-
 साय संततमन्वाह प्राणानामन्नाद्यस्य संतत्या
 अथो रक्षसामपहत्यै राथंतरीं प्रथमामन्वाह
 राथंतरो वा अयं लोक इममेव लोकमभि
 जयति त्रिविं गृह्णाति त्रयं इमे लोका इमानेव
 लोकानभि जयति बार्हतीमुत्तमामन्वाह बार्ह-
 तो वा असौ लोकोऽमुमेव लोकमभि जयति
 प्र वो वाजा इत्यनिरुक्तां प्राजापत्याम
 न्वाह यज्ञो वै प्रजापतिर्यज्ञमेव प्रजापतिमा
 रभते प्र वो वाजा इत्यन्वाहान्नं वै वाजोऽन्नमे-
 वाव रुन्धे प्र वो वाजा इत्यन्वाह तस्मात्प्रा-
 चीनः रेतो धीयतेऽन्न आ याहि वीतय
 इत्याह तस्मात्प्रतीचीः प्रजा जायन्ते प्र वो
 वाजाः (३) इत्यन्वाह मासा वै वाजा अर्ध-
 मासा अभिद्यवो देवा हविष्मन्तो गौर्धुताची
 यज्ञो देवाञ्जिगाति यजमानः सुम्रयुरिदमसीद-
 मसीत्येव यज्ञस्य प्रियं धामाव रुन्धे यं काम-
 येत सर्वमायुरियादिति प्र वो वाजा इति

(हौत्रविवक्षया सामिधेनीव्याख्यानम्)

तस्यानूच्याम आ याहि वीतय इति संततमु-
त्तरमर्धर्चमा लभेत (४) प्राणेनैवास्यापानं
दाधार सर्वमायुरेति यो वा अरत्नि* सामि-
धेनीनां वेदारत्नावेव भ्रातृव्यं कुरुतेऽर्धर्चौ सं
दधात्येव वा अरत्निः सामिधेनीनां य एवं
वेदारत्नावेव भ्रातृव्यं कुरुत ऋषेः ऋषेर्वा एता
निर्मिता यत्सामिधेन्यस्ता यदसंयुक्ताः सुः
प्रजयां पशुभिर्यजमानस्य वि तिष्ठेरन्नर्धर्चौ
सं दधाति सं युनक्त्येवैनास्ता अस्मै संयुक्ता
अवरुद्धाः सर्वामाशिषं दुहे (५) ॥

(बर्से वो जायन्ते म वो वाजा लभेत दधाति सं दर्श च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

अनुवाकैः षड्भिरेतैरार्ध्ववमुदीरितम् ।

अथोत्तररनुवाकैर्हौत्रं विवक्षुरस्मिन्सप्तमोऽनुवाके तदनन्तरभाष्यष्टमे च सामि-
धेनीमन्त्रा व्याख्यायन्ते । ते च ब्राह्मणग्रन्थे तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके समा-
ज्ञाताः ।

कल्पः (ल्पे) पुरस्तात्सामिधेनीनां* होतित्युपक्रम्यान्तराऽऽहवनीयमुत्करं च
प्रतीचीनं गच्छत्यपति कं प्रपद्ये तं प्रपद्य इत्यादिकमुक्त्वा सत्यं प्रपद्य इति वेति
पक्षान्तरमुक्तम् । तत्पाठस्तु—

(हौत्रविक्षया सामिधेनीव्याख्यानम्)

‘ सत्यं प्रपद्ये । कृतं प्रपद्ये अमृतं प्रपद्ये । प्रजापतेः प्रियां तनुवमनार्तां प्रपद्ये । इदमहं पञ्चदशेन वज्रेण । द्विषन्तं भ्रातृव्यमवक्रामामि । योऽस्मान्द्वेष्टि । यं च वयं द्विषमः । भूर्भुवः सुवः । हिम् ’ [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० १] इति ।

सत्यं यथार्थभूतामिदं कर्म प्रपद्ये प्रारभे । अस्मिन्कर्मणि वाचिकोऽपराधो मा भूदित्यर्थः । मनसा चिन्त्यमानमप्यृतं यथा भवति तथा प्रपद्ये । मानसोऽप्यपराधो मा भूदित्यर्थः । अमृतत्वहेतुभूतामिदं कर्म प्रपद्ये । अनेन कर्मणा देवत्वं प्राप्यतामित्यर्थः । देवेष्वप्यार्तिरहितां प्रजापतेः प्रियां तनुवं प्रजापतिशरीरमिदं कर्म प्रपद्ये । इदमिति हस्तेनाभिनयः । अहं होता पञ्चदशस्तोमसदृशेन वज्ररूपेणानेन कर्मणा द्विषन्तं शत्रुमवष्टभ्य पीडयामि । यः शत्रुरस्मान्मनसा द्वेष्टि यं च शत्रुं वयं मनसा द्विषमस्तमुभयविधमवक्रामामीति पूर्वशान्वयः । भूर्भुवः सुवरित्येतन्नामकां लोकास्तान्हिनोमि प्रीणयामीत्यर्थः ।

कल्पः—‘व्याहतरिक्त्वा त्रिरभिर्हिंकृत्यानवानमभिर्हिकारादृचमुपसंदधाति प्र वो वाजा अभिद्यव इत्येकादशेमाः सामिधेन्यः’ इति ।

अनवानमनुच्छ्रवत्तन् । तत्र प्रथमायाः पाठस्तु—

‘प्र वो वाजा अभिद्यवः । हविष्मन्तो घृताच्या । देवाञ्जिगाति सुम्नयुः ’ । [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

हे देवा वो युष्मदीया ऋत्विग्यजमानाः प्रवर्तन्ते । वाजा गमनशीला मासा अभिद्यवोऽभितः पूर्वपक्षरूपेणीत्तरपक्षरूपेण च दीप्यमाना अर्धमासा हविष्मन्तो हविर्भाजो देवाश्च घृताच्या यागसाधनभूतघृतप्रदया गवा सहानुकूलाः प्रवर्तन्तामित्यध्याहारः । किंचायं यज्ञो देवाञ्जिगाति प्रामोतु । यजमानस्य सुम्नयुः सुखेच्छुर्भवतु । यदेतदुक्तं त्रिर्हिं करोतीति तदेताद्विधत्ते—देवा वै नर्चीति ।

देवाः पूर्वमृचि नाश्रयन्त यजुष्यपि नाश्रयन्त न संतुष्टा इत्यर्थः । किंतु सामन्येव संतुष्टाः । ततो हिमितिशब्दमुच्चारयेत् । तेन सामैव कृतं भवति । पञ्चकृत्वः सप्तकृत्वा वा साम्न आदौ हिंकारस्य विद्यमानत्वात् । तस्य हिमितिशब्दस्य त्रिरुच्चारणमभिधेत्य त्रिवारं विधिरनूद्य प्रशस्यते । यत्रैव देवा अश्रयन्त यत्रैव

(हौत्रवित्रक्षया साभिधेनीव्याख्यानम्)

सामनि देवाः संतुष्टास्तत एव साम्न एनान्देवान्प्रयुक्ते होता हि कुर्वन्प्रकर्षेण तोषयतीत्यर्थः । प्रथमोच्चारणेन साम कृतं भवति । तथा द्वितीयोच्चारणेन वाचो योगः संपद्यते । सामाश्रयभूताया ऋगूपाया वाचः संबन्धः संपद्यत इत्यर्थः । तृतीयोच्चारणं यदस्ति तेन यजमानः प्रजा एव सृष्टवान्भवति ।

एकादशानां साभिधेनीनामाद्यन्तयोरावृत्तिं विधत्ते—

त्रिः प्रथमामिति । “ प्र वो वाजा अभिद्यवः ” इत्येषा प्रथमा । “ आ जुहोत दुवस्यत ” इति वा “ त्वं वरुण उत मित्र ” इति वा द्वयोरन्यतरोत्तमा । तत्तेन प्रथमोत्तमयोस्त्रिरभ्यासेन यज्ञस्य बर्षमन्तभागान्नस्यति बध्नाति । यथा लोके वस्त्रेण कम्बलेन वा व्रीहीन्वोढुकामोऽस्तद्वयं बध्नाति तद्वत् । तच्च बन्धनं संसनराहित्याय भवति ।

पूर्वस्यामृच्युत्तरार्धस्योत्तरस्यामृचि पूर्वार्धस्य च परस्पराविश्लेषं विधत्ते—

संततमन्वाहेति । तदेतत्संततोच्चारणं यजमानस्य प्राणानां संतत्यै भोग्यवस्तुसंतत्यै च संपद्यते । किंच राक्षसाः आसननिरोधेनापहता भवन्ति ।

यस्याः प्रथमाया आवृत्तिर्विहिता तां स्वरूपेण विधत्ते—

राथंतरीमिति । कस्मिंश्चित्सामशाखाविशेषे “ प्र वो वाजाः ” इत्येतस्यामृचि राथंतरसाम्नो गीतत्वादिद्यं राथंतरी । राथंतरसामयुक्तेन कर्मणा संपादयितुं शक्यत्वाद्भूलोकस्य राथंतरत्वम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ तृतीयां साभिधेनीं त्रिविंशृहणाति ” इति, तदेतद्विधत्ते—

त्रिविंशृहणातीति । तृतीयस्याः साभिधेन्याः प्रथमपादमुच्चार्य सकृद्विग्रहः कार्यः । अर्धर्चे द्वितीयो विग्रहः । तत उत्तरार्धं उपरितनमन्त्रस्य पूर्वार्धं च संयोज्य तदन्ते तृतीयो विग्रहः । एतेन विग्रहत्रयेण लोकत्रयजयो भवति ।

यस्यामृच्ययं त्रिविधो विग्रहस्तामृचं विधत्ते—

बार्हतीमुत्तमामिति । य(अ)स्यामृचि बृहच्छोचा यविष्ठयेतिशब्दस्य श्रूयमाणत्वादिद्यं बार्हती । सा च तृतीयेति कृत्वा प्रथममध्यमापेक्षयोत्तमा । तथा सत्युत्तमामन्वाहेत्युक्ते तृतीयात्वेन पठेदित्यर्थो भवति । एतन्मन्त्रोपेतकर्मसाध्यत्वात्स्वर्गलोकस्य बार्हतत्वम् ।

१ स्व. °र्थः । यथा प्र° । २ स्व. °नामृचामा° । ३ स्व. भोग्यव° । ४ स्व. स्व. अर्धर्चं ।

५ स्व. °रार्धमुप° ।

प्रथमायामृचि देवतादिविशेषाभिव्यक्त्यभावं प्रशंसति—

प्र वो वाजा इति । कस्यापि देवविशेषस्य निरुक्तं नामविशेषकथनं तत्र नास्ति तेयमनिरुक्ता । प्रजापतिश्च सृष्टेः प्राग्रूपविशेषाभावादनिरुक्तः । अत इयं प्रजापत्या । यज्ञश्च प्रजापतिसृष्टत्वात्तत्स्वरूपः । तस्मात्प्रजापत्यमन्त्रस्य प्रथमपाठेन यज्ञरूपमेव प्रजापतिं पारब्धवान्भवति ।

अस्मिन्मन्त्रे वाजशब्दोच्चारणं प्रशंसति—

प्र वो वाजा इति । तथाऽत्र प्रशब्दोच्चारणं प्रशंसति—

प्र वो वाजा इति । यस्मात्प्रशब्द उच्चारितस्तस्मात्पाचिनं प्रमुखे रेतोवर्तिनि योषिच्छरीरेऽश्वति गच्छतीति प्राचीनं, तथाविधं रेतो धीयते गर्भाशये स्थाप्यते ।

एतस्य मन्त्रस्य चरमपादेन सहोत्तरस्य मन्त्रस्य प्रथमपादोच्चारणं प्रशंसति—

अम आ याहीति । यस्मादायाहीत्युक्तं तस्मात्प्रतीचीः प्रत्यङ्मुखाः सदृशाः प्रजा उत्पद्यन्ते । मन्त्रगतानां पदानामर्थान्दर्शयति—

प्र वो वाजा इति । वजन्ति गच्छन्ति क्रमेण प्रवर्तन्त इति चैत्रादिमासा वाजाः । इदमेव ब्राह्मणवाक्यं हृदि निधाय मन्त्रार्थः पूर्वं दर्शितः ।

पदार्थानभिधाय मन्त्रतात्पर्यार्थमाह—

इदमसीति । सामिधेनीभिः समिध्यमान हेऽग्ने त्वमिदं मासानां स्वरूपमसि, अर्धमासानां स्वरूपमसि, देवानां स्वरूपमसीत्येव तात्पर्यार्थः । अनेन तात्पर्येण यज्ञस्य प्रियं धामाऽऽहुतिस्थानमिध्यमानाग्निस्वरूपं संपादितवान्भवति ।

यदुक्तं 'संततमन्वाह प्राणानामन्त्राद्यस्य संतत्यै' इति, तदेवेदानीं काम्यत्वेनापि विधत्ते—

यं कामयेतीति । यं यजमानमुद्दिश्य होता कामयेत । किमिति—अयं यजमानो मृत्युरहितः सर्वमायुः प्राप्नुयादिति, तस्य यजमानस्याऽऽयुष्प्राप्तये प्रथमां सामिधेनीं सर्वामनुच्य विच्छेदमकृत्वोत्तरमन्त्रस्य प्रथममर्धर्चमुपक्रमेत । तेन सांतत्येनास्य यजमानस्य प्राणवायुना बहिर्निर्गच्छता सहैवापानवायुं पुनरप्यन्तरा गच्छन्तं धारितवान्भवति । तेन च धारणेन सर्वमायुः प्राप्नोति ।

(हौत्रविवक्षया सामिधेनीव्याख्यानम्)

तदेव सांतत्यं पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

यो वा अरत्निमिति । कूर्परमारुह्य प्रसारितकनिष्ठाङ्गुलिपर्यन्तो हस्त-
भागोऽरत्निः । न च तस्यारत्नेर्मध्ये विच्छेदोऽस्ति तद्बहुभयोः सामिधेन्योर्मध्ये
सांतत्यमरत्नित्वेनोपचर्यते । यो होता तदिदं सांतत्यं विदित्वाऽनुतिष्ठति स होता
भ्रातृव्यं यजमानस्यारत्नौ स्थापयति । चतुररत्निपरिमितस्य पुरुषस्यारत्निमात्रपरि-
मितौ बालो यथा नीचो भवति तद्वदमुं कुरुत इत्यर्थः । य एवं वंदेति पुनरभि-
धानं प्रतिज्ञातस्य निगमनार्थम् ।

तदेव सांतत्यं विपक्षबोधकोपस्थासपुरःसरं पुनः प्रशंसति—

ऋषेःऋषेर्वा इति । ऋषिर्गतीन्द्रियस्य द्रष्टा । तादृश ऋषिरेकैकां सामिधे-
नीभीशरानुग्रहेण दृष्ट्वा तत्संप्रदायपरम्परां निर्मितवान् ।

अत एव स्मर्यते—

“युगान्तेऽन्तर्हीतान्वेदान्सतिहासान्महर्षयः ।

लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवा ” ॥ इति ।

तथा सति भिन्नभ्य ऋषिभ्यः प्रवर्तितास्ताः सामिधेन्यो यद्यसंयुक्ता भवेद्युस्तदानीं
यजमानस्य प्रजया पशुभिरताः सामिधेन्या विविष्टरन्वियुक्तास्तिष्ठेषुः प्रजापशुस्त-
मृद्धिहेतवो न भवेयुरित्यर्थः । तत्परिहाराय पूर्वस्याः सामिधेन्या उत्तरार्धमुत्तरस्याः
सामिधेन्याः पूर्वार्धं च संदध्यात् । तथा सत्येनाः सामिधेनीः संयोजितवानेव
भवति । न चैवमेकस्यामपि सामिधेन्यां पूर्वोत्तरार्धौ संधातव्याविति शङ्कनीयम् ।
तयोरेकैर्बिप्रवर्तितत्वेन होतृप्रयुक्तसंधानमन्तरेणापि स्वरूपतो वियोगाभावात् । यथो-
क्तरीत्या संयुक्तास्ताः सामिधेन्यो यजमानाय सर्वांमाशिषं दुहे दुहन्ति संपादयन्ति ।

अथ भीमांसा ।

नवमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“त्रिरत्र किमृचो धर्मः स्थानधर्मोऽथवाऽऽदिमः ।

स्त्रीलिङ्गत्वान्न तत्प्रतिपदिकप्रबलत्वतः ” ॥

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीः प्रकृत्य श्रूयते—‘त्रिः पथमामन्वाह’ इति । तौऽर्धं
त्रिरभ्यास आदौ पाठितस्य प्र वा वाजा इत्यृग्विशेषस्य धर्मः । कुतः । पथमा-

(हौत्रविवक्षयाऽवशिष्टिसामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्)

मित्यस्य स्त्रीलिङ्गत्वाद्वक्परत्वोपपत्तेरिति चेन्नैतद्युक्तम् । स्त्रीलिङ्गवाचिनष्टाप्यत्य-
यादपि पूर्वं पठितस्य स्थानवाचिनः प्रथमेत्यस्य प्रातिपादिकस्य प्रबलत्वात् । अतो
विकृतिष्वप्यन्यस्या अप्यूचः प्रथमस्थानपठितायास्त्रिरभ्यासः कर्तव्यः । स्थाना-
न्तरे पठितायाः प्र वो वाजा इत्यस्या अप्यूचो नाभ्यासः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे

पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

अ॒र्य॒ज्ञो वा ए॒ष योऽसा॒म्नाऽग्ने॒ आ या॒हि
वी॒तय॒ इत्या॑ह रथं॒तरस्यै॑ष वर्ण॒स्तं त्वा॑ समि-
द्भि॒रङ्गि॒र इत्या॑ह वामदे॒व्यस्यै॑ष वर्णो॑ बृहद॒ग्ने
सु॒वीर्य॑मित्या॑ह बृह॒त ए॒ष वर्णो॑ यदे॒तं तु॒चम-
न्वाह॑ यज्ञमे॒व तत्साम॑न्वन्तं करोत्य॒ग्निरमु-
ष्मि॑ल्लोक॒ आसी॑दादित्यो॑ऽस्मिन्तावि॒मौ लो-
काव॑शान्तौ (२) आ॒स्तां ते दे॒वा
अ॒ब्रुव॑न्नेतेमौ वि पर्यू॒हामेत्य॑म आ या॒हि
वी॒तय॒ इत्य॑स्मि॒ल्लोके॑ऽग्निम॑दधुर्बृहद॒ग्ने सु॒वीर्य॑-
मित्य॒मुष्मि॑ल्लोक आ॒दित्यं॑ ततो॒ वा इ॒मौ लो-
काव॑शाम्यतां यदे॒वम॒न्वाहा॑नयो॒लोकयोः॑ शान्त्यै-
शाम्य॑तोऽस्मा इ॒मौ लो॒कौ य एवं वेद॑ पञ्च-
दश॑ सामिधेनीरन्वाह पञ्चदश (२) वा अर्ध-
मास॑स्य रात्रयो॑ऽर्धमासशः संवत्सर॑ आप्यते

(हौत्रविवक्षयाऽवशिष्टसामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्)

तासां त्रीणि च शतानि षष्टिश्चाक्षराणि तावतीः
 संवत्सरस्य रात्रयोऽक्षरश एव संवत्सरमाप्नोति
 नुमेधश्च परुच्छेषश्च ब्रह्मवाद्यमवदेतामस्मि-
 न्दारावाद्रिऽग्निं जनयाव यतरो नौ ब्रह्मीया-
 निति नुमेधोऽभ्यवदत्स धूममजनयत्परुच्छे-
 पोऽभ्यवदत्सोऽग्निमजनयदृष्ट इत्यब्रवीत् (३)
 यत्समावद्विद् कथा त्वमग्निमजीजनो नाह-
 मिति सामिधेननिामेवाहं वर्णं वेदेत्यब्रवीद्य-
 द्घृतवत्पदमनुच्यते स आसां वर्णस्तं त्वां समि-
 द्भिरङ्गिर इत्याहं सामिधेनीष्वेव तज्ज्योतिर्ज-
 नयति स्त्रियस्तेन यदृचः स्त्रियस्तेन यद्वाय-
 त्रियः स्त्रियस्तेन यत्सामिधेन्यो वृषण्वतीम-
 न्वाह (४) तेन पुंस्वतीस्तेन सेन्द्रास्तेन
 मिथुना अग्निर्देवानां दूत आसीदुशना का-
 व्योऽसुराणां तौ प्रजापतिं प्रश्नमैतां स प्रजा-
 पतिरग्निं दूतं वृणीमह इत्यभि पर्यावर्तत ततो
 देवा अभवन्पराऽसुरा यस्यैवं विदुषोऽग्निं दूतं
 वृणीमह इत्यन्वाह भवत्यात्मना पराऽस्य
 भ्रातृव्यो भवत्यध्वरवतीमन्वाह भ्रातृव्यमेवै-
 तया (५) ध्वरति शोचिष्केशस्तमीमह इत्याह
 पवित्रमेवैतद्यजमानमेवैतया पवयति समिद्धो
 अग्न आहुतेत्याह परिधिमेवैतं परि दधात्यस्क-

(हौत्रविवक्षयाऽवशिष्टसामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्)

न्दाय यदत् ऊर्ध्वमभ्यादध्यायथा बहिःप-
 रिधि स्कन्दति तादृगेव तन्नयो वा अग्नयो
 हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितृणां स-
 हरक्षा असुराणां त एतस्यां शं सन्ते मां वरि-
 ष्यते माम् (६) इति वृणीध्वं हव्यवाह-
 नमित्याह य एव देवानां तं वृणीत आर्षेयं
 वृणीते बन्धोरेव नैत्यथो संतत्यै परस्ताद्वर्चा
 वृणीते तस्मात्परस्ताद्वर्चा मनुष्यान्पितरोऽनु-
 प्र पिपते (७) ॥

(अशान्तावाह पञ्चदशाब्रवीदन्वाहेतवा वरिष्यते मामेकान्वाविशाच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमे सामिधेन्याद्या व्याख्याताऽत्यन्तविस्तरात् ।

अथाष्टमेऽवशिष्टाः सामिधेन्यो व्याख्यायन्ते ।

तत्र द्वितीया सामिधेनी मन्त्रकाण्ड एव पाठिता--

‘अग्न आ याहि वीतये । गृणानो हव्यदातये । नि होता सत्सि बर्हिषि’ ।

[ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

हेऽग्ने हव्यदातये यजमानस्य हविर्दानाय वीतये देवानां हविर्भक्षणाय गृणा-
 नो यजमानो देवानां हविर्दास्यतीति भवद्भिर्भक्षणीयमिति वदन्नायाहि । आगत्य
 च होताऽऽहवाता भवन्बर्हिषि यज्ञे निषत्सि निषीद् ।

तृतीयसामिधेनीपाठस्तु--

‘तं त्वा समिन्द्रिरङ्गिरः । वृतेन वर्धयामसि । बृहच्छोचा यविष्ठव ’ [ब्रा०

का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

(हौत्रविवक्षयाऽवशिष्टसामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्)

हेऽङ्गिरोऽग्ने तं त्वा तादृशं देवानामाह्वातारं त्वां समिद्धिर्धृतेन च वर्धयामः ।
हे यविष्ठथ युवतम बृहज्ज्वालाधिक्यं यथा भवति तथा शोच दीप्यस्व ।

चतुर्थसामिधेनीपाठस्तु—

‘स नः पृथु श्रवाय्यम् । अच्छा देव विवाससि । बृहदग्ने सुवीर्यम् ’ [ब्रा०
का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

हेऽग्ने देव स त्वं नोऽस्मदर्शं पृथु विस्तीर्णं श्रवाय्यं देवैः श्रोतुं योग्यमिदं क-
र्माच्छाभिमुखीकृत्य बृहत्सुवीर्यं च यथा भवति तथा विवाससि विभातं कुरु । प्र-
काशयेत्यर्थः । बृहच्छब्देन ज्वालाधिक्यं विवक्षितम् । सुवीर्यशब्देन ह्यमानस्य
हविषः सम्यग्दहनसामर्थ्यमुच्यते । पञ्चमसामिधेनीपाठस्तु—

‘ईडेन्यो नमस्यस्तिरः । तमांसि दर्शतः । समग्निरिध्यते वृषा ’ [ब्रा०
का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

अयमाग्निः सम्यगिध्यते । कीदृशः, ईडेन्यः स्तोतुं योग्यः, नमस्यो नमस्का-
रयोग्यः, तमांसि तिरस्कुर्वन्दर्शतः पदार्थानामादर्शयिता, वृषा कामानां वर्षयिता ।
षष्ठसामिधेनीपाठस्तु—

‘वृषो आग्निः समिध्यते । अथो न देववाहनः । तश्च हविष्मन्त ईडते ’
[ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

अयमाग्निः सम्यगिध्यते । कीदृशः । वृषः कामानां वर्षयिता । अथो न देव-
वाहनोऽश्व इव देवार्थस्य हविषो वोढा । तमिममग्निं हविष्मन्तो यजमानाः स्तु-
वते । सप्तमसामिधेनीपाठस्तु—

“ वृषणं त्वा वयं वृषन् । वृषाणः समिधीमहि । अग्ने दीद्यतं बृहत् ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

हे वृषन्कामानां वर्षकाग्ने वृषणं कामानां वर्षितारं त्वां वृषाणो वयमाहु-
तिवृष्टिं कुर्वन्तो वयं समिधीमहि सम्यक्प्रकाशयामः । कीदृशं त्वां, बृहदीद्यतं
प्रौढज्वालं यथा भवति तथा दीप्यमानम् । अष्टमसामिधेनीपाठस्तु—

“ अग्निं दूतं वृणीमहे । होतारं विश्ववेदसम् । अस्य यज्ञस्य सुकृतम् ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

इममग्निं वयं वृणीमहे प्रार्थयामहे । कीदृशं, दूतं देवान्मति प्रेषणार्हं, होतार-

(हौत्रविवक्षयाऽवशिष्टसामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्)

माहातारं, विश्वेदेसं विश्वान्सर्वान्देवान्वेत्तीति विश्वेदेस्तादृशम् । अस्य यज्ञस्य संबन्धिनं सुकृतं शोभनकर्माणम् । नवमसामिधेनीपाठस्तु—

“ समिध्यमानो अध्वरे । अग्निः पावक ईड्यः । शोचिष्केशस्तमीमहे ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

योऽग्निरध्वरेऽस्मिन्कर्मणि समिध्यमानः पावकः शुद्धिहेतुरीड्यः स्तुत्यः शोचीषि दीप्तयः केशस्थानीया यस्यासौ शोचिष्केशस्तमग्निमीमहे प्राप्नुमः ।

दशमसामिधेनीपाठस्तु—

“ समिद्धो अग्न आहुत । देवान्यक्षि स्वध्वर । त्वं हि हव्यवाडसि ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

हे आहुताऽऽहुत्याराधिताग्ने त्वं समिद्धः सन्देवान्यक्षि यजसि । हे स्वध्वर सुष्टुनिष्पादितयाग हि यस्मात्त्वं हव्यवाडसि तस्माद्यजेत्यन्वयः ।

एकादशसामिधेनीपाठस्तु—

“ आजुहोत दुवस्यत । अग्निं प्रयत्यध्वरे । वृणीध्वं हव्यवाहनम् ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

हे यजमाना इममग्निमाहुतिभिराजुहोत प्रीणयत, दुवस्यत परिचरत, प्रयति प्रयत्नेन वर्तमानेऽस्मिन्नध्वरे यागे हव्यवाहनमग्निं वृणीध्वं प्रार्थयध्वम् । अनया सामिधेनीनां परिसमाप्यमानत्वादियं परिधानीया । तत्र पुरुषभेदेनान्या परिधानीया विकल्पते । तथा च सूत्रकारः—“ त्वं वरुण इति वसिष्ठराजन्यानां परिधानीया, आजुहोतेतीतरेषां गोत्राणाम् ” इति ।

विकल्पितायाः पाठस्तु—

“ त्वं वरुण उत मित्रो अग्ने । त्वां वर्धन्ति मतिभिर्वसिष्ठाः । त्वे वसु सुषणनानि सन्तु । यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ” [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

हेऽग्ने त्वमनिष्टनिवारकत्वाद्वरुण इष्टप्रापकत्वान्मित्रश्च । वसिष्ठगोत्रीया मतिभिर्मनीषाभिः स्तुतिभिर्वर्धन्ति वर्धयन्ति त्वाम् । त्वे त्वयि वसु धनं सुषणनानि

(हौत्रविवक्षयाऽवशिष्टसानिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्)

सुष्टु दातव्यानि हवीषि च सन्तु तिष्ठन्तु । यूयं च नोऽस्मान्स्वास्तिभिः सदा पात रक्षत । यूयमिति बहुवचनं पूजार्थम् ।

आसु सामिधेनीषु द्वितीयादिचतुर्थ्यन्तं तृचं प्रशंसति—

अयज्ञो वा इति । दर्शपूर्णमासयोः सामानि न सन्ति । तद्रहितश्च न मुख्ययज्ञः । अतोऽयं तृचः सामत्रयस्वरूपत्वेनात्र पठ्यते । यद्यप्येता ऋचो रथंतरादीनां योनयो न भवन्ति तथाऽपि स्तुतित्वात्तद्रूपत्वमविरुद्धम् । शाखान्तरे वा तास्वृक्षु गीतानि सामानि द्रष्टव्यानि । एतेन तृचपाठेन दर्शपूर्णमासयज्ञं सामवन्तं करोति । बृहदग्ने इति तृतीयपादोपादानं बृहत्सामद्योतकस्य बृहच्छब्दस्य प्रदर्शनार्थम् । अस्मिन्नेव तृच आद्यन्तौ पुनः प्रशंसति—

अग्निरमुष्मिन्निति । पुरा स्वर्गलोकेऽग्निः स्थित आदित्यस्तु भूलोके । तदानीं लोकद्वयमशान्तं क्षुब्धमासीत् । स्वर्गे ह्यमृतसेविनां पाकापेक्षा नास्ति । प्रकाशाय केवलमादित्योऽपेक्षित एव । भूलोकवासिनां तु पाको मुख्यं प्रयोजनम् । तदुभयासिद्धेर्लोकक्षोभः । तं क्षोभं दृष्ट्वा ते देवाः परस्परमिदमूचुः— इमावग्न्यादित्यौ विपर्युहाम विपरिवृत्तौ स्थापयाम । तस्मादेते सर्वे यूयमागच्छतेति । अग्न आयाहीत्यस्यामृचि बर्हिषि निषीदेति लिङ्गादृचः प्राथम्याच्च प्रथमलोके स्थापनं तथा संपद्यते । बृहदग्ने सुधीर्यमित्यस्यामृचि विवाससीति विभातत्वोक्तिर्लिङ्गादृचस्तृतीयत्वाच्चास्यास्तृतीयलोके स्थापनहेतुत्वं गम्यते । यद्यप्यादित्यो नास्मिन्मन्त्रे श्रुतस्तथाऽप्युच्चैःस्थानवृत्तित्वकारित्वेन विभातत्वेनाऽऽदित्यः श्रूयते । किंच, हंसमन्त्रावसानं ऋतं बृहदित्यादित्यमण्डलपरत्वेन श्रुतो बृहच्छब्दोऽत्रापि श्रूयमाण आदित्यस्य प्रत्यभिज्ञापकः । तस्मात्तेन मन्त्रेणाऽऽदित्यस्थापनं सिध्यति । अनयोर्विपर्यावृत्त्या लोकयोः स्वस्वकार्यसिद्धेर्युक्ता शान्तिः । तस्मादनेन क्रमेण पाठो लोकयोः शान्त्यै भवति । तद्वेदितुश्च तदुभयशान्तिर्भवति । संख्यां विधत्ते—

पञ्चदशेति । यद्यपि द्वादश पठितास्तथाऽप्येकादशैव । एकस्याः पुरुषमेवेन विकल्पितत्वात् । तासु च प्रथमोत्तमयोस्त्रिराष्टृत्या पञ्चदशत्वसंपत्तिः ।

१ क. घ. ङ. च. भूतानि । २ क. घ. ङ. च. °सेवनात्पाका° । ३ ख. °थाऽपि तृचस्थाभवति° । ४ ख. °दित्याः सूच्यन्ते । किं° ।

(हौत्रविवक्षयाऽवशिष्टसामिधेनेमिन्त्रव्याख्यानम्)

अर्धमासस्ये रात्रीणां पञ्चदशत्वात्तद्रूपत्वमपि संपद्यते । एकैकस्मिन्नर्धमासे पञ्चद-
शस्वन्तर्भूतासु तासामर्धमासानां चतुर्विंशतिवारमावृत्त्या संवत्सरप्राप्तिश्च संपद्यते ।

इदानीमक्षरसंख्यां संवत्सरसंपत्त्या प्रशंसति—

तासां त्रीणीति । तासां सामिधेनीनां पञ्चदशसंख्यानां गायत्रीछन्दस्क-
त्वादकैका चतुर्विंशत्यक्षरा । तथा सति मिलित्वाऽक्षरसंख्या संवत्सररात्रिसंख्या
च समेति कृत्वाऽक्षरद्वारा तदेवं संवत्सरप्राप्तिर्भवति । यद्यपि वासिष्ठानां परि-
धानीयायास्त्रिष्टुप्त्वादधिकान्यक्षराणि तथाऽपीतरगोत्रापेक्षयाऽयमर्थवाद इत्यवि-
रोधः ।

आसु सामिधेनीषु “ तं त्वा समिद्धिरङ्गिरो घृतेन वर्धयामसि ” इत्येतं
मन्त्रविशेषं प्रशंसति—

नृमेधश्चेति । नृमेधपरुच्छेपनामानाबृत्विजौ परस्परं ब्रह्मवाद्यमवदेतां मन्त्र-
सामर्थ्यविषयं वादमकुरुताम् । तत्रानयोरियं प्रतिज्ञा—आवयोरुभयोर्मध्ये यतरो
ब्रह्मीयान्ब्रह्मणि सामिधेनीमन्त्रेऽत्यन्तं कुशलस्तादृशं निश्चेतुं स्वस्वमनासि सामिधेनी-
मन्त्रमनुस्मरन्तावस्मिन्नाद्रिं काष्ठे मथनेनाग्निं जनयावेति । तदा प्रथमं नृमेध आद्रिं
काष्ठमभिलक्ष्य मन्त्रमवदत् । स तन्मन्त्रसामर्थ्याद्धूममुत्पादितवान् । परुच्छेपो मन्त्रं
पठित्वाऽग्निमजनयत् । तदिदानीं नृमेधः परुच्छेपं प्रति हे ऋषे त्वमतीन्द्रियद्रष्टाऽ-
सीत्यभिप्रेत्य संबोधितवान् । संबोध्य चैवं प्रपच्छ-यद्यस्मात्कारणात्समावद्दिद्वाऽऽ-
वयोः सामिधेनीवेदनं समानमेव, तथा सति कथं त्वमग्निमुत्पादितवान् त्वहमिति ।
तत्र परुच्छेप उत्तरमुवाच—यद्यप्यावयोः सामिधेनीपाठस्तदर्थज्ञानं च समानं
तथाऽप्यहं तासामेव सामिधेनीनां वर्णं रहस्यं तेजो वेद त्वं तु न वेत्सि । किं
तत्तेज इति तदुच्यते—घृतशब्दोपेतः पादोऽनूच्यत इति सोऽयमनुच्यमानः पादः
सामिधेनीनां वर्णः सारभूतं तेजः । स पादः कस्यामृचि वर्तत इति चेत्तदुच्यते—
‘तं त्वा समिद्धिरङ्गिरः’ इत्येतामृचं पठेत् । तस्यामृचि ‘घृतेन वर्धयामसि’ इत्ययं
पादो वर्तते । ततोऽनेन पठितेन पादेन सामिधेनीष्वेव ज्योतिर्जनयति । तेन त्वं
पादं पठन्नपि महिमानं न जानासि । अहं तु जानामि । तस्मादाद्रिकाष्ठे मयाऽग्नि-
रुत्पादितः ।

(हौत्रविवक्षयाऽत्रशिष्टसामिधेनी-प्रव्याख्यानम्)

वृषणं त्वा वयमित्येतामृचं विशेषतः प्रशंसति—

स्त्रियस्तेनेति । ऋगावत्रीसामिधेनीशब्दैः स्त्रीलिङ्गैर्यजमानत्वात्स्त्रित्वमेव । अतः पुरुषत्वाय वृषणशब्दवतीमृचं ब्रूयात् । तेन पाठेन पुंसवतीः पुरुषशब्दसेन्द्रा इन्द्रिययुक्ताः स्त्रीपुरुषभिधुनरूपाः संपद्यन्ते । ईडेन्य इत्येषाऽपि वृषणवती । सप्तमिरिष्यते वृषण्यन्ते पाठितत्वात् । वृषो अश्रित्येषाऽपि वृषशब्दोक्तत्वाद्बृषणवती । तयोरप्येषा प्रशंसा द्रष्टव्या ।

अथाग्निं दूतमित्येतामृचं विशेषतः प्रशंसति—

अग्निर्देवानामिति । देवाः स्वकार्येष्वग्निं दूतत्वेन प्रषयन्ति । असुरास्तु कवेः पुत्रमुशनसम् । तावुभावपि प्रजापतिमुपेत्य पृष्टवन्तौ—आवयोर्मध्ये संधिबिग्रहादिकार्येषु कस्य दौत्यमुचितमिति । तदानीं प्रजापतिराग्निं दूतं वृणीमह इति मन्त्रेणोत्तरमुवाच । उक्त्या चोशनसः सकाशात्परावृत्याग्नेराभिमुखोऽभूत् । ततो देवानां विजयोऽभूत्सुराश्च पराभूताः । एवं विदुषो यजमानस्याप्यनेन मन्त्रेण स्वविजयः शत्रुपराजयश्च भवति ।

समिध्यमानो अध्वर इत्येतामृचं विशेषतः प्रशंसति—

अध्वरवतीमिति । हिनस्तीत्यर्थः । तस्यामृचि तृतीयपादे प्रशंसति—

शोचिष्केश इति । मध्यपादऽग्निः पावक ईड्य इति पावकशब्दत्वेन पक्वित्रत्वं विस्पष्टम् । अत्र शोचिःशब्देन शोचिहेतूनां रश्नीनामुक्तिमभिप्रेत्य षड्विधमेतद्वाक्यमित्यन्वेदीयते । तस्मादनयर्चा यजमानमेष बोधयति । 'समिद्धो अग्न आहुत' इत्येषा काचिदध्वरवती । स्वात्केश स्वध्वरेत्युक्तत्वात् । "आ जुहोत" इत्यसावप्यध्वरवती । अग्निं प्रषयन्ध्वर इत्युक्तत्वात् । तयोरप्युचोरुक्तप्रशंसा योजनीया । तदेवं सर्वासामृचां सामान्यतो विशेषतश्च प्रशंसा दर्शिता ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“समिद्धो अग्न आहुतेत्यभिज्ञायैकामनूयाजसामिधमवशिष्य सर्वमिधमशेषमभ्यादधाति” इति । तदेतद्धृदि निधाय समिद्धो अग्न इति मन्त्रं पुनः प्रशंसति—

समिद्धो अग्न इति । समिद्धो अग्न इत्यनेन भूतार्थवाचिना तत्प्रत्ययेन

(हौत्रविवक्षयाऽवशिष्टसामिधेनिमन्त्रव्याख्यानम्)

सामिधेनीसाध्यस्याग्निसमिन्धनस्य समाप्तिः सूच्यते । परिसमाप्तये धीयमानः प्रक्षिप्यमाणः काष्ठविशेषः परिधिः । तथा सति समिद्ध इति समाप्तिसूचनादेतं मन्त्रं परिधित्वेन स्थापितवान्भवति । स च परिधिः प्रक्षिप्यमाणसामिधामस्कन्दायाविनाशाय भवति । यद्येतस्मान्मन्त्रपाठादूर्ध्वमाजुहोतेति मन्त्रे समिधोऽभ्यादध्यात् । यथाऽऽज्यपुरोडाशादिहविषः परिधेर्बहिः पतनं विनाशाय संपद्येत तादृगेव तद्द्रष्टव्यम् । एवं च प्रणवे प्रणवे समिधमादधातीति सूत्रकारेण प्रतिमन्त्रमवसानकालीने प्रणवे समिदाधानस्योक्तत्वात्समिद्ध इति मन्त्रावसाने समिदेका स्वतः प्रक्षेपणीया प्राप्ता । आजुहोतेत्यस्य त्रिरावृत्त्या तिस्रः समिधस्तत्र प्रक्षेपणीयाः प्राप्ताः । तदेतच्चतुष्टयं समिद्धो अग्न इत्येतस्य पादस्य पाठकाल एव प्रक्षेपेदिति विधिरुन्नेयः ।

चरमायामृचि हव्यवाहनामित्याग्निविशेषणं प्रशंसति—

त्रयो वा इति । देवादीनां संबन्धिनोऽग्नयः प्रत्येकं मामेव वरिष्यत इत्येवमपेक्षन्ते । अतो देवा अग्नेरेवंगुणसिद्धयर्थं हव्यवाहनं वृणीध्वमित्युच्यते ।

यदुक्तमाश्वलायनेन—“ सामिधेनीनामुत्तमेन प्रणवेनाग्ने महौ असि ब्राह्मण भारतेति निगदेऽवसाय यजमानत्याऽऽर्षेयान्प्रवृणीते यावन्तः स्युः परं परं प्रथमम् ” इति । तदेतद्विधत्ते—

आर्षेयमिति । ऋषेरपत्यमार्षेयमात्मीयगोत्रर्षीस्तद्धितप्रत्ययान्तानामन्त्रितविभक्त्या यथाप्रवरं वृणीते । यथा, अग्ने महौ असि ब्राह्मण भारत । भार्गवच्यावनापनवानौर्वजामदग्न्येति भृगुगोत्राणां पञ्चार्षेयः प्रवर इति । अनेन तत्तदपत्यतयाऽग्निरूपचर्यते । एवं वृणानः पुरुषो बन्धोर्भृगवादेः सकाशान्नेति नापगच्छति । अपि चेदमार्षेयवरणमस्य पुत्रादिसंतानाय भवति ।

अस्मिन्वरणे प्रकारविशेषं विधत्ते—परस्तादूर्वाच इति ।

वर्तमानं यजमानमपेक्ष्य पूर्वभावी यो गोत्रप्रवर्तकस्तमारभ्य तदपत्यपरम्परयाऽर्वाचो नीचान्वृणीते । तथैव पूर्वमुदाहृतं—भृगोरपत्यं च्यवनस्तस्यापत्यमपनवानस्तस्यापत्यमौर्वस्तस्यापत्यं जमदग्निस्तस्य संततिर्यजमान इति । तदेतदूर्वाकत्वम् ।

१ क. घ. ङ. च. परिधत्ते । २ घ. ङ. च. 'त्याग्निं विशेषेण प्र' । ३ ख. 'रेव वरण' । ४ क. घ. ङ. च. 'ति। तस्मि' ।

(प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य सुगादापननिगदस्य च व्याख्यानम्)

यस्माद्धोता पूर्वभाविनमारभ्यार्वाचो बृणीत तस्मादेव कारणाद्येकेऽपि पूर्वपूर्वभा-
विनः पितर उत्तरोत्तरभाविनः पुत्राननुक्रमेण पालयन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽ-
ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अग्नें महा० अमीत्याह महान्ह्येष यद्गनि-
ब्रह्मिणेत्याह ब्राह्मणा ह्येष भारतेत्याहैष हि
देवेभ्यो हव्यं भरति देवेद्भु इत्याह देवा ह्येत-
मैन्धत मन्विद्भु इत्याह मनुह्येतमुत्तरो देवेभ्य
ऐन्धर्षिष्टुत इत्याहर्षयो ह्येतमस्तुवन्विप्रानुम-
दित इत्याह (१) विप्रा ह्येते यच्छुश्रुवांसः
कविशस्त इत्याह कवयो ह्येते यच्छुश्रुवांसो
ब्रह्मसंशित इत्याह ब्रह्मसंशितो ह्येष घृताह-
वन इत्याह घृताहुतिर्ह्यस्य प्रियतमा प्रणीर्य-
ज्ञानामित्याह प्रणीर्ह्येष यज्ञानां रथीरध्वरा-
णामित्याहैष हि देवरथोऽतूर्तो होतित्याह न
ह्येतं कश्चन (२) तरति तूर्णिहव्यवाडित्याह
सर्वं ह्येष तरत्यास्पात्रं जुह्वेदेवानामित्याह
जुह्वेह्येष देवानां चमसो देवपान इत्याह
चमसो ह्येष देवपानोऽरां इवाग्ने नेमिर्देवां-
स्त्वं परिभूरस्रित्याह देवान्ह्येष परिभूर्यद्ब्रयादा
वह देवान्देवयते यजमानायेति भ्रातृव्यमस्मै
(३) जनयेदा वह देवान्यजमानायेत्याह

(प्रथममन्त्रस्य निगदस्य स्रगादापननिगदस्य च व्याख्यानम्)

यजमानमेवैतेन वर्धयत्यग्निमग्ना आ वहु
 सोममा वहेत्याह देवता एव तद्यथापूर्वमुप
 ह्वयत आ चाग्ने देवान्वह सुयजा च यज
 जातवेद् इत्याहाग्निमेव तत्सः श्यति सोऽस्य
 सःशितो देवेभ्यो हव्यं वहत्यग्निर्होता (४)
 इत्याहाग्निर्वै देवानाः होता य एव देवानाः
 होता तं वृणीते स्मो वयमित्याहाऽऽत्मानमेव
 सस्वं गमयति साधु ते यजमान देवतत्याहाऽऽ-
 शिषमेवतामा शास्ते यद्ब्रूयाद्योऽग्निः होता-
 रमवृथा इत्याग्निर्नोभयतो यजमानं परि गृह्णी-
 यात्प्रमायुक्तः स्याद्यजमानदेवत्या वै जुह्वभ्रातृ-
 व्यदेवत्योपभृत् (५) यद्दे इव ब्रूयाद्भ्रातृ-
 व्यमस्मै जनयेद्द्यूतवतीमध्वर्यो स्रचमाऽस्यस्वे-
 त्याह यजमानमेवैतेन वर्धयति देवायुवमित्याह
 देवान्द्येषाऽवति विश्ववारामित्याह विश्वः
 द्येषावतीडासहे देवाः ईडेन्यान्नमस्याम नम-
 स्यान्न्यजास यज्ञियानित्याह मनुष्या वा ईडे-
 न्याः पितरो नमस्या देवा यज्ञिया देवता एव
 तद्यथाभागं यजति (६) ।

(विमानुमदित इत्याह चनास्मै होतोऽग्निर्देवता एव त्रीणि च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य सुगादापिननिगदस्य च व्याख्यानम्)

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

द्वितीयाद्याः सामिधेन्यो व्याख्याता अष्टमे स्फुटम् ।

अथ नवमे प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य सुगादापननिगदस्य च व्याख्यानं प्रवर्तते ।
ते च निगदादयो मन्त्रकाण्डे समाप्ताः ।

कल्पः—“ अथ निवित्पदान्यन्वाह देवेद्धो मन्विद्ध इति सप्तमे स्वनिति अथ
चतसृषु ” इति । पाठस्तु—

“ अग्ने महा२ असि ब्राह्मण भारत । असावसौ । देवेद्धो मन्विद्धः । ऋषि-
ष्टुतो विप्रानुभदितः । कविशस्तो ब्रह्मसंशितो घृताहवनः । प्रणीर्यज्ञानाम् ।
रथीरध्वराणाम् । अतूर्तो होता । तूर्णिर्हव्यवाट् । आस्पात्रं जुहूर्देवानाम् । चमसो
देवपानः । अरा२ इवाग्ने नेभिर्देवा२स्त्वं परिभूरसि । आवह देवान्यजमानाय ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० ३] इति ।

अत्राग्ने महानित्यारभ्यासावसावित्यन्तः प्रवरमन्त्रः । अवशिष्टा निविन्मन्त्राः ।
तेषामर्थं ब्राह्मणव्याख्यानमुखेनैव स्पष्टी करिष्यामः ।

तत्र प्रवरमन्त्रार्थं दर्शयति—

अग्ने महानिति । आग्नेरिति यदेष यस्मात्सर्वाहुत्याधारत्वेन महांस्तस्मा-
न्मन्त्रे महानसीत्युच्यते । यस्माद्ब्राह्मणवर्णाभिमानी तस्माद्ब्राह्मणेति संबोध्यते ।
यस्मादेव देवेभ्यो हव्यं भरति धारयति तस्माद्धारतेति संबोध्यते । मन्त्रे येय-
मसावसाविति वीप्सा तेन(तया) भृग्वादीनामृषीणां नामनिर्देशोऽभिप्रेतः । त च
भार्गवच्यावनेत्यादिना पूर्वानुवाक एवास्माभिरुदाहृतः ।

निवित्पदेषु सप्तसु प्रथमस्यार्थं दर्शयति—

देवेद्ध इति । यस्माद्देवाः स्वकीयेषु यागेष्वेतमग्निमैन्धत प्रव्वलितवन्तस्त-
स्माद्देवेद्ध इत्युच्यते । द्वितीयपदस्यार्थं दर्शयति—

मन्विद्ध इति । देवेभ्य उत्तरो देवैरिन्धनादूर्ध्वं स्वकीययागे मनुरैन्ध ।

उत्तरेष्वपि पञ्चसु पदेषु प्रसिद्धार्थतां हिशब्दो द्योतयति—

ऋषिष्टुत इति । शुश्रुवांसः श्रुताध्ययनसंपन्ना जात्या विप्रा विद्यवा
विबुधाः कवयश्च भवन्ति । तैरयमनुभदितस्तोषितः शस्तः स्तुतश्च । ब्रह्मणा
मन्त्रेण संशितस्तीक्ष्णीकृतः । घृतरूपमाहवनमाहुतिर्यस्यासौ घृताहवनः ।

अनुच्छवासेन पठनीयानां सप्तपदानामर्थं दर्शयित्वाच्छवासादूर्ध्वं पठनीयानां
चतसृणां निविदामर्थं दर्शयति—

(प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य सुगोदापननिगदस्य च व्याख्यानम्)

प्रणीर्यज्ञानामिति । यज्ञानां नेतृत्वमग्नौ प्रसिद्धम् । रथीर्देवानां हविर्वहना-
याध्वराणां संबन्धी रथोऽयमग्निः । यस्मादाह्वातारमेतमग्निं कोऽपि देवो न तरति
नातिक्रामति तस्मादयमतूर्तो होतेत्युच्यते । यस्मात्सर्वमपि देवमयं हविर्वहनात्तरति
प्राप्नोति तस्मात्तूर्णिर्हव्यवाडित्युच्यते ।

एताभ्यश्चतसृभ्यो निविद्धच ऊर्ध्वमुच्छ्वासं कृत्वा पश्चात्पठनीयानां चतसृणां
निविदामर्थं दर्शयति—

आस्पात्रमिति । एषोऽग्निर्देवानां जुहूसदृशो जुह्वामिवास्मिन्हविष्प्रक्षेपात् ।
न चास्य दारुमयजुहूवच्छैथिल्यं, किंत्वास्पात्रं लोहपात्रवद्दृढमित्यर्थः । यथा
मनुष्याणां सोमपानहेतुश्चमसस्तथा देवानां पानसाधनचमसस्थानीयोऽयमग्निः ।
हेऽग्ने त्वं यथा शकटचक्रस्थितान्कुलालचक्रस्थितान्वा तिर्यक्कीलरूपानरान्नेमिः
परितो व्याप्नोति तथा देवानां परिभूः परितो व्याप्तवानसि । चतुर्थ्यां निविदि
देवयत इति पदं शाखान्तरे पठ्यते । तदत्र यदि ब्रूयात्तदा होता यजमानस्य
भ्रातृव्यं वनेयेत् । देवानिच्छतीति देवयत्त(यस्त)स्मै देवयते यजमानाय । एत-
त्पदप्रयोगेणान्यः कश्चिदेतदीयान्देवानिच्छतीति प्रतिभा भवति । तदेतद्भ्रातृ-
व्यस्योत्पादनम् । तस्मात्तत्पदं परित्यज्यास्मै यजमानाय देवानावहेत्येतावदेव
वाक्यशेषात्तेनैवैतेन यजमानं वर्धयति वृद्धिं प्रापयति ।

कल्पः—“ देवतां देवतामावाह्य व्यनित्यग्निमग्न आवह सोममावहाग्निमावह
प्रजापतिमित्युपांश्चावहेत्युच्चैर्यद्देवत्यो वा भवत्यग्नीषोमावावहेन्द्राग्नी आवहेन्द्रमा-
वह महेन्द्रमावह देवाँ आज्यपाँ आवहाग्निं होत्रायाऽऽवह स्वं महिमानमावहेति
न स्वं महिमानमावहेदा चाग्ने देवान्वह सुयजा च यज जातेवेद इत्युक्त्वा ”
इति ।

अत्राऽऽवाहननिगदो मन्त्रकाण्डे सामन्नातः सर्वोऽपि सूत्रकारेण पठितः ।

(* तस्य सर्वस्य तात्पर्यं दर्शयति—

अग्निमग्न आवह सोममावहेत्याह देवता एव तद्यथापूर्वमुपह्वयते, इति ।

* धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थोऽधिकः ।

१ क. घ. ङ. च. 'नां होतृ' । २ ख. 'भाति' । ३ ख. 'नैव य' ।

(प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य सुगादापननिगदस्य च व्याख्यानम्)

तत्तेनाऽऽवाहननिगद आवहेति पाठेनाऽऽज्यभागादिसर्वयागदेवता अनुक्रमेण हवयते) । हे आहुत्याधारभूताग्ने प्रथमाज्यभागदेवतामग्निमावह । द्वितीयाज्य-
भागदेवं सोममावह । पौर्णमास्यागमावास्यायां च प्रथमपुरोडाशदेवमग्निमावह ।
पौर्णमास्यामुपांशुयागदेवं प्रजापतिमावह । प्रजापतिपदं शनैरुच्चार्याऽऽवहेतिपद-
मुच्चैरुच्चारयेत् । पौर्णमास्यां द्वितीयपुरोडाशदेवमग्नीषोमरूपमावह । अमावास्या-
यामसांनायिषनो द्वितीयपुरोडाशदेवत्वेनेन्द्राग्नी आवह । अगतश्रियः सांनाय्य-
देवमिन्द्रमावह । गतश्रियो महेन्द्रमावह । आज्यपान्प्रयाजानूयाजदेवानावह ।
आग्निं होत्राय होमस्य स्विष्टकरणाय । आवाहनविषयाणामुक्तानां देवानां यो-
यस्य देवस्य स्वकीयो महिमा सामर्थ्यातिशयस्तं महिमानमावह । अत्र हविर्भुज
एव देवानभिप्रेत्य त्वं महिमानमित्युच्यते, न त्वावाहनकर्तुरग्नेर्महिमानं तस्याऽऽवा-
हनविषयत्वाभावात्, इति कल्पसूत्रस्यार्थः । जातानि वेदांसि ज्ञानानि यस्मा-
दसौ जातवेदाः सर्वज्ञोऽयं सर्वदेवमहिमाभिज्ञत्वादित्यर्थः । तादृश हेऽग्ने त्वं देवा-
नावह च सुयजा शोभनेन यज्ञेन यज च । न केवलमावाहनं कर्तव्यं किंतु
हविष्प्रापणलक्षणो यागोऽपि त्वयैव कर्तव्यः । अत्र सूत्रे प्रजापतिमित्युपांशु-
हेत्युच्चैर्यद्देवत्यो वा भवतीत्युक्तं तच्चोपांशुयाजे प्रजापतिविष्णवग्नीषोमाणां विक-
ल्वाभिप्रायेण द्रष्टव्यम् । एतस्याऽऽवाहननिगदस्य तात्पर्यं संक्षेपेण दर्शयति—

अग्निमग्ने इति । तत्तेनाऽऽवाहननिगदनाज्यभागादिस्विष्टकृदन्तदेवताः सर्वाः
क्रमेण हूतवान्भवति । प्रथमाज्यभागदेवौ तथा प्रधानदेवता इत्यादिक्रमो यथा-
पूर्वमित्यादिनोच्यते ।

आवाहननिगदावसाने यदेतन्निगमनवाक्यं तस्य तात्पर्यं दर्शयति—

आं चाग्ने इति । तत्तेन वाक्यपाठेनाग्निमेव संशयति तीक्ष्णी करोति ।
सोऽग्निस्तीक्ष्णीकृतोऽप्रमत्तः संस्तस्य यजमानस्य हव्यं देवेभ्यः क्रमेण वहति ।

कल्पः—“ अथ सुगादापनेन सुचावादापयत्यग्निर्होता वेत्त्वित्यनुवाकेनाध्वर्यु-
र्जुहूपभृतौ सुचावादत्ते ” इति ।

धृतवतीशब्दे जुहूपभृतावादायेत्याध्वर्यवसूत्रे दर्शितवान् । होता तु धृतवती-

(प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य जुगादापनानिगदस्य च व्याख्यानम्)

मध्वर्योः स्रुचमास्यस्वेत्यनेन शब्देन युक्तमनुवाकं पठति । तदिदं स्रुचो-
रादापनम् । सोऽयमनुवाको मन्त्रकाण्डे साम्नातः । तस्य पाठस्तु-

“ अग्निर्होता वेत्त्वग्निः । होत्रं वेत्तु प्रावित्रम् । स्मो वयम् । साधु ते यज-
मान देवता । घृतवतीमध्वर्यो स्रुचमास्यस्व । देवायुवं विश्ववाराम् । ईडामहे
देवा इडेन्यान् । नमस्याम नमस्यान् । यजाम यज्ञियान् ” (ब्रा० का० ३
प० ५ अ० ४] इति ।

अयमग्निर्होता होमस्य कर्ता । तथा चान्यत्र मन्त्रब्राह्मण आम्नातम्-“अग्ने
यद्वरिदं नम इत्याह । अग्निर्वै देवानां यष्टा ” इति । अतोऽयमग्निर्वेत्तु होमक्रमं
जानातु । तदेव वेदनमुत्तरवाक्येन(ण) स्पष्टी क्रियते । प्रकृष्टमवित्रं फलदा-
नरूपमस्मद्भक्षणं यस्मिन्होमानुष्ठाने तदिदं प्रावित्रम् । तादृशं होत्रं होमानुष्ठानं
वेत्तु होमक्रमं जानातु । न केवलं दैव्यस्य होतुरग्रेरुपरि भारः पक्षिप्यते किंतु
वयं स्मो मनुष्यहोतारो वयमप्यत्र वर्तामहे । अतो वयमपि होमक्रमज्ञानवन्तस्ति-
ष्ठामः । हे यजमान ते तव हविःस्वीकर्त्री देवता साधु फलं ददात्विति शेषः ।
हेऽध्वर्यो घृतपूर्णां स्रुचं जुहूमास्यस्वाऽऽक्षिप स्वी कुर्वित्यर्थः । कीदृशीं स्रुचं,
देवायुवं देवान्यौति मिश्रयतीति देवायुस्तादृशीम् । विश्ववारां विश्वान्सर्वा-राक्षस-
कृतान्विघ्नान्वारयतीति विश्ववारा तादृशीम् । ईडेन्यान्स्तुतिप्रियान्मनुष्यान्वयं
स्तुमः । नमस्यान्मस्कारप्रियान्पितृन्मस्कुर्मः । यज्ञियान्यज्ञप्रियान्देवान्यजाम ।

अग्नेर्होतृत्वं वेदेषु प्रसिद्धमित्येतद्दर्शयति-

अग्निर्होतेति । दैव्यस्य होतुः साहाय्यमाचरितुं मानुषस्य स्वस्य सद्भावं
इत्येतद्दर्शयति-

स्मो वयमिति । ददात्वित्येतद्दृशेनाऽऽशीरर्थेन वाक्यपूरणाय तात्पर्यार्थं
दर्शयति-

साधु ते इति । शास्त्रान्तरे साधु ते यजमान देवतेत्यस्योपरि योऽग्नि
होतारमवृथा इति किञ्चिद्वाक्यमाम्नातम् । तस्यायमर्थः-हे यजमान यस्त्वमग्नि
होतारमवृथा होतृत्वेन घृतवानसि तस्य तव साधु ददात्विति ।

तस्मिन् शास्त्रान्तरपाठं दूषयति-

यद्भूयादिति । अग्निर्होता वेत्त्वग्निरित्युपक्रमे पठितं साधु ते यजमान्

(प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य सुगा निगदस्य च व्याख्यानम्)

देवतेत्यस्मादप्यूर्ध्वं यद्यग्निः होमिति ब्रूयात्तदोभयोः पार्श्वयोर्जना नोऽग्निना परिगृहीतो भवेत् । ततो दाहादिक्रयं न म्रियेत । तस्माच्छ्रान्तरपाठो नाऽऽ-
दर्तव्यः ।

यद्यपि जुहुपभूतौ द्वे अपि आदातव्ये तथाऽपि तयोः समं प्राधान्यं निवार्य जुह्वा एव प्राधान्यं द्योतयितुं स्रुचमित्येकवचनेन पठनीयमित्येतद्दर्शयति—

यजमानदेवत्येति । स्रुचावित्येवं द्विवचनेन द्वे इव द्वे अपि समप्रधाने इव यदि ब्रूयात्तदा यजमानसमानं भ्रातृव्यमुत्पादयेत् । तस्मादुपभूतमुपेक्षितामिष-
तिरस्कर्तुं जुहुमाधान्यायैकवचनाभिधानेन यजमानं वर्धितवान्भवति । गृहि-
जुह्वा इवोपभूतः कश्चिदपि साक्षाद्धोमसाधनत्वमस्ति । तस्मादुपसर्जनत्वं तस्या-
शुक्तम् ।

देवमिश्रेण देवरक्षणं विघ्ननिवारणेन विश्वरक्षणमभिप्रेतमित्येतद्दर्शयति—

देवायुवमिति । ईडेन्यादिशब्दैर्विवक्षितं दर्शयति—

ईडामहा इति । देवता यजनीत्येदुपलक्षणम् । मनुष्यान्स्तौति पितृन्मस्य-
तित्येतदपि द्रष्टव्यम् । एवं च सति यस्य मनुष्यादेयो भागः स्तुत्यादिरूप उप-
चरितस्तं भागमनिक्रम्यानुष्ठितवान्भवति ।

अत्र भीमांसा ।

दशमाध्यायस्य अतुर्थपादे चिन्तितम्—

“चातुर्मास्थानिदिष्टेषु निगमेष्वज्यपानिति ।

विक्रियेत न वाऽऽद्येऽपि किं स्याद्द्विज्यपानिति ॥

दधिपानिति वा यद्वैत्येवं स्यान्पुरुषज्यपान् ।

द्रव्यद्वयोक्तेराद्यः स्यादधिपानेऽपिष्टवतः ॥

द्वितीयः स्यात्तृतीयोऽस्तु द्रव्यान्तरविधानतः ।

गुणो दध्ना चित्रताऽऽज्ये ततो विक्रियेत नहि ॥

चातुर्मास्थेषु चोदकेनाऽऽवाहनस्वाहाकरायाद्जोषणानिगमा अतिदिष्टाः ।
तत्राऽऽज्यपशब्दः प्रयुक्तः—“ देवाः आज्यपाः आवह ” । “ स्वाहा देवाः
आज्यपान् ” । “ अयाद्देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि ” । “ देवा आज्य-
पा आज्यमजुवन्त ” इति । सोऽज्यपशब्दो विक्रियते न वेति संशयः ।

(काम्यसामिधेनीनैमित्तिकसामिधेनीनामभिधानम्)

तत्र विकारोऽपि त्रिविधः । तत्र दध्याज्यपानित्याद्यस्तावत्प्राप्नोति । कुतः ।
अथ पृषदाज्यं गृह्णाति द्वयं वा इदं सर्पिश्च दधि चेति ब्रव्यद्वयस्योक्तत्वात् ।
आज्यस्योपस्तरणाभिधारणार्थत्वेन हविःशेषत्वाद्दधिष्ट्वं नास्तीति दध्येव हविः ।
ततो दधिपानिति द्वितीयः पक्षः । दध्याज्यमेलनेन निष्पद्यते पृषदाज्यं ब्रव्या-
न्तरम् । तदेव हविरिति पृषदाज्यपानिति तृतीयः पक्षः । दधिमेलनादाज्ये पृषत्ता
गुणो निष्पद्यते । तस्मादाज्यस्यैव हविष्ट्वमित्याज्यपक्षबन्धोपेता एव निगमाः
षडित्याः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

त्रींस्तुचाननुं ब्रूयाद्राजन्त्यस्य त्रयो वा
अन्ये राजन्त्यात्पुरुषा ब्राह्मणो वैश्यः शूद्रस्ता-
नेवास्मा अनुकान्करोति पञ्चदशानुं ब्रूयाद्राज-
न्त्यस्य पञ्चदशो वै राजन्त्यः स्व एवैनं स्तोमे
प्रतिं ष्ठापयति त्रिष्टुभा परिं दध्यादिन्द्रियं वै
त्रिष्टुगिन्द्रियकामः खलु वै राजन्त्यो यजते त्रि-
ष्टुभैवास्मा इन्द्रियं परिं गृह्णाति यदि काम-
येत (१) ब्रह्मवर्चसमस्त्विति गायत्रिया परिं
दध्याद्ब्रह्मवर्चसं वै गायत्री ब्रह्मवर्चसमेव भवति
सप्तदशानुं ब्रूयाद्वैश्यस्य सप्तदशो वै वैश्यः स्व
एवैनं स्तोमे प्रतिं ष्ठापयति जगत्या परिं

(काम्यसाभिधेनीनैमित्तिकसाभिधेनीनामभिधानम्)

दध्याज्जागता वै पशवः पशुकामः खलु वै
 वैश्यो यजते जगत्यैवास्मै पशुपरिं गृह्णात्येक-
 विंशतिमनुं ब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्यैकविंशः
 स्तोमानां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्यै (२) चतु-
 विंशतिमनुं ब्रूयाद्ब्रह्मवर्चमकामस्य चतुर्विंश-
 त्यक्षरा गायत्री गायत्री ब्रह्मवर्चसं गायत्रि-
 यैवास्मै ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे त्रिंशतमनुं ब्रू-
 यादन्नकामस्यं त्रिंशदक्षरा विराडन्नं विराड्-
 विराजैवास्मा अन्नाद्यमव रुन्धे द्वात्रिंशत-
 मनुं ब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्य द्वात्रिंशदक्षराऽ-
 नुष्टुगनुष्टुप्छन्दसां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्यै षट्त्रिं-
 शतमनुं ब्रूयात्पशुकामस्य षट्त्रिंशदक्षरा
 बृहती बार्हताः पशवो बृहत्यैवास्मै पशुन्
 (३) अव रुन्धे चतुश्चत्वारिंशतमनुं ब्रूया-
 दिन्द्रियकामस्य चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुगि-
 न्द्रियं त्रिष्टुप्त्रिष्टुभैवास्मा इन्द्रियमव रुन्धेऽ-
 षाचत्वारिंशतमनुं ब्रूयात्पशुकामस्याष्टाचत्वा-
 रिंशदक्षरा जगती जागताः पशवो जग-
 त्यैवास्मै पशुनव रुन्धे सर्वाणि छन्दांस्यनुं
 ब्रूयाद्बहुयाजिनः सर्वाणि वा एतस्य छन्दां-
 स्यवरुद्धानि यो बहुयाज्यपरिमितमनुं ब्रूयाद्-
 परिमितस्यावरुद्ध्यै (४) ॥

(काम्यसामिधेनैमित्तिकसामिधेनीनामभिधानम्)

(कामयेत प्रतिष्ठित्यै पशुन्त्सप्तचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

व्याख्याता नवमे स्पष्टं प्रवरा निगदादयः ।

अथ दशमे नैमित्तिक्यः काम्याश्च सामिधेन्य उच्यन्ते ।

वत्र राजन्यं निमित्तीकृत्य विधत्ते-

त्रींस्तृचानिति । प वो वाजा इत्येका त्रिरावृत्तत्वात्(त्ता) । अग्न आयाही-
त्येकस्तृचः । त्वं वरुण इत्येका परिधानीया त्रिरावृत्ता । एवं त्रयस्तृचाः । तेन
तृचानां त्रित्वेन राजन्यव्यतिरिक्तान्ब्राह्मणादींस्त्रीन्वर्णान् राजन्यस्यानुकूलान्करोति ।

पक्षान्तरं विधत्ते-

पञ्चदशानु ब्रूयादिति । प्रजापतेरुरसो बाहुभ्यां च पञ्चदशस्तोमस्य
राजन्यस्य चोत्पन्नत्वादसौ स्तोमो राजन्यस्य स्वकीयः । यद्यपि पञ्चदश सामिधे-
नीभ्याहेति वर्णत्रयसाधारणवचनेनैवायं पक्षः प्राप्तस्तथाऽपि त्रींस्तृचानित्यनेन
विशेषवचनेन नित्यबाधप्राप्तौ विकल्पार्थं पञ्चदशेति प्रतिपसवो विधीयते ।

त्वं वरुण इत्येतां परिधानीयां विधत्ते-

त्रिष्टुभा परीति । त्रिष्टुभ इन्द्रेण सहोत्पन्नत्वात्संबन्धीन्द्ररूपत्वम् ।
राजन्यस्य युयुत्सुत्वादिन्द्रियसामर्थ्यकामः ।

राजन्यस्य नित्यां परिधानीयां विधाय काम्यां विधत्ते-

यदि कामयेतेति । आजुहोत दुवस्येत्येषा गायत्री । तत्सवितुरित्यस्या
गायत्र्या उपदेशेन ब्रह्मवर्चानिष्पत्तेस्तस्य गायत्रीरूपत्वम् ।

वैश्यं निमित्तीकृत्य विधत्ते-

सप्तदशानु ब्रूयादिति । "समिध्यमानो अध्वरे" "समिद्धो अग्न आहुत"
इत्यनयोर्मध्ये "पृथुपाजा ३ मर्त्यः" "तश् सप्तो यतस्त्वचः" इत्येतयोर्वाच्ययोः
पक्षेपेण सप्तदशसंख्यानिष्पत्तिः । प्रजापतेर्मध्यदेशात्सप्तदशस्तोमवैश्ययोरुत्पन्न-
त्वात्सप्तदशस्तोमस्तदीयः ।

(काम्यसामिधेनीनैमित्तिकसामिधेनीनामभिधानम्)

वैश्यस्य समिध्यमानो अमृतस्य राजसित्येतां परिधातीयां विधत्ते—

जगत्या परीति । जगत्पनुष्ठानलब्धत्वात्पशूनां जागतत्वम् । वैश्यस्य क्षीर-
दध्यादिविक्रयाय पशुकामत्वं प्रसिद्धम् । नैमित्तिकीं विधाय काम्यां विधत्ते—
एकविंशतिमिति ।

अत्र संख्यापूरणं संप्रदायविद्धिरेवमुक्तम्—एकविंशत्यादिषु प्रथमाया उत्तरे द्वे
ईडे अग्निमित्यादिके । अथाग्न आयाहीत्यादि । अथ त्वामग्ने पुष्करादधीति त्रय-
स्तृचाः । ३ अग्निमित्येकादश । पृथुभाजा इत्यष्टौ । अष्टाचत्वारिंशत्यक्षरस्य दाश-
तय्यास्तिस्र आगमयितव्याः । एकविंशत्यादिषु कार्येषु एतासां यथार्थमागम इति ।
अस्यायमर्थः—यदा सामिधेनीवृद्धिरपेक्षिता तदाऽऽम्नातायाः प्र वो वाजा इत्य-
स्या उपरीडे अग्निमित्यादिकं द्वयं प्रक्षेपणीयम् । तत ऊर्ध्वमग्न आयाही-
त्यादिकं यथाऽम्नातं पठितम् । तत्र समिध्यमानसामिद्धवत्योर्मध्ये त्वामग्न
इत्यादिकां उदाहृताः प्रक्षेपणीयाः । यावतीनां प्रक्षेपेण संख्या पूर्यते
तत्प्रमाणवतीनां प्रक्षेप इति । मीमांसकास्तु *याज्यासंज्ञकानामेव समिध्यमानस-
मिद्धवत्योर्मध्ये प्रक्षेपः । इतरासां त्वन्ते प्रक्षेपमाहुः । तत्रापि परिधानीयाया
उत्तमायाः प्रागेवेत्ययं विशेषो द्रष्टव्यः । त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशानां संख्या चतुर्थं
एकविंशस्तोमेऽन्तर्भूतेति स स्तोम इतरेषां स्तोमानां प्रतिष्ठा । फलान्तराय
विधत्ते—

चतुर्विंशतिमिति । पुनरपि फलान्तराय विधत्ते—

त्रिंशतमिति । दशाक्षरैस्त्रिभिः पादैर्विराजस्त्रिंशदक्षरत्वम् । तच्छन्दोनु-
ष्ठानेनान्नस्य लभ्यत्वोत्तस्य च्छन्दसोऽन्नत्वम् । पुनः फलान्तराय विधत्ते—

द्वात्रिंशतमिति । अन्यत्र वाग्वा अनुष्टुगिति श्रवणाद्वाग्रूपत्वमनुष्टुभः ।
वाचि सर्वेषां छन्दसामन्तर्भावादानुष्टुबितरच्छन्दसां प्रतिष्ठा ।

पुनः फलान्तराय विधत्ते—

षट्त्रिंशतमिति । पशूनां बृहतीच्छन्दसोऽनुष्ठानेन लभ्यत्वाद्बृहतीत्वम् ।
फलान्तराय विधत्ते—

* अत्र ख पुस्तके याज्यासंज्ञकानामिति पाठान्तरम् ।

१ ख. च. °शत्पक्षस्य । २ क. घ. ड. च. °मानेद्ध° । ३ क. घ. ड. च. °मानेद्ध° ।
४ क. ड. °या उ° ।

(काम्यसामिधेनीनैमित्तिकसामिधेनीनामभिधानम्)

चतुश्चत्वारिंशत्शतमिति । पुनः फलान्तराय विधत्ते—

अष्टाचत्वारिंशत्शतमिति । सोमयाजिनमधिकृत्य विधत्ते—

सर्वाणि छन्दाः सति । बहुभिर्दक्षिणीयादिभिरिष्टिभिरग्नीषोमीयादिपशु-
भिरैन्द्रवायवादिग्रहैश्च यजत इति बहुयाजी । एतस्य बहुयाजिनः सवनप्रथ-
गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्जगतीरूपाणि सर्वाणि छन्दांस्यवरुद्धानि भवन्ति । तस्मा-
त्सोमयाजी यदा दर्शपूर्णमासावनुतिष्ठति तदा तस्य त्रीणि छन्दांस्यनुब्रूयात् ।
'समिध्यमानः प्रथमोऽनुधर्मः' इत्येवा त्रिष्टुप । 'त्वामग्ने प्र दिव आहुं
कृतेन' इत्येवा जगती । एतद्दुभयं समिद्धवत्याः पूर्वं पठनीयम् ।

तस्य सोमयाजिनस्त्रींस्तृचानित्यनुवाकेऽष्टाचत्वारिंशत्शतमनुब्रूयादित्यन्ते षः
संख्याविशेषस्तत्र स्वेच्छैव नियामिका, न तु वाचनिको नियमोऽस्तीत्येत-
द्विधत्ते—अपरिमितमिति । अपरिमितस्याधिकस्य फलस्येत्यर्थः ।

अत्र मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य षष्ठपादे चिन्तितम्—

“सामिधेनीः सप्तदश प्रकृतौ विकृतावुत्त ।

पूर्ववत्प्रकृतौ पाञ्चदशेनेतादिकल्पते ॥

विकृतौ साप्तदशं स्यात्प्रकृतौ प्रक्रियाबलात् ।

पाञ्चदश्यावरुद्धत्वादाकाङ्क्षाया निवृत्तितः” ॥

अनारभ्य श्रूयते—‘सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात्’ इति । प्र वो वाजा अभि-
द्यव इत्याद्या अग्निसामिन्धनार्था ऋचः सामिधेन्यः । तासां साप्तदशं पूर्वन्वयायेन
प्रकृतिगतम् । यदि प्रकृतौ पाञ्चदश सामिधेनीरन्वाहेति विधिः स्यात्तर्हि पाञ्चदशं
साप्तदशं च विकल्पेयातामिति प्राप्ते ब्रूमः—विकृतावेव साप्तदशं निब्रिंशते । प्रकृ-
तौ पाञ्चदशेनावरुद्धानां सामिधेनीनां संख्याकाङ्क्षाया अभावात् । न च पाञ्च-
दशसाप्तदशयोः समानबलत्वादबरोधाभाव इति शङ्कनीयम् । पाञ्चदशे प्रकर-
णानुग्रहस्याधिकत्वात् । तस्मान्मित्रविन्दाध्वरकल्पादिविकृतौ साप्तदशमवतिष्ठते ।
न चात्र पूर्वन्वयायोऽस्ति । साप्तदशस्य चोदकप्राप्त्यभावेन पुनर्विधानदोषाभावात् ।

१ ख. °जिनं निमिच्छीकृ° । २ क. घ. ङ. च. °भिरै° । ३ ख. °कल्पयते । ४ ख.
°कल्पयेया° । ५ ख. °इयवाक्ययोः । ६ क. घ. ङ. च. °स्माद्ब्रूयन्° ।

(काम्यसामिधेनीनैमित्तिकसामिधेनीनामभिधानम्)

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“साप्तदशं तु वैश्यस्य विकृतौ प्रकृताद्युत ।

पूर्ववच्चेन संकोचान्निर्णये नैमित्तिकोक्तिः ॥

गोदोहनेन प्रणयेत्कर्मिण्येतदुदाहरत् ।

भाष्यकारस्त्वदप्यस्तु न्यायस्यात्र समत्वतः ” ॥

सप्तदशानुब्रूयाद्वैश्यस्येति विहितं वैश्यनिमित्तं साप्तदशं पूर्वन्वायेन विकृति-
गामीति चेन्मैवम् । नैमित्तिकेनानेन वचनेन प्रकृतिगतस्य नित्यस्य साप्तदशस्य
वैश्यव्यातिरिक्तविषयतया संकोचनीयत्वात् । नित्यं सामान्यरूपतया सावकाशत्वेन
च दुर्बलं, नैमित्तिकं तु विशेषरूपत्वनिरवकाशत्वाभ्यां प्रबलम् । तस्माद्वैश्यनि-
मित्तकं साप्तदशं प्रकृताववतिष्ठते । अत्र भाष्यकारोऽन्यदुदाहरत्—‘चमत्सेनापः
प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्य’ इति । तत्र प्रकृतेश्चमसेनावरुद्धत्वाद्गोदोहनं विकृ-
ताविति पूर्वः पक्षः । कामनानिमित्तकेन गोदोहनेन नित्यस्य चमत्स्य निष्का-
मविषयतया संकोचनीयत्वात्प्रकृतावेव गोदोहनमिति सिद्धान्तः । दशमाध्याय-
स्याष्टमपादे चिन्तितम्—

“ सामिधेनीसाप्तदशं वैमृधादावपूर्वगीः ।

संहतिर्वोपकारस्य क्लृप्त्याऽऽद्योऽस्त्वाज्यभागवत् ।

सामिधेन्यश्चोदकाप्ताः साप्तदशं तु वैमृधे ।

पुनर्वाक्येन संहार्यमनारभ्योक्तिचोदितम् ” ॥

अनारभ्य किञ्चिदाम्नायते—“ सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात् ” इति । तथा
वैमृधेऽध्वरकल्पायां पशौ मित्रविन्दायामाग्रयणेष्ट्यादौ च पुनः साप्तदशं विहि-
तम् । यद्यप्यनारभ्याधीतानां प्रकृतिगामित्वं न्याय्यं तथाऽपि श्रुतेन साप्तदशेनावरु-
द्धत्वादिकृतिष्वेतन्निविशते । तथा सति वैमृधादिविकृतिष्वनारभ्यवादमाप्ताः सप्त-
दश सामिधेन्यः प्राकरणिकेन विधिना पुनर्विधीयमाना गृहमेधीयाज्यभागवत्क्लृ-
प्तोपकारकत्वेनेतिकर्तव्यताकाङ्क्षां पूरयन्त्यश्चोदकं लोपयन्त्यो वैमृधादेरपूर्वकर्मां
गमयन्ति । साप्तदशं त्वनारभ्यवादमाप्तमनुद्यत इति प्राप्ते ब्रूमः—वैमृधादिषु
सामिधेन्य आज्यभागवत्त विधीयन्ते, किंतु चोदकमाप्तास्ता अनुद्य साप्तदशं

१ क. ‘नित्यने’ । २ क. ष. क. च. ‘त्कामिन्यते’ । ३ क. ध. क. च. पुनर्विहि’ ।

४ क. ष. क. च. ‘पि पा’ ।

(काम्यसामिधेनीनैमित्तिकसामिधेनीनामभिधानम्)

विधीयते । तत्र साप्तदश्यं वैमृधादिप्रकरणेष्वाम्नातैर्विधिभिः कासुचिदेव विकृतिषु प्राप्तम् । अनारभ्यवादेन तु सर्वासु विकृतिषु । तत्रानारभ्यवादो विलम्बते । प्रथमं विधेयस्य साप्तदश्यस्य सामिधेनीसंबन्धमवबोध्य तत्संबन्धान्यथानुपपत्त्या कर्तृसंबन्धं परिकल्प्य प्रकृतौ पाञ्चदश्यपराहतत्वेन विकृतिषु सर्वासु प्रवेशः क्रियत इति विलम्बः । प्राकरणिकैर्विधिभिः सामिधेनीसंबन्ध एव बोधनीयः । कृतौ तद्विशेषे च प्रवेशो न बोधनीयः । प्रत्यक्षप्रकरणेनैव तत्सिद्धेः । तत्र साप्तदश्यस्य वैमृधादिविकृतिविशेषसंबन्धे सहसा प्रतिपन्ने सति तद्विरोधी विकृति-संबन्धो न कल्पयितुं शक्यः । अनारभ्यवादस्तु वैमृधादिषु प्राप्तस्य नित्यानुवादोऽस्तु । यद्वा प्रकरणविधिवैमृधादिषु साप्तदश्यस्य प्रापकः । अनारभ्यवादस्तु चोदकप्राप्तस्य पाञ्चदश्यस्य बाधकः । सर्वथाऽपि चतुर्धाकरणबदुपसंहारो न त्वज्यभागबदपूर्वं कर्म । तत्रैव पञ्चमपादे चिन्तितम्—

“ सामिधेनीविवृद्धौ किमागमोऽभ्यस्यतामुत ।

आगमः पूर्ववन्मैवमभ्यासप्रकृतित्वतः ॥

तत्राप्याद्यन्तयोर्थावत्पूर्त्यभ्यासो यथोक्ति वा ।

अभ्यस्याऽऽगमतः पूर्तिः पूरणार्थत्वतोऽग्रिमः ॥

त्रित्वं न पूरणायोक्तमन्यथाऽप्यत्र पूरणात् ।

विवक्षितमबाधित्वा भवेत्पूरणमागमात् ॥ ”

इशपूर्णमासयोः पञ्चदश सामिधेनीविधाय काम्या तद्वृद्धिर्विधीयते—“एक-विंशतिमनुब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्य” इत्यादिना । यथा बहिष्पवमान ऋगागमस्तथाऽत्रापीति प्राप्ते ब्रूमः—एकादशभिः पठिताभिः पञ्चदशसंख्याया अपूर्तावृगन्तरागमनेन तत्पूरणं न कृतं, किंतु तत्पूरणाद्याभ्यासो विहितः—“त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम्” इति । अतः काम्यानामप्यभ्यासेन पूरणं युक्तम् । अभ्यासपक्षेऽपि यावत्कृत्वोऽभ्यासे सत्येकविंशतिसंख्या पृथते तावत्कृत्वः प्रथमोत्तमे अभ्यसनीये । कुतः । विहितस्य त्रिरभ्यासस्य पूरणार्थत्वदर्शनात् । मैवम् । न हि त्रित्वं पूरणार्थं विहितम् । प्रथमाया द्विरभ्यासेनोत्तमायाश्चतुरभ्यासेन पञ्चदशसंख्यापूरणात् । अतो विवक्षितं त्रित्वम् । तथा सति तदबाधाय प्रथमोत्तमे त्रिरभ्यस्य षण्णामृचामागमेनैकविंशतिसंख्या पूरणीया ।

१ ख. °तुप्रवेश प° । २ क. ब. ड. च. °दश्यं प° । ३ ख. निवेशः । ४ क. °रणपाठेन° । ५ क. घ. ड. च. °तिसं° । ६ क. घ. ड. च. अन्यस्या° । ७ ब. ड. °पूर्तो पूर्व तावद्गामं° । च. °पूर्तो पूर्व तावद्गं° । ८ क. घ. ड. च. °दभ्यासाग ।

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्यर्वाधारविशेषयोरभिधानम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे

पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितॄणा-
मुपवीतं देवानामुप व्यथते देवलक्ष्ममेव तत्कु-
रुते तिष्ठन्नन्वाह तिष्ठन्त्याश्रुततरं वदति तिष्ठ-
न्नन्वाह सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्या आसीनो
यजत्यस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठति यत्क्रौञ्चम-
न्वाहाऽऽसुरं तद्यन्मन्द्रं मानुषं तद्यदन्तरा तत्स-
देवमन्तरानूच्य सदेवत्वाय विद्वांसो वै

(१) पुरा होतारोऽभूवन्तस्माद्विधृता अध्वानोऽभूवन्न पन्थानः समरुक्षन्नन्तर्वेद्यन्यः पादो भवति बहिर्वेद्यन्योऽथान्वाहाध्वनां विधृत्यै पथामसंरोहायथो भूतं चैव भविष्यच्चाव रुन्धेऽथो परिमितं चैवापरिमितं चाव रुन्धेऽथो ग्राम्याश्चैव पशूनां रण्याश्चाव रुन्धेऽथो

(२) देवलोकं चैव मनुष्यलोकं चामि जयति देवा वै सामिधेनीरनूच्य यज्ञं नान्वपश्यन्तस प्रजापतिस्तूष्णीमाधारमाऽऽधारयत्ततो वै देवा यज्ञमन्वपश्यन्तूष्णीमाधारमाधारयति यज्ञस्यानुख्यात्या अथो सामिधेनीरेवा-

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाद्वर्वाधारविशेषयोरभिधानम्)

भ्यनक्त्यलक्षो भवति य एवं वेदाथो तर्पय-
 त्येवैनास्तृप्यति प्रजया पशुभिः (३) य एवं
 वेद यदेकयाऽऽधारयेदेकां प्रीणीयाद्यद्द्वयाभ्यां द्वे
 प्रीणीयाद्यत्तिसृभिरति तद्वैचयेन्मनसाऽऽ धार-
 यति मनसा ह्यनाप्तमाप्नोति तिर्यश्चमा धारय-
 त्यच्छम्बट्कारं वाक्च मनश्चाऽऽर्त्तियेतामहं
 देवेभ्यो हव्यं ब्रह्मीति वागब्रवीदहं देवेभ्य
 इति मनस्तौ प्रजापतिं प्रश्नमैतां सोऽब्रवीत्
 (४) प्रजापतिर्दूतीरेव त्वं मनसोऽसि यद्धि
 मनसा ध्यायति तद्वाचा वदतीति तत्स्वलु
 तुभ्यं न वाचा जुहवन्नित्यब्रवीत्तस्मान्मनसा
 प्रजापतये जुह्वति मन इव हि प्रजापतिः प्रजा-
 पतेशप्तैः परिधीन्त्सं सार्ष्टि पुनात्येवैना
 त्रिर्मध्यमं त्रयो वै प्राणाः प्राणानेवाभि
 जयति त्रिर्दक्षिणाध्यं त्रयः (५) इमे
 लोका इमानेव लोकानभि जयति त्रिरु-
 त्तराध्यं त्रयो वै देवयानाः पन्थानस्तानेवाभि
 जयति त्रिरुपं वाजयति त्रयो वै देवल्लोका
 देवल्लोकानेवाभि जयति द्वादश सं पद्यन्ते
 द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरमेव प्रीणा-
 त्यथो संवत्सरमेवास्मा उप दधाति सुवर्गस्य
 लोकस्य समष्ट्या आधारमा धारयति तिर

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्यवर्थाधारविशेषयोरभिधानम्)

इव (६) वै सुवर्गो लोकः सुवर्गमेवासमै
लोकं प्र रोचयत्यृजुमा घोरयत्यृजुरिव हि
प्राणः संततमा घोरयति प्राणानामन्नाद्यस्य
संतत्या अथो रक्षसामपहत्यै यं कामयेत प्रमा-
युकः स्यादिति जिह्वं तस्याऽऽघोरयेत्प्राणमे-
वास्माज्जिह्वं नयति ताजकप्र भीयते शिरो वा
एतद्यज्ञस्य यदाघार आत्मा ध्रुवा (७)
आघारमाघार्यं ध्रुवाः समनक्त्यात्मन्नेव यज्ञस्य
शिरः प्रति दधात्यग्निर्देवानां दूत आसीद्देव्योऽ-
सुराणां तौ प्रजापतिं प्रश्नमेताः स प्रजापति-
ब्राह्मणमब्रवीदेताद्वि ब्रूहीत्या श्रावयेतीदं देवाः
शृणुतेति वाव तदब्रवीदग्निर्देवो होतेति य एव
देवानां तमवृणोत ततो देवाः (८) अभव-
न्पराऽसुरा यस्यैवं विदुषः प्रवरं प्रवृणते भव-
त्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति यद्ब्रा-
ह्मणश्चाब्राह्मणश्च प्रश्नमेयातां ब्राह्मणायाधि-
ब्रूयाद्यद्ब्राह्मणायाध्याहाऽऽत्मनेऽध्याह यद्ब्रा-
ह्मणं पराहाऽऽत्मानं पराऽऽह तस्माद्ब्राह्मणो
न परोच्यः (९) ॥

(वा आरण्याः श्राव रुन्धेऽथो पशुभिः सोऽज्वीदक्षिणाध्वं त्रयं
इव ध्रुवा देवाश्चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्याधारविशेषयोरभिधानम्)

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

नैमित्तिक्यः सामिधेन्यः काम्याश्च दशमे श्रुताः ।

अथैकादशे सामिधेनीषु होतृनियमविशेषोऽध्वर्योराधारविशेषश्चाभिधीयते ।

तत्राऽऽदौ तावद्यागकर्तृणामुपवीतं विधातुं प्रस्तौति--

निवीतमिति । यत्रोभावपि बाहू न्यग्भूतौ सन्तौ ब्रह्मसूत्रेण वस्त्रेण वा धीयेते संवृतावाच्छादितौ क्रियेते तन्निवीतम् । तच्च मनुष्याणां कार्येषु प्रशस्तम् । तस्माद्वाषितर्पणं निवीतयुक्तैः पुरुषैरनुष्ठीयते । प्राचीनो दक्षिणो बाहुराधीयतेऽध्व-
स्तात्क्रियते यत्र तत्प्राचीनावीतम् । तच्च पितॄणां कर्मणि प्रशस्तम् । अत एव शिष्टाः प्राचीनावीतयुक्ताः पिण्डदानं कुर्वन्तीति । उपवीतस्य लक्षणं स्वाध्यायब्राह्मणे समाप्नातम्-- 'दक्षिणं बाहुमुद्धरतेऽवधत्ते सव्यमिति यज्ञो-
पवीतम्' इति । तच्च देवानां कर्मणि प्रशस्तम् । अत एव शिष्टाः स्वाध्याया-
दिकं तथैवाऽऽचरन्ति । इदानीं विधत्ते--

उप व्ययत इति । तत्तेनोपवीतेन देवलक्ष्ममेव देवविह्वमेव कृतं भवति ।

यागकर्तृणामुपवीतं विधाय होतुः सामिधेन्याद्यनुवचनकाले स्थितिं विधत्ते--

तिष्ठन्नन्वाहेति । आसीनो नानुब्रूयात्किंतु तिष्ठन्नेव ब्रूयात् । तस्मात्तिष्ठ-

न्नन्वाहात् आसनादतिशयं श्रुतं यथा भवति तथा वदितुं प्रभवति । तस्मा-
त्तिष्ठन्ननुब्रूयात् । तदेवानुद्य प्रशंसति--

तिष्ठन्नन्वाहेति । आसनादुत्थितस्य प्रत्यासन्नः स्वर्गः । तस्मात्तस्याभिजित्यै

संपद्यते । याज्याकाल उपवेशनं विधत्ते--

आसीनो यजतीति । यजति याज्यां पठेदित्यर्थः । आसीनस्य चलना-
भावाद्वा प्रतिष्ठा । अत्युच्चध्वनिमतिनीचध्वनिं चापवदन्मध्यमध्वनिं विधत्ते--

यत्क्रौञ्चमन्वाहेति । यथा क्रौञ्चारूढः पक्षिविशेष उच्चध्वनिं करोति
तैस्तदृशे सत्यासुरं भवेत् । मनुष्यास्तूपविश्य मन्द्रस्वरेण संभाषन्ते । अतः
सोऽपि वर्ज्यः । मध्यमध्वनेर्देवप्रियत्वात्तथैवानुवचनं कार्यम् । अपरं कंचिद्वि-
शेषं विधत्ते--

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्याधारविशेषयोरभिधानम्)

विद्वांसो वा इति । मूढः कश्चिद्धोता वेदेर्बहिरेव पादद्वयमवस्थाप्यानु-
ब्रूते, तस्य पादद्वयस्थापनान्मार्गः संकीर्णो भवति । अपरस्तु मूढः पादद्वयं वेदि-
मध्य एव प्रक्षिप्यानुब्रूते । स तु मार्गं न जानाति, तदिदं दोषद्वयं विद्वांसः
केचित्कुशलाः पुरा यज्ञेषु होतारोऽभूवन् । ते च दक्षिणं पादं बहिर्न प्रक्षि-
पन्ति । तेन तेषामध्वानो विस्तीर्णत्वेन धृता भवन्ति । वामपादमन्तर्न प्रक्षिपन्ति,
किंतु बहिरेव स्थापयन्ति । तेन बहिःस्थापनेन पन्थानस्तान्विदुषः पुरुषान्मैव
समरुक्षन्संरोहं न कृतवन्तः । अन्यो मार्गोऽन्यत्र च गच्छन्तीत्येतादृशो मार्ग-
भ्रंशो मार्गकृतः संरोहः सोऽप्येषां नाऽऽसीत् । तस्मात्पुरातनविद्वांस इवायमपि
दक्षिणं पादं वेदेरन्तः प्रक्षिपेत् । वामपादं बहिः प्रक्षिपेत् । ततोऽनुब्रूयात् । एवं
च सत्यध्वनां विस्तीर्णत्वेन धारणं भवति । पथिविषये संमोहश्च न भवति ।

परस्परविलक्षणं पादविन्यासं बहुधा प्रशंसति—

अथो भूतमिति । चतुर्ष्वप्येतेषु पर्यायेषु प्रथमेनान्तःपादप्रसंसा द्वितीयेन
बाहिष्पादप्रशंसेति द्रष्टव्यम् ।

तदेवं सामिधेनीषु विशेषनियमा हौत्राः समापिताः । अथाऽऽर्ष्वयवसौवाधारं
विधत्ते—

देवा वा इति । पूर्वं देवाः सामिधेनिरनुच्य तत्रत्येषु नियमविशेषेषु व्यापृ-
तमनस्काः सन्त उपरितनयज्ञगतं कर्तव्यविशेषं कंचिदपि नैव स्मृतवन्तः । ततः
प्रजापतिर्मन्त्रं कमप्यनुच्चार्य तूष्णीमेव ऋजुमाधारमनुष्ठितवान् । तावता कालेन
देवाः सामिधेनीषु विक्षिप्तं चित्तं समाधायैकाग्रेण मनसा यज्ञगतकर्मव्याविशेष-
मनुस्मृतवन्तः । अतोऽत्रापि तूष्णीमनुष्ठितः प्रथमाधारोऽनन्तरभाविनो यज्ञकर्त-
व्यस्यानुस्मरणाय भवति । यद्यपि पौरोडाशिककाण्डे वेदेनोपयत्य सुवेण पा-
जापत्यमाधारमाधारयतीति अयमाधारो विहितः, तथाऽपि तूष्णींभावादयो गुण-
विशेषा न विहिता इति नास्ति पुनरुक्तिः । तमेवाऽऽधारं प्रशंसति—

अथो सामिधेनीरिति । न केवलमनन्तरभावियज्ञकर्तव्यप्रतिभानमाधारस्य
प्रयोजनं, किंतु वह्नौ प्रक्षिप्तानां सामिधेनीकाष्ठानामभ्यञ्जनमप्येकं प्रयोजनम् ।
एतद्देदनं प्रशंसति—

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्याधारविशेषयोरभिधानम्)

अलूक्षो भवतीति । उक्ताभ्यञ्जनाभिज्ञः स्वयमरूक्षः पारुष्यरहितः स्नेहो-
पेतो भवति । आधारमेव पुनः प्रशंसति-

अथो तर्पयतीति । किंचानेनाऽऽधारेणैनाः सामिधेन्यभिमानिदेवतास्त-
र्पयति । एतदीयतृप्तिवेदनं प्रशंसति--

तृप्यतीति । यदुक्तं सूत्रकारेण-- 'स्रुवेण ध्रुवाया आज्यमादाय वेदेनोपब-
म्याऽऽसीन उत्तरं परिधिसंधिमन्ववहृत्य प्रजापतिं मनसा ध्यायन्क्षिणाप्राञ्चमृजुं
संततं ज्योतिष्मत्याधारमाधारयन्सर्वाणीधमकाष्ठानि सस्पर्शयति' इति । वेदेनो-
पबम्य स्रुवस्याधस्ताद्वेदं धारयित्वा उत्तरं परिधिसंधिमन्ववहृत्य वायवीये संधौ स्रुव-
द्युक्तहस्तमन्तः प्रसार्य ज्योतिष्मति वह्नौ घृतं क्षारयन्तद्घृतं सर्वसामिधेनीकाष्ठ-
स्पृष्टं कुर्यादित्यर्थः । तत्र मनसा प्रजापतेर्यद्दधानं तदेतद्विधत्ते-

यदेकयेति । यद्येकामृचं पठित्वाऽऽध्यास्येत्तदानीमेकैव सामिधेनी तृप्ता भवेत् ।
द्वाभ्यामृग्भ्यां द्वे एव तृप्ते भवेताम् । त्रिप्रभृतिभिर्ऋग्भिराधारं यदि कुर्यात्तेनाय-
माधारः सर्वाणि कर्माण्यतिरिक्तवान्भवति । एकस्य हि कर्मण एकैव ऋक्मात्रा ।
तथा सति बहुभिरनुष्ठानमतिरेकः । तस्य सर्वस्य दोषस्य परिहाराय मन-
सैवाऽऽधारयेन्मनसोऽप्रतिहतगतित्वात् । यद्वागादिभिर्न प्राप्तं तत्सर्वं मनसा
प्राप्तुं शक्यते ।

दक्षिणाप्राञ्चमित्युदाहृते सूत्रे वायवीं दिशमारभ्याऽऽग्नेय्यां समापनमुक्तम् ।
स एव सूत्रकार आधारयोः पुनरपि द्वे पक्षान्तरे दर्शितवान्-- 'ऋजू प्राञ्चौ
होतव्यौ तिर्यञ्चौ वा ' इति । तत्र तिर्यक्पक्षं विधत्ते-

तिर्यञ्चमेति । दक्षिणां दिशमारभ्योत्तरस्यां समापनं तिर्यक्त्वम् । प्रतीची-
मारभ्य प्राच्यां समापने सत्येकस्या एव समिध उपरि घृतं पतेत् । तथा सति
समिदन्तराणामस्पर्शाच्छम्बट्कारो वैयर्थ्यं भवेत् । तस्मादच्छम्बट्कारं यथा
भवति तथा होतव्यम् । तिर्यक्त्वे सति सर्वसमित्संस्पर्शाद्वैयर्थ्यं न भवति ।

मनसाऽऽधारयतीति यद्विहितं तदेव पुनः प्रशंसति-

वाक्च मनश्चेति । आर्तिरतिशयस्तामिच्छेताम् । सैवाऽऽर्तिः स्पष्टी
क्रियते-- 'अहं देवेभ्यो हव्यं वहामि ' इति वाक्येन । ततो वाक्च मनश्चेत्येतौ

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वय्वर्धाधारविशेषयोरभिधानम्)

हविर्वहननिर्णयाय प्रश्नं कर्तुं प्रजापतिं प्राप्नुताम् । स प्रजापतिर्वाचमब्रवीत्—
हे वाक्त्वं मनसो दूरीरेवासि दासीभूतैवासि न तु स्वतन्त्रा । तत्कथमित्युच्यते—
यस्माल्लोके पुरुषो यत्पूर्वं मनसा ध्यायति तत्पश्चाद्वाचा वदति तस्माद्वाचो दूती-
त्वमेवेति । अनन्तरं क्रुद्धा वागब्रवीत्—हे प्रजापते यद्यहं दूती तर्हि तुभ्यं कोऽपि
वाचा मा जुहोत्विति । तस्मादाधारं प्रजापतये मनसा जुह्वति । यथा मनः
संकल्पेन कार्यं साधयति तथा प्रजापतिरपि । अतः सादृश्यान्मनसा होमः प्रजा-
पतेराप्त्यै भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“इध्मसंनहनैः सह स्फ्यैर्कृते स्फ्यैर्वाऽऽग्नीध्रोऽनुपरिक्राम-
न्परिधीन्यथापरिधि तमन्वग्रं त्रिस्त्रिः संमृज्य ” इति । तदेतत्संमार्जनं स्फ्येन
सहितैरिध्मसंनहनदमैः कर्तव्यमिति विधत्ते—

परिधीन्तसमिति । क्रमेणैकैकस्य परिधेः संमार्जनावृत्तिं विधत्ते—

त्रिर्मध्यममिति । प्राणापानव्याना इति त्रित्वं, लोकत्रित्वं प्रसिद्धं, स्वर्ग-
लोकयमलोकब्रह्मलोकविषयास्त्रयः पन्थानः । तत्र यमलोकविषयस्य परिहारो
जय इतरयोः प्राप्तिर्जयः । त्रित्वसाम्यात्तज्जय इति स्तूयते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ वेदेनाग्निं त्रिरुपवाज्य ” इति । तदेतद्विधत्ते—

त्रिरुप वाजयतीति । देवलोकानां त्रित्वं तदभिजयश्च मार्गत्रित्वतज्जयवद्-
व्याख्येयम् ।

त्रिषु परिधिषु वह्नौ च येयं प्रत्येकं त्रिः क्रियावृत्तिस्तामेकीकृत्य प्रशंसति—

द्वादश समिति । न केवलं संवत्सरदेवतायाः प्रीतिः किंतु तत्संबसरे
यजमानार्थं कर्मानुष्ठानकालत्वेन संपादयति । तच्च स्वर्गलोकप्राप्त्यै भवति ।

पूर्वत्र विहितं तिर्यश्चमाधारमनुद्य प्रशंसति—

आधारमिति । प्राङ्मुखेन यजमानेन दृश्यमानः स्वर्गो लोको दक्षिणोत्त-
रायामेन प्रतीयमानत्वात्तिर इव भवति । अतस्तिर्यगाधारेण यजमानाय स्वर्गमु-
त्पादितवान्भवति । अथवा स्रुच्याधारस्य द्वितीयस्यायं विधिर्द्रष्टव्यः ।

आधारे गुणान्तरद्वयं विधत्ते—

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्याधारविशेषयोरभिधानम्)

ऋजुमिति । दक्षिणां दिशमारभ्योत्तरदिगवसानपर्यन्तमाधारधाराया वक्रत्वं यथा न भवति यथा च विच्छेदो न भवति तथा कुर्यात् । प्राणवायुश्च हृदय-
मारभ्य मुखे निःसरन्मामदक्षिणपार्श्वयोरप्रवेशेन ऋजुरेव भवति संततश्च भवति ।
अतः प्राणस्यान्नस्य च संतत्यै संपद्यते । किंच सांतत्येन रक्षसामवकाशाभावा-
दपहतिर्भवति । ऋजुत्वस्य नित्यप्रयोगाङ्गत्वात्काम्यत्वेन वक्रत्वं विधत्ते—

यं कामयेतेति । यं यजमानमुद्दिश्य मरणं कामयेत तस्य जिह्वं वक्रं यथा
भवति तथाऽऽधारयेत् । तेन वक्रत्वेनास्माद्यजमानात्प्राणं वामादिपार्श्वनाडीषु
प्रविश्य वक्रत्वं प्रापयति । तेन श्वासोपरोधेन तदानीमेवासौ म्रियते ।

आधारशेषेण ध्रुवायामञ्जनं विधत्ते—

शिरो वा इति । स्वात्मस्थानीयायां ध्रुवायां यज्ञशिरःस्थानीयस्याऽऽधा-
रस्य प्रक्षेपे सति स्वस्मिन्नेव यज्ञशिरः स्थापितवान्भवति । ननु परिधिसंमार्ज-
नादयः पौरोडाशिककाण्डेऽपि विहिताः । बाढम् । तत्र ह्यनुक्रमेण मन्त्राणां
व्याख्यायमानत्वाद्भवनेमित्यादिमन्त्रव्याख्यानावसरे युक्ता एतद्विधयः । इह तु
तदनुवादेन प्रत्यभिज्ञाप्य तेष्वुज्जत्वादयो गुणा विधीयन्ते । ततो नास्ति पुनरुक्त-
दोषः । अत एवोक्तानुवादकत्वादनुब्राह्मणमेतदिति संप्रदायविदः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ ऊर्ध्वंस्तिष्ठन्होतारं वृणीतेऽग्निर्देवो होता देवान्यक्षादि-
द्वाःश्विकिंस्त्विन्मनुष्वद्भरतवदमुवदमुवदिति यथार्षेयो यजमानः ” । इति “ इत
ऊर्ध्वानध्वर्युर्वृणीतेऽगुतोऽर्वाचो होता ” इति च । अस्यायमर्थः—यजमानस्य
यादृशान्यार्षेयाणि तादृशानि होतारं प्रत्यमुवदमुवदिति तत्तन्नामपुरःसरं प्रयोक्त-
व्यानि । तदिदमध्वर्युकर्तृकं होतृविषयं वरणम् । सामिधेनीप्रस्तात्रे त्वार्षेयं वृणीत
इति होतृकर्तृकमाग्निविषयं वरणमुक्तम् । तयोरयं विशेषः । अर्वाश्चमारभ्येत
ऊर्ध्वानुत्तरोत्तरानध्वर्युवृणीते । होता तूत्तममारभ्याधस्तनान्वृणीते । तद्यथा—
भार्गवध्यावनाप्नवानौर्वजामदग्न्येत्येवं होतृकर्तृकं पूर्वमुदाहृतम् । अध्वर्युकर्तृके
तु मनुष्वद्भरतवदित्यन्तं मन्त्रं पठित्वा जमदग्निवदूर्ववदप्नवानवच्च्यवनवद्भृगुवदिति
प्रयोक्तव्यामिति । तदिदमध्वर्युकर्तृकं होतृविषयं वरणं विधत्ते—

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्याषारविशेषयोरभिधानम्)

अग्निर्देवानामिति । द्विविधो ह्यग्निर्मानुषो दैव्यश्चेति । भूलोके वर्तमानो होमसाधनभूतो मानुषोऽग्निः । स च देवानां हविर्वहनेन तदीयो दूत आसीत् । दिवि वर्तमानो दैव्यः । स चान्यत्रापि श्रूयते—‘दिवि नाको नामाग्निः । तस्य विष्णो भागधेयम्’ इति । स चासुराणां हितमाचरंस्तदीयो दूत आसीत् । तावुभावावयोः कस्य दौत्यमुचितमिति प्रश्नमभिलक्ष्य प्रजापतिं प्राप्नुताम् । तत्र योऽयं मानुषोऽग्निः स ब्राह्मणः । ब्रह्मणि वेदे विहितं कर्म साधयितुं प्रवृत्तत्वात् । दैव्यस्त्वसुराणां कर्म साधयितुं प्रवृत्तत्वादासुर इत्युच्यते न ब्राह्मण इति । तयो-
र्मध्ये ब्राह्मणमग्निं प्रति प्रजापतिरब्रवीत्—हे मानुषाग्ने त्वमेव दूत्यमर्हसि । तस्मा-
त्त्वमेव मागे वक्तव्यमेतत्सर्वं ब्रूहीति । किं तत्सर्वमिति तदुच्यते—होतारं प्रत्यध्व-
र्युराश्रावयेति प्रयुङ्क्ते । तस्य प्रयोगस्याभिप्रायः कथ्यते—हे देवा इदं यजमा-
नसंबन्धि हविर्दानं शृणुतेत्येतमर्थमेव होतर्ब्रूहीत्यभिनेत्य तदाश्रवणवाक्यं हे हो-
तस्त्वां प्रत्यध्वर्युरब्रवीत् । तस्मात्त्वमेव याज्यापाठमुखेन देवानां श्रवणं यथा
भवति तथा होत्रमेतत्सर्वं त्वमेव ब्रूहीति । आसुरं प्रत्यध्वर्युणाऽऽश्रावयेत्यनुक-
त्वादसौ याज्यादिकं मा ब्रवीदित्यभिप्रायः । तस्मात्प्रजापतिर्ब्राह्मणाग्निवरणं
कृतवांस्तस्माद्देवा उत्कृष्टा अभवन् । पराभूता असुराः । प्रशंसति—

यद्ब्राह्मणश्चेति । यदि लोके ब्राह्मणाब्राह्मणौ विवदमानावहमेवाधिक इति
अभिविषयं प्रश्नं कर्तुं कंचिदभिज्ञं प्रत्यागच्छेतां तदानीं सोऽभिज्ञो ब्राह्मणस्यै-
वाऽऽधिक्यं ब्रूयात्तेन वक्तुः स्वस्यैवाऽऽधिक्यं संपादितं भवति । ब्राह्मणस्य परा-
भववचने स्वस्यैव पराभव उक्तो भवति । तस्मात्कदाचिदपि ब्राह्मणः पराभववि-
षयो न कर्तव्यः । सोऽयं प्रासाङ्गिकः पुरुषार्थो विधिर्द्रष्टव्यः ।

अत्र मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“निदीतं तु मनुष्याणां विधिर्वैषोऽर्थवादकः ।

अपूर्वत्वात्प्रकरणानुः क्रतोर्वा विधीयते ।

१ क. घ. ङ. ‘ति दिधिषुं यं प्रति प्र’ । २ क. घ. ङ. च. ‘षोऽनुवा’ ।

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्याधारविशेषयोरभिधानम्)

प्राप्तं निवीतं मर्त्येषु प्रायेणैतस्य दर्शनात् ।

उपवीतविधावेकवाक्यत्वादर्थवादता ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितृणामुपवीतं दे-
वानामुपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते ” इति । तत्र निवीतस्य पूर्वं मानान्तरेणा-
प्राप्तत्वाद्धिधेयत्वमभ्युपेतव्यम् । तच्च निवीतं मनुष्याणामिति षष्ठ्या पुरुषार्थत्वेन
विधीयत इत्येकः पूर्वपक्षः । अस्मिन्पक्षे मनुष्यसंबन्धो द्विविधः—सुवर्णधारणवत्स-
र्वपुरुषार्थ इत्येकः प्रकारः । उपवीतप्राचीनावीतयोः ऋतुप्रवेशरहितयोः स्वत-
न्त्रदैविकपैतृककर्मणोरपि दर्शनात्तत्साहचर्येण स्वतन्त्र आचार्यातिथ्यादिमनुष्य-
विषये कर्मणि निवीतमित्यपरः प्रकारः । प्रकरणबलाद्यागधर्म इति द्वितीयः पूर्व-
पक्षः । अस्मिन्पक्षे मनुष्यग्रहणं कर्तृसंबन्धानुवादः । षष्ठीश्रुतिप्रकरणयोरविरो-
धादुभयावलम्बनेन ऋतुसंबन्धिमनुष्यधर्म इति पक्षान्तरमुदेति । तच्च द्विविधं,
लोहितोष्णीपादिवदृत्विग्धर्म इत्येकः प्रकारः । ऋतावेव यन्मनुष्यप्रधानं कर्मा-
न्वाहार्यदानादि तद्धर्मत्वे सति उपवीतप्राचीनावीतसाहचर्यमप्यनुगृह्यत इत्यपरः
प्रकारः । सर्वथा निवीतं नार्थवाद इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः—अत्र प्रतीयमानं निवीता-
दिकं वासोविषयं न तु त्रिवृत्सूत्रविषयम् । अजिनं वासो वा दक्षि-
णत उपवीयेत्यनेन सदृशत्वात् । वस्त्रस्य च निवीतं सौकर्याय
प्राप्तम् । अत्र प्राचीनावीतोपवीतयोरवश्यमेकस्मिन्पार्श्वे वस्त्रमधः पतेत् ।
अतः प्राप्तेऽर्थे मनुष्याणामिति षष्ठीश्रुतिर्न विधायिका । न च
प्रकरणात्कृत्वङ्गत्वेन विधिः । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । उपवीतं तावद्विधीयते ।
अन्यथा देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते इति प्रशंसावैयर्थ्यापत्तेः । तस्मिन्श्रौपवीतविधावर्थ-
वादत्वेन निवीतप्राचीनावीतयोरैकवाक्यत्वसंभवे पृथग्विधानमयुक्तम् । निवीत-
प्राचीनावीते मनुष्यपितृविषयत्वाद्वैविके कर्मण्ययोग्ये, उपवीतं तु योग्यमिति
व्यतिरेकमुखेन(ण) स्तावकं निवीतम् । तस्मादर्थवादः । उपव्ययत इत्यस्य तु
विधित्वं प्रथमकाण्डस्याऽऽद्यानुवाके चिन्तितम् ।

तृतीयाध्यायस्यैव प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ उपव्ययत इत्यस्य सामिधेन्यङ्गताऽथवा ।

दर्शाङ्गता प्राकृत्यैषाऽवान्तराऽतोऽस्तिवहाग्निमः ॥

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्याचारविशेषयोरभिधानम्)

लिङ्गादग्नेरङ्गभूतैर्निवित्संज्ञकमन्त्रकैः ।

विच्छेदे सति दर्शाङ्गं महाप्रकरणोक्तितः ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे विश्वरूपो वै त्वाष्ट्र इत्यास्मिन्प्रपाठके सप्तमाष्टमगोरनु-
वाकयोः सामिधेनीब्राह्मणमाम्नातम् । नवमे निवित्संज्ञकानामग्ने महौ असि ब्रा-
ह्मण भारतेत्यादीनां मन्त्राणां ब्राह्मणम् । दशमे काम्याः सामिधेनीपक्षाः ।
एकादशे तूपवीतमेवं विहितम्—“ निवितिं मनुष्याणां प्राचीनावितिं पितृणामु-
पवितिं देवानामुपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते ” इति । तत्र पूर्वन्यायेन सामि-
धेनीप्रकरणास्यावान्तरस्यै स्वीकारात्सामिधेन्यङ्गत्वमुपवीतस्येति चेन्न । निवि-
द्ब्राह्मणेन सामिधेनीप्रकरणस्य विच्छिन्नत्वात् । न च निविदामपि सामिधेनीन्यङ्ग-
तया तत्प्रकरणपाठादविच्छेदकत्वमिति वाच्यम् । लिङ्गेन निविदामग्न्यङ्गत्वावग-
तत्वात् । आहुत्यधिकरणभूतमग्निं संबोध्य महाः असीत्यादिभिर्निविदाक्यैरग्नेरु-
त्साहजननाय तद्गुणा आवेद्यन्ते । अत एव निर्वचनमेवं श्रूयते—निविद्भिर्न्य-
वेदयन् । तन्निविदां निवित्त्वम् ” इति । ननु सम्यागिध्यतेऽग्निर्याभिर्ऋग्भिस्ताः
सामिधेन्य इति व्युत्पत्त्या ता अप्यत्र ज्वलनद्वारेणाग्न्यर्था एवेति चेत् । भवतु
नाम । नैतावता परस्परमङ्गाङ्गिभावः । ननु विच्छिद्यतां सामिधेनीप्रकरणं,
निवित्प्रकरणेनोपवीतस्य निविदङ्गत्वं स्यादिति चेन्न । पूर्वोत्तरानुवाकयोर्निवि-
दामश्रवणेन प्रकरणाभावात् । संनिधिना तदङ्गत्वमिति चेन्न । काम्यसामिधेनी-
भिर्व्यवहितत्वात् । न च काम्यसामिधेन्यङ्गता शङ्कनीया । संनिधितः प्रक-
णस्य प्रबलत्वात् । तस्मादिह प्रयाजन्यायाभावान्महाप्रकरणेन दर्शपूर्णमासाङ्ग-
मुपवीतम् । तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ सर्वार्थमुत दर्शार्थमुपव्ययत इत्यदः ।

सर्वार्थमग्निहोत्रे स्यादुपवीतीति लिङ्गन्तः ॥

दर्शाद्यर्थं प्रकरणाङ्गिणे स्यात्तित्तिरन्यथा ।

दोहं मृताग्निहोत्रस्य स्तोतुमेतदनुदितम् ” ॥

“ यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयति ” इत्येवमग्निहोत्रे यज्ञोपवीतस्य लिङ्ग-
बदनुवादेन लिङ्गेन सर्वकर्माथमुपवीतमिति चेन्न । लिङ्गस्यान्यथापपत्तेः । मृता-

(सामिधेनीषु होतृनिघमविशेषाभ्यर्वाचारविशेषयोरभिधानम्)

मिहोत्रं तस्मिन्दिनेऽभ्येन ह्युते । तत्र प्राचीनावीती दोहवेदिति विधाय तस्य
स्तुतये यज्ञोपवीतीत्याद्यनूदितम् । अतो षिङ्गाभासेन बाधासंभवात्प्रकरणार्ह-
पूर्णमासाङ्गमुपवीतम् । द्वादशाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्--

“ कजुत्वादय आचारे विकल्पन्ते न वाऽग्निमः ।

एकार्थत्वाद्दृष्टार्थभेदात्संभवतोऽन्तिमः ॥ ”

दर्शपूर्णमासघोराग्नायते--‘ कजुमाधारयति, संततमाधारयति, आचारमा-
धारयति ’ इति । तेषामजुत्वादीनामाधारोपकारद्वारा कार्यस्वैकत्वादिकल्प इति
चेन्न । दृष्टद्वारभेदाभावेऽप्यदृष्टद्वारभेदात्सहानुष्ठानसंभवाच्च न विकल्पः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्--

‘ आचारे मन्त्रसाहित्यं धारा वा संतताऽग्निमः ।

कर्मैकत्वान्नाऽऽव्यधारानैरन्तर्यस्य संभवात् ’ ॥

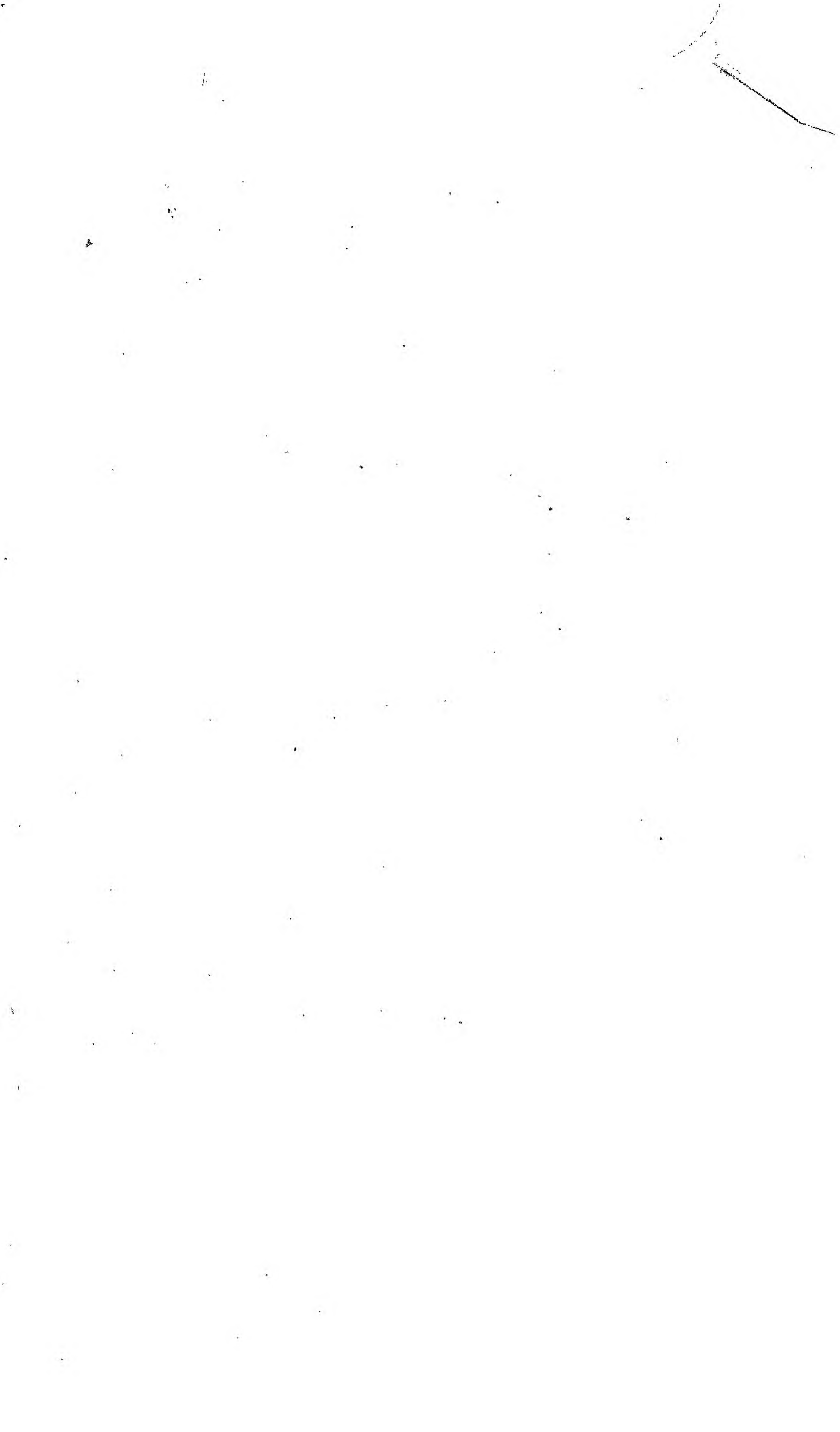
संततमाधारयतीत्यत्र पूर्ववदाहुतिनैरन्तर्यं न संभवति । आहुतेरेकत्वात् । अतो
मन्त्रकर्मसाहित्यस्यैव संततशब्दार्थत्वान्मन्त्रादौ कर्मोपक्रम इति चेन्मैवम् । धा-
(वा) र्यमाणाज्यविन्दुनैरन्तर्यस्य संततशब्दार्थत्वसंभवात् । न च प्रयाजाद्या-
हुतिष्वपि नैरन्तर्यमस्तीति शङ्कनीयम् । तत्र विच्छिद्य विच्छिद्य विन्दुपातेऽपि
कर्मवैकल्याभावात् । अत्र तु न तथेति वैषम्यम् । तथा सत्याचारार्यं यदाज्यं
गृह्णा गृहीतं तत्सर्वं शनैरविच्छेदेनाऽऽहवनीये^१ पातयेदिति संततशब्दार्थः । यदि
मन्त्रकर्मणोः सहोपक्रमः स्यात्तदानीमनेन मन्त्रेणेति तृतीयाश्रुत्युक्तं पूर्वकालव-
र्तित्वलक्षणं मन्त्रस्य करणत्वं हीयेत । तस्मात्पूर्ववन्मन्त्रान्ते कर्मसंनिपातः ॥

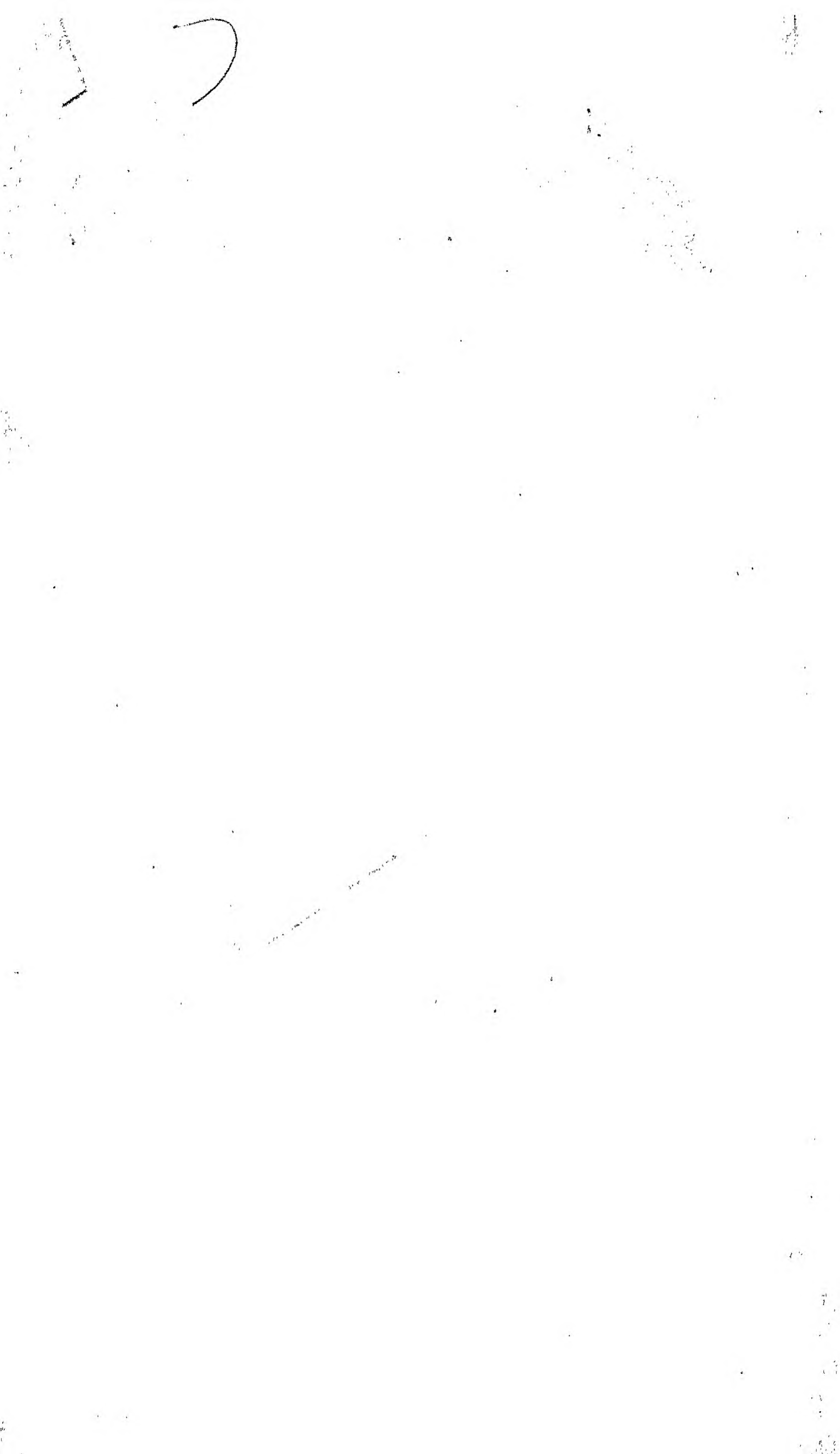
इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋषणयजुर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

१ क. घ. ङ. च. 'भावेन । २ स. 'दृष्टार्थभे' । ३ स. च. 'ति कर्मवै' । ४ क.
५ क. घ. ङ. 'य. यावदाज्यं होतव्यं तत्संततैराह' । ५ क. घ. ङ. 'वेऽविच्छेदेन पा' ।

Central Archaeological Library,

NEW DELHI.

1896

Call No. Sa2V22
Tai/Agā

Author—Taittiriya Samhita
Agashe, K. amended.

Krsnayajurvediya—
Title—Taittiriya-Samhita.
Part. IV.

No. Date of Issue Date of Return

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI

Please help us to keep the book
clean and moving.